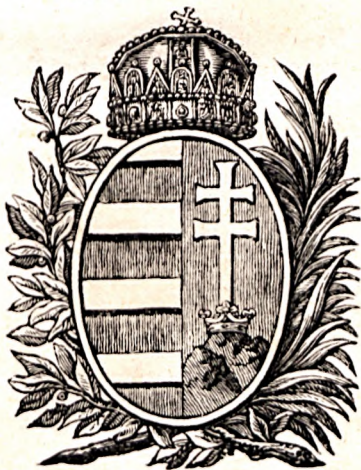

A'

SZABAD KIRÁLYI
PÉCS VÁROSSÁNAK
KEBELEBÉLI,
KÜLÖNÖS TÖRVÉNNYEI,
VAGY IS
STATUTUMAI.
111433

P é c s o t t,
nyomatott a' lyc. könyvnyomó-intézetében.
1846.

Csak helyben
használatra!

Minekutánna ezen Szabad Királyi Péts Várossa 1780^{dik} Esztendőben felszabadíttatott, és így a' többi Szabad Királyi Városok közé felemeltetett volna, az akkoron Ő Felsége által kegyelmesen kiküldetett Királyi Commissio ezen Városnak e' következő kebelebeli különös Törvényt, vagy is Statutumokat szabott.

Ő Császári, Királyi, Apostoli, Szentelt Felsége, a' mi legkegyelmesebb Aszszonyunk által ezen Szabad Királyi Péts Várossában kiküldött Politico-Cameralis Commissiónak nevében Értelmes, és Felvigyázó N. N. Biró, Polgármester, és a' többi Tanácsbéli Uraknak, ugy az egész választott Kösségnek tudtára adatik.

Minekutánna ezen kiküldött Királyi Comissio az ő néki kegyelmessen meghagyott Tisztviselésének következtében ezen ujonnan alkottatott Szabad Királyi Városnak felmagasztalását, és az ahhoz tartozott Tárgyakat szerencsésen elvégezte, és a' rendbe szedendő dolgokat rendbe szedte volna, azokis, mellyek közönségessen a' béhozandó, és megálapítandó egyenes rendtartásra, és ezen Városnak nevedezésére tárgyalhatnak, de legfőképpen a' mellyek szükségeseznek, és hasznosoknak látszattattak, egy kebelebeli különös Törvénynek, vagy is Statutumoknak képében, mellyeket további Királyi Rendelésekig híven, és igazán megtartani kelletik, e' jelenlévő Rendelés által a' megnevezett Tanácsnak, és az egész Kösségnek hogy hirdettessenek, jónak találta ezen Királyi Comissio.

I. Mint hogy azokra, a' mellyek az Isten dicsőségének, és tiszteletének öregbítésére egyenesen szolgálnak, a' nép, és kösségek Kormányozói fő gondot viselni tartoznak, a' Városi Tanács arra fog figyelmezni, és a' Városi Plebános Urtúl időről időre a' tudósítást bé-

kivánnya, ha a' dicséretes szándékkal meghatározott Ájttatosságok megtartatnak-é, és főképpen a' Mester emberek által gyakoroltatnak-é? A' Városi Tanács figyelmét arra-is fogja fordítani, hogy a' népnek jó példával elől járúljon, minden közönséges, és az Űrnapi Ájttatosságoknál meg jelenjen, és az egész néppel Ő Felségeknék szerencsés megtartásáért, és minden foglalatosságaikban való szerencséltetésekért, a' Hitnek kiterjedéséért, és ezen Királyi Város nevedezéséért, ájttatosan az Istennek imádkozzon, magok a' Tanácsbéliék egymást szeressék, és tiszteljék, mind azokat, mellyek az alatta való Polgárokat néműnéműképpen megbánthatnák, vagy a' Tanácsbéliék eránt tartozó tiszteletet megcsontkíthatnák, vagy nyilvánságos botránkozásra okot adhatnának, ugymint feslettéletet káromkodást, részegséget, korcsmákban való nyilvánságos dobzódást, korcsmaházoknak gyakorlását, a' mellyek becsület szerető szívhez, és nagy lelkű férfiuhoz, a' ki nyilvánságos hivatalban vagyon, ugysen illenek, szorgalmatosan kerüljék, illy formán pedig a' törvényes hatalom eránt való tiszteletet, tulajdon erkölcsessége által-is mindenképpen öregbíteni igyekezzenek, minden viszátkodásokat, és háborgáso-

kat, a' mellyek nem csak a' Közönségnek, hanem az egygyes személyeknek is veszedelmessek, és a' legfölsőbb Főjedelemnek is szolgálatját hátráltatják, gondosan elkerüljék.

II. Közelítvén minden második esztendőben a' Minden Szenteknek Innen Napja, melly 1-ső Novemberre esik, és Tanácsbéli Restauratio végett, kegyes Királyi Engedelem mellett határúl szabtatott, a' Tanács, és a' választott Kösség, minekutánna Ő Felségének kegyelmes Restauratoriumbéli Parancsolatját a' Fő Méltóságú Királyi Magyar Udvari Kamara által megnyerte volna, a' Város Házában gyűljenek össze, a' Restauratiónak kezdete előtt a' Plébania Templomba a' Szent Léleknek meghívása végett megjelenjenek, és ottan a' Szent Mise alatt tisztességesen jelenlegyenek.

III. Az Isteni szolgálat el-végeztetvén a' Város Házához ismét erkölcsösen vissza mennyenek, és ottan, minekutánna a' Biró, Polgármester, Kapitány, és a' többi Tisztségeikről lemondottak volna, a' Restauratiót az ide melékelt sinór mérték szerént elfogják kezdeni, és pedig úgy, hogy a' Biró, Polgármester, Kapitány, vagy más Tiszt-

viselőknék választása alkalmatosságával minden Vaksolónak három golyobics, kettő ugyan fekete, és egy fehér osztattasson, a' fehér a' voksot jelenti, meglévén a' gyolyobicsok a' voksoloknál, ők azokat rendben a' Candidátusok' ládikájokba, a' fehéret ugyanazéba, a' kit választatni kíván, a' két feketét pedig a' többi Candidátusokéba a' végett béceresztik, hogy illy formán minden gyanúság elmellőzteszen; az pedig, a' ki legtöbb fehér golyobicsokat számlálанд, törvényesen választottnak kinyilatkoztattasson; minden választásokban pedig figyelem véteszen az alkalmas, és érdemekkel tellyes Személyekre, az előbb említett Rendszabás pedig mindenképpen megtartasson. Ezen Királyi Commissiónak hatalma által tiltatik az is, hogy a' Tanácsbéliek tulajdon hasznoktól ingereztetvén arra nevetemedjenek, hogy olyan Restaurációknak alkalmatosságával külömbféle ígéreték, könyörgések, gyülekezetek, és evés, ivás, sőt még félre tévén a' felebaráti szeretetet is, mások hibáinak felfedezése, ellenben a' magok érdemeinek felmagsztalása által másoktól a' voksokat elragadni, és magoknak gyűjteni merészeljék.

IV. A' Városi Tanács, és a' választott Kösség oda igyekezzen, hogy a' mennyire lehet, jövődöre a' Városi Tárnak költségei — minden módon megszűkíttessenek, a' felesleg való, és szükségtelen kiadások eltávoztassanak, hogy így egy fertály esztendőről a' másakra az elkerülhetetlen költséget meggyőzethessenek, a' káros, és a' kegyelmesen kiadott Királyi Rendelések által tiltatott kiadásoktól, a' köz Tárból, vissza élés által az evés ívásra tett költségek kifizetésétől magát megtartóztassa, különösen pedig meg ne engedje, hogy a' Polgároknál, és más Bérben vevőknél a' bérbéli pénzek elmaradjanak, a' mi pedig a' költségeknek kifizetése után megmaradand, azt az adósságoknak lefizetésére, vagy pedig Tőke pénzek gyűjtésére fordítani iparkodjon, mellyet a' jövedelmeknek rendes, és szorgalmatos kormányozása elől fog segíteni.

V. Minthogy a' Kamarás minden Városi jövedelmeket (kivéven a' katonai adót) beszédni köteles, figyelmezní kell arra, hogy minden jövedelmek a' Tanácsbéli meghagyás mellett számban felvétessenek, semmi kiadás pedig az olyan meghagyás nélkül megneessen. Még is mindazonáltal hirtelen, és

hallaszthatatlan esetekben, a' Birónak, vagy Polgármesternek azonban is kiadandó meghagyása mellett, mellyet azután hová hamarébb a' Tanácsbéli meghagyással fel kell cserélni, kiadásokat szabad tenni. A' felvett Tőke-pénzekről járandó kamatok illendősen, és a' meghatározott napon fizettesse-nek ki, hogy ne talántán az elmulasztott lefizetés miatt azok Tőke-pénzekké váljanak, és így a' terhez új terh járúljon; figyelmezní kell tehát, hogy a' Kamarások, és Adó-szedők a' jövedelmeknek bévételében gondatlanok ne legyenek, a' Számadások pedig a' nékiek ki-adott Tisztintasítás szerént, elkészittetvén a' Számadók által, a' meghatározott időre beadattassanak, és ezen beadás két hónapon fellül ne halasztasson, úgy azután a' Szám-vevő által megvizsgáltatván a' benne talált héjánnyosságok adandó felelet végett a' Számadókkal közöltessenek, meglévén pedig a' héjánnyosságoknak kivilágosítása, ismét fontolóra vétessenek, azon sommák, mellyekben a' Számadók marasztaltattnak, beszédettessenek, magok a' Számadások pedig az azokhoz tartozandó eredeti Irományokkal együtt az el rendelt helyekre felküldtessenek. Továbbá azon vissza élés, hogy az Adó-szedőnek, és Kamarás-

nak hivatallya vagyonos, és a' Városi Tárért jót-álló, de még is a' számadásban, járatlan Polgárookra, még pedig az ő kedvek ellen, és pénzbéli büntetés alatt kényszerítve lévén, bizattasson, vagy pedig ezen hivatalok az olyan eleintén tudatlanról, minekutánna ő egy két esztendő múlva a' számadás módjába bétanult volna, ismét másra, és másra ismét tudatlanra, némellykor pedig olyanokra, a' kik a' magok mesterségek, vagy kézi munkájok mellett meghagyattatván, a' közönségnek sokkal többet használtak volna, általvitessenek, mindenképpen elkerültessen. Ezen Város tehát oda utasíttatik, hogy olyan Kamarásokat, és Számadókat válasszon, a' kik több esztendőkre alhatatosan megmaradnak, a' hivatalt önként felválalják, vagy arra hív szolgálatjuk miatt kineveztetnek, nem pedig akaratjuk ellen, és pénzbéli büntetésnek fenyítéke alatt kényszerítetnek. Hogy pedig a' hivatalban való rendes eljárásról, és a' Városi Tárnak bátorságárul gondoskodtasson, rendeltetik, hogy mind a' házi, mind pedig a' katonai adóbéli Tár a' Város Házában, és egy alkalmas Szobában, de különös Ládákban, mellyeknek kulcsai a' Számadóknál, a' szobáé pedig a' Birónál fog tartatni, helyhezsettessen: Több-

nyire alkalmas üdőben ugyan azon városi Tároknak megvizsgálása reménytelenül két Tanácsbéli, egy Előlszóló, és Számvevő által a' Számadóknak jelenlétekben történnyen meg, a' Számadóknak pedig az elkerülhetetlen mindennapi költségeknek kipótolására oda haza legfellebb 100. forintot tartani szabad legyen.

VI. Minden zavarodásnak elmellőzése és a' szükséges rendtartásnak behozása végett megállapittatik, hogy a' városi Házi-Tár a' katona adóbéli Tárral egybe ne egyelítettessék; hanem az azokat különösen érdeklő jövedelmek; és kiadások, azokban különösen vetessenek fel, azon esetben pedig, ha a' Város némelly rendenkívül való terhtől nyomattatnék, akkoron szabad legyen ugyan a' katonaadóbéli Táron segíteni, de úgy hogy az ilyen segedelmi pénzeknek vissza fizetése három hónapon túl ne balasztasson; midőn pedig a' városi házi Tár a' Katonaságnak által költözése esetében annak tartására némelly természetményeket, úgymint szénát, zabot költsönözni fog, ugyan ezen költsön a' számvetés alkalmatosságával a' Regulamentum által meghatározott árban vissza téríttessen, és így a'

Városnak mind két Tárában a' rendetlenség elmellőztessen.

VII. A' Köz-adónak felosztásában mind a' rendre, mind pedig az arányra nézve könnyebben el-jár a' Városi Tanács, ha ennekutánna az ingatlan javak négy szegű ölek szerént felvétetnek, és minden a' Város' környékében lévő Polgári Házak rend szerént számokkal megjeleltetnek, és illy formán a' városi ingatlan javaknak Könyvébe az urbariumbéli Tisztviselőnek kiadott Tisztliutasításhoz képest rendről rendre béirattatnak. Hogy pedig az adozó Polgárok a' reájok ki-vettetett adót annál rendessebben, és könnyebben megfizethessék, szükség, hogy az Adónak felosztása, melyre a' Törvénynek értelme szerént a' birtokos Nemesek-is mindenkor meghivattassanak, nem részenként, hanem egyszerre, a' mint annak kidolgozása alkalmatosságával megállapított, történnyen meg, és czédulákra felírva lévén, adattasson ki, e' végett különös Könyvet, vagy is Laistromot kell az Adószedőnek tartani, a' melyben minden Adozó a' reája felosztatott Sommát, tudniillik hogy mennyit, és melly tárgytúl nékie fizetni kelletik, megláthassa; Ezen jövedelmeket az Adószedő rendesen beszéd-

ni, és nem más, mind a' Katonaságot érdeklő tárgyakra, mindég pedig a' Tanácsnak írásbéli meghagyása, és elégséges nyugtatók mellett kell ki adni.

VIII. A' veszendőben menő Sommak, mellyek a' tanyászó, vagy áltelők Katonaságra való nézve elkerülhetetlenül következnek, az Adónak mérséklése és felosztása alkalmatosságával olly figyelmet érdemelnek, hogy azokra tekintvén a' meghatározott adón fellül valamivel több osztasson fel; ne hogy pedig ezen szin alatt az Adónak felesleg való felemelése következzen, szükségképpen meg kell választani az elkerülhetetlenül veszendőben menő Somákat, (a' mellyektől az adozó Nép semmi módon magát meg nem mentheti) az olyanoktól, mellyek azoknak gondatlansága, vagy részre hajlása miatt, a' kikre a' Katonaságra való gondviselés bizattatott, történnek meg; arra való nézve a' Városi Portáknak aránnya szerint a' végett 100 forintot, vagy ha több szükségesnek lenni látszatnék, előre kirendelt módon a' közönséges adón fellül, többet is fel lehet osztani olly módon, hogy az ez idén veszendőben menő pénzen fellül meg maradandó Somma, a' jövő esztendőben ismét felvétetessen,

és csak a' hátra maradandó Somma, melly az előre meghatározott Sommának tellyesítésére kívántatik, az Adózókra osztasson fel; ne hogy pedig a' szénának, zabnak, fának, kenyérnek, és más a' katona tartásra szükséges eszközöknek kiszolgáltatásában némelly gondatlanság, vagy pedig ön haszon keresés bécsuszszon, és e' miatt az adónak felemeltetése okoztasson, az ezekben történendő rendes gazdálkodásra, és azoknak megegyengetésére a' Városi Tanács figyelmezni fog.

IX. Az egyenes rendtartás kívánnya, hogy ezen Városnak jegyző könyvei, és más irománnyai tökéletesen elkészítessenek, így tehát ezen Városi Tanácsnak meghagyattatik, hogy különös gondja, és szorgalmatossága legyen arra, hogy a' tanácsi jegyző könyvek hitelesek legyenek, és azért kinek elől ülése alatt, kiknek jelenlétekben, minémű tárgyak, a' törvényes, közönséges polgári, és gazdaságbéli állapotokban fordultanak elől, és azokra különösen mi végeztetett, minémű meghagyások adattak, és minő rendszabások hozattak legyen, tökéletesen, és híven a' városi Jegyzők által béiktattason, az olyan Tanácsbéli Végzések a' jövő Tanácsülésben, mi-

nekelötte más tárgyak felvétetnének, a' Fő-, vagy All-Jegyző által nyilván-
ságosan felolvastassanak; ő nékiek pe-
dig szabad nem léssen, úgy az ő, a'
szolgálatban való Követőiknek is az ol-
lyatén nyilván való Irományokat, és
jegyző Könyveket kemény büntetés a-
latt tulajdon házaikban tartani; hanem,
minekutánna rendben szedetettek vol-
na, nem csak szükséges azokat eszten-
dönként békötteni, és jövőre az azok-
hoz való alkalmaztatás végett megtar-
tani, hanem a' kiadott parancsolatnak
következésében a' Fő Méltóságú Kirá-
lyi Magyar Udvari Kamarának is egy
fertály esztendőről a' másikkra tisztán le-
iratva, és a' Bíró, Polgármester, úgy
a' többi jelenlévők neveinek tulajdon
alá-írásával felküldeni. Ezeken fellül
arról is gondoskodni kell, hogy minden
Irományok, Végzések, és kegyelmes
Királyi Parancsolatok, mellyek a' Vá-
rosnak javát érdeklik, úgy a' felsőbb
Hatalmaknak Rendeléseis-is illendősen
megőriztessenek, és rendben szedet-
tessenek.

**X. Az Igasságnak kiszolgáltatásá-
ban a' Városi Tanács a' legfőbb figyel-
mét arra fogja fordítani, hogy vala-
mennyi előtte megforduló Pörlekedő
Feleknek, minekutánna azok elegendő-**

képpen meghallgattattak volna, az Országnek törvénye, és annak helyben hagyott szokásai szerint az igasságot hamar, és tökéletesen kiszolgálja, hogy a' Pörlekedő Felek pöreiknek hosszabb üdöre való kiterjedése által kol dússágra ne jussanak, főképpen pedig a' Szegényeknek, Árváknak, és Özvegyeknek könyörgő levelei, és pörei, a' mellyeket amúgyis minden törvény szerint elől segíteni kell, a' többiek előtt figyelemre vétessenek. Arra való nézve minden Tanácsülések, és némelykor a' választott Kösségnek hozzá jártával tartani szokott, és a' köz jót érdeklő Tanácskozások is annak üdejében elrendeltessenek. A' Tanács-üléseket tartani való Rendszabás, a' mennyire azt végre hajtani lehet, az ide A. és B. betű alatt mellékeltt kettős Intézet szerint, mérsékeltesse. Mindenik a' maga Voksát illő mértékletességgel adja elő, a' Bíró pedig a' Tanácsbélieknek vokasai szerint az Itélet alá bocsátatott, tárgyat fejezze bé, melly a' Jegyzők által, a' kiknek csak felderítő Vokshoz jussok vagyon, azonnal a' jegyző Könyvbe béiktattasson. Ezek így megállapítatva lévén, minthogy a' közönséges Társaságnak boldogsága, és a' fennforgó dolgoknak Lelke az elvégeztett tárgyaknak titkos megtartásában

all, annak pontos, és esküvéssel erősített megtartása ajánltatik. Senki a' Tanácsbéliék közül fontos ok nélkül a' Tanácsülésektől magát meg ne vonja, a' szükségnek esetében mindazonáltal elmaradását a' Birónak mindenkor megjelencse, az esztendőbeli Restaurátioknak alkalmatosságával mindenkor némmelly Tanácsbéliék, a' kik a' törvényes, vagy gazdaságbéli Ülésekben jelen lenednek, kineveztessenek. A' gonosztévők, szükség felett, ne tartóztattassanak, hanem az elkövetett rossz cselekedetekhez képest feddettessenek meg. Ő erántok a' Laistromok a' gonosz-tetteknek kifejezésével, úgy a' polgári, és a' rab-személyek ellen indított Pöröknek is különösen a' Fő Méltóságú Királyi Magyar Helytartó Tanács rendelkezései szerint, annak minden fél esztendőben felküldtessenek. Az Árvákra is különös figyelem légyen, ha vallyon azoknak vagyonyok az Árvák-gondviselőjének kiadatott Tisztítás szerint kormányoztatnak-e, és azokról számadás adattatik-e? Gondja fog tehát lenni a' Városi Tanácsnak, hogy az azokat érdeklő Tőke-pénzek hátorságos helyekre adattassanak ki. Az Árvákat illető Tiszttség két Tanácsbéliből, és ugyan annyi Személyből a' választott község közül megállapitasson,

az Árvák lajstromi a' meghagyott mód szerént küldetessenek fel; ide tartozandó még az is, hogy az ájtatos hagyományok a' végső Rendelésekhez képest azoknak végre hajtói által igazán, és rend szerént mentül előbb tellyesitessenek, még ide azt is toldván, hogy az olyan végső rendeléseknek meghiteleztetése végett kiküldött Tanácsbéliek az Ispotály, vagy Város Templomnak hasznára valamit kieszközölni iparkodjanak.

XI. Hogy ezen Városban is a' Pöröktől, hivatalbéli leírásoktól, törvényes intésektől, vizsgálásoktól, szemlélésektől, örökös eladásoktól, az adóságoknak feljegyzésétől, és más egyebektől járandó jutalmak megvevése erránt a' jó rend tartás bévezetethessen, az olyan Jutalmaknak Lajstroma, melly a' fő Méltóságú Királyi Magyar Helytartó Tanács által minden szabad Királyi Városokra való nézve meghatároztatott ide C. Betű alatt sinor mértékül mellékeltetik, és minthogy olyatén Jutalmakból a' tárgynak minéműsége szerént egyik, vagy másik fél egy részt nyerend, arra való nézve ezen Commissio által elrendeltetik, hogy a' mi az olyan leírásokból Jutalom, vagy más törvényes jövedelem fejében a'

Jegyzői hivatalra (kivéven az Irónak szint ottan meghatározott, és a' Tanács által közöttök egyaránt felosztandó részt) esik, annak két harmad része a' Fő-Jegyzőnek, egy harmad része pedig az Al-Jegyzőnek e' folyó Esztendei 1. Májustól fogva minden válogatás nélkül jusson.

XII. A' Városi Tanács főképpen ója magát, hogy a' pénzbéli büntetésekben, leginkább pedig a' szegényebb Polgárookra való nézve, a' mértéket által nelépje, ha mindazonáltal a' környülállások azokat megkívánnák, akkoron a' fölösleg, és mértékletlen birságoktól fent hagyjon, és azokat a' Törvényhez szabja, a' mellyek a' Városi Tárt érdeklik, abba bevitetni elrendelje, és azoktól a' szokott birsági Lajstromokat név szerint fél esztendőnek kimenetelével a' Fő Méltóságú Királyi Magyar Helytartó Tanácsnak felküldje, nem különben az alatt való Tiszteknek az alattamos birságoknak megvételtét keményen megtilcsa.

XIII. A' polgári Magvaszakadások eránt észre kelletik venni, hogy illy esetek magokat elől adván, az olyan jószágok kiküldendő két Tanácsbéli, az Elölshóllók, és a' Kamarás által fel-

jegyeztessenek, és a' Magvaszakattoknak mindennemű Javai becsültessenek meg, és az illy módon elkészült Feljegyzés a' Városi Tanácsnak beadattasson. A' Jóság azután kotya-vetye által mentül nagyobb áron árúttasson el, az onnan bėjövő pénz a' Városi Tárban bévitessen, és különös osztál alatt számban vétessen, végtére az ingatlan javak, mellyek magvaszakadás, vagy ítéletnek végre hajtása által a' városi birtokában jövendenek, köz adó alá vetessenek.

XIV. Minthogy szokásban vétett volna, hogy a' házoknak, vagy más polgári ingatlan javaknak vételét, és eladását a' Törvénynek értelme szerint a' jövendőbéli birtokosoknak bátorsága végett a' közönséges jegyző-könyvben béiktatni kelletik, azért jövendőre, és álhataratosán elrendeltetik, hogy a' Város Birája az egyik, vagy másik Jegyzőnek Előlszóllónak, és Urbárium-béli Tisztviselőnek jelenlétében minden fertály esztendőben, vagy midőn a' többi foglalatosságok megengedik, minekutánna az eladó vagy vevő Felek az örökös bé vallások eránt az Urbárium-béli Tisztségnél magokat bėjelentették volna, öszve üljön, és minekutánna mind a' két városi tárnál a' hát-

ra maradott fizetéseknek beszédése eránt a' jelentést megtette volna, az örökös vallásokat bévegye, és a' jegyző-könyvbe béiktassa, a' vételbéli ár-
nak minden forintjátul az ingatlan Jó-
szágátul járandó meghatározott fizetés
fejében 1. dr. az által vitel fizetés fe-
jében pedig 1. for. 50. dr. közönségesen
megvegyen, melly pénzt azután az Ur-
barialis számadásban, és az ottan meg-
jegyzett Osztálokban békeill iktatni;
azon esetben pedig, midőn valamelly
osztalos fél a' maga részét másnak ál-
tal engedi, és az általvevő azt a' jegy-
zőkönyvben által irattatja, az olyan ál-
tal irástul azon okbúl, mivel egyik
osztalos félnek a' másikának örökségé-
re kétségtelen jussa vagyon, mind a'
két esetben a' Jegyzői hivatalnak az
örökös bévallás vagy általvételbéli Le-
vélnek kiadásain, és a' Birónak a' pe-
csétnek reá nyomásáért a' fellebb ki-
tett Lajstromban meghatározott jutal-
makon kívül, csak az általvitelbéli fi-
zetésnek fejében 1. for. 50. dr. vetes-
sen meg, és a' nevezett számadások-
ban bététessen. Arra való nézve se a'
Biró, sem pedig más valaki a' Tanács-
béliek, vagy Polgárok közül, a' Fe-
lek között történt alattomos eladásokban
valamelly vevőt a' vett ingatlan jószág-
ba bé ne merészelje vezetni.

XV. A' közönséges szükség, és a' Lakósoknak bátorsága kívánnya, hogy a' mennyire lehet, a' tűzbéli veszedelmek, mellyeknek szomorú példáit az elmúlt esztendőekben némelly szabad királyi Városok kinyilvánosították, eltávoztassanak. Ezen Királyi Commissiónak tehát meg rendelni tetszett, hogy ennekutánna mindenik, a' ki a' Polgárságban befog vétettetni, a' már kegyelmesen meg határozott polgári pénzbéli fizetésen kívül, még 2. for. 50. dr. bőrvödörnek megszerzésére a' Városnak házi tárába befizessen. Meg hagyattik ezen fellül a' Tanácsnak, hogy nem csak a' Közönségnek könnyebségére, hanem a' tűzbéli veszedelmek ellen való nagyobb bátorságára való nézve is, a' Városnak külömbféle tájékában lévő köz kutak jó karban megtartassanak, a' viznek hordására szolgáló egy-néhány vas abroncosos hordók, vas horgok, és a' tűznek el oltására legszükségesebb, és leghasznossabb Eszköz, úgymint a' Fecskendő, üdö közben szerztessen meg, leg alább 24 bőrvödör a' város házában tartasson; a' tűznek támadásakor a' Város' Kapitánnya, egy vagy két Előlszóllóval azonnal ott legyen, és a' szükségeseket megrendelje; e' végett tehát minden fertály esztendőben a' kéményeknek megvizsgálá-

sa végett a' kémény tisztító Mestert a' Fertály-Mesterekkel, az Előlszóllókat pedig három választott községbéli taggal a' tűz oltására megrendelt eszközöknek megvizsgálására a' Tanács ki fogja nevezni, a' kik arról gondoskodni kötelessek lesznek, hogy mindenek, következőképpen a' kémények is jó állapotban találtassanak, és ha némely jobbítás szükségesnek látszatik, a' Tanácsnak bejelentessen, és a' további rendelés megtétetődjön; végtére ezen tárgyban a' már felsőbb helyek által meghatározott Rendszabásokra különös figyelem legyen.

XVI. Hogy a' többi Szabad Királyi Városokhoz képest, a' mellyekben Szőlő hegyek találtnak, itt is a' bor kimerés eránt rend tartás, és egyenlőség hozattasson bé, és a' Városi Tárnak haszna minden módon eszközöltessen, következőképpen minden visszaélés, és meg szegés elmellőztethessen, az egész községnek köz egygyettértésével ezen Királyi Commissio azt rendelte meg, hogy ennekutánna két országos Vásár alkalmatosságával, mellynek egyike Gyertya Szentelő Boldog Aszszony, a' második pedig Pünkösöd napjára esik, úgy minden esztendőben a' Kántor napok üdejében a' bor árul-

tatásnak szabadsága, különösen ért-
 vén tizennégy napig magát a' Várost,
 kivéven a' közönséges vendég-fogadó-
 kat, a' mellyek az utazók könnyebbse-
 gére szolgálnak, és mostanában is meg-
 vagynak (a' mellyekből mindazonáltal
 akkoron iczénként bort kivinni szabad
 nem lészen) illesse, a' többi két orszá-
 gos Vásár alkalmatosságával pedig,
 úgymint Szent Istvánkor, melly Augus-
 tusban, és Szent Katalinkor, melly No-
 vemberben esik, úgy a' többi esztendő-
 béli egész üdőben, a' bornak kimérése
 a' Polgároknak (a' Nempolgárok ezen
 szabadságból mindenkoron ki zárva lé-
 vén) szabad legyen. Valamint pedig olly
 módon, hogy a' Polgároknak tulajdon
 bora, melly a' polgári ingatlan helye-
 ken természetett, annál könnyebben ki-
 árúltathasson, mindennemű vidéki bo-
 roknak behordása keményen tiltatik, és
 csak olly formán megengedtetik, hogy
 az ollyan behordandó vidéki bornak
 minden akójától, a' Törvénynek elren-
 delése, és más szabad Királyi Városok-
 nak rendtartása szerint 40. dr. a' bé-
 hordás fizetése fejében a' Városnak há-
 zi tárába le fizetessen; úgy azon eset-
 re, ha valamelly Polgár, vagy Lakós
 vidéki bornak kereskedés végett való
 alattomos behozásában megfogattatnék,
 az ollyan bor Contrabandban vétettes-

sen, és annak ára harmad részben a' házi tárban bévitettessen, egy harmad rész pedig a' Város Templomára, a' második pedig az Ispotályra fordíttasson. Mindazonáltal szabad lészen a' papi, és nemesi Rendnek vidéki borokat is, de egyedül a' tulajdon házi szükségére mindenkor bé hozni; de hogy ebben is a' szükséges óvás meglégyen, midőn tudniillik a' tulajdon szükségnek és elköltésnek színe alatt a' Nemesek által a' külső borok, a' papi rend által pedig legfőképpen dézsma borok nagyobb, és főlősleg való mennyiségben behordattatnának, és azután vagy a' vélek egygyettértő Polgároknak alattomossan abroncs alatt eladattatnának, vagy pedig a' papi rendbéliek Attyafiai által, a' kik közül némellyek a' polgári szabadságot felvették, a' magok házaikban, mint tulajdon boraik kimérettetnének, ismét megrendeltetik, hogy minden Polgár az ollyas a' Nemesektől, vagy Papoktól, a' város kebelében megvett külső, és dézsma boroktól, mintha ő általa behozattattak volna, a' fellebb megnevezett minden akótúl számlálendő 40 dr. pénzbeli fizetést a' Tanácsnál lévő bójelentés mellett, a' város tárába leolvassa; azon esetben pedig, ha valamelly Polgár az ollyas alattomos megszegésben tapasztaltatnék, nem csak a' megvett

bornak mennyiségét, a' mellynek két harmad része magának a' Városnak megfog maradni; a' hátra lévő harmad rész pedig a' feladónak ítéltetni fog, elveszti; hanem még ezen kívül érdeme szerint pénzbéli büntetést is szenvedend, mellyre a' Városi Tanács főképpen vigyázni fog.

XVII. Minthogy több hasznos, és mesterségekben elegendőképpen gyakorlott, és a' közönséges szolgálatokra alkalmas embereknek felvétele a' város gyarapítására tárgyalna, arra való nézve ezzel meg rendeltetik, hogy a' Városi Tanács félre tévén minden nemzetségbéli tekintetett, a' fel veendő Polgárnak tulajdonságait jól megvizsgálja, és fontolóra vegye, ha a' Polgárságba béveendő a' mesterségében elegendő gyakorlást tett-e legyen? a' dolgra alkalmas, és így a' Királynak, és a' Közönségnek a' terheknek viselésében hasznos leend-é? magának pedig elegendő élelmet szerezheth-é? Az ollyasok pedig, a' kik felül azt véli, hogy sem hasznot hajtani, sem pedig magoknak élelmet annak módja szerint szerezní nem fognak, fel ne vegyen. A' Mesterembereknek számát mód, és szükség felett ne öregbíttesse, innen tehát egyetemben az is rendeltetik, hogy a-

zoktúl a' kik eddig a' Polgárságot felvették, a' meg tartóztatott polgári pénzbeli fizetés, a' polgári Jusnak elvesztése alatt megkivántassék, és a' szokott polgári Levelek adattassanak ki.

XVIII. A' Városi Tanács maga akaratja szerint Ő Felségének, mint a' Királyi Városok egyenes Urának, és a' Felségeknek tudta nélkül a' közönséges ingatlan javakat eladni, más kézre bocsáttani, vagy némellyeket meg is venni, új épületeket tenni, adósságokat csinálni, még kevesebbet pedig Pörökbe ereszkedni ne merészeljen, a' magát elő adandó fontosabb esetekben, Pörökben, ingatlan javaknak eladásában, és vételében a' Közönséget, vagy a' Várost érdeklő épületek tevésében a' Tanács, hogy maga magától semmit se tegyen, ezzel nékie megtiltatik, hanem olyan tárgyak eránt a' választott Községgel előbb tanácskozzon, és ugyan azt az indító okoknak elő adása, és a' költségek feljegyzésének hozzá csatolása mellett, a' Királyi helybe hagyásnak kieszközlése végett a' felsőbb helyekre megküldje.

XIX. A' szárazoknak, és folyóknak mértékei, és más illyféle eszközök eránt, a' hazabéli Törvényekhez ké-

pest a' Fő Méltóságú Királyi Magyar Helytartó Tanács által meg parancsolatott Rendtartás megfog tartattatni, és azért, hogy az eladandó élelembéli szereknek ára a' Közönségnek kárával ne nyöljön, és az eladók csalárdsága el-mellőztessék, a' Városi Tanács minden uzsorás eladást, vagy az előre való megvételeket azoknak, a' kiket nem illet, keményen megfogja tiltani, és elrendelni, hogy az úgy nevezett Kofák a' gyümölcsnek, zöldségnek, és baromfinak naponként való előre megvételétül, a' megvett szerek elvesztése alatt, mellyeket a' Városi Ispotály-nak által kelletik adni, reggeltől fogva tíz óráig eltiltassanak. A' Polgármesternek pedig különös kötelessége leszzen, mindennemű mértékeknek megvizsgálását minden fertály esztendőben megrendelni, és minden ez eránt előkerülő héjányosságokat, és ő nékie felfedezett hibákat a' Tanácsnak bójelen-teni, hogy azok, a' kik hamisságba, és csalárdságba tapasztaltatni fognak, a' megszegésnek minéműségéhez képest, büntetés alá, mellyet az Ispotály, vagy a' Város Templomának szükségeire fordítani kell, vetetthessenek.

XX. Nem csak a' Város diszére, hanem a' levegőnek tisztaságára is szol-

gál az utszákknak tisztavoltja. Arra való nézve a' Tanács és a' Község különösen gondoskodni fog arról, hogy azok tiszták, úgy a' kő-flastrom is, a' mennyire lehet, jó karban megtartassék, a' héjába való gödrök megtöltesenek, és elterítettessenek, a' szemetet az utszákra kihinteni, meg ne engedtessek, végtére az imitt amott öszve vakarandó sár a' Városból ki vitessék, illy formán pedig a' jó rendtartás a' tisztasággal együtt béhozattassék. És mint-hogy ezen Város a' kegyelmes Privilegium szerént a' bástyáknak megújításátul kegyelmesen feloldoztatott, és az ő szabad választására a' külső Városnak a' belsővel való öszve kapcsolása engedtetett volna; arra való nézve ezen Királyi Commissiónak a' Községnek meghallgatása után meghatározni tetszett, hogy azon esetre, hogy ha a' Polgárok házaikat a' külső részén a' Város falához ragasztanák, így pedig a' Városnak ékessége öregbednék, az olyan által vett részéért a' Város bástyáinak azon ok után is, mivel hogy az ott lévő építő eszközök a' házhoz tartoznak, olytán falnak minden négy szegű ölétül 1 fl. 50 den. a' Városi Tárban le fizetni tartozzanak, többnyire pedig az olyan bástyabéli résznek a' teendő

épülethez való alkalmaztatása azután mindeniknek szabad maradjon.

XXI. Azon veszedelemnek elmelőzése végett, hogy a' Pörnek kimeneteléig, vagy más okra való nézve a' Birói kezéhez letett pénzek, a' mellyek a' tűzbéli veszedelmek, vagy más viszontagságoknak ki tett egygyes házokban tartatni szoktak, el ne vesszenek, és hogy azok ön haszon mellett Kamatra ki ne adattassanak, elvégeztetik, hogy elő-adandó esetben a' Birói kézhez jövőendőben leteendő pénzek nem másként, hanem a' Letévköknek pecsétje alatt nem a' Birónak, az ő házában, hanem a' közönséges Tanácsülésben, a' napnak a' mikor, és kik által tétettek le, a' Jegyző-könyvben való beiktatással, adattassanak által, és azok a' városi levél tárba, mellynek kulesa szokás szerint a' Birónál tartatik bé-tétessenek; az azokat vissza kérő Feleknek pedig nem másként, hanem a' dolog úgy hozván magával, azoknak a' Tanácsülésben előre bocsátandó béjelentés, és azoknak kiadása eránt hozandó végzés után minden pénzbéli fizetés nélkül adattassanak ki.

XXII. Minthogy a' kegyelmes Privilegium szerint Plébánia Templomnak

azon Szentegyház, melly ez előtt az eltöröltetett Jézus Társaságbéli Atyákhoz tartozott, ezen Városnak kegyelmesen által adatott volna, ez eránt tehát ezen kegyelmessen ki nevezett Királyi Commissiónak azt meghagyni látszatott, hogy a' jövedelmekre, és Tőke pénzekre, mellyek jövendőben is nékie jutni fognak, úgy a' kamatokra is különös gondviseltessen; ha pedig a' Tanács észre veendi, hogy valamelly adósnak vagyonja kissebbedik, akkoron a' nékie kiadatott Tőke-pénznek, és hátra lévő kamatnak tüstént való viszsza vitelére a' Tanácsbéli segedelem mellett lépettessék; ha pedig a' Tőke-pénzek külső adósoknál veszedelemben volnának, ezen esetben a' Város Ügyésze azoknak bé szedése végett ingyen szolgálni tartozzon. A' számadások a' Városi Plébános Úrnak jártával véteszenek fel, és a' Fő Méltóságú Királyi Magyar Helytartó Tanácsnak, és a' Fő Méltóságú Királyi Magyar Udvari Kamarának esztendőnként felküldettessenek, végtére az Egyháznak java mindenekben szemelött forogjon.

XXIII. Minthogy az eddig bevett szokás szerint, ezen Városnak Polgárjai, és Lakósi különös osztályokra, vagy is Századokra fel volnának osztva, az

ollyan Századok pedig különös Zászlókkal, dobokkal, és fegyverekkel elvolnának rendelve, minden Századot továbbá egy Kapitány az alatta való Tisztekkel kormányozna, következendőkép-
pen a' három itt lakozó Nemzetnek ily-
lyes osztása, és annak különös felosz-
tása több pártolásokra, részre hajlá-
sokra, és szakadásokra okot, ez pedig
a' több esztendő előtt történt zászlók-
nak, és fegyvereknek elvételére alkal-
matosságot adott volna; arra való néz-
ve a' Királyi Commissio azt rendelte,
hogy minekutánna a' Városnak legalá-
zatossabb kérelmére a' megteendő fel-
sőbb Rendelésből az említett fegyve-
reknek, és zászlóknak vissza adása a'
Commissio által a' megürült Pécsi Püs-
pökségnél valójában ki fog eszközöl-
tetni, és következni, az előbb említett
zászlók ennekutánna mindenkor a' vá-
ros házában tartassanak, és csak a' ren-
den kívül való esetekben, vagy Inne-
pélésekben a' Tanácsnál leendő bé jelentés
után, onnan kivétessenek, és azoknak
vége után, ottan azonnal ismét letétes-
senek. Valamint pedig ezen Városnak
mostani rendbeszedése által, azon eset-
re, midőn a' Polgárok közönségesen
az ájtatosságokra, vagy más alkalma-
tosságokban össze jönnek, az ő Elöljá-
rójok a' Város Kapitánnya volna, úgy

minden viszátkodásoknak elmelőzése végett ezen Commissio által az is megrendeltetik, hogy nem csak a' Polgárok által eddig viselt Kapitányi, vagy ehez hasonló hivatalok, hanem az úgy nevezett Kompániabéli Ládák is, a' melylyekből egyéb eránt az öszve jövetelben az evések, és ivások szoktak meg történni, keményebb fenytéknek terhe alatt egyáltalán fogva, megszűnyenek, és eltöröltessenek; továbbá ez illyes katonai vissza élések helyett csak egy Polgári Sereg a' lövöldöző Társaságnak neve alatt felállítani megengedtetik, úgy mindazonáltal, hogy az mind a' három Nemzetből egyarányos számban állíttasson fel, és üdőközben, a' Posonyi, és Pesti Társaság formájára szabadtasson, és annak lövöldöző gyakorlása végett a' Tetyei tájék, melly alkalmas, és minden veszedelemtől ment hely, ki neveztesse, olly feltétellel pedig, hogy ennekutánna csak az említett lövöldöző Társaság az előladandó Inneplésekre alkalmaztasson, és a' szükséges Tisztek a' Tanács által neveztesse ki.

XXIV. A' Városi Tanács, vagy a' Község ne merészellen akar minémű szín, vagy név alatt, a' városi tárból ajándékokat, vagy akármelly nagyobb

értékű jutalmakat ajánlani, akár pedig e' végett kéregetés által pénzt gyűjteni, vagy adó gyanánt valakire kivetni. Hogy ha mindazonáltal valaki rendenkivül való, és ezen Királyi Városnak hasznos szolgálatokat tenne, a' mellyek különös jutalmat érdemelnének, olly esetben az ajándéknak ajánlása a' számadásban kitétessen, és a' végett az arra tárgyalló meghagyás kiadattasson, a' szolgálatoknak pedig érdemei előszámláltassanak. Arra való nézve a' közönséges Tárbúl teendő minden kedveskedések, és más akármelly rendbéli adakozások vagy a' Tanácsbélieknek, vagy a' Szolgáknak, a' hadi Tiszteknek a' végett, hogy a' polgári hatalommal a' jó egyetértés eszközöltessék, a' hadi Tárok Elöljáróinak, és az ő alatta valóinak, a' hadi, és polgári Biztosoknak, ezen föllül a' tanyázó Katonáknak, minthogy az ezekre teendő kiadások a' katonai határszabásban kivagynak jelelve, és azokon föllül a' Katonaság kívánni semmit sem merészelne, nem is kérhetne, eltiltatnak.

XXV. Minthogy a' közönséges Vendégfogadóknak az egész esztendőnek elfolyta alatt bort mérni szabadságok volna, arra való nézve más Szabad Királyi Városokhoz képest rendeltetik,

hogy a' polgári Vendégfogadósok ezen diszes jelességnek megtartása végett, a' vendégfogadóbéli Czimereit, mérsékelt fizetés által a' Várostúl olly feltétellel válcsák meg, hogy ha némelly czimeres Vendégfogadóknak Birtokossai, vagy ezeknek Örökössei a' Vendégfogadókat másra által szállítani, vagy eladni akarnák, a' vevők azon pénzt, melly a' Czimernek megváltása végett mindjárt eleintén fizettetett, az eladónak minden eladás alkalmatossággal vissza fizetni tartozzanak, arra mindazonáltal különös tekintet legyen, hogy a' Czimeres Vendégfogadóknak száma szükséges föllül ne öregbitessék; hogy pedig a' közönséges Vendégfogadóknak tulajdonossai, az itt lévő nem kevés számú Kofák által, a' mellyek nem csak az országos, és héti Vásárok alkalmatosságával, hanem minden nap is a' hús-
nak, mindennemű baromfinak, és zöldségnek korábban való öszve-vétele, azoknak azután eladása által ő nékiek, és az egész közönségnek terhére vagnak, kevesebben károsittassanak, következendőképpen az őket érdeklő ételekben való kereskedésben ne háborgattassanak, ezen Királyi Commissiónak megállapítani tetszett, hogy az úgy nevezett Laczi Konyhának jussa vagy a' többet ígérőnek bérben adattasson, vagy

az olyan ide való vagy vidéki Kofák-tól az ebbéli kereskedéstől mértékletes pénzbéli fizetés a' városi Tárnak részére megvétetődjön. Ezen tárgynak végre hajtása tehát a' Városi Tanácsnak gyors elintézésére hagyattatik.

XXVI. Ő Felségének Anyai kegyelméből származott többi elintézéseik között az is nem kevés tekintetet érdemel, a' melly szerint az Erdőkben való rendtartás, azoknak béplántálása, és megtartása meghagyattatott, és ajánltatott. Minthogy tehát ezen Városnak kerületében az olyan a' hegyeket, és erdőket érdeklő Intézetnek helye, amúgyis pedig tudva volna, melly befolyása legyen a' kereskedelemre az Erdőknek mivélése, és fentartása, ezen kiküldött Királyi Commissio a' Városi Tanácsot arra figyelmetessé tenni vélte, hogy a' legfelsőbb Királyi akaratnak eszközlése végett minden igyekezetét reá fordítsa; azon károknak tehát, mellyek az ide való Lakósok által, a' kik eddig kények szerint az erdőt meg szálván, elpusztítani szokták, történtek, elmellőzése végett, ezen Királyi Commissio négy Csőszet az ő nékiek előljáró Inspectorral megrendelni, elvégzett azon okból is legfőképpen, hogy ha valaki a' maga szükségére va-

ló nézve is magát a' Város Erdőjéből fával beszerezni kívánná, ő a' Városi Tanácstól írásbéli meghagyást az Erdő-Inspectornak elő fog mutatni, a' ki ő nékie a' Csöszök által a' helyet, a' hol az olyan házi eltartásra való fát levágja, melly hely a' Városi Tanács által minden esztendőben ki fog jeleltetni, minden kocsitól 15 dr. lefizetése mellett, ki fogja nevezni; a' megnevezett Erdő-Inspector tehát, és a' Csöszök vigyázni fognak, hogy senki meg nem engedett, főképpen pedig éjjeli üdőben az erdőbe bé ne mennyen, és se nagyobb, sem pedig nevendék fát levágni, vagy elvinni ne merészeljen; hogy ha pedig olyan alattomos erdei tolvajt megfognának, azt szekérével, és lovaival együtt a' Város Házához hajesák, és a' Tanácsnak a' végett, hogy a' tett kárnak minéműségéhez képest a' végzést hozza, feladják. Rendeltetik ezen kívül, hogy se a' mostani Városi erdőben, sem pedig azokon a' helyeken, a' hól nevendék erdő lehetne, egygyes személyek, vagy a' szomszéd birtokosok által akarattyok szerént, és tanácsbéli végzés nélkül irtások ne történjenek; így tehát a' Tanács az erdő, és szederfa mivélése miatt leboesátott, és azután leboesátandó kegyelmes si-

normértékű rendelkezésekhez magát mindenképpen alkalmaztatni fogja. Végtevére

XXVII. Hogy azok eránt, a' melyek a' Városnak akár belső diszét, és ékességét, akár pedig a' köz-jónak előmozdítását, és a' Polgároknak közönseges megtartását érdeklik, a' Városi Tanács igasságos, egyenes, és lelki esmértebéli tekéntettel viseltessen, a' Község pedig, és valamennyi Polgárok az illő tiszteletet, és engedelmességet a' Városi Tanácsnak megadják, különösen pedig minden Nemzetségbéli tekintetűl, a' mellytöbb roszszaknak, és szakadásoknak kútfeje, minden pártolásoktól, és különös össze jövedelektől, melyek a' legfelsőbb Királyi parancsolatok által legszorossabban tiltatnak, magokat megtartóztassák, ezen Királyi Comissionának nevében ezzel meghagyattatik, sőt inkább egyenlő szívvel, és viszonttag való szeretettel (mellyel, hogy a' polgári Társaságban élők össze kapcsolva legyenek, az Isteni parancsolatnak elintézéséből is, illő) a' köz-jóra való szeretettől, és buzgóságtól vezéreltetvén oda igyekezzenek, hogy azokat, a' mellyek ezen Városnak nagyobb gyarapodására, és onnan magokra a' Polgárookra is ki-terjedendő szerencseltetésére szolgálандanak, illendően vég-

re hajtassanak. Rendeltetik továbbá, hogy mind ezen Commissióbéli Statutumok, mind pedig az ezen kiküldött Királyi Commissio által a' Városi Tiszteknek kiadott Tiszt utasítások minden esztendőben legalább egyszer a' Tanácsbéli Ülésben a' választott Községnek egyben hívásával-is, nyilván fel-olvastassanak, és megmagyaráztassanak; így pedig mindenik a' maga kötelességére figyelmetessé tétessen, melyeknek tellyesítése után semmi kétség fennem marad, hogy ezen Közönség, melly Ő Felségének Anyai kegyelméből a' többi Szabad Királyi Városoknak számában kegyelmesen felvétetett, a' köz-jóra czélzó buzgó kiszolgáltatás által még virágzóbb karba nem jutand, mellyet ezen kiküldött Királyi Commissio szívből kíván, és minden hivatalbéli szolgálatokra hajlandó, és kész marad. A' ki küldött Királyi Politico Cameralis elegyítetett Commissióból.

Pétsett 3-dik Juliusban 1780.

Klausz Ignác m. k.

a' Királyi Commissiónak Jegyzője.

Vörös Ferencz m. k.

a' Királyi Commissiónak Jegyzője.

**Ezen különös Városi kebelebé-
li Törvények, vagy is Statutu-
mok a' fellebb nevezett Királyi
Commissio által Ő Felségének
felküldettétvén, azok eránt e'
következendő legkegyelmes-
sebb Királyi Intézet a' Fő Mél-
tóságú Királyi Magyar Hely-
tartó Tanács által érkezett le,
úgy mint:**

*A' Királyi Commissio által ezen Városnak kia-
datott Statutumait Ő Felsége e' következendő vál-
tozásokkal kegyelmessen helyben hagyni mél-
tőztatott.*

**Az ötödik Statutumra: Hogy a' hir-
telen való, és várokozást nem szenved-
endő esetekben a' városi Kamarás-
nak nem a' Bíró, hanem a' Polgármes-**

ter, és ennek távúl létében a' Polgármestert képzelő Tanácsbéli az azonban is ki-adandó meghagyásokat tehesse meg. Minthogy pedig a' városi Tároknak öszve keverése közönségesen tiltva volna, illő, hogy ezen tilalomnak Péts Várossa eránt is helye légyen, azért tehát semmi esetben, és semminémű feltétel alatt szabad nem lészen a' katona Tárból a' házi Tárba valamit kölcsönözni.

A' nyolczadik Statutumra: Hogy azon kegyelmes Királyi meghatározott Intézetekből, mellyek az adónak beszédése eránt ki-adattattak, elne távoztasson, és kegyelmes Regulamentum némüneműképpen csorbulást ne szenvedjen, a' Királyi Commissio által kiadott Statutum helyett az előbb említett, és ide csatolt Királyi Intézeteket, és a' kegyelmes Regulamentumot pontosan megtarcsa, és az alatta valói által megtartattassa a' Városi Tanács.

A' kilenczedik Statutumra: Nyilvánáságosan béiktattassék, hogy azok, a' mellyek a' tellyes Tanács-Ülésben elvégeztettek, illy Ülésen kívül valamelly egyes személy által meg ne változtattassanak ez egy; más pedig: Ezen Statutumban az is nyilvánáságosan béiktattassék, hogy a' Városi Jegyző Köny-

vekből tellyes Lajstromok is készittes-
senek; harmadik pedig, hogy az esztendőnek végével a' sinor mértékű szolgálandó, és ezen Városnak kiadott kegyelmes Királyi Intézetek az egész Tanács előtt a' végett ujonmann felolvas-tassanak, hogy azoknak szorossabb megtartása az elmében jobban megmaradjon.

A' tizenötödik Statutumra: A' Polgári Taxa Ő Felsége által bizonyos Som-mába kegyelmesen meghatározva lévén, minthogy Ő Felségének 9-dik Septem-berben 1774 Esztendőben, 4265 szám alatt kegyelmesen ki-adattatott, és 26. Septemberben ugyan azon Esztendőben Ország szerte kihirdettetett Királyi Pa-rancsolat ellen, az ujonnan felvett Pol-gárokat különös Taxával, úgymint a' Bőrvödröknek megszerzésével terhelni nem lehet, azért eme megváltozással ezen 15-dik Statutum megálhat.

A' tizenhatodik Statutumra: Ezen Statutum is megálhat, de mindazonáltal a' következő megváltozással, hogy a' Papságnak, Szerzeteseknek, és Ne-meseknek, a' kik Pétsett laknak, a' bort hordónként is eladni szabad lé-gyen, arra való nézve nem lészen sza-bad a' Városnak azon Polgároktól, a'

kik borokat az most említett Papságtól, Szerzetesektől, és Nemesektől aroncs alatt vesznek, akármelly Taxát is megvenni; a' Korcsmárosok pedig, a' kik a' Boroknak megrontásában tapasztaltatnak, érdemek szerint megbüntettessenek.

A' tizenhetedik Statutumra: Ez erránt nem más jön elő, minthogy ebbe csak a' Római Katolikusok bécsatoltassanak, a' Katolikus Vallástól idegenek pedig attúl ki-rekesztessenek, és ezen hozzáadás különösen béiktattasson.

A' tizenkilenczedik Statutumra: Semmi más észre-vétel elő nem jön, mint hogy az uzsorás kereskedések a' Törvény által keményen tilalmaztatva lévén, és senkinek meg nem engedtetvén, azok a' Törvénynek fenytéke alatt, egészen, és keményen eltiltassanak, és gondos vigyázat által elmellőztessenek.

A' huszadik Statutumra: Hogy a' teendő Kérdésekre való ok, és alkalmatosság elmellőztessen, adatasson hozzája, hogy az ezen Statutumban megjelölt öleknek öszve olvasása végett a'

falnak magossága, és szélessége figyelemre vétetessen.

A' huszonegyedik Statutumra: Semmi észre-vétel nem jön elő.

A' huszonkettődik Statutumra: Ez is kegyelmesen helyben hagyattatik, a' Tőke-pénzeknek bátorsága miatt pedig adattasson hozzá, hogy az ezekről adandó kötelező Levelek a' Jegyző Könyvbe feljegyeztessenek.

A' huszonharmadik Statutumra: Minthogy azok szoktak a' Lövöldöző-Társaságba bé-irattatni, a' kik magokat bizonyos pénzbéli fizetésre, melly a' Társaságnak szükségeire fordíttatik, béiktatni kívánnyák, így tehát szükségtelen, hogy ezen Társaságra való nézve valamelly bizonyos, annál kevesebet pedig a' Nemzetség egyenlőségére nézve meghatározott szám állapíttasson meg; minthogy továbbá a' városi Tár az ezen Társaságot érdeklő költségeket viselni nem tartozik, hanem azokat magának a' Társaságnak szenvedni kelletik, azonban is tehát mértékletes, és igen szükséges, nem pedig vagy az ártalmas ivás evésekre, vagy a' dobzó-dó tánczokra, és tiltott játékokra, a' mellyek a' Társaságban béiktatott tago-

kat csak megerősíteni szokták, tárgyaló költségek engedtesse meg. Arra való nézve az eránt a' Városi Tanács legfigyelmesebben vigyázzon, és így eme változással ezen Statutum megálhat.

A' huszonnegyedik Statutum azon változással kegyelmesen helyben hagyattatik, hogy a' Város még kisebb értékű ajándékokat is adni ne merészeljen, minek előtte erre a' felsőbb Helyekről engedelmet kérvén, azt meg nem nyerte volna.

A' huszonötödik Statutumra: A' Kofaság a' Törvény által eltiltva lévén, az semmi képpen meg nem engedtehetik; így tehát az egészen eltiltasson, és semminémű szín alatt meg ne szenvedtesse; a' Városi Tanácsnak pedig az ez eránt minden üdőben való felvigyázat meghagyattatik; többnyire a' Királyi Commissio által kiadatott Statutum megálhat.

A' huszonhatodik Statutumra kegyelmesen megengedettett, hogy azonban is, még az egész Városi Erdőknek fel-mérése rendesen megtörténik, és ezután a' felsőbb helyek által a' további rendelkezések megtétetnek, minden tűzelő fákat a' majorban vitetessen, és ezek-

ben a' jobbnemű a' rosszszaktól elválasztatván, ölekbe rakattasson, az ágok pedig kötéseken foglaltatván, százonkéntkülönösen helyhezlessenek; továbbá ezen fának, és ágok kötéseinek ára eképpen határoztasson meg, hogy az a' Városi Tanácsnak, és a' választott Községnek egyetemben, tekintvén az oda való tájéknak környülállásaira annyszor, a' mennyiszer a' környülállásoknak változásai megfogják kikivánni, állapitasson meg, és a' külső vevőknek ezen meghatározott áron alúl fa elne adattasson; a' Kebelibéliek eránt pedig az a' sinor-mérték tartasson meg, hogy ezeknek minden ölfá, és az ág kötésekből minden száz darab 25 denárral olcsóbban adattasson el, mint a' Vidékieknek. Az eladandó mennyisége a' fának szabattasson az adóhoz, a' mellyet a' vevő fizet, és ezen javadalommal minden különböztetés nélkül akár a' Tanácsbéliek, akár a' Polgárok, akár a' Zsellérek, akár a' Szolgák egyarányosan éljenek, a' kik tudniillik az adónak terhe alá vetve lévén, azt megfizetik; hogy ha pedig valaki az adózók közül az illy módon meghatározott mennyiségen felül több ölfát, vagy ág kötéseket venni akarna, az olyan úgy tekintessék, mint a' Vidékiek.

A' huszonhetedik Statutum eránt, melly gondosan megállapittatott, semmi-némű észre vétel elő nem jön. Többnyire ezen Városi Tanácsnak a' kegyelmes Királyi parancsolatból tudtára adja ezen Királyi Helytartó Tanács, hogy ezen Szabad Királyi Városnak a' Megyeri Pusztának böcsű árából semmi elnem engedtetik. Költt a' Királyi Magyar Helytartó Tanácsból Posonban Május Hónapnak 21. napján 1781-dik Eszten-dőben.

Azoknak Jó akarói Gróf Fekete György m. k.

Skerletz Ferencz m. k.

Preszeker Mihály m. k.

A' Királyi Magyar Helytartó Tanácsból. A' Szabad Királyi Péts Várossa Értelmes, és Felvigyázó N. N. Első Birájának, Polgármesterének, és Tanácsbélielieknek, úgy az feleskütt Polgárjainak, és az egész Községnek, nekünk tisztelendőknék.

Pétsett Hivatalból (L. S.) vétetett 23. Juniusban 1781-ben kihirdettetett 23. Juniusban 1781.

111433

EMLEKBESZÉD

PÉCS SZ. KIR. VÁROS FELSZABADULÁSA

SZÁZADÉVES ÉVFORDULÓJA

ALKALMÁBÓL

1880. ÉVI ÁPRILIS HÓ 19-ÉN

TARTOTT

ÜNNEPÉLYES KÖZGYÜLÉSEN.

ELÖADTA

AIDINGER JÁNOS,
POLGÁRMESTER.

111433

KINYOMATÁSA FOLYÓ 1880. ÉVI $\frac{79}{4968}$ SZÁM ALATT HOZOTT
KÖZGYÜLÉSI HATÁROZATTAL RENDELTETETT MEG.

PÉCSETT, 1880.

TAIZS MIHÁLY NYOMDÁJÁBAN.

r78

Csak helyben
használatra!

Tisztelt városi közönség!

A mai nap lévén százados évfordulója azon örömnepnek, melyet elődeink e város régi szabadságainak visszanyerése, — illetve városunknak a szabad királyi városok sorába történt emelése alkalmából ültek, mi, a megdicsőült elődök unokái, egybegyűltünk, hogy emlékezetünkben megújítsuk mind azon eseményeket, melyek ezen, — városunk élete, fejlődése és történetére nézve oly annyira fontos ténnyel összefüggésben vannak, hogy leróvjuk apáinknak felettünk lebegő szelleme irányában tartozó gyermeki kegyelet adóját, hogy hálánknak méltó kifejezést adjunk azon megbecsülhetlen szép jogokért, melyek önérzetes és hazafias használata lehetővé tette, hogy városunk a földesurassági, hogy ne mondjam jobbágyi zsibbasztó kötelékből szabadulva, — az anyagi gyarapodás, az erkölcsi fejlődés és szellemi emelkedés ma napság elfoglalt fokára, önerejéből eljuthatott!

Feladatunk azonban tisztelt városi közönség! nem lehet szerény nézetem szerint, csakis hálánk és kegyeletünk egyszerű kifejezése, hanem méltánylatunk és ünnepélyes elismerésünknek sem szabad elmaradnia, azon hosszú, majd nem százados küzdelemben apáink által tanusított kitartás és önfeláldozó szabadságszeretet felett, mely apáról fiúra mintegy örökségképen átszállva, közéletünk alapját képezi, s melyet végre mégis hosszú, és mindennemű áldozatokban gazdag küzdelem után a hön öhajtott siker koronázott.

Hogy elismerésünk és méltánylatunk pedig alapos lehessen, mellőzhetlennek tartom rövid visszapillantást vetni városunk mozgalmas és csapásokban gazdag múltjára, kiemelve azon főbb mozzanatokat, melyek élete és létére lényeges befolyással voltak, melyek nem csak forduló pontokat képeztek éltében, — hanem több ízben egy új élet kezdetének mondhatók.

Nem lehet azonban szándékom e helyütt városunk részletes történetét adnom, mert ez jelen szerény beszédem elé tűzött korlátokon messze túl vezetne, s csak is annyiban tartom szükségesnek az elmúlt idők eseményeit ezuttal említeni, a mennyiben ezek a ma ünnepelt felszabadulás örvendetes eseményére vonatkozással birnak, — hogy ráutalhassak azon magasztos eszmére, mely apáink lánglelkét a szabadság megtartására, — s ha ettől megfosztattak, annak visszaszerzésére folyton és szünet nélkül ösztönzé, — mely ezen ezred éves város lakosságának hagyományos tulajdonát képezi, melynek megtartása és kivívására apáink semmi áldozattól sem riadtak vissza, s a melyet mi is az ezred éves hagyományhoz hiven csonkítatlanul az utókorra hagyni fogunk, hogy bebizonyítsam e kedves földben nyugvó apáink megtörhetlen hűségét a törvényes király és alkotmányhoz, s hogy e legszebb hazafiui erény folytonos birtokában hazánknek hű és derék polgárai voltak, jó és rossz időkben egyaránt.

Előadásom ezen kitűzött feladatának jelzése után, ennek elérhetése céljából megkísértem rövid vázlatát adni azon eseményeknek, melyek történeti fontosságuk mellett városunk életére különösen nagy befolyással voltak, a mennyiben majd a haladás és felvirágzás, majd ismét a kemény megpróbáltatás, — hogy ne mondjam, végpusztulás tényét hordozák méhökben, úgy hogy az élet örvendetes képe a romlás sötét rémével vajmi gyakran váltakozék.

Nagy és nehéz feladat ez t. városi közönség! különösen rám nézve, ki a történet terén kellő avatottsággal nem bírok, s hogy ebbe bocsájtkozni még is bátorodom, csak azon körülménynek kérem tulajdonítani, hogy bizom a t. közönség jóakaratu elnézésében, mely ítélete tárgyául nem szerény előadásomat és annak elvont tartalmát, hanem inkább a szándékot és törekvést veendi, mely ezuttal is vezérel.

Számitva tehát a t. közönség kegyes elnézésére egy részről, s tudván más részről azt, hogy az elviharzott századok eseményeinek említése, habár nem lennének is ezek a tudomány követelményei szerint elmondva, minden kebelben érdekeltségre és kegyeletos viszhangra talál, megkísértem — e téren már fáradott jeles férfiak munkái, — de a magam részéről tett kutatások nyo-

mán is, városunk történetének rövid vázlatát a legrégibb kortól kezdve a ma ünnepelt felszabadulás örvendetes napjáig a következőkben előadni: —

A népvándorlás által Európa szerte előidézett hatalmas hullámzás pusztító hatásaitól, már a Rómaiak alatt virágzó városunk mint Közép vagy is Valeria Pannonia polgári kormányzatának székhelye, és a virágzó Sirmiumból Rómába vezető fő út egyik nevezetes állomása, mint már ezen időben keresztény püspökség székhelye, nem csak hogy megkímélve nem maradt, hanem ellenkezőleg a fény és gazdagság bő tárháza, a csábító Itália felé törekvő keleti barbár népek útjában esvén, a rohanó ár által csak hamar elsodortatott, úgy hogy a még nem rég látott virágzásnak csak gyászos romjai maradtak fenn. A Hunnok, Góthok, Longobárdok és Avarok e föld birtoklásában gyorsan váltván fel egymást, tevékenységüket nem irányozák a békés élet áldásainak terjesztésére, a pusztá romok helyreigazítására, hanem ádáz harcához szokva, vetélkedtek a régi dicsőségnek még elrejtve lappangó maradványainak eltávolításában, a hajdani gazdagság utolsó foszlányainak elragadásában, oly annyira, hogy e föld, mely még rövid idő előtt a műveltség, gazdagság és a keresztény vallással járó szelid erkölcsök nyújtotta áldásokban bővelkedett, mely Jornandes tudósítása szerint „az előtt számos várossal birt, — annyi féle barbár nemzet számtalan megtámadása és pusztítása által sivataggá és majd nem egészen néptelenné lett.”

Ily állapotban találta e vidéket és városunkat a Frankok nagy császára Károly, ki győzelmes fegyvereit az Avarok ellen folytatott háboruban erre is hordozá s ki e hadjáratban az Avarok hata'ját teljesen megtörve, egész Pannoniát és így városunkat is a nagy frank birodal'omhoz csatolá Kr. u. 792-ik év körül.

Áldásos kormányzatának hatása csak hamar láthatóvá lön: mert első gondja volt a tartományt, mely fekvésének kelleme, földjének termékenysége végett kiváló gondozásra érdemesnek látszott, s melynek számos romjai a hajdani virágzásról csilhatlan tanubizonyságot tettek, a szomszéd Noricumból valamint a Bojok földjéről hozott szlávokkal benépesíteni, — szükségesnek találta e vidéket frank őrgrófok éber kormányzata alá helyezni, — s hogy a kereszténység elhamvadt tüzét új lángra éleszsze, e földet a salz-

burgi érsek egyházi fenhatósága alá helyezé, ennek atyai és főpásztori kötelességévé tevén, hogy jámbor papok és térítők küldése által a pogányság sötétségében tévelygő betelepített új lakókat a kereszténységnek megnyerje, hogy Isten eldöntött oltárait és feldult templomait ismét helyre állítsa, hogy egyáltalán fogadhatba vétethessék mind az, mi a társadalmi rend helyreállítására kívánatosnak látszott. —

Fontos körülmény ez tisztelt városi közönség! főképen városunk magyar elnevezésére nézve mert ezen időre esvén a szláv elem itteni megtelepítése, — a pet és ebből folyólag Pécs elnevezése is, szerény véleményem szerint, ezen időre vezetendő vissza.

A salzburgi érsek által küldött térítők és papok buzgó munkálkodását a kívánt siker koronázta is, mert már a kilencedik század első tizedei körül Luitpram érsek több Dunán túli hajdan pannoniai városban s ezek között in urbe ad quinque Basilicas tehát Pécsen is a felépített egyházat felszenteli; de nem csak e téren fejtettek ki áldásos tevékenységet a népnek küldött oktatói — hanem befolyásuk által az elpusztult és sivataggá vált föld ismét tevékennyé, a szőlők és kertek ismét virágzókká lettek, — mint ezt Otto császár 978 évi adomány levele mutatja. —

A Frank uralom oltalma alatt megindult virágzás azonban csak rövid életű volt, mert eltekintve az időközönként megújuló s különösen városunk és közvetlen vidékét érintő szláv és bolgár betörésektől a 895-ik és ezt követő évek alatt a hazát kereső magyarok az akkori idők szokása szerint fegyveres pusztítás között uraivá levén a földnek, a kereszténység és ezzel a békés fejlődés áldásainak alig nyíló virágai a dúló harc pusztító lángjai által csakhamar az enyészetnek adatnak által, — részletes adatok nem állanak ugyan ez eseményekre nézve rendelkezésünkre, de úgy vélem, hogy Theotmarus akkori salzburgi érsek részéről IV-ik János pápához intézett levele következő szavaiból:

„A slavok és moravok a magyarokkal egyesülve ránk törtek és sokakat a nép közül foglyul ejtvén elhurczoltak, — míg többet leöltek, — de a legtöbb előkelő férfit és nőt — rabszolgáikká tették, Isten templomait felgyújtották, és minden épületet feldúltak, úgy hogy egész Pannoniában egyetlen egy templom sem maradt, — a mit e levelem átadói élő szóval is elmondhatnak, — s

hogy hány napig kellett menniök sivatag pusztá földön keresztül"—
bizton következtethető, hogy ily körülmények között városunk
sem maradt a dúló pusztitástól menten.

Hazánk történetében nem találkozzunk semmi adat- vagy
nyommal, mely városunk állapotára a 10-ik században vagy is e
földnek a Magyarok által történt elfoglalásának idejétől szent István
királyig, bármi csekély világosságot vetne s így csak is az okszerű
következtetés jogosultsága marad fenn, mely igénytelen nézetem
szerint oda utal, hogy az első roham gyászos következményei, az
évek folytán elenyészni, hogy a romok eltűnve előbbi alakjukat
visszanyerni, hogy a munkás kezek szokott foglalkozásuk után
nyulni és munkájok gyümölcsét ismét egybegyűjteni kezdtek; hisz
alkalom volt hozzá elég, mert még e meghódított föld urai, a harc-
ban élő magyarok, a messze nyugaton kalandoztak, az itthon ma-
radt föld népe szorgalma és munkásságának gyümölcsei nem csak
hogy fel nem emésztettek, sőt a hadból visszatérők által legtöbb-
ször hozott gazdag zsákmánnyal egyesítve, csak hamar a nép
gazdagodását és legalább anyagi jólétét idézék elő; s csak is így
magyarázható meg, hogy a dúló harc annyi csapásától sujtott, s
a kiméletet nem ismerő ellenség pusztító fegyverei által nem egy
izben majdnem teljesen megsemmisített városunk — már az 1009.
évben alkalmasnak találtatott nemzetünk első királya szent István
által arra, hogy az általa alapított tíz püspökség egyikének székhelyévé emeltessék.

Hogy Pécs már ekkor, t. i. a városi rend fejlődésének kezde-
tén az ország városai között mily helyet foglalt el, mutatja az szab-
dalmak, kiváltságok és előjogok összege, melylyel e város népe
már szent István király által felruházott, s melyek élvezetében
utódjai II. Endre, III. Béla által megerősített; e kiváltságok
pedig a sümeghi trausumptumról 1695-ik évben vett, és a város
levéltárában fekvő hiteles másolat szerint a többi közt abból ál-
lottak:

„Hogy a város polgárai sem a királynak, sem báróinak adót
fizetni nem tartoztak, s ily nemű adókat csak is püspökök volt
jogosítva tőlük követelni;“

„Továbbá hogy áruikkal mint kereskedők szabadon járhattak
az egész országban anélkül, hogy bárhol is akár vámot, akár pedig

más valamely illetéket fizetni tartoztak volna ; — továbbá hogy törvénykezés tekintetében minden ügyeikre nézve csak is a püspöki szék bíraskodása alá tartoztak s ügyeiket innét egyenesen a királyhoz fellebbezhették, — hogy más bíró idézésére még megjelenni sem voltak kötelesek, s végül a népre nézve nem épen előnyös saracen üzérek és pénzváltóknak a városban tilos volt tartózkodni ; —

Igaz, hogy a városi jogviszony ekkénti szabályozása által, ez a püspök közvetlen hatósága alá helyezettett, — de nem lehetett ez, másként mert ezen időben nem voltak még közvetlenül királyi fenhatóság alá helyezett városok s csak is később a 12. és 13. század folytán a városi rend fejlődésével kezdtek jogviszonyaikra nézve határozottabb alakot ölteni, a midőn is királyi, várispáni, egyházi vagy világi fő uraktól függő városokkal találkozunk, — (a mint ez Szalay József „Városaink a 13-ik században“ czimű munkájában bővebben olvasható) s ámbár városunk szorosan vett közjogi jellegének meghatározására határozott adatokkal nem bírunk, még is bizton elmondhatom, hogy minden jel oda mutat, miszerint a jogviszony, mellyel városunk polgársága eredetileg püspökhöz, mint legközelebbi védnökéhez fűzve volt, teljesen el nem enyészett de e mellett még is a város lakói és polgárai a legkiterjedtebb kiváltságok folytonos gyakorlata mellett, szabad polgárok voltak. Ebben találja megoldását azon körülmény, hogy városunk története püspökei történetével a legrégibb időktől kezdve a legujabb korig szoros, mondhatnám elválaszthatlan összefüggésben van.

A békés fejlődés és haladás alapja ezekkel letétetvén városunkra is szebb napok virradtak, a harcz zajának multával a romok is tűnni kezdtek, s helyökbe díszes épületek emelkedtek, melyek között különösen említendő szt. Péter egyháza ; ennek építése Péter király által fejeztetvén be, tetemei is ebben nyugszanak, (mely azonban Henzlmann jeles tudósunk szerint nem a mai, hanem egy más az idők viszontagságai folytán már elenyészett székesegyház volt) koronás főket tisztel falai között, s magasztos ünnepélyek tanuja, itt koronáztattak ugyan is Endre és ennek fia Salamon, mely eseményre nézve Thuroczy és Bonfin igyszóllanak : „Ezután a husvéti ünnepeket Salamon és Geyza egész kísé-

retökkel Pécssett töltötték, hol Salamon király husvét napján az ország nagyjainak jelenlétében Geyza vezér által megkoronáztatott és Péter apostol királyi templomában mise hallgatásra vezettetett. Az összes magyarság látván a király és vezér között létrejött békességet és egymás irányában nyilvánuló szeretetet, dicsérék a béke Istenét és lett nagy öröm a nép között. — Ezen koronázás éve pedig 1058. — Hanem a jövő viszálynak mintegy iszonyu előjele mutatkozott a következő éjjelen, mert az egész Péter temploma és a szomszéd épületek hirtelen támadt tüzvész martalékvá lőnek.“

Ezen időtől nem találkozunk a haza földjén hullámozó mozgalmakban városunkkal, és így feltehető, hogy életében valami nevezetesebb sem történt, ilyen legalább krónikáinkban feljegyezve nincsen s csak midőn vészterhes fellegek tornyosulának hazánk egén, midőn a tatárok vad hordái végveszélylyel fenyegetnek, látjuk a harcra kész IV. Béla oldala mellett, a királyt hiven követő csekély számú elszánt bajnok sorában Bertalan pécsi püspököt, ki jelentékeny haderővel a Sajó partján felállított királyi sereghez sietve, épen jókor érkezett meg, hogy a vesztett ütközetből menekvő és a diadalmas ellenség által már üzőbe vett királyt a fogság gyalázatától megmentse; nem is távozott a szerencsétlen király oldala mellől, hanem hű kísérelője maradt a számkivetésben, és egyik legkitünőbb támasza lett az újja szervezés nagy munkájában. —

A tatárok mint tudjuk a királyi seregnek szétverése után csakhamar elboriták az egész országot de vad pusztításaiktól a nyugati, illetve Dunántuli rész, s különösen a Duna és Dráva által védett vidékünk még is inkább megkímélve maradt, mert ily nagy természeti akadályok leküzdésére megkívántatott hadi szerezet magukkal nem hordozván, rabló csapataik e tájakra csak is télen barangoltak, midőn a befagyott folyók a könnyű átkelést lehetővé tettek; s így feltehető, hogy már ezen időben is erős falakkal védett városunk, számba vehető nagy kárt nem szenvedett, a történelem ilyet legalább nem jegyzett fel; — hogy azonban városunk közvetlen vidéke e vad csoportokat látta, az kétségtelen mert XI. Gergely pápa a tatárok által elpusztított és romokban heverő kőkényi egyháznak bucsut engedélyez az 1376-ik évben.

E veszély szerencsés e'mulása után, nem zavarta semmi a béke áldásainak jótékony fejlődését, a kereskedelem virágzott, a város régi kiváltságainak háborítlan élvezetében újra és újra megerősítetvén, ezek hathatós védelme alatt folyton emelkedett; az Európa szerte megindult kegyeletes mozgalom előnyös hatása, mely a keresztes hadjáratokban lelte tényleges kifejezését, itt is érezhető lőn, a mennyiben az ájtatos vitézek nem egy serege a Duna mentén vonulván végig országunkon, városunk sem maradhatott érintetlenül a nyugati elem művelő és tanulságos befolyásától, de továbbá a nyugat és kelet e hadjáratok által közelebb érintkezésbe hozatván egymással, a kereskedés jelentékeny közvetítő helyévé lett a fő utvonalba eső városunk, mely különben már előbb is az itt készített kitűnő posztó és ehhez hasonló kelemékkal, valamint a vidék gazdag termékeivel, különösen pedig jeles borával messze földre kiterjedő élénk kereskedést folytatott, — s így történt, hogy városunk már a 14-ik században az ország legkiválóbb helyei közé tartozott.

Nagysága és kiterjedéséről ugyan határozott adataink nincsenek, de azt hiszem, hogy alaposan lehet ezt következtetni, ha figyelembe vesszük, hogy a püspök és udvarának a székesegyházi és a ker. szt. Jánosról de castro Quinque-Ecclesiensi címzett társas káptalanok székhelye volt, — hogy a Mindenszentek, — szt. Berta'anról és szt. Benedekről címzett három városbeli plébánia, számos kolostor, — két iskola egy nagyobb és egy kisebb, — nyilvános betegápoló ház és egyéb közintézetek voltak benne; — de nem is lehetett jelentéktelen hely, mert különben Nagy Lajos király bizonyára nem találta volna alkalmasnak a világhírű Bolognai egyetem mintájára szervezett fő iskola vagy is egyetem felállítására, — melyben a hittan kivételével az összes akkoron művelt tudományok tanítottak.

Ez egyetemnek az 1368-ik évben történt felállítása (mely valószínűen a mai nőegyleti gyermekkert és tornacsarnok környékén, — a citrom- és Deák-utca déli sarkán némi maradványai-ban ma is látható Bencések temploma közelében állott) városunk történetében korszakot alkot, mert a tudományok és műveltség központjává tétetvén, nem csak a hazában élő jeleseinket egyesítő

körében, — hanem a külföldről gyakran nagy áldozatok árán behívott kitűnő tudósoknak is állandó tartózkodási helyévé lőn.

Hozzá járult ehhez, hogy a nagy és bölcs király alkotott művének emelésére és virágzásának biztosítására azt számos, — de sajnos! általunk már nem ismert jelentékeny kiváltsággal ruházta fel, — a városba jövő tudorok, mesterek és tanulók, úgy ezek hozzátartozói részére nem mindennapi előjogokat biztosított; az alkalmazott tanítók számára a királyi kincstár terhére bőkezűen rendes fizetéseket határozott; megengedte, hogy az egyházi javadalmak birtalói ezek háborítlan és folytonos élvezetében megmaradjanak, akár mint oktatók, akár pedig mint tanulók legyenek is az általa alapított egyetemen.

E fő iskola az idő szerinti pécsi püspök közvetlen felügyelete és kormányzata alá helyezve levén, ezek részéről sem kiméltetett semmi áldozat, hogy ezen a hazában levő egyetlen tudományos intézet a virágzás lehető legmagasabb fokára emelkedjék; s példának okáért többek közül csak azon egy jellemző esetet kívánom említeni, midőn t. i. Bethini Galvanus bolognai tanár a decretumok tudora, a pécsi egyetem canonjogi tanszékére meghívott, Vilmos pécsi püspök ennek részére a királyi kincstárból járó rendes fizetésén felül a püspökség javaiból évi 300 könnyű ezüst márkának vagy is 600 arany forintnak kiszolgáltatását s ezen kívül Ürögh falu és egy Pécs városi lakháznak szabad használatát, mi ismét 70 arany forint értéket képviselt, engedélyezé, még pedig a káptalan tanácsára és beleegyezésével — pápai helyben hagyás mellett; — s hogy e javadalom az akkori viszonyokhoz mérten mily nagy értéket képviselt, — hosszasan bizonyítani feleslegesnek tartom s csak is hozzá vetőleges arányosítás végett emlitem hogy az ürögghi folyón levő nagy vízi malom és minden tartozékának ára ezen időben 48 arany forint volt, melynek a mai viszonyok szerint 4000 ft. felel meg.

De ezen kívül engedélyt kért és nyert is Henrik pécsi püspök az 1443-ik évben arra, hogy a pécsi káptalanhoz tartozó némely egyházi javadalmakat az egyetemen lévő tanároknak adományozhasson; így tehát úgy a halhatatlan alapító, valamint a közvetlen felügyelettel megbízott püspökök részéről minden lehető megtétetvén, az egyetem csakhamar felvirágozott, ide sereglettek

az ország minden részéből a tanulni vágyók, s városunk, mely most már a tudományok és műveltség vonzó központja lőn, csakhamar több ezer új lakóst számlált falai közt, mert különösen sokan voltak az egyház férfinai közül, kik a tudományok utáni vágytól ösztönözve ide siettek, különösen midőn XI. Gergely pápa az 1376-ik évben megengedé, hogy a pécsi egyetemen akár tudori vagy messteri, akár pedig tanulói minőségben tartózkodó egyházi férfiak, egyházi javadalmak gyümölcseit öt évig szabadon élvezhessék, — ámbár a tudományok végett egyházaiktól távol vannak.

Virágzott is ez intézet és vele együtt városunk majdnem a 16-ik század közepéig, daczára annak, hogy a halhatatlan emlékü Mátyás király Budán hasonló sőt a pécsinél még nagyobb intézetet alapított és benne ugy látszik nem csak az elvont tudományok és ismeretek világossága terjesztetett, hanem az igaz hazafiság szellemének lakhelyévé is lőn, minek ékesen szóló és magasztos tanuja azon háromszáz lánglelkű ifju, kik a tudományok oltárát a haza első hívására oda hagyva, a király és haza védelmére fegyvert ragadtak s kik Mohács gyász mezején nemes véroket onták.

E rövid kitérés után felveszem ismét t. városi közönség! elbeszélésem fonalát, s csak röviden utalok azon mozgalmas napokra, melyek tanuja országunk különösen ezen része, s így városunk polgársága is volt, midőn az ország II. vagy kis Károly és Mária, Nagy Lajos leánya pártjaira szakadva, a polgárháboru magas lángra lobbant, — midőn esel és erőszak felváltva küzdött egymással a hatalom birlalásáért; e hullámozó küzdelem közt városunk Bálint püspökével élén egy pillanatra sem távozott törvényes királya Mária hűségéből, a szomszéd Slavóniában hatalmaskodó pártütők csábítására nem hajlitva, hiven maradt ahhoz és annak gyermekéhez kinek annyival tartozott, s ha a testvérharczok színhelyévé nem is lőn, még is a véres dráma utolsó és borzasztó jelenetének önkénytelen szemléletét el nem kerülheté, értem a bosszu és büntetés ama iszonyu cselekményeit, mely a pártütő Horváthy János macsói bánon, irgalom nélkül végrehajtatott, ki tudvalevőleg az 1393-ik évben foglyul ejtvetén Pécsre hozatott, hol a király parancsára szilaj lóhoz kötve a város utczáin hurezoltatott s tüzes fogókkal csipdeztetvén teste a bakó által fel négyeltetett és egy-egy rész a város négy kapujára, — a

szomszéd Slavoniában lappangó de már legyőzött pártütők intő s elrettentő példájára — kifüggesztetett.

A lázadás és pártütés zajgó hullámai lecsillapodván, — Zsigmond király mozgalmas kormányzata, úgy az ezt követő korszak alatt ámbár az ország nem csekély rázkodtatásokon ment keresztül még is alig törént valami nevezetesebb városunk különös történetére nézve s a mindennapiság egyenletes medréből csak a 16-ik század közepe táján a Janus Pannonios nevezet alatt ismert jeles tudós és fenkölt szellemű költő, máskint Cesinge János alakja magaslik ki; ő már élte 26-ik évében mint Mátyás király különösen kedvelt kegyence a pécsi püspöki székre emeltetvén (1459. évben) e minőségben királyának és hazájának több hasznos szolgálatot tett, melyek elismerése fejében a királytól kiváltságot nyert az egyház megyéjében levő bányák szabad művelésére.

Az 1471. év azonban a különben jeles férfiú élete és jelleme fényét elhomályosítá és diestelen bukását meghozá, mert királya és jótevője ellen elég hálátlanul összeesküvést forralva, Kazmir lengyel király pártjára állott, sőt mi több ellene nyíltan fegyvert is ragadott. — A lázadás azonban Mátyás gyors és eszélyes fellépése által csakhamar elnyomatván, püspökünk bánat és félelemtől üzve az ország déli határai felé menekült, de futásában elérte a halál, mert az 1472 évben Pozsegán az ottani káptalan prépostjánál mindenétől megfosztva és mindenkitől elhagyatva végzé be nyomorultan oly szépen kezdett életét.

A királyt e sötét hálátlanság mennyire hatá meg, mutatják egy levelének következő szavai : „Mert előbb a lengyel király és annak részén levő ellenségeinkhez tartozott és a tőlünk nyert jó-téteményekről, az áruló Judás módja szerint, megfélekedzván Felségünk ellen fellázadt.“ —

Mindenki félt a sértett király méltó haragjától, s hogy ezt kihivni ne látszassanak — még alatta volt papjai sem merték elhunyt püspökük tetemeinek a végső tisztességet megadni, s így történt mint Bonfinius beszéli : „Mivel a király haragja miatt János a haza ellenségének tartaték és senki az őtet megillető végtisztességben részesíteni nem volt bátor, papjai holt testét titkon a pécsi templom egyik kápolnájába hozták és ott szurkos koporsóban sokáig elrejtve tartották ; s midőn hosszú időre rá Mátyás

váratlanul a várost és székesegyházat meglátogatná, a papság könnyörgött neki, hogy János a költő tetemeit, melyeket királyi haragja miatt már régen temetetlenül rejtegetnek, kellő disszel eltakarítani megengedje. A király könnyekre fakadva mély sajnálatát fejezte ki e jeles férfiú sorsa felett, s félelmöket alapnélkülinek nyilvánította, s hogy a jeles költő az egyház végtisztességében részesüljön, nyomban ön maga fényes temetést rendelt;“ s valóban nemes lelkének ékeesebb bizonyítványát nem is adhatá, mint midőn megtévedt de tévedéseért keményen bűnhődött ellenségének megbocsájtva a sértett Felség méltó haragját a siron túl nem folytató.

Mátyás király tehát, mint Bonfin most idézett elbeszéléséből látjuk, városunkat is meglátogató; hogy mi hozta ide? bizonyosan nem tudjuk, de úgy hiszem nem tévedek ha látogatását, már az ország ezen része felőli határon is nyugtalankodó török elleni háborúra történt készüléssel hozom összefüggésbe, melyben Pécs mint az akkori hadászati viszonyokhoz képest jelentékeny erősség, fontos szerepre volt hivatva; de idejöttének lett légyen bármi más oka, mindenesetre kiemelendőnek tartom ezen eseményt, hogy hazánk egyik legnagyobb királyát, városunk szerencsés volt falai közt tisztelhetni. —

Cesinge Jánost követi a püspöki széken az 1473-ik évben Zsigmond, melléknéven Ernuszt, kit azonban kortársai régi nevén Hampó-nak neveztek, e szomoru nevezetességre emelkedett férfiú hányatott élete városunk történetével szorosan összefüggvén, nem tartom feleslegesnek érdekes személyével kissé bővebben foglalkozni. —

Nevével többször találkozunk hazánk történetében, és pedig először Mátyás halála után az 1490-ik évben, midőn a kitűzött király választó gyűlésre Budán, 1000 fegyveres lovas kíséretében megjelent és Corvin János pártjára állott. — Minthogy azonban belátá, hogy jelöltjét diadalra nem segítheti, s hogy a szakadás az ország nagyjai között már sokkal élesebb, mintsem hogy az, békés uton kiegyenlíthetnének, — s hogy a szemközt álló pártok között a fegyvernek kell döntenie, pártjával csendben keresztül vitt meglepetéssel Buda várát elfoglalja és őrséggel ellátja, maga pedig hűveivel, a királyi kincstárt szintén magával vivén Pécs felé

sietett. — Az ország rendjei illetőleg Ulászló hivei azonban, a hirtelen meglepetésből feleszmélve, ügyök diadalát csak is gyors cselekvéstől várhatták, miért is a Pécs felé siető János párt fegyveres erejének szétverésére Báthory Istvánt és Kinizsy Pált küldék, kik is János seregét utolérve ezt nyílt csatában megverik, a Vránai perjelt és több előkelő urat elfognak, Corvin János azonban Zsigmonddal együtt szerencsésen megmenekül és Pécs falainak oltalmára bizza magát, itt azonban nem érezvén magát teljesen biztosnak, rövid idő múlva a szomszéd Slavoniába, melynek hercege volt, ment. Ulászló hiveinek most már mi sem levén utjában ezt királynak minden ellenmondás nélkül kikiáltják, — és Corvin János slavoniai herczeggel épen Zsigmond püspökünk hathatós közbenjötté mellett a béke létre jövén ünnepélyesen megkoronázzák, és Zsigmond, most már Ulászló hive levén a koronázás tényénél szinte jelen volt, s minden kísértésnek ellentállva mind végig ennek hive meg is maradt. — Hűsége iránt azonban a gyanakvó Ulászló és környezete részéről kétely támadván gyanuban tartatott, hogy titkon a trónkövetelő Miksa részén van, a miért is a déli részek lecsendesítésére küldött Kinizsy Pált kikémlelni akarván Pécsre jött, hol azonban csakhamar meggyőződött, hogy a püspök az egész polgársággal Ulászlónak rendíthetlen hive, s hogy a város a várral együtt nem csak ágyukkal és őrséggel hanem elegendő hadiszer és eleséggel is bőven el van látva, s hogy a király hűségükre minden körülmények között számíthat, a miért is úgy a püspököt mint az egész polgárságot dicsérettel elhalmozván, megnyugvással a Miksa által elfoglalva tartott Sz.-Fehérvár ostromára indult.

Zsigmond, hűségének kétségtelen bizonyítványát adá főkép az 1494. évben, midőn az áruló Ujlaky Lőrincz megfenyítésére küldött királyi sereg utóvédét vezetvén Ujlak (Illok) várának bevételénél tevékenyen közreműködött. E fegyver tények a király személyes jelenlétében befejeztetvén Ulászlót az 1495-ik évben mint vendégét Pécsre kíséré, ki itt több heti időt töltött, városunkban bocsájta meg a pártütő Ujlaky Lőrincznek, itt fogadá a török császár követségét is.

A király itt tartózkodása alatt folytatott udvar-tartás és egyéb körülményekre érdekes világosságot vet Zsigmond ekkor

már királyi kincstartó számadásának ide vonatkozó némely tetele, melyeket elősorolni az akkori viszonyok némi felderítése czéljából is érdekesnek tartok; és pedig a bevételeknél: előadja, hogy a pécsi nyilvános betegápolda tartozott birtokában levő minden porta után adó fejében 1 frt vagy is összesen 63 frttal, (egy porta pedig 4 telekből állott, tehát ezen ápoldának volt körülbelül 5000 hold birtoka) továbbá a pécsi apácák adó hátraléka kitett 12 ftot a kiadásoknál. Corvin János slavoniai herceg arany és ezüst edényei Zsigmond püspöknél zálogban lévén ezeket a király kiváltá, s erre fizetett a kincstartó 8000 frtot.

Jaicza vára részére vett 2607 pécsi köből eleségért fizetett 310 frt, a királyi kocsik részére vett tizenegy vég pécsi posztóért fizettetett 77 frt. A harminczad szedő által a király részére küldött Malvasiai és Pinoliai borért fizettetett 46 ft. Tamás pécsi nagy prépostnak, kit a király Gyula fehérvárról Kolozsvárra követül küldött, uti költség fejében adatott 10 frt. Ugyanennek, ki Szabács vég vár megtekintésére küldetett, utiköltségre adatott 8 frt. 1495. évi martius 2-án a pécsi főiskola tanulóinak adatott mulatságra 3 frt. — A török követ elé küldött hírnök kapott költségre 4 frtot. A királyi emberek konyhájára, kik a romai császár nevében a magyar királyhoz jöttek Pécsre, lótartás, bor és minden ellátás fejében adatott 94 ft. Martius 3-án hushagyókor midőn a király nagy vendégséget adott Pécsen, asztalterítők és kéztörölközkhöz szükségelt öt vég gyolcs és kések vételére Izdenczy Benedek udvarmesternek adatott 8 frt. — Martius 20-án a pécsi apácáknak adatott olajra 6 frt. — A pécsi Ferencz rendűeknek 1 ft. — A király részére vett 12 aranyozott pécsi kupa ára fejében fizettetett 600 ft. Hat zenésznek, kik a török követ jelenlétében játszottak 52 frt. — A török császár követjének, midőn Pécsen a békét a királylyal megköté — adatott tisztelet díj fejében aranyban 200 ft. és egy arany kupa 57 frtért. értékben. — A pécsi vár gyalogosainak áldomásra 7 frt. A szt. Miklósról czimzett pécsi zárda templomának egy kehely vétetett 9 frtért. A pécsi püspök orvosának a király rendeletére 19 frt. A Jakab hegyi remetéknek 10 frt. — stb.

Zsigmond azonban, ki részint örökség részint pedig kiterjedt mértékben folytatott réz kereskedés által óriási gazdagság

birtokában volt, épen gazdagsága által felkelté maga ellen sokak irigységét, rá fogták, hogy az adó, — mely eddigelé csak minden négy porta után egy frtból állott, — az ő tanácsa és biztatására lett portánként 1 frtra emelve, s kik nagy gazdagsága miatt gyűlölték, még az ország pénzének hűtlen kezelésével is hangosan vádolták; ő tehát megsokalva a rágalmat és zaklatást viselt kincstartói állásáról lemondott, de ezzel ellenségei ármánykodását meg nem szüntethette, mert a működésének vizsgálatára alakított bíróság számadásait nem találta rendben levőknek és a hűtlen kezelésben bűnösnek mondotta ki, elfogatta és börtönbe vettette; — Zsigmond, hogy a börtön szenvedéseitől meneküljön, inkább vétkesnek vallá magát és a ráfogott de ellene soha be nem bizonyított bűne engesztelésére 40,000 — mások szerint 280,000 db. aranyat — az akkori időkben roppant összeget — le is fizetett.

Ez események oka Bonfin szerint „a nép gyűlöletében kereendő, mely a nagy adó szerzőjeül Zsigmondot tartá;“ Péter kalocsai érsek pedig ez eseményekre nézve, egyik bizalmas barátjához intézett levelében így szól:

„Ha jó testvérünk a pécsi püspök, nagy gazdagságával ovasabban tudott volna élni és mindenkit lenézve már utóbb királyunkkal is, mint pajtásával nem bánt volna, ezen szégyenletes és méltán sajnálatos bajba nem keveredett volna.“ —

Zsigmond tehát a fény és hatalom magas polczáról, ellenségei ármánykodása folytán lebukván, pécsi várába visszavonult, — életét egészen egyházának és városának szentelvén sokat tett a székesegyház ékesítésére, számos új épületet emelt, s a régieket pedig kijavíttatá. — Itt fejezé be méltatlanul keserített életét; irigyei és ellenségeinek fondorkodásai azonban még sem vol'ak képesek hazaszeretétét kioltani, mert Sabác és Nándor-fehérvár végvárak erősítésére 10,000 db. aranyat hagyott; s hagyatéka, mely számos közhasznu hagyomány levonta után, még mindig 200,000 db. aranyat felül mult, végakaratóból az ország kincstárába jutott. —

Az ország szerte mutatkozó hanyatlás ez időszerint városunkban még alig volt érezhető, mert Zsigmond utódja a püspöki széken Szatmáry, ki Ulászló király cancellárja és ugy szólván bizalmas barátja volt, igen sokat tett a város emelésére; ő volt

az, ki építő mestereket messze földről hozatva a püspöki várat számos új épülettel gazdagítá, többi közt Oláh Miklós szerint a mai püspöki residentia azon részét, melyben a kápolna van, ő építé, — továbbá azon diszes épületeket, melyek helyén a mai káptalani levéltár és székes egyházi plebania lak áll, úgy nem külfömben a Tetyén romjaiban ma is látható diszes épületet is ő emelte. —

A jólét és virágzás napjai azonban ekkor már megvoltak számlálva, — a közelgő vész sötét fellegei már fenyegetőleg kezdének tornyosulni hazánk szép egén; ugyan is a délkelet felől nyomuló törökök hatalmas császársa Szulejman, már készült a halálos csapást szerencsétlen és önmagában meghasonlott hazánkra mérni, a veszély készületlenül talált, a haza sorsát szívéből viselő kevés hazafi, köztök Móré Fülöp pécsi püspök, intő és buzdító szózata eredménytelenül hangzott el a pusztában; — de nem tartozhatik rám ecsetelni azon szomorú eseményeket, hisz mindenki tudja mit vesztett hazánk és nemzetünk Mohács gyász mezején! s csak azt akarom a szerencsétlenségek hosszú sorából kiemelni, hogy az egyenletlenség és versengés átka áldozatát városunktól is megkövetelte, mert Móré Fülöp e város hős püspöke, úgy a pécsi főiskola háromszáz tanulója, a csata mezőn hunyt el, hősi halállal küzdve a király és honért. —

E gyásznapon veszi kezdetét országunk és vele városunk romlása, — ezzel kezdődik ama szomorú kor, melyről csak pusztulást, rabságot és a régi dicsőség teljes megsemmisülését jelezhetem, ugyanis:

a mohácsi gyász napot követő napokon a diadal ittas ellenség a közel fekvő vidékre pusztítva, rabolva és gyilkolva elszéledt s mint Broderitus szemtanú mondja „Elkalandoztak a Balatonig és Pécsét pedig — mely nevezetes város volt — felgyújtották, melynek vára azonban a jeles székesegyházzal épen maradt.“ A papság nyomban meg tudván az ütközet szerencsétlen kimenetelét, még mielőtt az ellenség a városhoz érne, a székesegyház kincseit biztos helyre hozni akarván, ezzel gyorsan menekültek, de menekülésük közben Báthory István nádorral találkoztak, ki a megmenteni kívánt kincset tőlük erőszakkal elvevé, s így mit az ellenség elől megmentettek, kénytelenek voltak saját hazánkbeli bitorlónak át-

engedni. — A vész hirre megriadt nép is futott és menekült a merre tudott, de hiába mert a nyomukban száguldó ellenség által elérve kegyetlenül legyilkoltattak, vagy még a halálnál is irtózatosabb fogságba hurczoltattak. —

A sok százados munka és fáradság egybegyűjtött gyümölcsei, a lassanként szerzett jólét ekként megsemmisült, s a még nem rég virágzó városnak, csak füstölgő romjait találta a rejtekből előjövő csekély számu szerencsétlen, kit az ellenség öldöklő fegyvere megkimélt; de apáink ugy látszik nem sokáig siránkoztak a romok felett, hanem az ellenségnek az országból történt kivonulása után nyomban, a velök született tevékenység és szorgalommal, elpusztított házaik helyre hozásához késedelem nélkül hozzá fogtak, mely munkájukban hathatós segédkezet nyújtott Ferdinand király is, — ki 1528 évi január hó 10-én kelt kiváltság levelével a városnak feltétlen adómentességet engedélyez avégből, hogy a saját magán házaikban szenvedett károkat helyrepótolhassák, s e mellett a város falainak megerősítését is telhetőleg eszközöljék; — 1528 évi február hó 6-án kelt oklevelével pedig, megerősíti Schweiczer Wolfgangus másként Pochom város bíró kérelmére a városnak minden eddig birt és élvezett régi kiváltságait, — a melyekről szóló oklevelek a városnak a török által történt felgyújtása alkalmával elégttek, — de különösen azon előjogát — hogy akkor midőn az egész országra portánként egy forint — Pécs csak 200, ha pedig 50 denár adó vettetik ki, csak 100 frtot fizet a királyi kincstárba az esendő adó többi összege pedig a város erősítésére és a polgárság jóvoltára fordítandó. —

Lajos király gyászos kimultával a trón megüresedett s Zápolya János a hatalmas olygarcha támaszkodva seregére nem mulasztott el semmit, hogy azt mielőbb elfoglalhassa, — az ország több városát köztök Pécsét is hatalmába ejté, hova püspökül Sul'yok Györgyöt nevezé, ki azonban János és Ferdinánd között ingadozva végre is Ferdinánd pártjára állott a várossal együtt, de Ferdinánd a részére állott város védelme és biztosítására, néhány irott oklevélen kívül mit sem nyújthatván, a város csakhamar János király pártjára visszajött s az elpártolt Sul'yok helyébe nevezett Szerecseny ezt erős kézzel részére meg is tartá az 1541-ik évig, a midőn is Szuliman Budavárának az ostrom alóli felmentése

után győzelmes seregét visszavezetvén, zsákmányt kereső csapatai Pécs városát is meglátogatni kívánták, a pécsiek azonban okulva a mult bajain, kapukat a török előtt fel nem tárták, — hanem erélyes ellenállásra készültek. —

A vár parancsnoka Athynay Simon, a vitéz őrség és elszánt polgárság segedelmével több rohamot szerencsésen visszavert, — mire Szuliman vagy dolgainak sürgőssége, vagy a miatt, hogy már ekkor tudta miként a jövő évben is lesz alkalma hatalma súlyát e várossal éreztetni, az ostrom abba hagyását megrendelé és seregével a Dráván tuli részekre vonult.

Erre a vár parancsnoka Athynai Simon, a káptalan és városi tanács, örülve egy részről, hogy ily nagy veszedelemtől szerencsésen menekültek, s más részről belátva, hogy János illetve most már Izabella részéről védelemre és támaszra nem számíthatnak, hűséget és engedelmességet Ferdinándnak önkényt ajárlottak, melyet ez 1541 évi october hó 22-én kelt oklevele szerint, örömmel el is fogadott. —

E szerint városunk, mely 1529-től kezdve Zápolya hive volt, 12 év után Ferdinánd király kezébe jutott, ezen új állapotának azonban nem sokáig örvendett, mert már az 1543 évben a török iga alá hajtattott, melyben egész 1686-ig, tehát 143 éven keresztül görnyedt.

Ezen események mikénti lefolyására nézve idézem Istvánffy szavait, „Szuliman“ úgy mond „számos az előbbieknél hatalmasabb sereggel világ hódító útjára meg indulva útjában, Valpó és Siklós várát hatalmába ejti, az innét folytatandó uton jobbról volt Pécs 4 mértföldnyire, balról pedig Szigethvár, úgy, hogy Siklósról jöven, útja e két hely közé esett; de mivel Szigethvár ekkor Török Bálint neje és gyermekei hatalmában volt, ki Constantinápolyban mint fogoly igen szomorú sorsban részesült, ezen helynek megkimélését, ellenben Pécsét — mely Jánostól Ferdinándhoz átpártolt — egész erővel megtámadni és ostrom alá venni elhatározta. Ezen város a Dunától és Drávától majdnem egyenlő távolságban fekszik, és sem a természet, sem pedig mesterség által nagyon megerősítve nincsen, mert a jelentékeny magasságu Mecsek hegy felette lévén, innét ágyukkal könnyen hozzá férhető, s a falak és tornyok, melyek övezik — régi hiányos rendszer szerint építvék s

ezen felül sok helyen romba dőltek. Ferdinánd midőn a várost ez előtt két évvel hatalmába vette, Székely Lukácsot, ki azonban inkább pénz gyűjtésre mint hadakozásra volt alkalmas, tette parancsnokává, adván melléje 1000 lovast és ugyanannyi gyalogost; kiknek zso'dját a Styriai tartományi rendek szokták fizetni; valóban ez őrségben jeles nevű kapitányok, többek közt Bánffy István, Magyar Bálint, ki nem rég Mustapha török lovas vezért párbajban legyőzte, Bocskay Ferencz, Alia Mátyás, Polányi Sebestyén, Kastellanfy Menyhért és több más; de Székely Lukács magán ügyeiben, különösen egy jelentékeny összeg felvétele végett Gráczban tartózkodott; a többiek pedig kik otthon voltak, test és lélekben annyira megrémültek, hogy még mielőtt Szeleiman Siklós alól táborát megindította volna, megfélemlítkezve hivatásukról asszony módjára remegtek és a város megvédése helyett gyalázatos futásról tanácskoztak; s Szaniszló püspök beható kérelme sem bírván őket maradásra készíteni, a kapukon kirohannak és egy részük Szigetvárra más részük pedig Babocsára menekül; legelsőek voltak a futásban s úgy szólván kezdői Alia Mátyás és Magyar Bálint, kik különben vitéz és bátor harcosokul voltak ismerve, de kik ezuttal, városunk romlására összegyűjtött értékes zsákmányaikat — a töröktől féltvén — feláldozni nem akarták. — A püspök végre maga is itt hagyva értékes javainak legnagyobb részét, elhagyta a várost és Sz.-Fehérvárra futott; az alsóbb rendű papság, úgy a szerzetesek serege hasonlókép megrettenve a püspököt követi és menekül a merre tud; de legbajosabb volt az apácák menekülése, kiknek a váratlanul jött zavarban a meneküléshez megkivántatott kocsik sem voltak rendelkezésükre, s ezek megszerzésére megkivántatott pénznek sem voltak birtokában, úgy, — hogy a templomok drágaságait voltak kénytelenek az alkalmat felhasználni fuvarosok kielégítésére fordítani; de a menekülők legnagyobb része Pekry Lajos és Verbőczy Imre martalóczaiknak kezébe esvén, kiraboltattak, sőt némelyek, — kik a maguk és vagyonuk védelmére keltek, — meg is ölettek és a vad állatoknak testeik eledelül ott hagyattak.”

Ez volt képe városunknak, a közelgő vész ezen idejében; — a rettegés és rémület általános lett, úgy, — hogy az itthon maradt nép, mely részint a török előcsapatok által futásában megakadá-

lyoztatott, vagy szegénysége miatt el nem menekülhetett, — Szulejman elé küldött követség által önkénytes meghódolását jelenté; — ki is megörülve ily jeles és kitűnő város birtokának, — azt 1543 évi július 20-án kardcsapás nélkül elfoglalja, — és a török uralmat benne megalapítja. —

Ezen időtől kezdve városunk történetében alig találunk egyéb feljegyezni valót, mint a romlás, pusztulás és szolgaság gyászos emlékeit. Szép városunk alakjából kivetköztetvén a hódító török épen nem tetszetős jellegét ölti magára, — szép utczái elpusztulnak, — temp'omai és iskolái elenyésznek, — virágzó ipara megsemmisül, s a megmaradt csekély számú lakosság nincs jogositva többé munkája és szorgalma gyümölcseit önmaga élvezni, hanem kénytelen azt zsarnok hódítói kincs-szomjának feláldozni, — földjei — házai már nem az övék többé, — sőt a vallás megnyugtató vigaszát is nem egyszer csak drága pénzért kereshetik a számukra meghagyott szerény egyházban, — szóval idegenek lettek saját hazájokban.

A töröknek első gondja volt a városnak elfoglalása, de különösen Szigethvárnak eleste után, kényelmesen berendezkedni; — a keresztény templomok, — melyek már a város teljes felégetése óta romokban heverték, — vagy a teljes pusztulásnak adattak át, vagy maradványaikból mecsetek, fürdők és dervis zárdák épültek a keresztény lakosok kényszer munkája mellett; — a város és vidéke pedig — mint külön a kanizsai elajethoz tartozó szandzsák — a pécsi bég — később pasa kormányza'ára bízott.

Hogy városunk e gyászos időben mivé lett? hiven mutatja István pécsi plébánosnak 1581-ben kelt s a pápához irt levelének következő szakasza: „Mert a mi püspökünk nem mer hozzánk jönni a török végett; — a valódi papok száma pedig felette csekély, s ha volnának is némelyek, kik e tisztre vállalkoznának, a török végett hozzánk jönni nem mernek. Itt előbb háromszáz és még ennél is több pap volt és egy sem szenvedett szükségét, most pedig valamennyien elszórva, sokan megölve, sokan megfojtva vannak; a templomok lerontva, — az oltárok feldulva s csak magam vagyok a rabságra jutott itteni keresztények érdemet'en szolgája, — állapotom szegény és nyomorult, — úgy, — hogy ke-

nyerem sincs elég, — s minndennap új veszéllyel kell küzdenem, — mert lelkemet elveszteni akarják;“ továbbá Sennyei vácsi püspök az 1629-ik évről való levelének következő része: „Pécs városa oly nagy mint Bécs, van benne a catholicusoknak 30—40 házuk, a török és más vallásuak pedig birnak körülbelül 1000 házat benne. A székesegyház török mecsetül szolgál; a catholicusok a külvárosban jönnek össze egy kis kápolnában;“ továbbá 1637-ik évben mondatik: „Az isteni szolgál't Pécsen fából készült kápolnában tartatik, s ha a hivek a török által rajta kapatnak, — hogy püspökük számára pénzt gyűjtenek, — rögtön kivégeztetnek.“

Sok lenne a szenvedések hosszú sorát előszámlálni, mely a zsarnok hódító által elődeinkre méretett, — messze túl vezetne ez szerény előadásom szűk keretén, — de tollam is gyenge hozzá; — átlapozom tehát városunk története e szomorú korszakát és inkább foglalkozom ama korral, — melyben a szabadulás hajna'a ismét derengeni kezdett, — e kor pedig kezdődik az 1664-ik évvel, midőn I. Lipót dicső királyunk alatt a török hódoltság visszafoglalása megkezdetett, — de halljuk a sereg vezérét Montecucoli Raimund herceget, — ki emlékirataiban ez eseményről így szól:

„A német birodalmi sereg részére Styriában jeleltetik ki hely a táborozásra, — itt készülének a hadjáratra s Január 20-án egyesülve Zrinyi horvátjaival átkelnek a Murán, hol egyesülve Battyány határőreivel, — seregük most már 9000 német és 16000 részint magyar részint horvát katonából állott. — Utunkat folytatva január 20-án Pécs alá értünk, s itt éjjel állást foglalva, korán reggel rohammal a falakon keresztül hatolunk, — mire az ellenség a várba vonul. — Hohenlohe sürgeti a vár ostromát; a vár azonban sokáig ellent állt, — az ostromlottak nevetve nézték haszonátlan erőlködéseinket, úgy, hogy február 9-én Zrinyi és Hohenlohe, — hosszú vitatkozás után az ostrommal felhagyva, — visszavonultak.“ Hogy miként mentek végbe ez események, — erre nézve halljuk Mayern Márton (Ortelius Redivivus) elbeszélését: — „Midőn a sereg Pécs alá ért és ott (Pellérd vidékén) tábornok ült, Zrinyi lovasaival másfél órával előbb a város előtt állást foglalt s másnap a várost megrohanta, — de észre vevén — hogy az ellenség lovassága készül a Budai kapun kirohanni, ezt

megakadályozandó, — lovasait leszállítja és a kapuk előtt csatarendbe állítja, s így várja Hohenlohet, — ki délfelé a sereg zömével meg is érkezik ; — ekkor az összes külvárosokat elfoglalják és az ostromhoz készülnek. A mainzi és cölni választó fejedelmek gyalog csapatai, Zrinyi lovasai, Légrádi hajdúi — a budai külvárosi oldalon, — a bremai, württembergi és hessiai gyalogság, úgy 10 csapat magyar lovasság — Sárkány altábornagy vezénylete alatt — a siklósi külváros felől, — a Pomerániai, Lüneburgi, és württembergi lovasság — Bambach tábornok alatt — a szigethi külváros felől, és végül a bajor választó és a Spick-féle császári gyalogság, a hegység felőli oldalon a kaposvári vaskapunál foglalt állást ; — az ágyuk alkalmas pontokon felállítatnak, — melyekből a város az egész éjjelen keresztül keményen lövöldöztetett. —“

„Elrendeztetett tehát minden, úgy, hogy már január 29-én reggel a rohamra szóló jel, mely egy nagy gránátnak a városba lövése és három ágyunak egyszerre való elsütésében állott — megadathatott ; az adott jelre Zrinyi és Hohenlohe rendelkezései szerint a roham négy felől megkezdett és oly sikeresen vitetett keresztül, hogy a támadók csakhamar a város uraivá lesznek ; — s az ellenség mely a tornyokon és utcákon még védekezett, harczolva a várba hátrált, közülök azonban számosan elesetek, de még többen fogságba jutottak s ezek között több előkelő török találtaték.“

„A városban igen sok élelmi szer, — és gazdag zsákmány találtatott, — volt sok teve, ló, — öszvér, és sok másnemű jószág, — számos arany és ezüst edények, — pénz, — drága ruhák és keleti szövetek, — sok ólom, mellyel a városban levő 9 török mecset fedve volt, — továbbá 4 török zászló, — melyek közül egyet gr. Hohenlohe parancsnok nyert el.“ —

„A nagy mennyiségű bor azonban mit a fáradt és keresztül fázott katonák ittak, — s mit tekintve a kiállott rendkívüli fáradsalmakat és hideget, — tiltani nem is lehetett, megakadályozta, hogy az ellenséggel együtt a várba hatolhattak volna, — hanem elszéledtek s csak is este kezdtek zászlóikhoz visszatérni. Ugyanez éjjel gr. Zrinyi és Puchard tábornok a hegység felől, — Hohenlohe pedig a város felől — szemben a székesegyházzal — a várat megrohanták, azonban eredménytelenül ; s így másnap hadi tanácsot

tartva, abban állapodtak meg, hogy Zrinyi az összes magyar és a német lovasság felével az észéki hidat elpusztítva, a sereget ezen oldalról jöhető veszélytől óvja, — a gyalogság pedig ez a'att az ostromhoz megkivántatott előkészületeket tegye. Zrinyi feladatának meg is felelt, — mert a monumentális hidat, mely 8565 lépés hosszú, és 17 lépés széles volt, február hó 1-én tűz által elpusztítja és az egész vidéket, azon kor szokásaihoz képest feldulja, — miközben a város alatt megmaradt gyalogság is az ostromhoz erősen hozzálát, — ágyuikkal a vár falain több rést nyitnak, — a lövegek biztosabb röpthetése végett fatornyot emelnek, — a városból, a sánczokon keresztül a vár közepéig alagutat készítenek, szóval a kívánt siker biztosítására mindent elkövetnek. Maga Hohenlohe személyesen van jelen mindenütt és teszi rendelkezéseit, melyek közben vállán maga is megsebesül.“

Eközben Zrinyi küldetését sikeresen befejezve február 5-én Pécs alá visszatér, és Hohenlohéval a további teendőkre nézve nyomban értekezik, — minek eredménye lőn, hogy a várbeli őrség két fogoly török által az önkénytes megadásra felszólítottatott; — minthogy azonban a küldöttek többé vissza nem tértek, — de az őrség sem válaszolt a felhívásra semmit, — s a kitűzött határidő eredménytelenül elmúlt — a mieink kezdék látni, hogy az ellenség komoly ellenállásra készül s hogy a vár bevétele erős küzdelemben fog kerülni, mire a parancsnokok tanácskozást tartván, — a betegség, — harcz, — és különösen a rendkívüli nagy hideg által különben is felette megviselt sereget a további ostrom fáradságaitól megkímélni határozták, — s február 7-én reggel, — az egész várost felégetvén s a keresztényeket magukkal vivén, — a vár alól elvonultak.“

Az ostrom tehát, melyben Herbertstein gróf és mintegy 100 katona elesett, megbiusult, s a szabadulás várva várt órája még nem következett be. — Elpusztult városunk még huszonkét évig görnyedt a rab iga súlya alatt, — míg végre 1686-ban a császári sereg egy része (13 ezred) Badeni Lajos vezénylete alatt, — Pécs falainál ismét megjelen s október hó 14-én a várost hirtelen megrohanja, — és véres küzdelem után hatalmába ejti, mire a városban volt 1200 török a várba menekül. A vár nyomatékosabb ostromlását rögtön megkezdí, — és ezen felül a

várba vezető egyetlen vízvezetékét, (mely valószínűen a mai petrezse'mi forrás volt,) elzárja. — A törökök nem bírván tovább a vízhiány gyötrelmeit elszenvedni, — parancsnokukat zendü'essel fenyegetik, — mire ez belátva a hely további megtartásának lehetetlenségét: a várat tisztos feltételek mellett feladja s a törökök fegyvertelenül Szigethvárra vonulnak.

És ezzel befejeztetett városunk történetének legszomorubb korszaka: s a zsarnok hódító hatalma, ugyan csak Mohács mezején végleg megtörtetvén városunk is vissza csatoltatott a magyar szent koronához, melytől 143 éven keresztül elszakítva volt, csak hogy virágzó és gazdag volt akkor, — most pedig rom; — élénk és népes volt akkor, most pedig néma és elhagyott s csak a fegyverek zaja hangzott az elpusztult falak között, — a régi fény és dicsőség letűntek a semmiség tengerébe! —

Pusztá és elhagyott városunk — még szomorubb vidékével — így került a budai királyi kamara kormányzata alá, — ily állapotban találta elődjeinek e büszke székhelyét Radonay Mátyás püspök. A harczai zaj némi lecsendesülte után, hozzá láttak azonnal a szervezés és ujja a'akítás nagy munkájához, az elbujdosott keresztény lakók közül csak kevesen keresték fel elpusztult tűzhelyeiket, — az itt szorult törökök pedig letűnt uralmuk emlékének élénk benyomása alatt állván, bizalommal épen nem voltak a dolgok új rendje iránt; de munkás kezekről kellett gondoskodni, melyek a romokat eltávolítsák s az elhagyott földet művelve ennek gazdag termékeit felhasználják, — telepítvényesek hozattak tehát leginkább a német-birodalom Pfa'cz, Westphalen és Bajor tartományaiból, úgy nem különben a Rajna vidékéről, kik házak-, földek-, szőlők s réteket adomány fejében nyernek, s ezenfelül kiváltságokkal ruháztatnak fel, — melyek háborítlan élvezetében a szigetvári parancsnok által védelmeztetnek, városunk ugyan is ennek közvetlen felügyelete és kormányzata alá lévén ezen időben helyezve.

A papok és szerzetesek kezdenek lassanként visszatérni s a pogányság maradványait eltávolítva Isten templomait és oltárai vissza állítják. — Radonay, ki a zalavári főapátság és egyuttal főparancsnokságról emeltetett a püspöki székre, megszokott katonai eréllyel kezd a pogányok és eretnekek irtásához, egyháza régi fényének visszaállításán buzgón fáradoz, miben a város catholicus

polgársága töle feltehetőleg támogatja, úgy, hogy 1692-ben a Tanács ünnepélyes fogadalmat tesz, hogy mást mint keresztény catholicus lakóst a városban meg nem tűr.

Az ujjíateremtés néhány évi nehéz munkája után már ismét szemlélhetjük a társadalmi rend és a közélet több jeleit, nevezetesen: az 1690-ik évben intézkedik a város Hatósága, hogy a szt. Erzsébetről czimzett nyilvános betegápolda visszaállíttassék; van már rendes Tanácsa és bírása, plébániája, némi rendőrsége, 1699-ben három vásár tartására szabadalmat nyer, az iparosok müheleyeket megnyitják, czéhek alakulnak, középületek emelkednek stb.

De a mily mértékben emelkedett a közélet, s fejlődött a polgárság önérzete, ép oly arányban növekedtek a surlódások a város népe és püspöke között, ki élete legnagyobb részét a harez mezején töltve, kitüzött czéljait nem annyira szelidség és kimélettel, mint inkább katonai eréllyel volt szokva elérni, s így történt, hogy a kölesönös érdekek gyakran egymással éles ellentétbe jöttek, úgy, hogy a püspök részéről szenvedett jog sérelmek orvoslása végett 1699-ben a város polgársága panaszt emel Kollonics bibornoknál, főnehézményül azt adván elő, hogy őket már nem a császár, hanem saját alattvalóinak tekinti, miből oly zavar támadt, hogy már senki engedelmeskedni nem akar s hogy már számosan elhagyva házaikat és földjeiket inkább a török hatalma alá mennek. E fellépésnek volt ugyan eredménye, de csak rövid időre, mert már 1703 évi April hó 19-én kiadatott a Lipót-féle donationalis oklevél, melylyel a püspökség ujra megalapíttatott, s mely a városnak viszonyát a püspökhöz némileg meghatározta, — de sajnos! nem úgy állította helyre közjogi viszonyait, mint azok a török hódítás előtt fennvoltak; hanem a várost a püspökség földes urasági fenhatósága alá helyezve, polgárait úgy szolván jobbagyaivá tette, — ily értelmet adtak legalább Radonay utódjai ez oklevélnek, melynek különböző értelmezése majdnem százados viszálykodásnak lett kútforrása, mire kegyes engedelméből tisztelt városi közönség! elbeszélésem fonálán visszatérek, miután előadásomat meg kell szakítanom itt, — hogy egy ép oly szomorú, mint városunk történetében nevezetes eseményt el mondjak, — melyet az 1704 év hozott szegény és sokat hányatott városunkra ugyan is:

A II Rákóczy Ferencz-féle mozgalmak hullámai a Dunán-

túli vidékekre is átcsapván, Sándor László alvezér 1704 évi Február hó 1-én megjelenik csapataival, a császáriak részén álló város falai alatt, s mint a város levéltárában fekvő eredeti felhívásában mondja: „Minthogy az rácok, görögök úgy az itt lakó németek, horvátok és magyarok engedelmességüket meg nem mutták, — sem az ő Nagysága vitézi eleibe nem küldöttek, tudván Simontornyán és Szegzárdon sok üdőtől fogva való létünket, — az ide helyikben való győvésre kegyelmes urunk eő Nagysága kárára, másutt levő ellenségének az vitézi a'attvaló megveretésére vagy győzetésére distraháltak és okot adtak, és azért kívánunk fejedelmi öltözetekkel való tiz paripát, hat nyustos ruhát, tizenkét párducz bőrt, negyven szép farkas bőrt, hat mente alá való hiuz bélést, tizenkét embernek való daru tollat vagy kolcsagot uj tokjával együtt. Ugyan eő Nagysága vitézi számára két ezer pár pisztolt karabinyokkal együtt. A vitélő ezrednek, hogy az városon semmi dúlást ne tegyenek — ötvenezer német forintokat“, és még sok egyebet, továbbá követeltetett a pécsiek által elfogott és fogva tartott fejedelmi feleser és családjának azonnali szabadon bocsátatása. —

Az ezen felhívásban kívánt felette terhes, és legnagyobb részben meg sem teremthető sarez iránt a város, miután a benne levő őrség csekély száma és a falak rongált állapota sikeres ellentállásra alig nyújtott reményt, a kuruczokkal alkudozásba bocsátkozott, de ennek végét be nem várván, a kuruczok Február hó 2-án éjjel a várost megrohanják, és a vár kivételével el is foglalják, és hat hétig elfogva tartják; hogy ezen idő alatt mit műveltek itten élénken tárja szemünk elé Kol'ler a juzsuiták pécsi házfőnökének ezen évi mártius hó 30-án kelt levele, melyben elmondatik, hogy három napon keresztül egyaránt dúltak a városban és fegyvereik élet leginkább a városbeli némettség és horvátok ellen irányozva, ezekből mintegy nyolczszázat megölnek, rabolnak és pusztítanak mindent mi kezök ügyébe került; hozzá járult ehhez, hogy a vidékről besereglett több csoportja a felkelt jobbagyságnak, kik minden malmot elpusztítottak, — a házak ablakait, ajtóit s minden mozdíthatót elvittek, a bort — mit meg nem ihattak — elfolyatták; dühöket ekként csillapítván, a kuruczok serege, mely körül belül 3000 főnyi lehetett, lassanként elvonult, úgy, hogy husvét más

napjának mintegy 150-en lehettek a városban, de ezek is a mint hírét vették, hogy körülbelül 12,000 főnyi rácز sereg közeledik Herberstein vezérlete alatt Pécs felé, gyorsan eltávoztak. —

De a rácзok közeledtének hire, még inkább megdöbbsenté, a rejtek helyeiből előjövő megrémült csekély számú lakosságot, mert ismerte vadságukat és jól tudta, hogy kiméletet nem remélhet.

A csapás elhárítását tehát megkísérlelendők, papok, szerzetesek és polgárokból álló küldöttség ment a Siklós felől érkezők elé, de a városhoz közeledő előcsapat a küldöttségnél levő polgárokat, azon ürügy alatt, mintha kuruczok lennének, fosztogatni kezdí, és a küldöttséget elkerülve gyorsan a városba tör, hol rabolni és pusztítani kezd. E közben megérkezik a sereg zöme mely megtagadvá, az élére állított német, tiszteknek az engedelmességet, egész fegyelmetlenül s hozzá még feltüzelve a velők volt husz pápa által, a védtelen várostra tör, s mindent mi útjába akad le öl. A fanatizált vad horda, féktelenül dühöng s szomját leginkább a keresztény cath. templomok, oltárok, szerzetes házak pusztítása s Isten szolgálóinak kegyetlen leölésével oltja, s vak dühének négy jezsuita, három Ferencz rendű szerzetes, két plebános és egy kanonok áldozatul esik; s szóval oly pusztítást visznek véghez, *„minőt szem nem látott, s fül nem hallott“*, maga Huyn tábornok a szigethvári parancsnok mondja, hogy: *„ámbar már hatvan évet töltöttem katonai szolgálatban, még is ilyent még soha sem láttam, mert a város annyira elpusztult és fel dult, hogy abban csakis az ebek laknak“* az egész lakosságból alig maradt meg 3000 lélek, s ezek is az erdőkben rejtőznek. —

Érdekes lesz tán tudni, hogy a rácзok e borzasztó fellépése, nem volt más mint megtorlás és boszu, a papság — de különösen a jezsuiták által befolyásolt városi Tanács azon intézkedéséért, melylyel az ó-hitű rácзok a városból elűzettek, és javaik a püspökség által elfoglaltattak.

A vihar ekként városunk felett kitombolván, és a felkorbácsolts szenvedélyek ismét lecsendesedvén, a békés fejlődés és haladás korszaka ismét beállott, mely külső erőszak által, — jöllehet igen mozgalmas idők voltak, — tartósan meg nem háborított; s az egyetlen kérdés, mely elődeink közéletét folyton foglalkodtatá s

mely nem egy izben a tényleges erőszak jeleiben nyilvánuló viszálykodásig fokozódott, a város közjogi állapotának tisztázása volt, mert önérzetükkel össze nem fért, hogy ők — a szabad polgárok utódjai — a jobbágyság meg nem érdemlett sorsára jussanak; — el is követének mindent, hogy a Lipót-féle adomány levél külföldben is tág magyarázatot engedő rendelkezései, ne úgy és akként alkalmaztassanak rájuk, mint azt Nesselrode püspök, — nem ritkán fegyveres erővel is tette; — szünet nélküli fáradozásaiknak volt is némi sikere, mert 1714-ben III. Károly király a Lipót-féle donacionalisnak a városra vonatkozó rendelkezéseit értelmezve akként rendelkezett „hogy a püspöknek nincs joga a város polgárait mint jobbágyokkal bánni, de miután a város régente élvezett kiváltságainak igazolására mi okmányt sem képes felhozni, utasítja, hogy a püspökkel egyezményre lépjen, addig is azon állapot leendő fentartandó, mely a városnak a királyi kamara által történt kormányzata idejében érvényben volt; az okozott károk és jogsérelmek helyre hozása pedig a püspöknek meghagyatott.“

A királyi parancsban érintett egyezmény létre is jött az 1717-ik évben, melynek fő pontjai a következők voltak:

1-ször. A város az idő szerinti püspököt földes urának elismeri.

2-szor. A püspök, minden kárt, mely emberei által a városi polgárságnak okoztatott, helyre pótol, a mennyiben pedig mások által voltak kénytelenek jogsérelmet szenvedni, ezek orvoslásánál segéd kezét nyújtand.

3-szor. A város polgársága az általa választandó birót tartozik a püspök mint földes uraságnak, — megerősítés végett, praesentálni, többi tisztjeit azonban szabadon választhatja.

4-szer. A város lakossága, kilenczed fizetéstől, jobbágyi szolgálmányok és szolgálai munkák teljesítése alól, örök időkre mentesnek nyilváníttatik, mind azon által a körül fekvő erdőkből szabad faizás jogával felruháztatik.

5-ször. Azonban köteles a város — püspökének, a törvényes dézsmán kívül földes uri jogának elismerése fejében évenként 500 Rhénusi forintot fizetni.

6-szor. A város Tanácsának Hatósága, az egész város terü-

letére kiterjesztetik, kivételvén a Lipót-féle donationalis 6-ik pontjában foglalt telkek és épületek.

7-szer. A korcsmáltatás joga akként szabályoztatik, hogy szent Mihály napjától szent György napig, minden pécsi polgár saját termésű pécsi borát szabadon mérheti, ha pedig saját bora elfogyna, úgy tartozik a püspökségi uradalomtól folyó áron verni. A város közönségének, valamint a püspökség korcsmáltatási joga azonban, — az egész éven át gyakorolható. — A város által épített serház tulajdonában, valamint a ser mérés gyakorlatában a közönség meghagyatik. —

8-szor. A mészárszékek — egynek kivételével — a város jogositványaihoz soroztatnak.

9-szer. A pallos jog illetve büntető bíróság gyakorlata az uraságnak tartatik fenn, szabadságában áll azonban a városi Tanácsnak a büntettek elkövetőit elfogni, vallatni és legfellebb három napig fogva tartani, mely idő után az uri székek adandók által. A polgári ügyek pedig kivétel nélkül a Tanács hatáskörébe tartoznak, és innét csak fellebbezés útján hozhatók az uri szék elé, a 12 frton felüli bírságok kivétel nélkül a városi kórháznak adandók át.

10-szer. A tégla és mész égetés joga, a város részére némi megszorítással biztosittatik; a város kapui és falainak fentartása, úgy ezek őrizete a város kötelességét képezé. Köteleztetett a város rendes telekkönyvet készíttetni, s végül köteles volt a polgárság — midőn püspöke hosszabb távollét után a városba visszatért — minél számosabban ünnepélyes fogadtatása végett eleibe menni, és a város kulcsait hódolata jeléül átnyujtani; vendégjeinek ellátását lehetőleg eszközölni, távozása alkalmával pedig a város határáig elkísérni. —

Ezen egyezményt, mely ugyan a város legszerényebb igényeinek is alig felelt meg, a közgyűlés — 1717. évi nov. 14-én — sokalva a hosszú és költséges perlekedést, elfogadja és kijelenti, hogy ennek a földes ur részéről leendő pontos betartása esetén, — minden további keresettől el áll, de a német ajku polgárság belátván, hogy állapotuk a jobbágyok állapotától csak névleg különbözik, s valójában ennél mivel sem jobb, a dolgok ezen új rendjébe sehogy sem tudott belenyugodni; növelte az elégtelenség

csak eltakart de ki nem oltott tűzét azon körülmény is, hogy az uraság tisztjei az egyesség rendelkezéseinek keresztül vitelénél nem a jog és méltányosság elvei által vezéreltettek, hanem inkább ellenkezőleg a nyers erőszak és önkényt követék, így történt, hogy a kilenczed és hegyvám, az egyezmény világos rendelkezése ellenére, nyomatékosan követeltetett, hogy a város a korcsmáltatás szabad gyakorlatában korlátoztatott; ezen és sok más jogta'anság ellen a polgárság ugyan hangosan tiltakozott, de eredménytelenül, minek következménye lőn, hogy az alig elcsendesedett viszály csakhamar újra és erősebben kiört.

Már 1720-ban a város, szenvedett jogsérelmeinek orvoslása végett küldöttséget meneszt Bécsbe, kérvényez a kir. cancellariánál, de hasztalanul mert Nesselrode püspök hatalmas befolyásával szemben semmit sem eszközölhettek ki javukra, sőt ellenkezőleg a kir. cancellaria 1721. ápril hó 22-én kelt rendeletével minden panaszuikkal elmozdítottak; de ezen intézkedésbe a város polgársága bele nem nyugodott, hanem május hó 13-án tartott közgyűlésében újabb követség küldését elhatározza, s most már nem csak a német, hanem a magyar és horvát ajku polgárság is egy véleményen van. — Ez újabb követség Bécsbe érván, a város kérvényét a cancellariához benyújtja s ezen felül július 13-án — mint haza küldött levelében írja, — midőn a király kápolnájába ment az egész követség előtt leborulva kegyelemért esdett és emlékiratát magának a felségnek átnyújtá.

De ezen lépések sem vezete a kívánt eredményre, miután az október 24-én kelt rendelettel ismét csak földes uraságuk irányában tartozó tisztelet és engedelmességre utasítottak, még pedig szigoruan; de a polgárság erre october 31-én ujólag kijelenti hogy jogainak eltiprásába bele nem nyugodhatik és hogy mindent elkövet ezek érvényre juttatása végett.

Ily viszálykodás között, mely több ízben véres összeütközéssé fajult, mullottak az évek, míg Nesselrode halála után az 1747-ik évben a város ügye kedvezőbb fordulatot nyert, ugyanis: dicső emlékü Mária Theresia király kegyelme folytán a város több csekélyebb előnyök mellett, a városi erdőt mai kiterjedésében kizárólagos tulajdonul nyerte, továbbá a város bástyáinak fentartási terhe, mely eddigelé csakis a polgárság vállaira nehezedett,

fela részben a földes urra ruháztatott, — hozzá járult ehhez, hogy a megyeri pusztá a királyi kamara által a város közönségének olcsó áron bérbe adatott; s így a legsúlyosabb anyagi bajokon legalább némileg segítettén, a béke is helyre állott; —

De szabadság után vágyó apáink ezzel kielégítve még sem voltak, — mert céljok nem az volt, hogy földes uraságukkal tűrhető viszonyban megélhessenek és csupán anyagi helyzetükön javítsanak, — hanem az, hogy a jobbágyi kötelékből szabadulva, szabad polgárokká legyenek; — 1748-ban Berényi püspök halála után tehát újra követség küldetik Bécsbe, — melynek feladata volt most már a város teljes felszabadulását és a királyi városok közé leendő emelését szorgalmazni, — mire nézve az alkalmat kedvezőnek látták, — miután a püspöki szék még betöltve nem volt; sokat fáradoztak, — nagy áldozatokat hoztak, — de a polgárság ez óhajta még sem teljesült. — Fellépésük eredménytelensége azonban nem csüggeszté őket, mert 1759-ben a bel és kül Tanács, — a városheli 19 czéh, — a polgárórség négy gyalog és egy lovas százada, — úgy a három nemzettségbeli összes polgárság közös gyűlésben a felszabadulás megkezdett művének folytatását és keresztülvitelét újra elhatározza. — Erdélyi János bíró és Ischl János jegyző, kik ez ügyben fáradhatlanul és önfeláldozással már évek óta működtek, újra Bécsbe küldetnek, — az ügy előmozdítása végett állandó ügynökök tartatnak, — de mind ezen törekvések a földes ur ellent állásán ismét hajótörést szenvednek, sőt az annyi hévvel megindított mozgalom erős visszahatást szült, mert a megférhetlenség és nyughatatlanság hírébe jutott polgárok között a rend és béke helyreállítására Győri Ferencz királyi biztosul küldetett, — kinek legelső teendője volt a bírót, — a tanács tagjait, — a czéhek előljáróit, a polgárórség tisztjeit helyeikből eltávolítani, s a város ügyeinek vezetését más, — az uraság kedvét kereső kezekre bízni; — a polgárság jogainak ily önkényszerű megsértését azonban nem nézte csendesen, hanem a káptalan előtt ezen eljárás ellen ünnepélyesen tiltakozott, — mire a királyi biztos azzal válaszolt, hogy a tiltakozókat érzékeny pénzbírságokkal (20—100 frtig) sújtá, — a Bécsben járt követeket (u. m. Edhoffer Lipót, Vitz Antal és Müller Józsefet) börtönbe vetteté, hol 5 hónapon keresztül fogva levén, csak 100 frt

bírság lefizetése után bocsátattak szabadon; Lákoczy Mihály pedig, ki az egész mozgalom éltető lelke és a polgárság jóakaró tanácsadója volt, — száműzetés, — 500 frt bírság és mint ügyvéd örökös silentiummal fenytetett.

De a királyi biztos vas szigora sem volt képes a szabadság utáni vágyat apáink szívéből kioltani, mert már 1768-ik évben ismét Bécsben jár a város követsége a felszabadulás ügyét szorgalmazva, s úgy látszik, most már van alapos kilátás céljuk elérésére, ezt mutatja legalább a követeknek haza küldött és a város levéltárában lévő levelezése, — de a következmények is igazolják. —

Hatalmas és a városra nézve úgy szólván döntő lendületet adott a felszabadulás ügyének azon szerencsés körülmény, hogy II. József császár 1770. évi Május 3-án Pécsen levén, e várost megkedvelte, és itt léte alatt a Tanács által a város ügyének pártolására felkérve, ennek oly hathatós szószólója lett, hogy már egy rövid évtized alatt sikerült a mindünnen elégőrdített akadályokat legyőzve, a rég óhajtott szabadságot elnyerni; — hathatós támaszt nyert a város polgársága a városban volt jelentékeny számú nemesség csatlakozása által, mely 1775-ben a felszabadulás kivívására formális egyezményt kötött. Fáradhatlanul dolgoztak a felszabadulás nagy művén, főképen Erdélyi János, ennek halála után Vitz Antal, — ki veje volt, — (az Aidinger család elődjai) később Blázsovits Endre, Stöhr János és Layerer Pál pécsi polgárok.

De nem csak munka, utánjárás, kérvényezés és erélyes határozatok kívántattak a kitűzött cél elérésére, hanem pénz, még pedig jelentékeny összegű pénzre is volt szükség, s apáink áldozat készsége itt sem maradt el, csak hogy egyetlen és legforróbb vágyuk teljesüljön, — s így történt, hogy a felszabadulás keresztülviteléhez megkívántatott előmunkálatok teljesítésében dolgozó királyi comissio díjazása és egyéb kiadásokra szükségelt költség fedezésére az egyes lakosok adakoztak 6522 ftot, — a czéhek pedig 1500 ftot, — mely utóbbiak ezen felül a fizetendő váltság összeghez 19300 ftot, egyes magánosok pedig 2850 ftot, tehát összesen 30172 ftot önkényt áldoztak, — legelső helyen áll a magyar szabók czéhe, mely 2000 ftot, — utána a német szabók

czéhe, mely 1600 frtot, — a csizmadia-, kőmives-, boeskoros-, kötélverő-, kovács-, lakatos-, szücs-, gombkötő-, ács és kádár-czéh egyenkint 1000 ftot, a többiek pedig tehetségükhez képest áldoztak a közös czélra. — Hosszu azok sora, kiknek neveit e helyen emlitenem kellene, hogy áldozatkészségük iránti hálás elismerésünknek kifejezést adhassunk, de már különben is határain túl ment előadásom ezt meg nem engedi, — fentartom azonban, hogy más alkalommal hozzam a t. városi közönség becses tudomására.

A felszabadulás örvendetes ténye királyi ígérettel immár biztosítva levén, a megszűnni készülő viszonyoknak még emléket is eltörölni kívánta a megpróbált polgárság, s különösen a Bécsben időző követség kezdeményezésére élénk mozgalom keletkezett avégből, hogy ez alkalomból — a város eddig viselt német nevét is letevé, régi — a püspöki uraság előtti időkben viselt nevét vegye fel, idézendőnek tartom erre nézve a követek egy levelének következő sorait: „Wenn es nun darauf kommet, dass die Stadt Fünffkirchen getauft werden solle, — soll Sie heissen Fünffkirchen? welchen Nahmen ihr die Bischöff nach dem Nahmen Ihrer diocoes gegeben, — auf dass Sie ein ewiges Recht daran haben sollen? oder solle Sie heissen nach Ihren uralten, da Sie noch in Ihrer Freyheit gewesen auf teutsch Pentaburg, auf lateinisch Pentanopolis, auf hungarisch und illyrisch Pécs? mit diesem schönen uralten Namen hörte das bischöffliche Recht auf, und enstände der alte Flor. — Überlege der wohlweise Rath die Sach; ect.“ A szándékolt névváltoztatás azonban, — jóllehet a polgárság élénken kívánta, s jóllehet a város új pecsétjei is az új név köriratával már el is készültek, még sem történt meg.

A hosszú küzdelem most már véget ért, — az annyi éven át táplált vágy teljesült, s a tény, mely egy szebb jövő csiráját hordá méhében, — megtörtént; szóval el nem mondható öröm tölté el az egész lakosság sziveit, midőn Január hó 23-án gyors futár hírül hozta, hogy az okmány, mellyel városunk a szabad és királyi városok sorába emeltetett 1780. évi Január hó 21-én dicső emlékü Mária Theresia királyunk által aláíratott: — itt van bemutatom t. városi közönség e nevezetes okmányt, mely

városunk életében korszakot alkot, mely mai közjogi állásunk sark és alapkövét képezi, mely lehetővé tette, hogy a jobbágyi kötelékből már egy évszázaddal ez előtt menekülve, az önjoguság áldásaiban részesülhettünk.

Hogy mi tette őseinket e kiváló királyi kegyre érdemessé s mivel érdemelték ki ezt? — megmondja maga a felkent Felség, midőn az oklevélben így szól:

„Pécs szabadalmazott püspöki város a királyi és szabad városok sorába való emelését előttünk alázatosan kérvén, — s királyi Felségünk figyelembe véve azon számos hasznos szolgáltatokat, melyeket e püspöki város derék polgárai és lakószai különösen az alsó részek visszafoglalása és a török járom alóli felszabadítása alkalmából királyi házuuk és az országnak tettek, — továbbá figyelembe véve azon tántorithatlan hűséget, mellyel a Rákóczy-féle mozgalmak idejében felséges házunk irányában saját javaik elpusztítása és polgártársaik kegyetlen legyilkoltatásának daczára — folyton viseltettek; — továbbá méltatva azon készséget, mellyel az utolsó háboruban seregünkhez katonákat állítottak, és részére élelmi szereket szállítottak, — s továbbá tekintve, hogy ez ország királyainak úgy a legrégibb időkben, mint közvetlen elődeinknek de már Felségünknek is mindenkor, — még a legválságosabb időkben is a hűség kétségtelen jeleit adták, — de ezen kívül a haza hasznos polgárai és a közjó buzgó előmozdítói lenni soha meg nem szüntek; — ennélfogva tehát Felségünk is, — a mondott város polgárait királyi kegyelmünk részeseivé tenni kívánja, — hogy egy felől utódaik a legkésőbb korig tapasztalják, — miként hűségük és hasznos szolgálataik királyi Felségünknel megérdemlett elismerésretaláltak, s más felől, hogy késő unokáiknak is ösztönzésül szolgáljon — a haza javának előmozdítására; — de más különben már boldog emlékü Klimó püspök is még életben Felségünknek alázattal előterjeszté, — hogy a sajnos viszálykodásnak, mely eddigél a város és földes ur között fennforgott — egyedüli oka és forrása a földes urasági Hatóság, melyet a püspök a város felett gyakorol, — s hogy e versengés csak úgy leend véglegesen megszüntethető, — a kedélyek nyugalma s az összhangzatos élet csak úgy leend helyre állitható ha a város ezen hatóság alól felmen-

tetik, — mindezeknél fogva tehát e várost a királyi és szabad városok sorába emelni kegyelmesen elhatároztuk.“

Nem leendő tán érdektelen ez alkalomból jelen oklevél tartalmával közelebbről megismerkedni, — annál is inkább mert ez képezi közéletünk alapját a lefolyt század alatt és fogja képezni a jövőben is; — ezen alapon növekedett és fejlődött városunk; de főképen azért tartom említendőnek legalább főbb pontjait, — hogy a létesített új állapot szemlélete és a régihez való viszonyítása által, a különbség annál inkább szembe ötlő legyen, hogy ekként a feladat, melyet előadásom céljaul kitűztem s melynek megoldásához avatlan erővel fogtam, a mélyen tisztelt közönség saját és közvetlen szemlélete által teljesíttessék.

1-ször. Közéletünkben korszakot alkotó jelen oklevél első pontja szerint: A város a szabad és királyi városok sorába emeltetvén, mint az ország 4-ik rendjének tagja az országgyűlésen ülés és szavazattal felruháztatik és a bevett törvényes szokáshoz képest királyi meghívó levéllel, minden országgyűlésre meghívandó volt; de ezen jog tényleges gyakorlata, felszabadulásának az ország törvényei közé leendő becikkelyeztetésétől lévén függővé téve, ennek a legközelebbi országgyűlésen leendő megtörténte kiállításba helyezettett.

Ez azonban a mai napig sem történt meg, és így városunk ezen jogot ezen alapon nem is gyakorolta, s csak is az 1848. évi V. t. czikkal lett követküldési joggal felruházva. —

Továbbá kijelentetett ez oklevéllel, — hogy a város polgárai ezentul csak is a törvényes királyt tartoznak földes uroknak elismerni, kinek birtokától soha semmikép sem leendő elszakítható. —

2-szor. A város közönsége, illetve ennek egyeteme mint erkölcsei személy nemesi előjogokkal ruháztatik fel s mint ilyen a harminczad fizetése alól felmentetik mindazon czikkek után, melyeket saját szükségére, — akár a külföldről akár pedig az örökös tartományokból az országba hoz; a város egyetemét képező egyes polgárok pedig, ha a város pecsétjével ellátott rendes utlevéllel ellátva vannak, — a hid, vám- és egyéb illetékek fizetése alól mentesek, — mindenütt az egész országban. —

3-szor. A város területén levő minden telék vagy föld mely polgári birtokot képez, tartozik a közterheket viselni, illetőleg tulajdonosa tartozik a reá esendő adót a városhoz fizetni, s minden polgári birtok a városi törvényhatóság alá tartozónak mondatik ki, — s kivételt csakis a megye curialis háza vagy egyéb közvetlenül a kincstári igazgatósághoz tartozó házak vagy telkek képezhetnek; — hasonló kivételes tekintet alá jönnek azon nemesi birtokok melyek az ország törvényei szerint a közteherviselés kötelezettsége alá nem tartoznak, — s minthogy az 1717-ik évben létrejött transactio szerint több telék és földbirtok, a város törvényhatósága alól kivételt, — a városi terhek viselésének kötelezettsége alól elvonatott, — mind ezen fődek és birtokok a város határához visszacsatoltatni és mint polgári birtokok adó alá vonatni rendeltettek; — a jövőre nézve pedig a szorosán vett vár falain kívül eső bármely telék vagy földrész a közteher viselés alól ki nem vétethetik; a mennyiben pedig ily nemű földek birlalói az 1763-ik évtől kezdve a reájok eső adót meg nem fizették volna, ezek kötelezettségeiknek megfelelni tartoznak, — ha pedig ezt tenni vonakodnának úgy kereset és végrehajtás után is, erre szorítandók lesznek; — s ez volt egyik fő indoka, a miért a pécsi káptalan a város felszabadítása ellen ünnepélyesen tiltakozott, mert az összes káptalani házak, — földek, rétek stb. a város rovására ezen igazolatlan kiváltság részeséivé lettek az idők folytán, — annélkül hogy erre akár a Lipót-féle donationalis, akár pedig az 1717-iki transactio alapján igényt támaszthatnak volna, mint ez az évek hosszú során keresztül folytatott perlekedés nyomán ki is derült. —

4-szer. A város határának állományához tartozónak kijelentett mindazon terület, melyet eddig a püspök, — a káptalan, a papnövelde, székesegyház és a város összes lakói eddig birtak és birnak (kivéve a megyei Hatóság curialis házait és az 1717-iki transactio által ide nem tartozóknak kijelentett telkeket) továbbá az egész Megyeri pusztá minden tartozékaival, — mely egész területre nézve a város minden néven nevezendő földes uri jogokkal u. m. korcsmáltatás, mézárszék, ser és pálinka főzés, téglá és mesz égetés, vásár és helypénz, — az izraeliták és egyéb a városban tartózkodó nem polgárok türelmi díjjának szedése, — a

gyógyszerészeti, és vendéglő nyitási jogosultsággal felruháztatik, melyeket úgy és akként gyakorolhat, mint azokat az előbbi földes ur gyakorolta, vagy gyakorolhatta volna, tartozván ezért a volt földes úr kártalanítására 62,888 frt. és 88 kr. legfellegbb egy év alatt fizetni, továbbá köteles volt a város a Megyeri pusztára fejében a királyi kincstárba 19004 ft. $26\frac{2}{3}$ -drt fizetni, — addig is, — míg ezen összeg teljesen lefizetve nem leend tartozott évenként 1000 ftot, — bér fejében a kir. kincstárba szolgáltatni. —

Ez utóbb említett pusztára nézve azonban nyert a város az 1781-ik évben külön királyi adomány levelet, — mely a mixta donatio alapján létre jött jog-viszonyokat részletesen szabályozta.

5-ször. Felmentetett a város azon kötelezettség alól is, hogy saját város határbeli borainak fogyasztéka esetén kimérési borszükségletét a püspök mint földes urtól tartozik meg szerezni, vagy is megengedetett, hogy vidékről bor, — kimérés végett behozható, — de ezen jogosultság fejében köteles volt a város falainak 30,000 frtra menő kiigazítási költségeiből a földes urra eső 15000 frtnyi összeg viselését is magára vállalni. —

Ezen 15000 frtnyi összeg fizetése képezi a'apját azon ma is fenálló jogosultságnak, — mely szerint a kimérés végett vidékről behozott borok után, — díj fizettetik a város pénztárába, mely azonban az idők változásával magasságában is a viszonyokhoz mérten változott.

6-szor. Rendeltetett, hogy más királyi városok rendje szerint, — ezen város ügyei is egy bíró — egy polgármester és 10 tagból álló Tanács, s a szükséges tisztikar által intéztesse nek, — kik valamennyien csak is romai catholicus polgárok közül választandók akként, hogy a bíró és polgármester két évre, a többi Tanácstag és tisztviselő pedig életfogytiglan tartják meg hivatalukat és csak is királyi helybenhagyás mellett mozdíthatók el. — Az ekként alakított Tanács hatáskörébe tartozik a polgárok minden ügyében itélni; s ítéletei a tárnok mesterhez voltak fellebezendők.

7-szer. Felruháztaott továbbá a város pallos joggal, — szégyen kő és falazott bitó felállításának, — vagy is a büntető

igazságszolgáltatás jogával, mely főben járó büntettek fenytthetése is kiterjesztelett. —

8-szor. Felruházttott a város kegyuri jogokkal, — plebania templomul a város főtéren levő, és ez előtt az eltörölt Jezsuinta rend tulajdonához tartozott egyház adományozttott; de még is azon kikötés mellett, hogy a város által praesentálandó plebános illetményeit a város tartozik fizetni s továbbá, hogy magában a templomban a tanuló ifjuság saját isteni tiszteletét akadályta'aul végezhesse mire nézve ennek joga világosan biztosittott.

9-szer. A város és minden lakói a püspök és papság mint előbbi földes úr Hatósága alól teljesen kivételnek, — úgy hogy jövőben nem ettől, — hanem mindenekben csak is saját Hatóságoktól függenek; — s a városi Tanács törvényes Hatósága a városban levő minden rangu és rendű lakósra, úgy nem különben minden a város állományához tartozó dolog vagy tárgyra kiterjesztetik, — a mennyiben az ország törvényei szerint kivételnek helye nem lenne. —

10-szer. A város polgárai és lakói tartoznak háboru vagy az országot fenyegető más veszély esetén a király és országhoz hűségben állandóan megmaradni, a szomszéd erősségek parancsnokaival vagy más hadvezérekkel — minden veszélyes törekvést, — a mennyiben ilyenek tudomására jutnának, — közölni s minden bajt a mennyire csak lehet megelőzni és akadályozni s egyáltalán oda hatni, hogy az ország és vidék békéje meg ne zavartassék. —

11-szer. A város falainak fentartása, — vagy fel'hagyása, illetve a külvárosoknak a belvárossal való összeköttetése iránti határozat a város belátására biztott, — de egyuttal köteleességévé tétetett, — a városi polgárság biztonságának megóvása czéljából elegendő számú fegyveres népet tartani, — mely a Tanács tagjai közöl választandó kapitány alatt az őrségi szolgálaton kívül még a város közrendészetét is eszközölni tartozik. —

Minthogy pedig a város anyagi körülményei meg nem engedték, hogy az őrségi szolgálat csupán és kizárólag e czélra fogadtott és fizetett katonák vagy hajduk által teljesitessék a polgár-ország fenntartása vált szükségessé, mely ezen időben három század gyalogság, — egy század vadász és két század lovasságból

állott, — mely az 1848-ik évi korszakig azonban jelentőségének teljes elvesztése mellett fenn is állott. —

12-szer. Magvaszakadás esetén a város lépett az örökösök hátra hagyása nélkül elhunyt városi polgárok után maradt vagyon birtokába a mennyiben nem a királyi fiscust illette törvény szerint az örökösödési jog. —

13-szor. A mennyiben, — más mint keresztény catholicus vallásúnak a városban lakni eddig is tiltva volt, — ezen tilalom a jövőben is a maga épségében fenntartandónak határoztatott. —

14-er. Engedélyeztetett évenként négy országos és hetenként két hetivásár, — még pedig minden szerdán és szombaton, az ezekből származó jövedelem élvezetére a város közönsége feljogosított, — de mégis azon kötelezettség mellett, — hogy ezen jövedelem csak is a közszükséglet fedezésére fordítandó.

15-ör. Jogot nyert a város közönsége, hogy minden földet vagy házat mely akár vétel akár pedig örökösödés útján vagy egyházi személy vagy külföldi egyén birtokába került, — ha ezen föld vagy házat egy év elforgása alatt az illető el nem adná, — becsértékének meghatározása mellett, — tulajdonul megszerezhesse és ismét polgári kezekre juttassa. — Mely rendelkezésnek célja a polgári elem kezén levő vagyon megóvása és ez által ennek a szétforgácsolástól és elenyészéstől való megóvása volt; — s hogy ezen intézkedés mennyire he'yes volt, — legfényesebben mutatja a mai kor. —

16-or. A városi törvényhatóságnak akár katonai akár egyházi akár pedig más hatóság általi megsértése, vagy a törvény szabad folyásának megakadályozása szigoruan, — a Felség haragjának terhe mellett tiltatott. —

17-er. A felszabadulás alkalmából fizetendő kártalanítási összegek mikénti kezelése és elszámolása iránt rendelkezések tételnek. —

18-or s végül: A város felszabadulásának örök emlékére és az ekként nyilvánult királyi kegyelem jelképeül a város jogot nyert saját hivatalos kiadványainál a veres színű pecsétviaszt használhatni, s továbbá a következő czimer viselésére örök időkre fejjogosított; — ugyan is:

Egy égszínű paizs, melynek alsó széléből emelkedik három

egymástól külön való csúcsban végződő sziklás hegy — a középső egyszerű polgári koronával ékitve, — a város felett elterülő Mecsek kopár hegységet jelképezi, melynek tövében négyszeg alakban fallal övezve, s a bástyák négy sarkán veres tetejű toronyokkal erősítve, — jeleztetik maga a város, melynek közepén, épületek között, — kimagaslik a székesegyházat jelképező, — arany tetejű torony. — A jobbra eső hegy jelképezi az arany hegyet, — a balra eső pedig a Tetye nevű hegyet, mindkettő szőlőtőkkel beültetve, — ez utóbbinak tövéből fakad a hasonnevű ezüst színű patak, — mely zöld mezőségen folyik keresztül, s a város bástya falán levő keleti torony irányában áthidalva van, mely hid a nagy köhidat jelképezi.

A paizs felső részén, — kék mezőben balról hatszegletű arany csillag, — jobbról pedig ezüst félhold ezek felett a paizs legfelsőbb szélén arany mezőben a királyné Mária Therezia, — és fia II. József római császár neveinek kezdő betűi u. m. J. II. M. T. láthatók, illetőleg kiváló királyi kegyelem folytán a jelzett kezdő betűknek a város czimerébeni viselése megengedett.

A paizs két oldalán és pedig: balról áll a hűség allegoricus alakja arany vért és égszín ruhába öltözve lábainál kutyával mint a hűség és ragaszkodás jelképével; — jobbról pedig látható az ipar nemtője, lebegő öltönyben, kezében ásót tartva s lábainál méhkassal mint a szorgalom jelképével; mind a két alak arczzal a város felé fordul; az egész czimer felett pedig arany polgári korona, — drága kővekkel kirakva. —

E czimer t. városi közönség! mint a most elmondott leírásból látható, nem a heraldikus és leggyakrabban minden nemesebb értelem nélküli jelvények tetszelgős halmaza, — vagy egyes emlékeztető méltó fegyvertények emlékének megörökítése, — hanem a szereplő alakok és tárgyak kétségtelen jelentősége szerint nem más, — mint megfelelő külső jelekbeni kifejezése a legmagasabb királyi kegyelemnek, — mellyel városunk irányában a Felség viseltetett, s továbbá csoportosítása azon kellékek és erények emblemáinak, melyek szorgos gyakorlata a polgárt valódi polgárrá és a társadalom hasznos tagjává teszik, — s így a Felség e kegyelem teljes elhatározása, — melynek folytán a város egyetemét jelképező czimerben a hűség, — ragaszkodás, — ipar és

szorgalom emblemái felvették és megörökítették, — nem lehet — igénytelen nézetem szerint — más, mint egyfelől méltatása őseink által a multban szerzett érdemeknek, — s más felől kijelölése a jövőben követendő iránynak, melyen ha'adva a város a kívánt virágzásra juthat, — nem lehet más mint intő szózat hogy a honszeretet, — hűség, az ipar és szorgalom jeles erényeit hiven követni soha meg ne szünjünk, — és ezek útjáról soha le ne térjünk.

Felszabadulási oklevelünk tartamának e rövid ismertetése után vagyok bátor t. városi közönség! előadásom fonalát ismét felvéve annak befejezéséhez sietni, mután becses türelmököt kölömben is már a kelletinél tovább vettem igénybe.

A hűség, — áldozat készség és kitartás eme legszebb jutalma, — a királyi kegyelem és elismerés e látható jele, — tehát megnyerelven, — ennek elfogadása is méltó ünnepélyességek között történt, melyeket azonban csak röviden érintek; ugyanis:

Sauska Antal és Vlasits Endre királyi tanácsosok, — mint a szabadalmi oklevél ünnepélyes kihirdetése és a további intézkedések megtételére kiküldött királyi biztosok érkezése April hó 18-ára lévén jelezve, — a gyalog és lovas polgárőrség teljes díszben, — fényes öltözékben, — a budai kapuból vezető uton, — a város határaiig eléjük ment, — hol is ékes beszéddel fogadván illetve üdvözlölvén őket zene szó és üdv lövések között kíséré a város kapujáig, hol már a Tanács az egész lakossággal egyetemben várakozék, — az üdvözlő beszéd itt a város jegyzője által elmondattván, — fényes menetben vonultak a főutczán keresztül a főtérre, — hol a királyi biztosoknak a néphez intézett szavai után — a tömeg eloszlott; April 19-én zene szó és tarack lövések hirdették a lakosságnak a várva várt nap elérkezését, — s ünnepélyes isteni tisztelet után, — jelen oklevél a város háza erkélyéről ünnepélyesen kihirdettetett minek megtörténte után, — a város összes polgárai a hűség esküjét a királyi biztosok kezeibe letevék, mire April hó 26-án a képviselő testület, — a reá következő napokon pedig a bel Tanács és tisztikar megalakittatott, — még pedig különös figyelemre méltatva a felszabadulás nagy művének szerencsés keresztül vitele körül szerzett érdemeket a birói székre választatott Blázsovits András; — polgármesterré Stöhr János,

— kapitánynya Iayerer Pál, — tanácsnokok lettek: Wirth János, — Major Ferencz, — Horváth Ignác, — Szombathelyi Imre, — Pichler József, — Járányi György, — Filipovits József, — Höblbling Ferencz és Buday József, — főjegyzővé Mestrovics György, — ügyészé Petrás Antal, — és pénztárnokká Seiffert József. —

Ezek voltak a férfiak, kiknek kezére a felszabadult város sorsa bízott, — ők voltak hivatva az elvetett mag kikelését, — további fejlődését és a remélt gyümölcsök megtermését előkészíteni, — ők voltak hivatva a zsenge szabadság ellen még többször megújult támadásokat elhárítva, — azt megvédeni és örködni: hogy csonkítatlanul szálljon nemzetségről nemzetségre; — s hogy nem csak ők, hanem utódaik is feladatuknak megfelelték, — hogy a beléjük vetett biza'omnak eleget tettek; — fényesen igazolja mai ünnepélyes együttlétünk; — fáradhatatlanul dolgoztak ők nem csak a multban a békés fejlődés és felvirágzás akadályainak elhárítása körül, — hanem a legujabb időkben is a hű gondozás tanuságát adták, különösen midőn a kivitt szabadságnak törvényileg leendő biztosítását szorgolák; — s az utolsó ki a város ezen, — az akkori idők szerint jogosult — kívánságának teljesítését az 1848. évi ország gyűlésén sürgetni és keresztül vinni felkérte s ezt megtenni ajálkozott is, — nem volt más, mint Perczel Miklós jelenlegi főispánunk és elnökünk ő Méltósága, — kinek városunk irányában már akkor is tanusított szives készségeért, — forró köszönetet ezuttal is mondani el nem mulaszthatom.

A város tehát önrendelkezési jogának birtokába jutván, mindenek előtt a földes ur 62888 pftban megállapított kártalanítását, — s a neki ajándékozott Megyeri pusztá 19004 ftnyi váltság árát lefizette; igaz ugyan hogy ezzel, — az eddig fenvolt kapocs anyagi része — felbontatott, — de épségben maradt és ma, — száz év után is fennáll annak erkölcsi része; a püspökök megszűntek ugyan földes urai lenni a városnak, de nem szűntek meg azért, — az ön-joguságra jutott, — s csak a közvetlen atyai hatalom alól kivált város főpásztorai lenni, s a kegyeletos viszony, mely a város részéről fentartatott, — részükről sem szakított meg, mit fényesen igazol jelenlegi főpásztorunk Dr. Dulánszky Nándor ő Méltósága köztisztelőt és közszeretethen álló személyisége, — kinek

nemes lelküségét, — és atyai jó indulatát városunk már nem egy ízben volt szerencsés tapasztalhatni úgy hogy legőszintébb elismerésünknek ezuttal is kifejezést adni, — el nem mulaszthatom; de a lefolyt század maga is élénk tanuságot tesz, különösen b. e. B. Szepessy Ignác és Scitovszky János pécsi püspökök műveiről, — kiknek képei a hála és kegyelet jeleül e terem falait ékítik, s kiknek emléke tetteikben, a hálás utókornál örökké élni fog. —

Hosszu lenne azonban elősorolni mind azon tetteket és intézkedéseket, melyek az elmúlt században közös erővel, az ügyek rendezése és a további fejlődés előkészítésére fogamatba vétettek; — messze vezetne a kitűzött czéltól bírálat alá venni azokat egyenként lényegök és hatásaikban, — de feleslegesnek is tartom ezt, — miután a nagy nemzeti átalakulás és ennek kíséretében levő események, melyek városunk fejlődése és emelkedésére különösen döntő befolyással voltak a letűnt század utolsó negyede alatt úgy szólván szemeink előtt folytak le, — ezen idő közbe esik a Dunagőzhajózási társaság nagyszerű telepeinek alapítása, — vasuti összeköttetéseinek létesítése s. a. t. s így mindezekről hosszasan szólani, — nem lenne egyéb mint a t. városi közönség türelmével visszaélni. — Röviden kívánom tehát jelezni, — hogy csak egy pillantást vetve városunkra és annak mai állapotára, annak virágzó iskolái, — és közintézeteire, élénk kereskedelme és iparára, szorgalmas, — tevékeny és iparkodó lakosságára, — meg kell győződnünk és el kell ismernünk, hogy a Felség kegyelme által megnyitott és kijelölt ösvényről le nem tértünk, — hogy a a honszeretet, — hűség, iparkodás és szorgalom erényeit hiven megőriztük, — hogy az apáink által elvetett mag termékeny földre talált, — terebélyes fává növekedett, mely gyümölcseit is megtermé, — és most csak mi rajtunk áll, hogy a ránk szállott örökséget hiven megőrizve, — azt a haza és városunk javára gyümölcsöztetve még virágzóbb állapotban hagyjuk ismét utódainkra, — hogy ezek is, ha majdan tetteinket bírálандók, — összeülni fognak, — azt mondhassák el rólunk is, mit apáinkról ez ünnepélyes alkalommal elmondani szerencsés voltam, hogy pedig ez minél nagyobb mértékben történhessék előadásomat azon óhajtással fejezem be, — hogy minden haladás és virágzás egyedüli alapja a polgári hűség, — az egyetértés, — az igaz haza szeretet és ha-

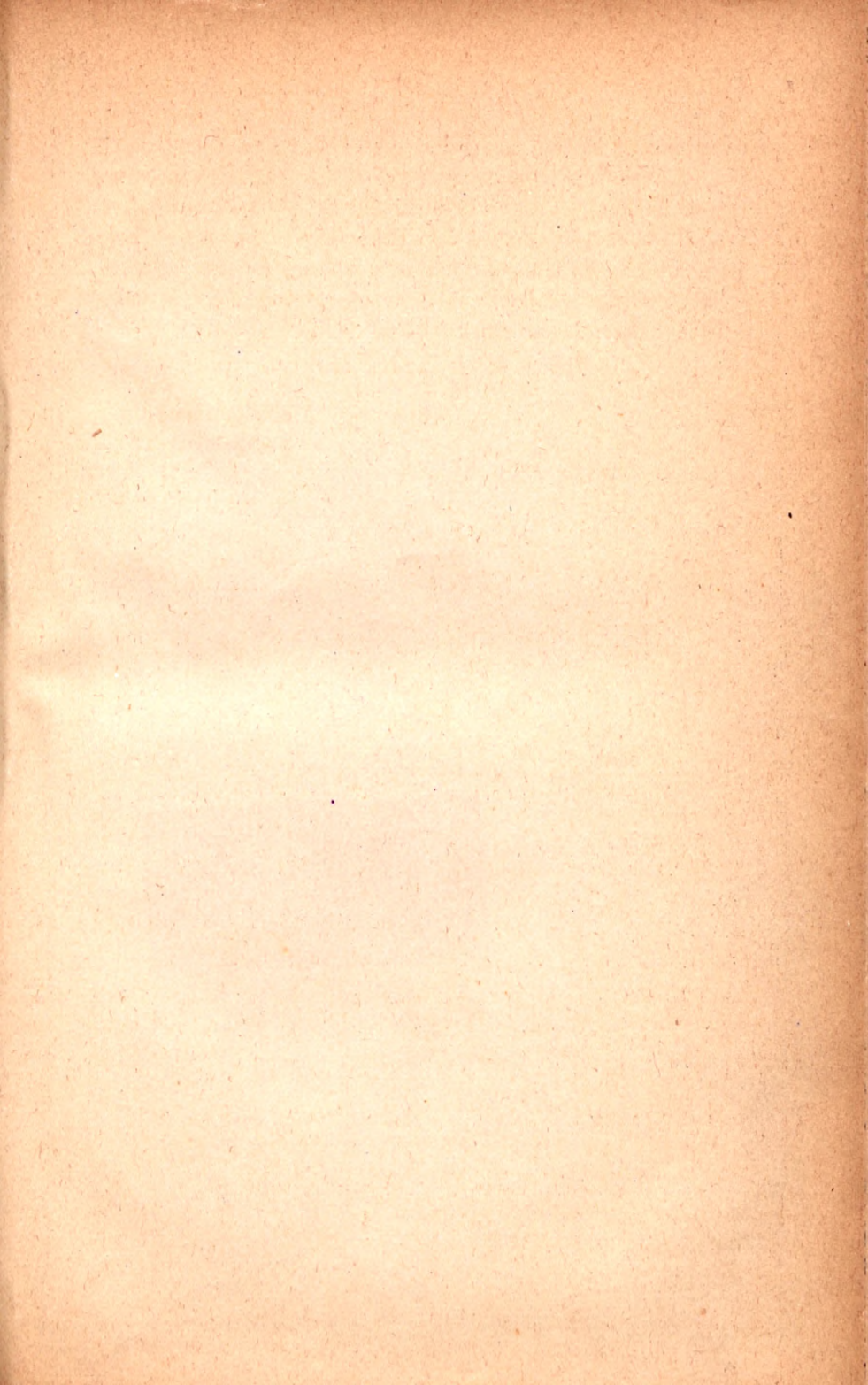
zafias áldozat-készség nemes lángja keblünkben soha ki ne alud-
jék, — hogy az egyenetlenség, — és visszavonás szivünkben he-
lyet ne találjon, — hogy késő unokáink is, — úgy mint mi, az
apáink által tett ünnepélyes fogadalmat hiven betartsák, — hogy
ők is a király hű alattvalói s a haza hasznos polgárai legyenek,
— hogy majdan századok múlva is hasonló önérzettel és lelke-
sedéssel hangoztassák: Éljen a haza, — Éljen a király!

Pécsett, 1880. évi April hó 19-én.

Aidinger János,
polgármester.

111433

Csak helyben
használatra!

Pécs városának a török járom alól
az 1686-ik év október hó 14-ik napján

történt

megszabadulása

KÉTSZÁZADOS ÉVFORDULÓJA.

Latinul megírta

Méltóságos és főtisztelendő

TROLL paulai FERENCZ,

Apostoli Protonotarius, Pápai Praelatus,
apát, éneklő-kanonok, a jeles Vaskorona-rend lovagja
stb. stb. stb.

111433

Fordította

NEUMAYER DEZSŐ,

a Szent-Pál-társulat tagja.

Kiadja

A SZENT-PÁL-TÁRSULAT.

1887

*Gyenge kezemben a toll reszketve fekiúdt a papírra :
Láttam a nyílt egeket : láttam a **Klassziczitást**.
Lelkem e fénybe merült! Ne csodáljátok, ha ígéim
Csak halavány árnyék: megvakított ez a Nap.*

Fordító.

r78

Callatlan harag ül Mars ajkán, két szeme lángol,
Fáklya kezében! A sziv nappala éjbe borul.
És mentől dühösebb — vad lelke sugalja a harcot —
Antul emésztőbb tűz égeti bős kezelt.
Szemei rettentők, iszonyu arcán a komorság,
Marczona belsőjén zúgva tolong a boszú.
A magyarok hona lesz a csaták szomorú tere, s hogyha
Még sikerül: a pokol torka magába nyeli.
Mars vala Istenök, a midőn itt keresének e földön,
Pannoniánk keblén megtelepedve, hazát.
És oltáraikon csak az ő tüze, képe világolt,
Keblök zsarnoka és szivök egyetlen volt.
S most, hogy e gazdag föld hordozza szivében e népet,
Béke ölébe' pihen s jól esik a nyugalom,
Elfordult Marstól; lándzsája se kardja Urának,
Kit tisztelve imád, s bántja a harczizaj is.
Lelkők a műveltség csókjától megszeliült már:
Kardjuk a toll leve és fegyverök a tudomány.
Ez oka, hogy e nemes fajt gyűlöli, vesztire törve,
S fűj dühörögve reá: ez a harag veleje.
Mint dühös ellenség hát szörnyű szavakra fakadva,
Fölkeresé az utált és iszonyú törököt.

És ez a holdszerető nép — fölveti a pokol őket —
 Átkot visz nyomain, lépte alatt a halál.
 Bosszura gyujtva szívét, keblén szétszórja az üszköt,
 S fölkel a durva török: fegyvere bős zivatar.
 Mit maga sem tud Mars, elvégzi ez ördögi csorda
 (Hej! Jól tudja: kiben nem lakik irgalom, ő)
 Boldogok a törökök, simogatják ronda szakálluk',
 Messze hazájokból döngve rohannak ide.
 Rettenetes sereg áll a mohácsi sikon, remeg a föld,
 Följajdul a magyar szent haza talpuk alatt.
 A nemesek kicsi, ám hős sergén látszik a harczvágy,
 Arczukon átfut a balsejtelem árnya, köde.
 Összechapott a had és hull egyre a zápor az ijjból,
 Olvad a hősi sereg, tenger a vad török-ár,^{a)}
 A magyarokra halál bús angyala várt e csatában
 Hervad az ifju virág: hull a vezérrel a had.
 Jó Lajos! Ott fekszel! zugó patak árja fölötted,
 Haj! Elenyésze honunk üdve, reménye veled!
 Harczy babérrel jár koszorúsan a büszke török-had,
 Durva fejével szint' az eget ütve, rabol.
 Nyitva az ut, nincs őre, ki kardot rántana rajta,
 Pusztító török-ár ront a mezőkre vadul.
 Pécsre gomolygnak, a vár büszkén meredez ki a vészbe,
 Erre nyomul az egész harcz tüze — szörnyetegül.
 — Pallasz temploma, (Mars ellenfele) a tudományok
 Meglágyíták a kősziveket hamar itt. —
 Hömpölyög erre vakon, neki vág a sereg kiabálva,
 Élben a nagy hadtest, ütve a tábor alatt.

(a) Harmincezer magyar állt csaknem háromszázezer törökkel szem-
 ben, mondja a történelem.

Pusztul a várfal, már bömböl vészként a sok ágyu,
És szakadozva ropog a paloták teteje.
Égnek az épületek, komoran száll füstjök az égnek
Feldühödött szörny zajg: kardja halál-kapuja.
Szétszórodik az Úr házának aranyja, ezüstje,
A kelyhekre piszok: durva zsivány nehezül.
A remegő nép fut, nagyrészt kardélre kerülnek,
Foly a piros vér, foly, nyil' a mező pirosan.
És a kik elkerülék a hideg vasat, elmenekülve,
Lánczra jutottak, s oly szörnyűre, mint a halál.
Bánat uralg mindűt! Siratója a lány jegyesének,
Hős fia hulláján ott zokog annyi apa.
Ennyire ment haragod – jaj – ennyi keserv oka lettél,
Rettenetes Mars – haj! – bős dühöd ennyire ment.
Hogy az emberiség rút alja uralga e várban,
És a nemes várost nyügözi becstelenül,
Oly szomorú ez a kép, kinosan hat minden a szivre,
A keserű sorst is bántja a sajgó jelen.
A földig rombolt termék maradának imigyen
Már sokkal nyomorúbb, mint az előtt, a haza.
Nincs egy földmivelő sem, gazdátlan terem a föld
Búza helyett tüskét; dudva virúl a mezőn;
Mesterség a lopás, ha ugyan rejt kincset a szekrény,
A vendég holnap csak kirabolt utas itt.
Istenimádás és a szerénység pusztá szavak csak,
Ocsmányság trónol szint' a piacz közepén!
A hol a szent titkok szolgálja áldozatot, s a
Hú nép annyi fohászt térdre borúlva hozott,
Most suta ökröt huz a gaz ellen – lelke? dehogy van! –
Hah! A nagy Istennek temploma büntánya lőn!

Még az emberek is mind olyan mások egészen,
 Tán nem is emberek, ám csak buta korcsivadék.
 A bűnök átka a föld- és a levegőre homályt von:
 Méreggé teszik azt is, mi csupán eledel!
 Meglátá Jupiter felül ezt mind a magas égből,
 Láta e nagy bűnöket, látta e bus romokat,
 Megsajnálja, kegyes szemmel pillant le a földre,
 S ellebent lassan ajkairól a sohaj!
 A gyönyörű Múzsák legkedvesb székhelye egykor,^{b)}
 Sokszor a teljes Olymp vig laka volt e vidék,
 Istenek Istene is gyakran nyugodott e falak közt,
 — Sulyos gondja után jól esik a pihenés. —
 Legjobban szeret itten időzni a hűs berek alján,
 Oly üde a levegő, s oly gyönyörű is e táj.
 Hegy-völgy benne szelid hullámként változik egyre,
 Csergedező patakok futnak a róna felett.
 Bachus örül, Czeresz bőségszarvával utána
 Jár; jóízű gyümölcs huzza az ágat alá . . .
 Most e bűnökkel telt földet megutálja az Isten,
 Futnak a szent Múzsák: nyílik előttök a menny.
 És a hol erdei Ninfácskák mulatozva keringtek,
 Ott anyafarkas jár s szivbenyilalva süvölt.
 Borzalom és iszonyu árnyak járák be a földet,
 Félelem ül a szíven: holt az ezernyi remény.
 Felbőszül Jupiter, hogy megszenségteleníté
 Igy — a merész! — szentelt templomait, lakait.
 Hívja az égieket: megkérdi, mit érdemel a nagy
 Bűnös: ítéljenek ők — s mind elítéli, de mind!

(b) A pécsi egyetemet Nagg Lajos 1364-ben nyitotta meg.

Megvallá vétkét, töredelme kevés vala, rögtön
 Lánczra kötik Marsot: csörg kezein a bilincs.
 Jőnek a Kiklopszok, megrendül alattuk a szikla
 Rettenetes köveket hord ez acélkaru nép.
 Vulkán — nem feledé el a sérelmet — nagy örömmel
 Fog munkájához: jó a bilincs, bizonyos!
 Bűnhődik keserűn Mars, börtöne tartja sötétben,
 Égeti ez örök éj: lelke szorong, sikogat,
 Hogy legyen, a ki tovább kormányozzon szeliden s a
 Háborut úzze dicsőn messze vezéreivel,
 Pallaszt küldi az Úr le a földre, kíséri ezer szem,
 Mert ez a szép Nemtő szellemi harcra tüzel.^{o)}
 Jobb keze volt mindég a hatalmas égi Birónak
 Járjon a nép nyomain, s jó Atya lesz a Biró.
 Megborzadva tekint Mars munkájára, haraggal
 Véres bosszura felszítja a férfiakat.
 Nem szívelheti, nem e pogányokat itt e falak közt,
 A törökökre rohan, dúl a damaszkusi kard.
 Már letörölve a szenny — piszkos leve tőlök a forrás —
 Felkavarák rútúl a Tetye tiszta vizét.
 Futva fut az ellen, leereszkedik a diadalfény,
 Száll haladéktalanul, s a magyarokra leszáll.
 Győztünk! A katonák gazdag zsákmányu kezökben
 — Homlokukon üde gally — lengetik a lobogót.
 Tégedet illet a főérem, s a babér, kit a domb is
 Büszkén hord mellén s őrizi nagy nevedet!^{d)}

(c) *A magyarok eleinte harcziasak, később műveltek, sőt tudományos nemzet lőnek.*

(d) *Makár, egy a vezérkarból, kinek bőkezűségéből elemi iskolák emelkedtek Pécsen.*

A kicsiny iskola sem marad el, siet, énekel arról,
 A ki a Múzsáknak szerze korán alapot.
 Az örvendő nép fut az Úr házába dalolva
 — Repked a tömjén-füst — zengeni hálaimát!
 Még az egekben is új dalt zeng az örömben uszó kar,
 Messze vonúlt a vihar: újra nyugodt lesz a föld.
 Telve irigységgel nézik mindezt a boszorkák,
 Kiknek a sok rosszban nagy vala részük előbb.
 Marsnak ígérve segílyt, csapatostul tömlőcze mélyén
 Kérik a földet előbb s kérik a tengereket.
 Tiltólag hangzik le az égi parancs, nyög a zárt Mars,
 Adni segílyt ettől nem mer a föld, nem a viz.
 Hejh! De utána milyen sok baj rontotta a békét,
 És mert bántja a csend: fölveti hydra fejét.^{e1}
 Átdöfi lándzsájával az édes gondu Minerva,
 Borzasztó tetemét mély zuhatagba veti.
 Hogy így elpusztúlt a magyar földről a csapásraj,
 — Jánus temploma zárt — s béke mosolyga reá,
 Romjaiból Pécs is felvágzott, fel magasabbra,
 Megsebesült arczczal fel-felemelte fejét.
 S mint, kit az orvosszer felüdit s elhagyja az ágyat,
 Meggyengült erejét viasszaszerezte utóbb.
 Várfala kész! A harang szava hívja megint a hívőket,
 Buzgó imája után sürg a mezőkön a nép.
 Fejszecsapásoktól, kocsizajtól hangos az erdő
 Lenn riadozva felel kőmivesek dala rá.
 Dédaluszok raja jó idegen földről a romokhoz —
 S bámul a honfuszem a paloták sorain.

(e) A várost belső villongások emésztették, sőt még dögvész is pusztított benne.

Jönnék a polgárok, számúzte a félelem őket,
 S a szeretet kapcsát még szorosabbra fűzik.
 Béke sugára dereng a könyörgni menő papok arczán,
 Föllélekzik a hit, nyögnek a becstelenek.
 Nem retteg többé becses áruíért a magyarság,
 A piacok s az utak ujra veszélytelenek.
 Semmise bontja meg a lakosok közt az egyetértést,
 Köztük az áldás, a város a régi megint.
 Visszacsálá a vidék ezen uj állása a kedves
 Isteneket szaporán s meglepi őket a rend.
 Czeresz az első! Fut, sietőn száll, népe közé jó
 Vetve a földbe magot és a szivekbe reményt.
 Bachus sem marad el, vesszője telisteli fűrttel,
 A kipihent tőkék termenek édes italt.
 Görbe folyók partján Neptun kormányja igazgat,
 Tavakat alkotnak a rohanó patakok.
 A habokon vizi Tündérekék, az erdei Nimfák
 A sűrű lombárny közt lengenek üdvöladón.
 Phoebusz is itt terem, a tudományok csarnoka vonzza,
 Te, Te nemes Főpap hoztad a mennyet ide.^f
 Júno^g — magáénak mondotta — becézi a várost,
 Ujbol a teljes Olymp drága lakóhelye lőn.
 Es az Igazság^h — mely, a midőn az Olymp menekülve
 Ment a veszélyek elül, búsan utána suhant —
 Vigan jó, s a piac közepén letelepszik, ülésül
 Deszkapadot választ s mondja ítéleteit.

(f) Széchényi György, esztergomi érsek, a törökök kiűzése után Jézus-Társaságának vezetésére bizza a nagylelkűleg alapított gimnáziumot.

(g) Mária Terézia élte vége felé, szab. kir. várossá tette Pécsét. 1780.

(h) Birói szék emelkedett Pécselt, mely öt vármegyének osz. ott igazságot.

Csak maga Pallasz nincs köztük, tengernyi teendő
 Tartja lefogva szegényt : Mars ügye is neki jut.
 Phoebusz fénysekerét paripái a századik évbe
 Száguлдón ragadták — már feledésben a baj — ¹¹
 A mikor is Pécsnek jó Atyja igaz szeretettel
 Feltára kebelét s könyveit általadá! ¹²
 Itt vala Pallasz is, az Istennők mind lekisérték! ¹³
 Zengtek a városiak, zengtek a mennybeliek.
 Régi dicsőségét, melytől Mars durva kezekkel
 Megfosztá régen, visszanyeré a vidék.
 Végre a menny lakik ott, hol előbb csak a föld sara
 volt, lám
 Elhagyták az eget : többre becsülik e tájt.
 S Mars a magyar földön búsul, hosszú haja csúful
 Összekuszáltan lóg, elfedi tűzszekeit.
 Esküje tartja emitt — kibocsátották valahára —
 S most harczolnia kell a honi tűzhelyekért.
 Rettentő arezát szelidíti e munka varázsa,
 Szépek harczai mind : béke csatái neve.
 Megfésülte haját s finom illattal szagositá,
 S mostan az Isteneket kedvre fakasztja bohón.
 A művészetet is másképen itéli egészen
 Kedves háboruit Múzsakarok vezetik.
 És mire Phoebusz az év végén pihenőre lehajlott,
 Egyre dalolt, mulatott boldogan itt az Olymp.

(i) Wagner, Lipót életének írója, így emlékezik meg a törökök kiűzéséről: 1686. október 14-én Pécsvárosát rohammal és nem kis vérontással beveszi. E mellett tanuskodik Istvánffy és Vitézovich krónikaiban.

(k) Klimó György pécsi püspök nagyszerű könyvtárt alapít s minden szükséges berendezéssel nyilvánossá teszi.

(l) Győrről Pécsre helyeztetik a királyi akademia 1785-ben, egy századdal a törökök leverése után.

Tégedet átkarol, ó szent Mórnak utódja: Dulánszky
Nándor, az Úr keze és keble hevére szorít!

Tudja nagyon jól, hogy szeretőn ver hű szived Érte,
Tudja: minő lelked, ismeri szellemedet.

„Végezd dolgomat, – így szólt s nagy csend volt az
Olympon —

Mert igazán Atya vagy, vedd Te uralmamát át.
Templomomat szenteld meg s építsd fel mielőbb, mert
Méltatlan helyem az, mit a török rutitott.

Félig romba dülöng, nézd: elleneim keze látszik

Rajt, forgácsot hányt szent kapuján a golyó.

A mi hiányzik még a dicsőség fényes egéből:

Hozd a borostyánt és — Pécssem a régi leszén.

És Te maradj hiveid jó Atyja a Dráva-Dunának

Mentén, éljetekek itt boldogan és szeretőn.”

Ezt mondotta az Úr! Hallottuk szőja zenéjét

S im szerető nyájad arczod előtt leborul!

Jó atya, gondos Atyánk, a város fénye, virága,

S drága szőlő-főldőnk oszlopa, disze Te vagy.

Élőnkön Te ragyogsz e nagy őnnepen, éled a város,

Ritka napunk kétszáz év őrőmébe merít.

Azt akarák az egek, hogy századok ődve derőljön

Ránk s te velőnk őrvendj! Áldj meg a nagy napon,
áldj!

S vedd kegyesen dalaink, keblőnkől törnek elő, hisz

Édes Atyát illet, Tégedet illet a dal.

S majd, valahányszor nagy nap virrad, légy Vezetőnk Te

S Te könyörőgj ődvőnk, ki sziveden viseled.

Légy boldog, lelked' bánat felhője ne érje,

S a Párkák kezeit verje bilincsbe imánk.

Dalra hevült kebelünk, az örömnap dalra fakasztott,
Égieké hálánk és a Tied ma szívünk.

Nagy Klimót,^{m)} Szepesyt,ⁿ⁾ áldott emlékü Scitovszkyt^{o)}

S Tégedet illet a dal, mert ti a szív koszorús
Múzsákat biztos kézzel mind Pécsre hozátok
A Helikonból elő s vélők az ég mosolyát!

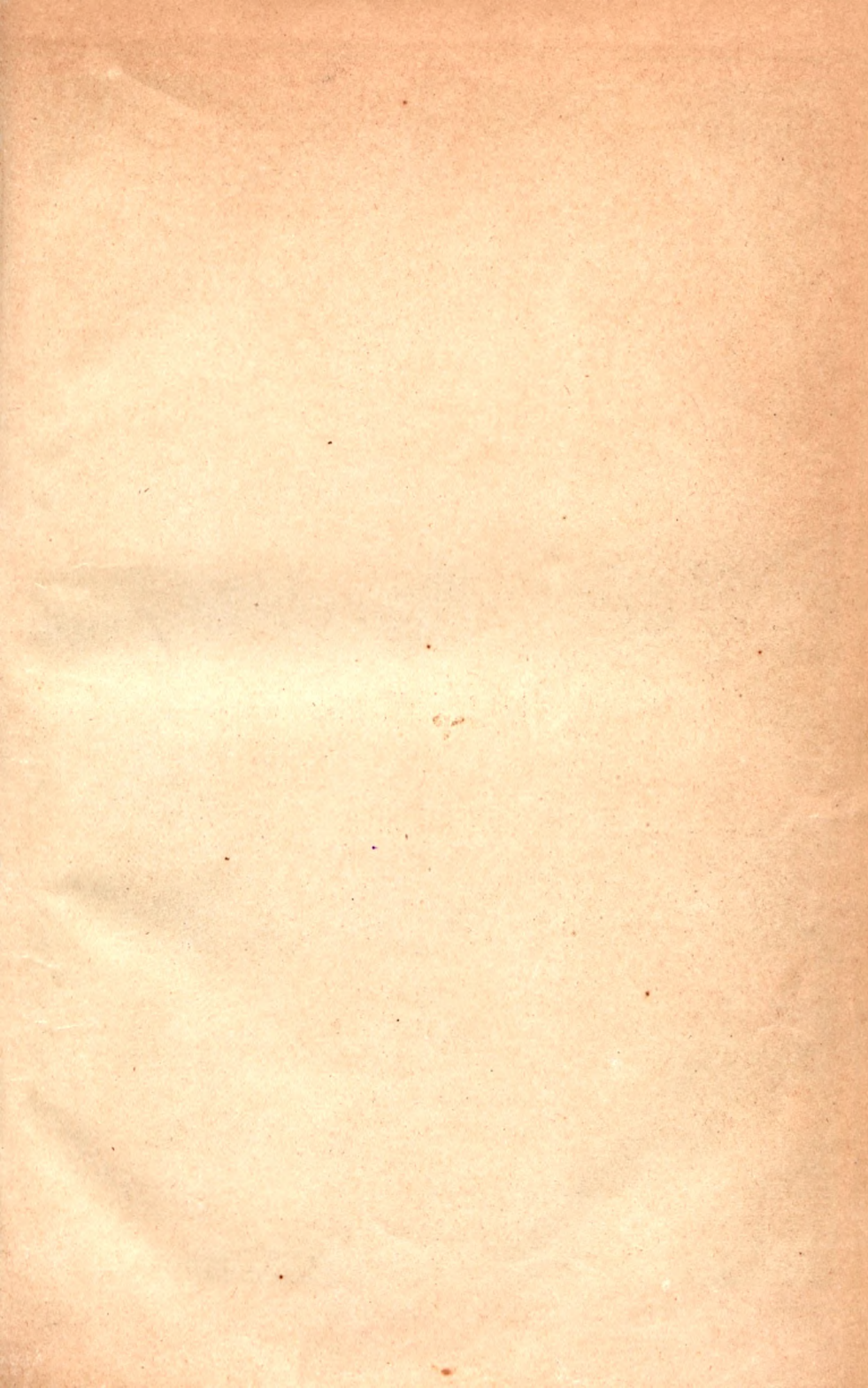
111433

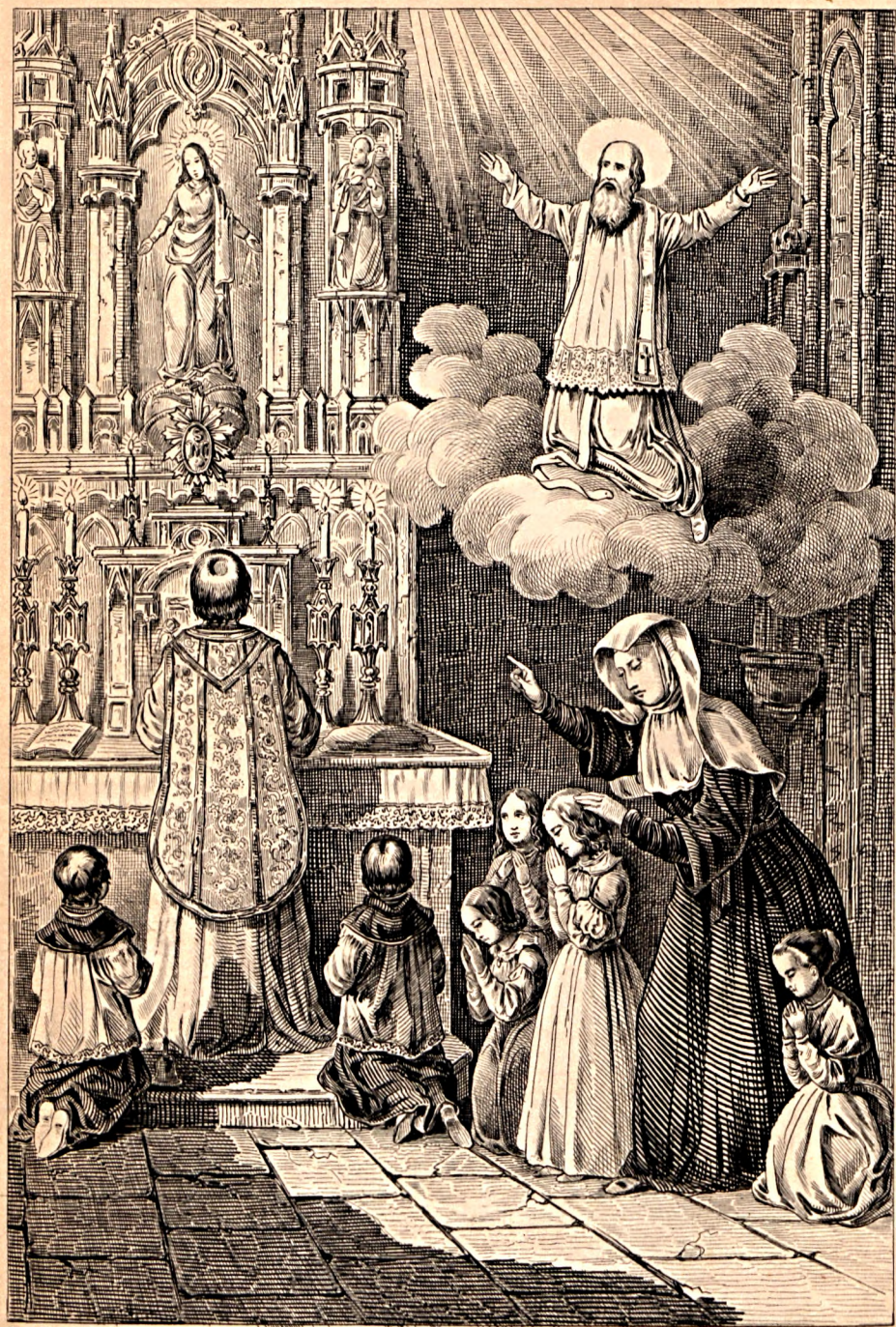

(m) A könyvtáralapító nagy püspök.

(n) Báró Szepessy Ignác, pécsi püspök, a könyvtár épületén kívül
Lyceumot és Jogakadémiát alapított.

(o) Scitovszky János biboros esztergomi hercegérsek, előbb pécsi püspök, Miasszonyunkról nevezett Nőkolostort emel nyilvános leányiskolákkal.

Lasset die kleinen zu mir kommen,
denn solcher ist das Himmelreich. Marc. 10, 14.

D. O. M.

Die
CANONISSINEN
von
H. Marien Frau
in
FÜNFKIRCHEN.

Stadt Pfarrkirche

Lyceum.

Kloster der Canonissinen.

Bürger-Spital.

Bischöflicher Palast.

Kgl. Berrass.

Fests 1851.

Csak helyben
használatra!

3 009431 114338

Gedenkbuch

der k. freien Stadt

Fünfkirchen.

Zur Erinnerung an die feierliche Einführung
der Kanonissinen von U. L. Frau
in das zu Fünfkirchen errichtete Kloster.

Von

Dr. MICHAEL HAAS,

Insul. Probst zum hl. Benedikt in Sümegh, Consistorialrath und Stadtpfarrer in
Fünfkirchen.

Dr. Könyi Ottó 1917

(Der Gesamt-Vertrag gehört dem Kloster.)

Auf Kosten Dr. Fürsterzb. Gnaden des hochwürdigsten Reichsprimas.

111433

Fünfkirchen,
gedruckt in der Lyceums-Buchdruckerei.
1852.

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or address, mostly illegible due to fading.

Handwritten text below the top section, possibly a date or reference number, mostly illegible.

Mein Vorschlag geht dahin, man betrachte jeden einzelnen Gau als ein abgeschlossenes für sich bestehendes Ganzes, und lasse dem Arbeiter die Freiheit diesen Bezirk auszubauen sowohl in weltlicher als kirchlicher Richtung, denn je nach dem sich bietenden Materiale wird bald diese bald jene vorherrschen und zur Grundlage dienen müssen. Die einzelnen Dörfer aber theile man nach den Gerichtsbezirken, und bemerke dabei ihr erstes Vorkommen, so wie die sprachliche Entwicklung ihrer Namen; in gleicher Weise verfähre man mit den Städten, den Burgen, den Klöstern, den einzelnen Kirchen und den ausgegangenen Dörfern ... Die Geschichte der einzelnen Orte, die einzelnen Alterthümer, wie Rathhäuser, Rolande, Thürme, Grabstätten und Kirchhöfe dürfen nicht mit Stillschweigen übergangen werden.

Dr. G. Landau,

über den Plan deutscher Geschichte zur Aufstellung eines Verzeichnisses der sämmtl. Orte Deutschlands. XII. Btg. 1847 Nr. 196.

r78

Handwritten text at the bottom of the page, possibly a date or signature, mostly illegible.

V o r w o r t.

Fünfkirchen ist vor Kurzem mit einer religiösen Genossenschaft bereichert worden, welche dem Unterrichte und der Erziehung der weiblichen Jugend geweiht ist, nämlich mit den ehrwürdigen Kanonissinen von Unserer Lieben Frau, dergleichen in Preßburg seit 1743 mit dem glücklichsten Erfolge bestehen. Man glaubt, sowohl den hochachtbaren Bürgern von Fünfkirchen und allen Freunden der vaterländischen Geschichte, als auch jedem Freunde der Religion und Jugendbildung einen angenehmen Dienst zu erweisen, wenn man der Beschreibung des genannten Ordens und der Einführung desselben in Fünfkirchen eine geschichtliche, topographische Darstellung dieser uralten Stadt vorausschickt, die bisher leider noch keine Monographie aufzuweisen hatte.

Die Genüsse, die uns der Augenblick darreicht, in welchem wir leben, sind schnell wieder verschwunden und lassen Jedermann unbefriedigt; aber das, was einmal geschehen ist, die großen und edlen Thaten der Vorzeit, welche uns die Geschichte vor Augen stellt, die bleiben uns zum dauerndem Eigenthume für einen höheren Genuß, der uns fortwährend und unverlierbar zu Theil wird.

Und diesen kostbaren Besitz können uns auch die Denkmale des Ortes verschaffen, wo wir geboren sind oder wo wir uns

häuslich niederließen; denn sie erinnern uns nicht selten an eine ganze Folge der erstaunenswerthesten, der belehrendsten und interessantesten Vorfälle. Dies gilt besonders von unserer heimischen Stadt, die schon ihres hohen Alters wegen der Aufmerksamkeit der Einwohner sowohl als der Fremden würdig ist. Sie hat Schicksale erlebt, wie sie kaum eine andere ungrische Stadt aufzuweisen hat; denn ihre Bürger haben oft die schwersten Bedrängnisse erduldet, mit den zahlreichsten und härtesten Drangsalen gekämpft und ihren Nachkommen die schönsten Beispiele der Treue gegen König und Vaterland und eines wahrhaften christlichen Gemeinfinnes hinterlassen.

Aber nicht nur über die Geschichte, sondern auch über die vom grauen Alterthume trotz der furchtbarsten Zerstörung auf uns gekommenen Merkwürdigkeiten und Denkmäler Fünfkirchens soll das vorliegende Büchlein dem geneigten Leser genügenden Aufschluß geben.

Um es jedoch für den größern Theil des lesenden Publikums geeignet zu machen, wurden alle kritischen Erörterungen so viel als möglich vermieden, ohne daß jedoch etwas Bedeutendes mit Stillschweigen übergangen worden wäre; daher ließ sich der Verfasser angelegen sein, nur solche Begebenheiten besonders hervorzuheben, welche jeden Gebildeten ansprechen. Er gab, was zu geben ihm möglich war.

Dem das, was der Verfasser von unserer einst so vorzüglichen Stadt hier zur Kenntniß bringt, wenig scheint, der möge bedenken, daß alle unsere Archive und Schriften den harten Geschicken der Stadt und ihrer weiten Umgegend unterlegen sind, und daß es beinahe wunderbar ist, wie noch so Viel auf uns kommen konnte, indem nämlich vielleicht keine Gegend in Europa je so furchtbar verwüstet wurde als unsere, wo die Türken beinahe zweihun-

dert Jahre hindurch schonungslos Alles vernichteten, was seit langer Zeit Fleiß und Kunst geschaffen hatte.

Als diese Unmenschen mit ihren unzählbaren Horden heranstürmten, war unsere Gegend die volkreichste und kultivirteste im Reiche, und als sie den siegreichen Waffen Leopolds weichen mußten, sah die einst so blühende Baranya und Tolnau einer Wüste gleich. Da trauerten sie, die eingestürzten Überreste der herrlichen Kirchen, Abteien und Klöster und der friedlichen Wohnungen, die eine sorgfältige Hand so zahlreich und künstlich bei uns einst gebaut; da sah man sie zertrümmert die schützenden Thürme der festen Orte und Burgen, die einst belebten Strassen und Pfade mit Gras und Gesträuch überwachsen, — und Tagereisen weit kein Dorf, wo früher der blühenden Flecken es so viele gab.

Auch über diese beinahe beispiellose Verwüstung soll uns dieses Gedeknbuch Aufschluß geben; und möge jeder meiner lieben Mitbürger aus dieser Darstellung denjenigen Gewinn, sowie dasjenige Vergnügen schöpfen, das ihnen mit der herzlichsten Wohlgeneigtheit zgedacht

Künffkirchen, den 29. Sept. 1851.

der Verfasser.

[illegible]

1881. 1910. 1911.

1796

G e s c h i c h t e.

Einleitung.

Die Fünfskirchner Gegend von den Zeiten der Römer bis zur Ankunft der Ungarn.

Es gab eine Zeit, wo all das Land, das zwischen der Donau und Drau liegt, mit einem undurchdringlichen Wald bedeckt war. Auf den Ebenen wucherte Schilf und wild verwachsenes Gestrüppe, und uralte Eichen standen auf den Hügeln umher, die jetzt mit Weinreben geschmückt sind. Alles ringsum auf den Ufern der genannten zwei Flüsse war wüst und öde. Nirgends war da noch eine Kirche, nirgends erscholl eine Glocke. Rauh und wild, wie der ungebauete Boden, waren auch die Gemüther der Menschen, die da so ungefähr wie heut zu Tage in den Urwäldern Nordamerikas hausten. Sie waren ein thrasisches Volk, in kleine Stämme getheilt, nannten sich Pannonier, kannten den wahren Gott nicht, lebten nur von der Jagd, Viehzucht und von Raub, und sprachen eine der deutschen verwandte Sprache.

Als es in der Gegend, die wir jetzt unsere Heimat nennen, noch so betäubend aussah, da trugen ungefähr 35 Jahre vor Christi Geburt die kriegerischen Römer, die damals die bekannte Welt beherrschten und auch fernerhin die Bewunderung aller Zeiten geblieben sind, bis an die Ufer der Donau ihre siegreichen Adler. Sie zogen zuerst von Sizilien her in unsere Gegend; betrieben wie überall nach ihrer Sitte in den Ländern, die sich ihren Waffen gebeugt, aufs eifrigste die Kultur des Bodens so wie die Bildung der besiegten Völker; legten allenthalben Villen oder Meierhöfe an und erbauten an den vornehmsten Punkten des Donau-

Stromes, die ihnen zum Übergange besonders geeignet schienen, Raststelle, feste Burgen und Städte *).

Zu diesem Zwecke riefen sie aus den schon früher besetzten und kultivierten Ländern viele Ansiedler herbei. Die dichten Wälder verschwanden, Seen, versumpfte Wildnisse, Moräste und Sandwüsten wurden in blühende Fluren umgeschaffen und mit reichen Städten und wohlhabenden Dörfern überdeckt. Sie bauten allenthalben die herrlichsten Strassen**) zur Verbindung ihrer blühenden Provinzen so wie die künstlichsten Wasserleitungen zur Verschönerung und Versorgung ihrer Städte; sie errichteten überall an den Wegen aus Stein gehauene Meilenzeiger und bequeme Herbergen, regelten das Münzwesen, hielten streng an die genaue Beobachtung des Maaßes und der Gewichte und sahen überall mit unermüdeter Sorgfalt auf Erhaltung der öffentlichen Ordnung und Ruhe; mit einem Wort: unsere Heimat verdankt die ersten Anfänge ihrer Kultur den Römern.

Die Römer herrschten in unserer Gegend vom Jahre 35 vor — bis zum Jahre 441 nach Christi Geburt, also durch einen Zeitraum von 476 Jahren. Am blühendsten war dies unser Gebiet zwischen der Donau und Drave um das Jahr 160 nach der Geburt des Erlösers unter den Kaisern Antonin dem Frommen und Antonin dem Weisen. Während der segensreichen Herrschaft des Letztern, den man auch Mark Aurel genannt, finden wir schon Spuren des Weinstockes auf unseren vielen herrlichen Hügeln. — Schon in der ersten Zeit der Römerherrschaft geschah es, daß aus den mittägigen Ländern her auch in unserer Gegend das Christenthum sich verbreitete, und erst mit dieser beseligenden Religion

*) Zu Battina, Szekesö, Kőlked zc. findet man gegenwärtig noch viele Trümmer von Grenzfestungen, wodurch sie ihr bis an die Donau ausgebreitetes Gebiet gegen die immer häufiger und ungestümer werdenden Anfälle der noch unbezwungenen barbarischen Völker zu sichern sich bestrebt, die zwischen der Donau und den mitternächtigen Meeren wohnten.

**) Spuren von römischen Kunststrassen finden sich in unserer Gegend vorzüglich noch bei Esseg und Belye, wo der sogenannte „Teufelsweg“ oder „Teufelssteinriegel“ vom Volke als Menschenkräfte übersteigend dem Teufel als Urheber zugeeignet wird. Und als man in Fünfkirchen die Dampfmühle zu bauen begann, fand man ungeheure Pflasterungen von den sogenannten „Strata viarum“, wie auch vor mehreren Jahren die beinahe unzerstörbaren Grundsteine von einer Römerbrücke in der Nähe der Eisen- und Maschinenfabrik.

ging über die Ufer der Donau und Drau die Sonne der wahren geistigen und somit der wohlthätigsten Gesittung auf.

Alles aber, was die Römer mit Kunst und bewunderungswürdigem ausdauernden Fleiß pflanzten und bauten, ging zu Grunde, da sich die Völkerwanderungen wie Lavafluthen verheerend über Mitteleuropa wälzten und auch in unseren Landesstrich Tod und Zerstörung brachten. Als man nämlich 400 nach Christi Geburt schrieb, da zogen von Asien her durch die sarmatischen Steppen, das heutige Rußland, ungeheure Völkerschwärme in großer Anzahl gegen die Karpathen und Donau, um in den reizenden Besitzungen der Römer zu rauben und darin sich selbst festzusetzen. Allen voran, gleichsam den Vortrab des ungeheuren Heeres bildend, kamen drei deutsche Stämme: die Sveven nämlich, die Alanen und die Vandalen, die in Siebenbürgen einbrachen, durch Pannonien zogen, und hierauf in Gallien und Hispanien sich verloren. Hinter ihnen aber kamen in größerer Menge die Westgothen, auch ein germanischer Völkerstamm; und gleich nach diesen, und sie beständig vor sich her drängend, stürmten die Hunnen in einer siebenmal hunderttausend Mann zählenden Schaar heran. Dies asiatische, den heutigen Ungarn sprach- und stammverwandte Volk, streitbegierig, hochmüthig und wohlberitten, überschwenmte in kurzer Zeit Pannoniens Gefilde und somit auch unsere Gegend, vertrieb die Römer gänzlich und ließ sich allda in den fleißig angebauten Ländereien ungefähr ein halbes Jahrhundert lang wohl geschehen. Attila, ihr berühmtester König und oberster Anführer, die Geißel Gottes genannt, starb im Jahre 453 und sogleich zerfiel ihr mächtiges Reich, und sie, die gefürchteten Hunnen, verschwanden bald darauf beinahe spurlos. Ihnen folgten in unserer Gegend die Gepiden *), Ostgothen und die Longobarden nach; und als die letzteren nach Italien zogen, da stürmten aus den Theisgegenden über die Donau herüber wie ein verheerendes Feuer über Feld und Flur die wilden Avaren **). Diese Barbaren begnügten sich aber nicht mit Raub und Plün-

*) Zur Zeit der Gepiden-Herrschaft war unsere Gegend dem Bisthume zu Eorch einverleibt.

**) Zugleich mit den Avaren sind die Slaven um das Jahr 450 nach Christi Geburt aus Asien nach Europa gekommen. Ein Theil derselben ging unter dem Namen der Czechen und Moraven nach Böhmen und Mähren und den heutigen nördlichen Ungarn, und erhielt sich frei vom Avarenjoch; der andere Theil dagegen zog südlich, blieb un-

derung allein, wie die bisherigen Gäste unseres Landes; sondern es wüthete in ihnen eine tolle Mord- und Zerstörungssucht, die Alles, was von der Römerzeit her noch verschont blieb, verwüstete, in Schutt und Graus verwandelte und die bisherige Kultur bis auf die letzte Faser entwurzelte.

Das war wohl die schrecklichste aller Zeiten, die unseren Landesstrich je getroffen, und dieser furchtbare Zustand unserer Heimat dauerte beinahe dritthalbhundert Jahre. Endlich kam auch für diese zügellose Räuber- und Mörderhorde der zahlende Tag, und schrecklich wie ihr Verbrechen war auch das Gericht, das über die Unheilstifter hereingebrochen.

Über die christlichen Völker, die vom Innflusse bis an den Rhein und jenseits des Rheines im Reiche der Franken wohnten, herrschte nämlich zu Ende des achten und im Anfange des neunten Jahrhunderts Karl der Große. Dieser mächtige und erhabene Kaiser beschloß in seinem weltbeglückendem Sinne, die verwegenen Räuberhorden der Awaren zu züchtigen, was ihm auch vollständig gelang im Jahre 796. Und sobald die Awaren besiegt waren und huldigten, oder sich in die Steppen der Theis flüchteten, traf Karl die weisesten Anstalten zur Wiederherstellung des gänzlich verödeten und ausgesogenen Landes. Seine erste Sorge ging dahin, aus Baiern und Franken Kolonisten heranzurufen, auf daß sie die verwüsteten Gaue zwischen der Donau und Drave wieder bevölkerten und aufbauten; er erklärte hierauf diese Gegend für einen Theil des großen fränkischen Reiches, das er gestiftet, und benamsete sie jetzt die östliche Mark oder Ostmark, weil sie seinen übrigen Provinzen gegen Sonnenaufgang lag und da die letzte Grenze der Monarchie bildete. Im Jahre 803 kam Karl nach Salzburg und übergab da feierlich in kirchlicher Hinsicht das ganze Land zwischen der Raab, Drave und Donau dem Erzbischofe zu Salzburg, ließ die umgestürzten Altäre wieder aufrichten und viele neue Kirchen erbauen, sorgte für strenges Gericht und heilsame Ordnung und that Alles, was den Wohlstand des Landes heben konnte. So ward also unsere Gegend eine

ter der Botmäßigkeit des Bajan (Aarenfürsten) und lagerte sich unter dem Namen der Windischen, Chrowaten und Serben an der Mur, Drau und Save hin, — und das waren die Vorfahren unserer flavonitischen Nachbarn an der Drau.

fränkische, und im Jahre 843 bei der Theilung der fränkischen Monarchie eine deutsche Kolonie und blieb es auch bis im Jahre 899 die Ungarn das Land mit dem Schwert in der Hand eroberten und sich eine neue Heimat gründeten. Arpad hatte nämlich um diese Zeit sein Lager auf der Donauinsel Eszpel, hier ging er über den Strom und rückte hinauf gegen Altosen. Dort theilte er seine Kriegsmacht; mit einem Theil derselben zogen Ede, der Sohn Ondu und der Rumaner Boyta südlich hinunter vor Baranyawar, um nach Einnahme dieser Burg des ganzen Gebietes zwischen der Donau, der Drave und Save sich zu bemächtigen. Wo die Einwohner sich freiwillig ergaben, begnügten sich die Eroberer mit einer Anzahl Kinder als Geisseln. Widerstand leistende wurden zu Knechten gemacht.

Der Einfall der Ungarn brachte natürlich anfangs wohl nur wieder neue Verwirrung in die Gegend zwischen der Donau und Drau und es drang neues Heidenthum über das Land herein. Sie waren nämlich damals, wie sie nach Europa und Pannonien kamen, noch Heiden und bekehrten sich erst zu den Zeiten Stephan des Heiligen zum Christenthum und traten dadurch völlig als Glied in die Kette der übrigen christlichen Donauvölker ein.

Dieses sind die Notizen von der Geschichte des Landes, welche der Geschichte der Stadt als Vorläufer dienen mögen.

I.

Fünfkirchen vor der Ankunft der Ungarn.

Über den Ursprung und das Alter von Fünfkirchen herrscht dieselbe Ungewißheit als über jene von so vielen andern Städten. So viel ist unstreitbar, daß die Römer bald nach Christi Geburt hier eine Niederlassung hatten, ein Lager anlegten und der daraus entstandenen Stadt den Namen Sopianana beileigten. Unter andern Ansiedlern kamen auch Carpen nach Sopianana, denen der zu Sopianana geborne Stellvertreter des Kaisers Maximus angehörte. Ferner ist es auch erwiesen, daß in unserer Stadt auch die höchsten römischen Civil- und Militär- Behörden ihren Sitz hatten und von da Unter-Pannonien regierten. Die Größe und den Reichthum von Sopianana bezeugen die hier gefundenen

unzähligen römischen Alterthümer, als: Inschriftsteine, Münzen, Urnen, Lampen, Gräber, Sarkophage, Grabsteine, Bäder, Caldarien, Mosaisböden, Canäle, Wasserleitungen, Cisternen, Hausgötter und ungeheure unterirdische Mauerwerke u. u. Außerdem bestehen auch heute noch Denkmale, denen der kundige Alterthumsforscher ihren römischen Ursprung alsogleich ansieht. Unsere größtentheils noch bestehenden mit runden Thürmen besetzten Stadtmauern, die Lage des einst starken Schlosses in der Stadt, die Eintheilung der Stadt lassen mit Wahrscheinlichkeit auf das einstmalige römische Lager schließen. Die Domkirche selbst, so suchte es wenigstens mit allem Aufwand der größten Gelehrsamkeit Domherr Szalágyi zu erweisen, wurde allem Anscheine nach aus einer römischen Burg (Kastell) in eine christliche Kirche umgeformt; das heißt, die heute noch stehenden Hauptmauern unserer Domkirche und die an den vier Enden derselben sich befindenden viereckigen Thürme waren nach seiner Meinung einst Bestandtheile eines römischen Kastells, *arx quadriturrita*, *Quadriburgum* genannt.

Und neben unserem herrlichen Dom ist ferner noch von besonderem Interesse sowohl für den Freund der Alterthumsforschung wie auch für die Wissenschaft der christlichen Denkmäler jene unterirdische Kapelle, die, als man 1770 die Fundamente des an den Dom angebauten Szakmáry'schen Gebäudes aus hob, um das gegenwärtige Kapitellhaus zu bauen, entdeckt wurde.

Die unterirdische römisch-christliche Kapelle.

Diese Kapelle befindet sich in der nächsten Nähe des südöstlichen Thurmes unserer Domkirche und ist durchaus aus großen mit dem Zeichen der II römischen Hilfslegion geschmückten römischen Ziegeln erbaut, und stammt daher zweifelsohne aus jener Zeit her, wo die Römer noch in unserer Gegend herrschten. Der hochberühmte Gaume beschreibt in seiner „Geschichte der Katakomben zu Rom. Aus dem Französischen. Regensburg 1849.“ das unterirdische Rom und beleuchtet und beschreibt zugleich unsere Kapelle, indem er die Gräfte, Grotten und Kapellen u. u. zu Rom schildert. Wir erlauben uns daher das Nöthige aus diesem klassischen Werke hier anzuführen und dann unsere Kapelle damit zu vergleichen und so am sicheren Leitfaden, den uns Gaume ge-

reicht, zur vollen Überzeugung zu gelangen, daß unsere Kapelle ein überaus ehrwürdiges christliches Denkmal ist, dessen Erhaltung unserem hochwürdigen Domkapitel nicht genug an's Herz gelegt werden kann.

„Da die Christen zu Rom“, so schreibt Gaume, „in den Zeiten der blutigen Verfolgungen ihren Gottesdienst und ihre Gräber, namentlich die Gräber ihrer Heiligen vor heidnischer Entdeckung und Entweihung schützen und die eigene Sicherheit wahren wollten, legten sie die Katakomben an. . . Wie Pompeji das Heidenthum zeigt, wie es vor achtzehnhundert Jahren in seiner Religion, in seinen Sitten, in seinen Künsten, in seinen Gebräuchen sowohl im öffentlichen als im Privatleben war: so trifft man in den Katakomben die Wiege der Kirche, das Christenthum, wie es vor achtzehnhundert Jahren war, lebhaftig an.“

Das unterirdische Rom ist ein lebendiges, anfaßbares, unsterbliches Buch, worin bald mit dem Blute der Martyrer, bald mit dem noch ungewandten Pinsel eines unbekannten Malers, bald mit dem stumpfgewordenen Geräthe des Todtengräbers der Glaube, die Sitten, die Gebräuche der Zeit und alle einzelnen Umstände des so beschwerdevollen und erhabenen Lebens unserer Väter geschrieben stehen. Ein Buch von unermäßigem Interesse für den Alterthumsforscher und noch mehr für den Christen; allein es will, wie eben alle übrigen, verstanden sein. . . Während der ganzen Dauer der Verfolgungen, von den Zeiten des h. Petrus angefangen, bis zur Thronbesteigung Constantins hatten die Gläubigen in Rom keinen andern Begräbnißort als die Katakomben. Alle wollten, sie mochten Martyrer sein oder nicht, in der ehrwürdigen Todtenstadt neben einander ruhen. Dies war während ihres Lebens ihr sehnlichster Wunsch und ihr letzter Wille in dem Augenblicke, wo sie es verließen. . . Nach den Zeiten der Verfolgungen wurden die Katakomben vergrößert. Man kann die später entstandenen und die Erweiterungen von den ursprünglichen Grabstätten durch charakteristische Zeichen unterscheiden.“ Nachdem Gaume mit glänzender Rede die Tiefe und Fülle des Gehaltes der Inschriften in den Katakomben beleuchtet, gibt er die verschiedenen Arten der Interpunctionen an und erklärt, wie man von der Beschaffenheit dieser Zeichen auch auf das Jahrhundert des Grabes schließen kann.

Beispielsweise zeigt er dieses an der wechselnden Form der Monogramme (Namenszug) des Heilandes: das X mit P in der Mitte

auch Kreuz des h. Andreas genannt, stammt aus der ältesten Zeit, hingegen das griechische Kreuz, P mit einem Querbalken, aus dem 4. Jahrhundert.

Die düstern Wohnungen, welche nunmehr schon vielseitig durch das Licht der wissenschaftlichen Forschung beleuchtet werden, sind Höhlungen von verschiedener Größe und heißen nach Verschiedenheit derselben: *cubicula*, *cryptae*, *areae*. Die *cubicula* sind Zimmer von einigen Fuß Länge und Höhe, gewölbt, zirkelförmig oder halbzirkelförmig, viereckig, fünf-, sechs- oder achteckig construiert. Im Hintergrunde findet sich gewöhnlich ein Martyrergrabmal, dessen Oberfläche sich zum Altare eignet. Hat das *cubiculum* oben in der Decke eine (in der Regel schiefangebrachte) Oeffnung, so heißt es *cubiculum clarum*; sonst *cubiculum* schlechthin. Die *cubicula* werden in kleine, mittlere und große unterschieden. Die Mittlern heißen auch: Gräfte oder Grotten, die Großen: Kapellen. . . . In der Regel können sie kaum mehr als sechzig Menschen fassen. . . . Ferner erörtert Gaume die in den Katakomben angebrachten Gemälde und erhärtet das hohe Alter derselben (Seite 196 ff.) und das merkwürdige Resultat, daß gerade die bessern und gelungenen aus der ältesten Zeit, aus dem ersten, zweiten und aus dem Anfange des dritten Jahrhunderts stammen. . . . Merkwürdig ist weiter, was Gaume über die Emblematalogie der Katakomben sagt. Aus der h. Geschichte des alten und neuen Testaments sind vorzugsweise jene Personen und Thatsachen gewählt, welche auf die Gedanken von Sünde und Erlösung, auf die künftige Auferstehung eine besondere Beziehung haben. Adam und Eva, Noe als typisches Vorbild der aus den Stürmen und Bedrängnissen der Zeit stets geretteten Kirche, Job als Beispiel der frommen Ergebung, Daniel unter den Löwen, die drei Knaben in Feueröfen, Jonas, Ezechiel als Prophet der künftigen Auferstehung des Fleisches u. sind die Gestalten aus dem alten Testamente, die sich in den Katakomben finden. . . . Den neutestamentlichen Vorstellungen reihen sich die h. Jungfrau, die beiden Apostelfürsten, die gefeiertesten Martyrer an. . . . Alle diese Gemälde sind hauptsächlich in den Nischen und Wölbungen der Gräfte angebracht. Die Wölbungen sind in Felder eingetheilt und die biblischen Darstellungen in denselben so geordnet, daß eine alt- und eine neutestamentliche Begebenheit, die sich auf einander beziehen, in zwei einander entgegengesetzten Feldern vorkommen.

Eine ausführliche Beschreibung widmet Gaume dem verzierenden Theile der Malereien und Sculpturen. Die Embleme der Verzierungen sind der Pflanzen- und Thierwelt entnommen und haben wieder sinnbildliche Bedeutung; so die Genien, die Rehzweige und Kornähren, welche gleich den in der wundervollen Brotvermehrung vorkommenden *panes decussati* das Element der künftigen Verklärung andeuten. Unter den heil. Thier-Hieroglyphen ist vor Allem der Fisch zu nennen. Denn *ΙΧΘΥΣ* enthält die Anfangsbuchstaben der Worte: *Ιησοῦς χριστός θεοῦ υἱός οὐρανῶ*. Ferner unter den Fischen der Delphin; dann der Doh, die Taube, der Hirsch (Psalm 41, 1), der Hahn und der Pfau, dessen Fleisch den Alten als unverweslich galt und dessen bunter im Sonnenglanze prangender Schmuck die unvergleichliche Herrlichkeit der künftigen ewigen Jugend sinnbilden sollte. Palme und Delbaum symbolisiren Sieg und Frieden; mit diesen Symbolen verwandt ist die Krone, welcher der Anker und der siebenarmige Leuchter sich beigesellt.

Und diese aus Gaume angeführten Stellen beleuchten uns auf das unzweideutigste unsere unterirdische Kapelle. Sie ist von der beschriebenen Größe und, wie auch ihre Vorhalle, viereckig construiert, halbkreisförmig gewölbt. Im Hintergrunde hat sie eine schiefangebrachte Oeffnung und ober derselben, wie auch in der Mitte der Decke das mit einem grünen Kranze umgebene Monnogramm des Heilandes: das X mit P in der Mitte; folglich stammt diese unsere Kapelle aus der ältesten Zeit. Unter dem ersten Namenszug befinden sich die Bildnisse der Apostelfürsten Petrus und Paulus (*tunicatae et palliatae*), die Gesichter sind nach griechischer Art schwarz und zwar meisterhaft gemalt. Die Wölbung ist in Felder eingetheilt, und in einem derselben ist Noe dargestellt, wie er eine Taube aus der Arche läßt, und auf dem entgegengesetzten Felde bringen die hl. drei Könige ihre Geschenke dem neugeborenen Heilande. Dann ist noch gut erhalten und sehr kennbar, wie Jonas aus dem Schiff ins Meer geworfen wird. Auch sind noch vier Bilder unbekannter Heiligen zu sehen, ferner zwei Fische, vier Pfauen, Lilien, Palme und Kränze um die Abbildungen der Heiligen gewunden. Ein Theil der Malte ist wegen eingedrungenen Mäße abgefallen und von der Malerei der Vorhalle sind nur mehr einige Spuren sichtbar. Der Eingang zu dieser Kapelle war vermauert und in der Mitte derselben fand man sehr große Gebeine eines Verstorbenen. In der Nähe dieser

Kapelle wurden zur gleichen Zeit auch dreizehn römisch-christliche Gräber (loculi) gefunden mit Gerippen, Ampellen und den Namenszügen des Heilands. Auch wurden heuer wieder, als man nämlich den unterirdischen Heizapparat der Sakristei und der Mauruskapelle veränderte, mehrere solcher Gräber unter der Domkirche entdeckt, was aus Alles einen neuen und unumstößlichen Beweis liefert, daß das Christenthum schon sehr frühzeitig in unserer Stadt weit verbreitet war.

Daß Sopiana bald nach der hierortigen Niederlassung der Römer eine bedeutende große Stadt war, erhellt ferner auch aus schriftlichen Geschichtsquellen und zwar unter andern aus der Notitia Imperii und den Itineraria Romanorum. Nach diesen durchschneidet die große Verbindungsstrasse zwischen dem östlichen und westlichen Theil des ungeheuren Reiches unsern Landstrich längs der Donau; und unsere Stadt — Sopiana — wird vielfach als ein Hauptpunkt dieser Weltstrasse angegeben. So heißt es: Von Sopiana nach Aquincum, dem heutigen Altofen. . . Von Syrmium durch Sopiana nach Trier. . . Von Sopiana nach Bregetio, dem heutigen Szömy u. Und diese Hauptstrasse, die einerseits von Semlin („das, solange die Welt steht, ein Emporium für den morgenländischen Donauhandel gewesen ist und stets sein muß,“ A. Allg. Z. 1851. S. 3963.), andererseits von dem heutigen Mitroviz über Esseg (Mursa) nach Fünfkirchen führte, theilte sich hier wieder in mehrere Zweige und ging dann über Sziget, Kanischa, Steinamanger nach Wien, dann über Hidas theils nach Stuhlweissenburg, theils nach Ofen; außerdem wurden auch in Szék Reste einer Römerstrasse gefunden. Von den in neuerer Zeit in unserer Stadt gefundenen römischen Alterthümern wollen wir der Kürze wegen nur noch folgende flüchtig berühren. Im Jahre 1772 wurde im Hofe der bischöflichen Residenz ein weißer Marmorstein ausgegraben, in welchem das Bild des Erlösers mit großer Kunstfertigkeit eingegraben ist mit der Überschrift: IACOB und der Unterschrift: ESAV, und links stehen die Worte NVLLVS. MIRETVR. VT. hVIC. CVR BENEDICTIO. DETVR. †. Auch dieser Stein ist ein seltenes und höchst merkwürdiges christliches Denkmal aus der Römerzeit. Ferner fand man nahe bei der Domkirche 1818 im Mai einen römischen Opferaltar, der von schönem weißen Marmor und drei Schuh hoch ist und auf der Vorderseite folgende Inschrift führt:

VIRTVTI.	Das ist:	Virtuti
ET.		et
HONORI.		Honori
L. VIUS.		Lucius Ulpius
MARCELLS.		Marcellus
LEG. AVG.		Legatus Augusti
PR. PR.		pro Praetore
PANNON. INF.		Pannoniae inferioris
V. S.		Votum solvit.

Aus dieser Inschrift erhellt, daß Lucius U. Marcellus, der unter Trajan oder Hadrian als kaiserlicher Stellvertreter Unter-Pannonien beherrschte, in unserer Stadt seinen Sitz hatte, oder wenigstens hier den Göttern des Himmels ein feierliches Dankopfer darbrachte für einen über die (vermuthlich jenseits der Donau wohnenden) Barbaren errungenen herrlichen Sieg, wie uns das die Abbildungen, die auf den übrigen Seiten des Altars zu sehen sind, bezeugen. Auf der Rückseite steht nämlich die Siegesgöttin auf der Weltkugel; dann auf der dritten Seite setzt ein römischer mit der Toga angethener Triumphator, vermuthlich Lucius selbst, den Fuß einem Barbaren auf den Nacken; und auf der vierten Seite sind zwei mit Trauben reichlich behangene Weinstöcke zu sehen, an denen eine Hase in aller Gemächlichkeit nagt. Der unter dem Weinstöcke so gemächlich ruhende Hase läßt auf den goldnen durch den Sieg errungenen Frieden schließen, und die Weinstöcke bezeugen, daß damals schon, nämlich vor 1664 Jahren in unserer Gegend der Weinbau blühte. Auch in Hinsicht der kunstfertigen Sculptur ist dieser Altar merkwürdig.

Ferner wurde in der Nähe der Domkirche im Jahre 1841, als man die Fundamente zu einem neuen Domherrnhaus grub, ein röm. Bad (Calvarium) ausgegraben mit einem Mosaisboden, der den zu Pompeji befindlichen gleicht und mit vielen kleinen Kreuzfiguren geziert ist, was uns wieder auf das in unserer Stadt schon früh verbreitete Christenthum hinweist.

Die Schicksale unserer Stadt während der Völkerwanderung sind uns unbekannt; doch gänzlich, wie so viele andere Städte, wurde sie nicht zerstört, und bald muß sie sich wieder einigermaßen nach der furchterlichen allgemeinen Verwüstung erholt haben; denn in den Urkunden

des neunten Jahrhunderts wird sie schon öfters erwähnt und zwar unter dem Namen Fünfkirchen. Diese Benennung erhielt sie um so gewisser von fünf Kirchen, die sich da befanden, da es erwiesen ist, daß die Ortschaften zwischen der Drau und Donau damals von den Deutschen größtentheils mit „Kirchen“ benannt wurden, wie: Lindolvestkirchen, Beatuskirchen, Weiterskirchen, Disanesgruneskirchen, Palmundeskirchen &c. Unter andern weihte im Jahre 853 der Erzbischof von Salzburg Luitbrand zu Fünfkirchen eine Kirche ein; und im Jahre 890 den 20. Nov. bestätigte Kaiser Arnulph Dithmar den Erzbischof von Salzburg im Besitze von Fünfkirchen, seiner Weinberge, Waldungen und Zölle, — woraus wir ersehen, daß Fünfkirchen zu Ende des neunten Jahrhunderts als Grenzstadt des deutschen Reiches ein bedeutender Handelsplatz war.

Der ungrische Name unserer Stadt „Pécs“ scheint vom slavischen „pet“ (fünf) genommen zu sein, da die an der Drave wohnenden Slaven sie „Pet cerkve“ nannten. Auch steht in einer Urkunde Geyßas II. bereits statt Pécsvárad: „Pethvárad.“

II.

Begebenheiten von der Ankunft der Ungarn bis zur Türkenherrschaft, vom Jahre 899 bis 1543.

Als man schrieb 899 nach Christi Geburt, da bemächtigten sich die Ungarn auch Fünfkirchens. Ein Schriftsteller der neuesten Zeit schildert sie folgendermaßen: „Auf den Thürmen unseres Schlosses wehten ihre Banner, aus der klaren Gebirgswelle tranken ihre kleinen schnellen Rosse, und in den weiten Hofräumen der Beste, so wie auf den öffentlichen Plätzen der Stadt saßen die finster blickenden Männer mit dem buschigen Bart an der Oberlippe, den rauhen Kalpak mit dem Reiger auf dem Haupte, und die pelzverbräunte Kleidung am Rücken hängend, und feierten da beim schnarrenden Ton der Ziegenfellspsaife ihre Nationaltänze. Hochmuth, Verachtung aller andern Völker, verbunden mit der Begierde über andere Nationen zu herrschen, andererseits aber eine eiserne Anhänglichkeit an ihre alten Gebräuche, Einrichtungen und Feste, so wie eine ausnehmende Liebe für Freiheit und Kriegsruhm;

dies waren die hervorstechenden Züge dieses merkwürdigen Volkes. Überall wo sie hinkamen, machten sie alle Leute zu Sklaven (?) und zwangen sie, mit dem krummen Schwerte drängend, das Feld zu bauen, für sie die Waffen zu schmieden und ihre Schaaren mit bunter Kleidung zu versehen; denn sie selber kannten nichts (?) als den Krieg. Wenn sie nicht kämpften, lagen sie träge bei dem stark gewürztem Hammelbraten und den mächtigen Weintrügen, und ließen es sich wohlgeschehen, während die Slaven und Deutschen in zerlumpfter Kleidung ihre Aecker pflügten.“ So der Geschichtschreiber der uralten Städte Krems und Stein.

Im Jahre 1000, als Stephan der Heilige zum ersten König von Ungarn gekrönt wurde, war Fünfkirchen schon eine der vorzüglichsten Städte des Reichs; denn der König errichtet im selben Jahre in der „Stadt“ Fünfkirchen eines der ersten Bisthümer, verleiht es seinem Kanzler und Hofkaplan und ertheilt den Bürgern von Fünfkirchen und „allen zum Dome des h. Petrus in Fünfkirchen gehörigen Völkern“ die ausgezeichnetesten Rechte und Freiheiten. „Alle der Kirche angehörigen Edlen“, so heißt es in der Urkunde, „Bürger, Gäste (Eingewanderte) Knechte, oder weß Standes sie immer sind, haben weder dem König, noch jemand Anderen, sondern nur allein dem Bischöfe Steuer zu zahlen, und sind sowohl in Hinsicht ihrer Personen als auch Waaren im ganzen Reiche manth- und zollfrei, und gehören nur zur Gerichtsbarkeit des Bischöfes; auf ihrem Gebiete darf sich kein Geldwechsler niederlassen“ 2c. 2c. 2c.

Als König Salomon zur Regierung gelangte, gebührte den drei Söhnen des verstorbenen Königs Bela mit der herzoglichen Macht der dritte Theil des Reiches, diesen aber verweigerte ihnen Salomon und daraus entstand Zwietracht, und es wäre zum blutigen Bürgerkrieg gekommen, wären die Bischöfe nicht als Mittler aufgetreten. Der Friede wurde zu Raab von beiden Seiten eidlich bestätigt. Wie aufrichtig dies von den Herzogen Geysa, Ladislaus und Lambrecht geschehen war, bewiesen sie den Großen und dem Volke am nächsten Osterfeste 1064 den 27. März zu Fünfkirchen, wo Salomon von ihnen feierlich in den Dom geführt und von Geysa zum dritten Male gekrönt wurde. Die Freude der Ungarn, sagt ein Chronist, war bei diesem Versöhnungsfeste so groß, daß Gott, dem Urheber des Friedens bei allen Altären Dankopfer dargebracht wurden. Unglück verkündend war es, daß in der Nacht,

die der Krönung folgte, ein Brand die Kirche, den Palast und mehrere Gebäude verzehrte. Lärm, Schrecken und Verwirrung war so groß, daß der König und der Herzog die Stadt in verschiedenen Richtungen verließen. Jeder wähnte, das Feuer sei angelegt, ihn zu verderben. Am Morgen, als sie ihren Irrthum erkannten, vereinigten sie sich wieder und lebten mehrere Jahre in Frieden und Eintracht, im Innern mächtig, ihren Feinden furchtbar.

Im Jahre 1164 starb zu Fünfkirchen Ottokar, Markgraf von Steiern, als er im Begriffe war, ins heilige Land zu pilgern und dort das heilige Grab zu besuchen.

König Ludwig der Große errichtete 1367 in Fünfkirchen seine berühmte Hochschule, und zwar darum hier, weil Fünfkirchen damals unter den heimischen Städten für die vorzüglichste galt.

Als nach Ludwigs Tod der Ban Horvathi die Fahne der Empörung erhob und die Gegend von Siklós, weil sie dem Palatin Gara, seinem Todfeinde gehörte, mit Feuer und Schwert auf das fürchterlichste verheerte, wurde auch Fünfkirchen überfallen und mit Mord und Brand erfüllt. Das Maß der Verbrechen Horvathis war aber bald voll, und die Stunde der Rache schlug. Horvathi wurde gefangen und zu König Sigmund gebracht, der ihn auf seiner Heimreise vom Feldzuge in Fünfkirchen an ein Ross binden, durch die Strassen der Stadt schleifen, mit glühenden Zangen kneipen, in vier Theile theilen und über den Thoren der Stadt aufhängen ließ.

Mathias Korvinus kam häufig hieher; und sein Sohn, Herzog Johann suchte nach der Schlacht bei Rajdacs an der Sárviz mit der geretteten Krone hier bei Bischof Sigmund Zuflucht, von wo er auf dessen Verwendung bald darauf sich dem mittlerweile zum König gewählten Vladislaw unterwarf. Während des Krieges, den letzterer mit Maximilian von Oesterreich führte, kam der durch seine Riesenkraft und unvergleichliche Tapferkeit hochberühmte Paul Rinzsy im Auftrage des Königs nach Fünfkirchen, die Mauern und Befestigungsarbeiten und Kriegsvorräthe der Stadt zu besichtigen und erstattete hierüber im Rathe des Königs den Bericht, daß sowohl die Bürger wie auch der Bischof dem König treu ergeben, die Stadt und Beste mit Besatzung, Mundvorrath und Kanonen und aller Art Kriegsbedarf reichlich

versehen sind. Welche Freude dieser Bericht, sagt Bonfin, dem König und seinem Rathe verursachte, ist nicht zu beschreiben.

Im Jahre 1495 kam König Vladislav nach Fünfkirchen, und nahm hier auf Vermittlung des Bischofs den Empörer Uslaky zu Gnaden auf. Am dritten März gab dann der König ein großes Gastmal, veranstaltete darauf großartige Kriegsspiele zu Ehren der deutschen, türkischen und wallachischen Gesandten, die zu ihm nach Fünfkirchen kamen. Vor seiner Abreise bekamen von ihm geschenkt: Die hierortigen Nonnen 6 fl. zum Verkauf; die Franziskaner 1 fl.; die Eremiten auf dem Jakobsberg 10 fl.; die außer den Stadtmauern wohnenden Mönche des h. Nikolaus 8 fl. zur Anschaffung eines Kelches; der Notär des Domkapitels 16 fl.; die Besatzung der Feste von Fünfkirchen 7 fl.; der Beschließer des Kleinprobstes 2 fl.; und die Fünfkirchner Trompeter 6 fl. Und als der Domprobst Thomas am Maria-Verkündigungstage seine Primiz feierte, gab der König den Studirenden der „höheren Schule“ 3 fl., wie dies Alles aus den auf uns gekommenen königlichen Rechnungen, die der Bischof von Fünfkirchen als k. Schatzmeister führte, zu sehen ist.

Bischof Sigmund verschönerte die Stadt um das Jahr 1500 durch großartige Bauten. Unter andern ließ er beim Eingang ins Schloß einen großen Thurm erbauen, der erst 1819, wegen Gewinnung einer freieren Lage des Domes, demolirt wurde. Sein in Stein recht zierlich gehauenes Wappen, das über dem Thore prangte, ist gegenwärtig in der bischöflichen Alterthumskammer zu sehen und führt die Inschrift: „Sigismundus † Ernestus † Epus † Quinqueecclesiensis † meriti † fecit. 1498.“ — Auch Sigmunds Nachfolger, der hochberühmte Bischof und später Graner Erzbischof Szakmáry that auch Vieles für Künste und Wissenschaften, errichtete mehrere Gebäude, unter andern auf dem Pulverstande einen herrlichen Sommerpalast, dessen Ruinen wir noch gegenwärtig bewundern.

Im Jahre 1526, als den 29. August die große Vernichtungsschlacht bei Mohatsch geschlagen und der König erschlagen war, erbleichte der Glücksstern von Fünfkirchen, bis er dann 1543 auf lange Zeit gänzlich unterging. Wer wäre wohl im Stande, die herbsten Drangsale unserer Stadt während der angegebenen Zeit gehörig zu beschreiben? Ach, die Bedrängnisse jener fürchterlichen Tage sind unbeschreibbar!

Am obgenannten Tage (Johann Enthauptung) lagen von den Ungarn 20,000 Fußgänger, 4000 Geharnischte, viele der vornehmsten Großen, 7 Bischöfe (darunter auch der Fünfkirchner) in der blutgedrängten Ebene von Mohatsch unter den Todten; der nach Fünfkirchen fliehen wollende König selbst stürzte in einen sumpfigen Graben und erstickte. Fünfkirchen fiel widerstandlos, und loderte, die Festung und die prachtvolle Domkirche in derselben ausgenommen, in Flammen auf, und alle Einwohner, die sich durch die Flucht nicht retteten, wurden auf den Marktplatz zusammengetrieben und niedergemetzelt.

Nachdem die Türken Ungarn verlassen hatten, um nur zu bald mit erneuerter Mordlust wiederzukehren, fiel Fünfkirchen Zápolya anheim, der den bald darauf zu Ferdinand (1528) übergetretenen Georg Suljos zum Bischof ernannte. Ferdinand, zum König feierlich gekrönt, bestätigte nicht allein die früheren Freiheiten der Stadt, sondern verlieh derselben auch neue Privilegien. In der zu Gran den 6. Februar 1528 ausgestellten Urkunde heißt es unter andern: „Kund und zu wissen x. daß zur Zeit als Wir in Stuhlweissenburg feierlich gekrönt wurden, unser getreuer und umsichtiger Wolfgang Schweiler, auch Pochom genannt, Stadtrichter von Fünfkirchen, in seinem und im Namen aller Bürger und Inwohner von Fünfkirchen Unserer Majestät zur Kenntniß brachte, wie Fünfkirchen seit den Zeiten unserer Vorfahren, der Könige Wladislaw und Ludwig, sich des Privilegiums erfreute, daß so oft von jeder Pforte des Reichs ein Gulden Steuer eingesammelt wurde, die Stadt Fünfkirchen nur 200 Gulden an die k. Steuereinknehmer entrichtete, den übrigen Theil der ihr obliegenden Steuer aber auf ihre Befestigung verwendete. Da aber die schriftliche Urkunde darüber bei der jüngsten durch die Türken geschehenen Verheerung des Reichs, da nämlich auch Fünfkirchen gänzlich verbrannt und zerstört wurde, verloren ging, so erneuern Wir hiermit das genannte Privilegium, für gegenwärtige und künftige Zeiten vorzüglich darum, daß die Stadt zum Wohle Unseres Reichs wieder hergestellt und befestiget werde. — Und den 19. Februar des nämlichen Jahres stellte Ferdinand zu Gran eine neue Urkunde aus, kraft der die Bürger und Bewohner Fünfkirchens von jeder Abgabe auf zwölf Jahre unter der Bedingung befreit wurden, daß sie gehalten seien ihre Wohnhäuser und die Stadtmauern aufzubauen.

Der hochgelehrte Domprobst Koller, der in seiner lateinisch geschriebenen unschätzbaren Geschichte der Fünfkirchner Diöcese diese Urkunden abdrucken ließ, wundert sich darüber, wie Ferdinand diese Privilegien habe ausstellen können, da nämlich die Stadt damalen Zápolya beherrschte, und er glaubt, daß die deutschen Bewohner Fünfkirchens, heimlich dem König Ferdinand gewogen, durch ihre Gesandten, die sie nach Ofen und Gran geschickt hatten, diese Urkunden erhielten.

Doch nicht lange durften sich die Fünfkirchner des Friedens erfreuen, denn schon im Jahre 1529 brach Sulejman zur Unterstützung Zápolyas mit einem unzählbaren Kriegsheere herein, besetzte Fünfkirchen, welches Zápolya alsobald einem seiner Getreuen, dem berühmten Tolnaer Obergespan Johann Szerecsen verlieh.

Im Jahre 1531 und 1534 kam Zápolya nach Fünfkirchen, wo damalen große Noth herrschte, weil Martinuzzi kein Getreide über die Donau bringen ließ.

Nach Zápolyas Tode (1541) lieferten die Fünfkirchner dadurch den schlagendsten Beweis ihrer Anhänglichkeit und Treue zu ihrem rechtmässigen Könige Ferdinand, daß sie Isabellas Gesandten an dem türkischen Hofe Stephan Verböczy und Johann Eséký, als dieselben nach beendigter Mission zurückkehrten, als Vaterlandsverrathern und Feinden des Christenthums die Aufnahme innerhalb ihrer Stadt verweigerten, und nachdem sie des von Ofens Einnahme 1541 rückkehrenden Sulejmans Angriff siegreich zurückschlugen, sich sogleich freiwillig Ferdinand als ihrem rechtmässigen Herrscher unterwarfen. Ferdinand war darüber hoch erfreut und ernannte den Großprobst von Stuhlweissenburg, Stanislaus Báraljay zum Bischof. Leider aber mußte sich die Stadt recht bald wieder dem Türken ergeben, dessen Horden zum vierten Male hereinbrachen.

Istwanfy erzählt hierüber folgendermaßen: Ferdinand betraute mit der Vertheidigung Fünfkirchens den Lukas Székelyi, der sich mehr auf's Gelderpressen als auf's Kriegsführen verstand. Die Besatzung bestand aus tausend Reitern und tausend Fußgängern, die ihren Sold zu bestimmten Zeiten von den Ständen Steiermarks erhielten. Die vorzüglicheren Offiziere waren Bansy, Magyar, Bocskay, Alia, Pogany, Castellansy und andere. Der Commandant war beim Herannahen der Türken in Privatangelegenheiten nach Graz gereist, die Genannten

aber hielten, noch eher als Siflós fiel, Rath, nicht über die Vertheidigung, sondern über die Verlassung der Stadt; und als sie Bischof Stanislaus dringend bat zu bleiben, rafften sie ihre Habschaft zusammen und zogen pflicht- und ehrvergessend theils nach Szigeth, theils nach Babócsa. Die Hauptursache dieser schmachlichen Flucht waren Alia und Magyar, die bei jeder anderen Gelegenheit tapfer, gegenwärtig aber darauf bedacht waren, daß ihre bisher gemachte Beute nicht den Türken in die Hände falle. Endlich war auch der Bischof benöthigt, die Flucht zu ergreifen und in Wespriin sich einen Zufluchtsort zu suchen. Als der Bischof die Stadt verließ, flohen in größter Eile wohin sie konnten, auch die Geistlichen und die zahlreichen Mönche. Am bedaurungswürdigsten unter allen waren die armen Nonnen, die in der allgemeinen Verwirrung den über alle Maßen theuern Fuhrleuten sogar ihr Kirchensilber überlassen mußten, weil sie nicht genug Geld hatten, ihren Forderungen zu entsprechen. Und auch so konnten sie sich nicht retten, denn die Fliehenden fielen der ehrlosen Besatzung und den an Raub gewöhnten Soldaten des Ludwig Pekry und Emerich Verböczy in die Hände, die ihnen ihre ganze Habe entrißen, und mehrere, weil sie sich zur Wehr setzten, auch tödteten, und die Leichname den Raubthieren des Waldes zur Beute überließen. Die nicht fliehen konnten oder von dem Vortrab der Türken eingeholt und zurückgetrieben wurden, schickten Gesandte an den Sultan, der dann den 20. Juli (1543) mit großer Freude seinen Einzug hielt und alle Kirchen, einige nur ausgenommen, in Moscheen verwandelte.

Welchen Drangsalen in derselben Zeit die Stadt Fünfkirchen ausgesetzt war, können wir auch aus den folgenden Stellen zweier Briefe des Bischofes Stanislaus ermeßen. Den 5. März 1543 schrieb er an die k. Statthalterei nach Preßburg: „Daß ich Ihnen, meine Herren, schon so oft zur Last fallen muß mit meinen Bitten, daran ist die Größe der Gefahr, welche sowohl der Stadt als auch der ganzen Gegend droht, Schuld und nicht ich. Denn fällt, wie ich schon oft berichtete, diese Stadt in die Hände der Feinde (was die Güte Gottes abwenden wolle), so werden nicht nur die umliegenden Gegenden, sondern sogar auch die Nachbarländer verwüstet werden. Unendlich, und mehr als ich es sagen kann, wundert es mich, daß Sie, meine Herren, mir bisher noch keine Hilfe gesendet. Das Schicksal der Armen, der Christen, ja

auch Ihr Loos, meine Herren, liegt mir mehr am Herzen, als meine eigene Zukunft; denn arg wird es uns ergehen, wenn der Stadt nicht bald Hilfe gesendet wird. Ich habe zur Erhaltung dieser Gegend mein ganzes Vermögen, das ich mir seit meiner Jugend durch Sorgfalt, Arbeit, Mühe und vieles Nachtwachen erworben, hingeopfert. Ich besitze beinahe gar nichts mehr. Ja, ich werde gezwungen, mich persönlich an Se. Majestät zu wenden; gehe ich aber, so flieht alsogleich Alles, denn bisher hält ohnehin nur noch meine Gegenwart viele von der Verzweiflung und Flucht zurück. . . Der Überbringer dieses, meine Herren, wird Ihnen mündlich noch mehr berichten. Gegeben im Schlosse zu Fünffkirchen."

Auch die Bürger von Fünffkirchen baten vergebens um Kanonen und Munition.

Und als der Bischof hörte, daß Fünffkirchen unter dem Joch der Türken seufze, schrieb er den 28. Juli an Thomas Nádasdy: „Der Verlust der Grenzorte ist wahrlich nicht mir, sondern jenen zuzuschreiben, deren Pflicht es war, dieselben mit dem Nöthigen zu versehen. Ich habe um Hilfe sehr oft mich bittlich an Se. Majestät, an die Wiener und Preßburger Rätthe gewendet durch Briefe und Sendboten, aber leider stets vergebens. Und darum verließ mich auch Alles. Und was hätte ich auch in einer so großen und ausgedehnten Stadt und in einer so umfangreichen Festung mit meinen wenigen Fußgängern ausrichten können, nachdem die sämmtliche Reiterei einstimmig erklärte, zwischen den Mauern nicht bleiben zu wollen und wirklich auch nicht blieb? Nichts fruchtete, weder Bitten, noch Verheißungen, noch daß ich ihnen Mundvorrath zukommen ließ. Sie zogen ab." u.

Und von dieser Zeit konnte Fünffkirchen, so lange der Halbmond auf Ofens Thürmen prangte, der Türkenherrschaft nicht mehr los werden.

Bedeutung und Größe Fünffkirchens vor der Türkenherrschaft, d. i. vor 1543.

Werfen wir einen Blick auf Fünffkirchens Glanzepoche zunächst vor der Türkenherrschaft, so finden wir, daß die Ausdehnung der inneren Stadt jener Wiens, wie es die gegenwärtig noch bestehenden Stadt-

mauern bezeugen, nicht viel nachgab. Von den Zeiten Ludwigs des Großen an, das ist von 1342 — bis 1543 herrschte in unserer Stadt ein bewegtes Leben, und sie gewann an geschichtlicher Bedeutung. Tiefe Gräben liefen um die innere Stadt und „uralte Mauern“, sagt schon Istvanffy, erhoben sich bis zur Anwendung des Pulvers hohnsprechend den feindlichen Angriffen. Die Zugbrücken waren stets zum Aufziehen bereit, die Fallgitter um herabzustürzen. Auch die Burg innerhalb der Stadt um den Dom herum war durch hohe Mauern, Wartthürme und tiefe Wassergräben geschützt und auch noch nach Einnahme der Stadt haltbar, wie wir es unten sehen werden. Nichts fehlte, was nach der damaligen Kriegskunst erforderlich war, kräftigen Widerstand zu leisten. Gleich aber nach Abwendung des Pulvers bei Belagerungen verlor Fünfkirchen als fester Ort seine Bedeutung, weil es nämlich von den nahen Höhen gänzlich beherrscht wird.

Thore besaß die innere Stadt vier. Gegen Westen das Szigether, gegen Süden das Sisköser, gegen Osten das Dfner und gegen Norden das Neu- oder Kaposchwarer Thor. So ist zu sehen die Abbildung in: „Chronica des ungrischen Friedens und Kriegswesens.“

Auch die Vorstädte Fünfkirchens waren groß, und es befanden sich auch in denselben mehrere Kirchen und Klöster.

Fünfkirchens herrliche Lage wurde bereits von Istvanffy, Olah und anderen ausführlich beschrieben:

Istvanffy, in der Nähe Fünfkirchens zu Kisasszonfa geboren, schreibt unter andern: „Fünfkirchen am Fuße des Meteschek, von wo aus es mit Kanonen leicht beschossen werden kann, gelegen, ist mit vielen Wasserleitungen und allerlei Viktualien versehen, gehört unter die ersten Städte des Reichs. Der edelste Wein gedeiht da in der größten Menge und wird in ferne Gegenden, auch bis Szegedin und in die weite Ebene von Debregin verführt. Es herrscht in der Stadt ein wahrer Überfluß an allen Fleischgattungen, wie auch an Fischen, die um den billigsten Preis zu bekommen sind.“

Olah, der als bischöflicher Sekretär und Domherr lange in Fünfkirchen wohnte und als Erzbischof von Gran starb, schreibt: „Fünfkirchen zeichnet sich besonders durch seinen Dom, dann die vom Bischof Szakmáry zur großen Zierde der Burg erbauten Gebäude, durch Keuschheit und Bildung seiner Bewohner aus. Schade, daß der Stadt ein

großer Fluß fehlt. An der Nordseite des genannten Berges (Metschef) befindet sich ein Garten, worin eine Quelle entspringt, die während sie die Stadt durchfließt, beiläufig vierzig Mühlen in Bewegung setzt. Dem Metschef entquellen auch noch andere Wässer, die durch Kanäle und Röhre in die Stadt geleitet, dieselbe erfrischen. Ihre Acker sind fruchtbar, und an edelsten Weinen hat sie Übersfluß.“

Gregorianz, einst Domherr in Fünfkirchen, später Bischof zu Raab, schreibt: „Die Stadt Fünfkirchen mit ihrer ausgezeichnetesten Festung hat kaum ihres Gleichen im Lande gehabt, und war überreich an Feldern, Weinbergen und allen zum Leben Nöthigen; daher war in dieser Stadt die Zahl der Studirenden stets so groß, daß sie einer Armee gleichkamen; außerdem war die Leutseligkeit und Bildung der Fünfkirchner so ausgezeichnet, daß man Fünfkirchen mit Jug und Recht Athen nennen hätte können. Eine Quelle des Metschef treibt also gleich in der Nähe ihres Ursprunges ungefähr vierzig Mühlen.“

Nicht minder spricht für die einstige Blüthe Fünfkirchens das bekannte Sprichwort: Nemetnek Bécs, magyarnak Pécs. — Was dem Deutschen Wien, ist dem Ungar Fünfkirchen. — Ihr Aufblühen hatte die Stadt nicht nur ihrer vortrefflichen Lage im schönsten und kultivirtesten Theile des Landes, sondern vorzüglich ihren frommen, gelehrten größtentheils in Italien gebildeten Bischöfen zu danken, welche zur Hebung derselben außerordentlich viel beitrugen und einen lebhaften, selbst wissenschaftlichen Verkehr mit dem gebildeten Auslande zu Stande brachten. Und wenn irgendwo, so galt gewiß von Fünfkirchen das nämlich vor den Türken eine dem Bischof gehörige Stadt war, das alte deutsche Sprichwort: Unter dem Krummstabe ist es gut wohnen.

Kirchen vor der Türkenherrschaft.

Fünfkirchen hatte vor der Türkenzeit prächtige Kirchen und reiche Klöster. In einer Abbildung der inneren Stadt von jener Zeit finden wir außer dem Schlosse acht mit hohen Thürmen versehene Kirchen nur allein in der inneren Stadt. Unter allen jedoch ragte der herrliche noch bestehende Dom hervor, der unsere Aufmerksamkeit in jeder Hinsicht im hohen Grade verdient.

Der Dom.

Diese Kirche, eine der ältesten, größten und merkwürdigsten in Ungarn, stammt, wie der gelehrte Szalágyi es behauptet, allem Anscheine nach in ihren Fundamenten und Hauptmauern von den Römern her und wurde vermuthlich zur Zeit Karl des Großen um das Jahr 803 aus einer römischen Burg, die während der Stürme der Völkerwanderungen der allgemeinen Zerstörungswuth trozte, zur Basilika umgeformt. *) Bei der Einwanderung der Ungarn mußte sie, so fest und fast unverwüstbar sie auch erbaut ist, doch bei der gänzlichen Vernachlässigung, die sie durch volle hundert Jahre erleiden mußte, allgemach immer baufälliger werden, bis endlich Stephan der Heilige die zerfallenen Kirchen erneuerte und neue erbaute. So wissen wir, daß auch die Stiftskirche auf dem Martinsberg, die der unseren sehr ähnlich ist, zur selben Zeit, aus einer alten christlichen Kirche vergrößert und erneuert wurde. Übrigens scheint es gewiß, daß sie ihre gegenwärtige Existenz

*) Die ganze Kirche sammt ihren 136 Schuh hohen 4 viereckigen Thürmen ist aus großen gehauenen Quadern erbaut, und ist 216 Fuß lang und sammt den Kapellen 130 Fuß breit. Das ganze Gebäude bildet ein längliches Viereck, an dessen vier Enden die vier Thürme stehen, und es sieht daher, wie der gelehrte Fünfkirchner Domherr Szalágyi in seinem hochberühmten klassischen Werke: „De statu Ecclesiae Pannoniae. VII. Tom.“ bemerkt, mehr einem römischen Kastell als einer christlichen Kirche ähnlich, besonders in Hinsicht der stumpfen, dachungslosen Thürme. So viel ist jedenfalls unbestreitbar, daß sie auf römischen Trümmern erbaut ist und außerordentlich viel Aehnliches hat mit jenen römischen Kastellen aus dem IV. und V. Jahrhunderte, deren Abbildungen auf der Peutinger'schen Tafel und bei Panciroli zu sehen sind. Und wären die Hauptmauern nicht römischen Ursprunges, so könnte man kaum begreifen, wie die obenbeschriebene unterirdische Kapelle, die an die Fundamente derselben beinahe anstoßt, unversehrt hat können erhalten werden. Wenn aber Szalágyi bemerkt, daß in der ganzen Christenheit sich keine Kirche befinde, die gleich unserer ihre vier Thürme an ihren vier Enden hat, so haben wir nur kurz zu bemerken, daß die von Stephan dem Heiligen erbaute hochberühmte Stuhlweisburger und die von Ladislaus dem Heiligen aufgeführte Kirche zu Großwardein eben so vierthürmig war, wie die zu Fünfkirchen. Den Beweis hierzu liefern ihre Abbildungen im Magyar Hajdan és Jelen. Kiadja Szeremley. Pesten. 1847. Übrigens wäre es im Interesse unserer wenigen vaterländischen Baudenkmäler, daß unser höchst merkwürdige Dom von sachverständigen Gelehrten je eher untersucht und beschrieben würde. Er bietet in jeder Hinsicht den reichsten Stoff zu einem herrlichen Album; leider aber wurde er bisher beinahe noch gar nicht gewürdigt. Ich glaube, der byzantinische Kirchenstyl des XI. und XII. Jahrhunderts wird an ihm jedem Sachkundigen auf dem ersten Anblick auffallen.

Stephan dem Heiligen zu danken hat, der sie entweder vom Grund auf neubaut oder nur aus den Trümmern einer alten Kirche hergestellt hat. König Peter, wie so manche meinen, hat sie während der kurzen Zeit seiner sturmbewegten Regierung nicht erbaut, und dies ist nach Kollers Untersuchungen auch schon außer Zweifel gesetzt.

Im Jahre 1064 wurde die Dachung ein Raub der Flammen. Und 1303 wurde im Sanktuarium Etwas geändert oder verschönert, denn hoch über dem Hochalter befindet sich die Inschrift: „1303. Labore Magistri Demetri Lapidice.“ Diese arabischen Ziffern sind eine große Seltenheit, indem nach Schönnemann arabische Ziffern im 14. Jahrhundert nur hie und da erst vorkommen. Im Jahre 1345 brannte sie neuerdings ab. 1500 erbat sich Bischof Sigmund vom Papste Alexander VI. den damaligen „berühmtesten Maler Italiens“ Jakob (aus dem Benediktiner Orden) auf ein Jahr, um unsere Kathedrale mit seinen Kunstwerken der Malerei zu schmücken. Ob Jakob auch gekommen sei, ist ungewiß; jedoch sind im Archiv, das sich im nordöstlichen Thurme befindet, noch Spuren von sehr alter Malerei vorhanden.

Als 1526 ganz Fünfkirchen in Flammen aufloberte, blieb die Festung und in dieser auch die Domkirche unversehrt. 1543 wurde sie sammt mehreren Kirchen der Stadt durch Soliman in eine türkische Moschee umgewandelt.

Ungeheure Pfeiler tragen das Gewölbe und theilen die Kirche in drei Schiffe. Um die Seitenwände laufen von jeher nebst den Sakristeien zierliche geräumige Kapellen und zwar:

1. Die Kapelle des h. Johann des Täuflers, gegenwärtig der Schmerzhafte Mutter geweiht.
2. Die Kapelle des h. Emerich.
3. Die Andreas-, jetzt Mauruskapelle.
4. Die im Jahre 1777 abgetragene Todtenkapelle.
5. Die Corpus-Christi-Kapelle.
6. Die Kapelle der heil. Katharina.
7. Außer den genannten Kapellen befand sich von jeher die große Katakomba im Inneren der Kirche.

Urkundlich ist ferner erwiesen, daß bei den Altären des h. Kreuzes, der seligsten Jungfrau, dann des heiligen Michael, Johann Ev., Andreas, König Stephan, Ladislaus, der h. Helena, Katharina und

Margaretha eigene Priester — Altaristen — angestellt waren. Auch hatten die Deutschen in der Domkirche einen besonderen Marien-Altar, „Altare teutonicum“ genannt und dabei einen eigenen Priester.

In der Burg bestand ferner nahe dem Dome eine Kollegiatkirche zum h. Johann mit einem Probst, der in Beziehung zum Groß- oder Domprobst Kleinprobst genannt wurde, und 10—14 Kanonikern. Auch bestand in der Burg noch eine zweite Kollegiatkirche, der seligsten Jungfrau geweiht, mit 8 Altären und wenigstens so viel eigenen Priestern, gegen das Jahr 1348 durch Bischof Niklas I. erbaut. Diese Kirche muß besonders reich verziert und geschmückt gewesen sein, weil sie in Urkunden die „Aurata“ — Vergoldete heißt.

Endlich bestand im Inneren der Burg noch eine Kirche, dem h. Mauritius geweiht. Bischof Heinrich erbaute sie ums Jahre 1428, daß in selber ein eigener Prediger das Wort Gottes sowohl dem Klerus als auch den Laien mit Ernst und Eifer predige, indem nämlich zu jener Zeit die Irrlehren der Patarerer und Hussiten und mit ihnen ein allgemeines Sittenverderbniß sich verbreiteten.

Viele meiner verehrten Leser werden sich wundern, warum man um unsere Domkirche herum so viele Kirchen und Kapellen einst zusammengedrängt habe, und gewiß wird es ihnen erwünscht sein, darüber aus der Geschichte des Domes zu Freising, die vor Kurzem Dr. Joachim Sighart unter dem sehr bescheidenen Titel einer kunsthistorischen Skizze ganz vortrefflich bearbeitet hat, folgende Aufklärung zu vernehmen. „Zu ihrer höchsten Schönheit gelangte aber die ehrwürdige Kathedrale (zu Freising) unter Otto, sie befand sich auf dem Scheitelpunkte ihrer Blüthe und ihres Glückstandes. Prangend in einer Herrlichkeit und Majestät, wovon wir seit der Plünderung unserer Kirchen keine Ahnung mehr haben, war sie umgeben von einem Kranz anderer Kirchen und Kapellen, und man muß sagen, es war vielleicht nie jemals auf Erden eine solche Fülle von Gotteshäusern auf so engen Raum zusammengedrängt, als es auf dem Domberg von Freising damals der Fall war. Außer der Kathedrale standen bereits damals hier die Kirchen des h. Benedikt, des h. Johannes, des h. Petrus, des h. Andreas, des h. Martinus und die des Erlösers, ohne zu zählen die kleineren Kapellen. Man wollte dadurch die Erde zum Abbild des Himmels machen, indem man, wie dort viele Wohnungen sich finden, so auch auf Erden

viele für Gott und seine Heiligen erbaute. Dieser blühende Zustand der Kirche von Stein war aber nur, wie es immer der Fall ist, der Abglanz des Zustandes der wahren geistigen Kirche. Der Klerus Freising's erreichte unter Ottos Führung solche Höhe der Frömmigkeit und Gelehrsamkeit, daß der Domberg damals den Namen des Gelehrtenberges (mons doctus) allenthalben trug." Ist es nicht, als ob dies von unserem Dome geschrieben wäre? Es gelten aber auch noch folgende Stellen des genannten trefflichen Werkes von unserem Dome. Nachdem nämlich der Verfasser als sehr wahrscheinlich feststellt, daß die Domkirche zu Freising von römischen Baumeistern im Basilikenstyl erbaut und so ganz aus der Tiefe und Fülle des innigsten kath. Glaubens ausgeschmückt worden ist, daß sie in der That als eines der schönsten Gotteshäuser angesehen werden durfte, — bemerkt er über jenen Zusammenhang mit Rom, den der Orden des h. Benedikt überall und in jeder Beziehung her zu stellen bemüht war: „Wie nur Ein Glaube damals die Völker beherrschte, der vom Mittelpunkte der Katholizität, von Rom ausgehende christliche Glaube, so gab es damals auch nur eine Kunst, die von Rom aus über den Erdbreis sich verbreitende christliche Kunst. Rom ist die Norm des Glaubens, so auch die Norm für alle Kunstgestaltung im ersten Jahrtausend. Dieß macht jene großartige Einheit und Harmonie der Kunsterzeugnisse aller Völker jener Zeit aus bei aller Freiheit im Einzelnen, wovon wir bei unserer Zersahrenheit des Geistes und Zerrissenheit der Ansichten, wo Jeder nur nach eigenem Kopfe künstelt, keine Ahnung mehr haben. So kannte jene Zeit auch keine andere Bauart, als die von Anfang an im christlichen Rom geübte, den aus den Bedürfnissen der Gemeinde und dem Verständniß des Wesens der Kirche hervorgegangenen Basilikenstyl. . . Ja, der erste Dom zu Freising war eine Basilika, deren Grundform noch gegenwärtig an dieser Kirche nicht zu verkennen ist, eine Basilika mit drei Schiffen, einer Krypta, einem Chore und einer Vorhalle.“ Und so ist auch unser Dom erbaut; auch an ihm erscheint der Grundgedanke, er ist in seiner Lage und Gliederung, in Grundplan und Auführung noch ein treues Abbild der Kirche, des mystischen Leibes Christi. Erbaut auf einer Anhöhe, wie das himmlische und irdische Sion, schaut er hin über die Lande, gewendet von Westen nach Osten, aus der Finsterniß zum Licht, das Christus ist, hin zum verlorenen Paradies, das im Osten lag, gegen Osten, wo der Heiland

uns erlöste und woher er als Weltrichter kommen wird. Noch zeigt diese Kirche deutlicher als alle andern die Gestalt des Schiffes, als Abbild der Arche und des Schiffleins Petri, in welchem alle sein müssen, die Rettung suchen. Die Thürme mit Uhr und Glocken vor dem Dome, wie jene Säulen vor Salomons Tempel prangend, sind Symbole der Prediger, die unerschütterlich stehen an der Spitze der Gemeinen, sie mahnend und führend alle Stunden des Lebens. Die dunkle Krypta mit ihren althehrwürdigen Säulen und Skulpturen mahnt an die Zeit, wo die christliche Kirche noch in den Gräbern, in den Katakomben, wohnte und betete, wie auch an die Aufgabe aller Wesen Gott zu loben und zu preisen. Die Dreitheiligkeit der Kirche, die in der Vorhalle, dem Schiffe und dem hochgelegenen, gleich dem Licht auf dem Leuchter gestellten Presbyterium hervortritt, ist Symbol der gottmenschlichen Persönlichkeit Christi, der drei Elemente und Aemter der Kirche, der drei Wege zu Christus, des Wegs der Reinigung im Atrium mit dem Weihwasser, der Erleuchtung im Mittelschiffe mit dem Predigtstuhl und der Einigung mit Gott im Presbyterium durch das heilige Opfer.

Das das Bild und die christliche Bedeutung unseres Domes. — Doch der Erde Herrlichkeit und Glück ist von keinem Bestand. Während der Türkenherrschaft trat unsäglichlicher Jammer an die Stelle des heiteren Wohlstandes; doch nach anderthalbhundert Jahren war um die Trauerzeit, weg das Wittwenkleid und abgelegt der Klageschleier; und gegenwärtig prangt er wieder in Schmuck und Ehren als eine stolze Braut. Aber dies gehört schon in die zweite und dritte Periode seiner Geschichte, wovon also weiter unten.

P f a r r k i r c h e n .

Außer der Domkirche bestanden vor der Türkenzeit noch drei Pfarrkirchen in unserer Stadt und zwar:

1. Die Pfarrkirche zum h. Bartholomäus, und zwar nach der alten Handschrift, die schon öfter genannt wurde, in der Mitte der inneren Stadt, an der Stelle des jetzigen B. Prandau'schen Hauses. Vor 50 Jahren waren die Überreste davon noch zu sehen. 1538 war Domherr Mathias Gara Stadtpfarrer zum h. Bartholomäus. Auch in dieser Kirche befanden sich mehrere Altäre mit eigenen Priestern,

die alle ihre besonderen Stiftungen hatten. Im Mittelalter war nämlich der Gemeinsinn groß in den Städten und förderte große gemeinsame Werke und mit ihm wetteiferten wieder unter einander die einzelnen Innungen, ihrem Namen und ihrem Banner durch Kunstgeschick, Fleiß, Redtlichkeit, Gemeinsinn und freigebige Wohlthätigkeit Ehre zu machen. So erbauten viele Städte jene alten himmelansteigenden Kirchen, die noch heute ihr Stolz sind. Es galt dem gemeinsamen höchsten Herrn ein Haus zu bauen, bei dem jeder Hilfe, Rath und Trost suchte, von dem Glück und Unglück, Reichthum und Armuth, Sieg und Niederlage in diesem Leben kommt, und der nach dem Tode Alle vor seinem Richterstuhl, zu Lohn und Strafe, versammeln wird, — Alle steuerten darum auch bereitwillig zu seinem Baue: der Reiche legte einen Theil seines Gewinnes als Opfergabe auf den Altar, der Arme half mit seiner Hände Arbeit. „Neben den Kathedralen (Hist. pol. Blätter 1851. S. 190) erhoben sich eben so die Kirchen oder Kapellen der Zünfte, oder sie schmückten auch den Dom mit einem Meisterstücke ihres Gewerbes, oder schenkten ihm ein Kunstwerk eines berühmten Meisters; endlich verdankten milde Stiftungen jeder Art diesem wetteifernden Innungsgeist ihren Ursprung.

Dieselbe Gesinnung ging auch auf die Genossen über; auch der Einzelne wollte, wo möglich, im ehrenvollen, dankbaren, frommen Andenken seiner Vaterstadt fortleben, und brachte ihr ein Opfer seines Kunstgeschickes, oder seines ersparten Wohlstandes dar; neben den Namen mächtiger Fürsten oder vornehmer Patrizier wird daher auch nicht selten der eines schlichten Handwerkers genannt, der sich in einem schönen oder gemeinnützigen die Stadt ehrenden Werke ein Denkmal gestiftet, und die Männer seiner Genossenschaft sprachen dann mit edlen Selbstgefühl: es war einer der Unseren, dem die Stadt dies verdankt, Ehre seinem Andenken!“

Und Spuren dieses herrlichen Gemeinnes finden wir in unserer Stadt viele, obschon beinahe alle unsere Urkunden und Denkmäler während der langen und mehr als barbarischen Türkenherrschaft zu Grunde gingen.

2. Die Pfarrkirche zum h. Benedikt. Vermuthlich war diese zugleich die Stiftskirche des Benediktiner-Ordens.

3. Außer der Stadt war die noch zur Stunde bestehende geräumige Allerheiligen-Kirche auch eine Pfarrkirche, die schon im Jahre 1157 eingeweiht wurde.

K l ö s t e r.

Klösterliche Vereine und Genossenschaften sind in dem Geiste der kath. Kirche tief gegründet, daher immer und bei allen kath. Völkern in großen Ehren gehalten worden. Auch zu Fünfkirchen, wie in allen übrigen Städten Europas, finden wir daher schon in den frühesten Zeiten Klöster; und wie in ganz Ungarn, so war auch zu Fünfkirchen der älteste

1. Der Orden der Benediktiner.

Dem Orden des h. Benedikt, von dessen hohen Verdiensten um Geistes- und Landeskultur, um Kunst und Wissenschaft die Geschichten keines europäischen Volkes schweigen dürfen, verdanken auch wir Ungarn nach Gott und dem apost. König Stephan das köstlichste Kleinod, die von unseren Voreltern ererbte Religion des Kreuzes, womit er nicht nur das Licht höherer Erkenntniß, sondern auch Gesittung und Wohlstand über unser Land verbreitete, wo vorher die Barbarei und der ganze Jammer des finsternen Heidenthums geherrscht hatten. Den Benediktinern verdankten ferner unsere zum Christenthum bekehrten Voreltern Pflege der Künste und Wissenschaften und insbesondere die Unterweisung und Erziehung der Jugend; daher war auch kein anderer Orden je so hoch geehrt im Ungarn als der St. Benedikt's. Nach Petrus Pazman hat dieser hochverdiente Orden zu Fünfkirchen schon im Jahre 1070 eine Abtei, welche vermuthlich, der als büßender Einsiedler zu Pola in Istrien verstorbene König Salomon gründete. Die frühe Einführung dieses Ordens in unsere Stadt leuchtet auch aus jenem Umstand hervor, daß sowohl der erste als auch der zweite Bischof von Fünfkirchen, der im Jahre 1070 starb, demselben Orden angehörte.

Einer alten Handschrift zufolge befand sich die Abtei in der heutigen Benediktiner-Gasse in der Nähe des großen bischöfl. Gartens und ihre Ruinen standen noch vor 30 Jahren.

2. Dominikaner.

Der zum Predigen des Evangeliums, zur Befehrung der Reher, zur Vertheidigung und Verbreitung des Christenthums gegründete und vom Papste Honorius III. am 22. Dez. 1216 bestätigte Orden der Dominikaner hatte in Fünfkirchen am südöstlichen Ende der inneren Stadt schon im Jahre 1238 Kloster und Kirche, von denen heut zu Tage keine Spur mehr zu sehen ist. Das Petrowsky'sche heut zu Tage Hertelendy'sche Haus wurde, nach der alten Handschrift, größtentheils aus den Überresten des Konventes erbaut.

3. Karmeliten.

Der Karmelitenorden entstand in der Mitte des 12. Jahrhunderts, da fromme Pilger unter Berthold *) sich zum Eremitenleben auf dem waldigen Berg Karmel vereinigten; 1224 bestätigte der Papst Honorius III. ihre Regel. Sie tragen kastanienbraune Ordenskleider, darüber seit 1287 ein 6 Zoll breites Skapulier, dazu weiße Mäntel. — Bischof Wilhelm von Fünfkirchen schenkte um das Jahr 1372 diesem Orden, der in Ungarn erst nur ein Kloster zu Ofen besaß, einen Grund, um darauf Kloster und Kirche erbauen zu können. Die Kirche wurde zu Ehren des h. Ladislaus geweiht und um 1410 durch Eberhard von Alben, Bischof zu Ugram, der zugleich Administrator von Fünfkirchen war, erweitert und sammt dem Kloster verschönert.

*) Berthold, der Sohn des Grafen von Limoges, aus einem Nebenzweige des Hauses Salomo von Ungarn, war einer der tapfersten und für das Christenthum eifrigsten Ritter im Kreuzheer unter Gottfried von Bouillon gewesen, und mit den Rittern in Palästina geblieben. Einer Dase gleich stand das neue christliche Königreich mitten unter der Länderwüste der Barbaren und Ungläubigen, unaufhörlichen Anfällen ausgesetzt. Berthold vertheidigte Antiochia auf das heldenmüthigste, als er aber an jeder menschlichen Hilfe verzweifeln mußte, und den nahen Untergang dieses Bollwerkes der Christenheit vor Augen sah, wandte er sein Herz zu Gott, flehte ihn um Rettung an und gelobte sich selbst dafür zum klösterlichen Leben. Ein entscheidender Sieg befreite bald die hartbedrängte Stadt von allen Feinden, und Berthold säumte keinen Augenblick, sein Gelübde zu erfüllen. Er legte seine Rüstung ab, entsagte der Welt, wallfahrtete auf den Berg Karmel, baute am Eliasbrunnen einige Zellen und eine Kapelle für sich und seine, zu gleichem Eremitenleben entschlossenen Gefährten, und beschloß als deren Vorsteher sein Leben in heiligem Wandel.

Diese Ordensbrüder wurden von verschiedenen Wohlthätern mit Gaben und Vermächtnissen bedacht. Unter andern erwählte sich Martin Sattelpoger, ein tapferer Krieger und einem seiner Kameraden eine Grabstätte bei ihnen und hinterließ dem Convente fünfzehn Goldgulden, ein Pferd und zwei silberne Geschirre. — Um das Jahr 1450 klagten der Richter, die beeideten und übrigen Bürger von Fünfkirchen dem Ordens- Provinzial der vereinigten deutschen und ungrischen Provinz, daß die ungarischen Mönche, die das Kloster zu Fünfkirchen regierten, sich verschworen hatten, hinfüro mehr keinen aus Deutschland kommenden Prior als solchen anzunehmen. Im Jahre 1451 wurde dennoch Jakob Heubel und 1462 Konrad Frank von Wien aus nach Fünfkirchen als Prior gesendet und auch angenommen, ja der letztere kommt sogar als Weihbischof von Fünfkirchen vor. Auch ein anderer Prior der Karmeliten von Fünfkirchen war allda Weihbischof, nämlich Veit Hündler, als Titulär-Bischof von Bodon (heute Widdin). Von diesem besitzen wir noch eine sehr interessante Brieffammlung, aus der Mitte des 15. Jahrhunderts, die in der Bibliothek zu Klosterneuburg erhalten wurde und uns manchen Blick in die damaligen Verhältnisse thun läßt. Unter andern befinden sich in dieser Sammlung auch mehrere deutsche Sprüche, von denen ich als charakteristisch nur folgende anführen will:

Franschaft: Wan das mer an *) sant. vnd der hymel an heyligen. vnd der tewfel an sel. so wirt gefrannt dewsch und ungeren, phaffen vnd pawren.

Er, gut, und weysheit hat nyem an aribayt.

Dreyerlay menschen pringen ein vmbß guet. Der reich mit gewalt. Der mitter mit lügen. Der arm mit dyeberey.

Dreyrlay dingh machen den menschen weysß, Puecher lesen. Vil laut erwaren. geschedh new ding horen und dew mercken.

Dreyrlay dinckh hindern die Puriger vnd die geystlichen herren, de am recht sitzen. Gab. Ezaren **) und Seytigkait.

Ein Runig schol fuinf tugend an im haben. Das er von den Jungen geforicht Und von den alten geert Und von den Weysen gelobt Und von den gerechten geliebt Und von den vadruchten von ganzen herczen begert werde.

*) Dhne.

**) Zählen.

Wie in allen Karmeliten-Klöstern, bestand auch in dem zu Fünffirchen eine Skapulierbruderschaft. Wer sich in dieselbe einschreiben ließ, empfing vom Kloster ein Skapulier, um solches über seiner bürgerlichen Kleidung zu tragen, und verpflichtete sich, der seligsten Jungfrau besondere Verehrung zu bezeugen. Die Mitglieder dieser, wie auch anderer Bruderschaften, traten bei Prozessionen als eigene Körperschaft mit einem besonderen Kreuze auf. Von 1461 besitzen wir ein im Convent zu Fünffirchen ausgestelltes Zeugniß, in dem den Mitgliedern dieser Bruderschaft alle geistlichen Vortheile des Ordens zugesichert werden. — Nach der genannten alten Handschrift stand das Kloster in der Ofner Vorstadt.

4. Franziskaner.

Als eines Tages Franziskus in der Kirche Portiunkula die Messe von den h. Aposteln hörte, ward jenes Evangelium verlesen, in welchem Christus seinen Jüngern zurief: „Gehet, prediget. . . Ihr sollet nicht Gold besitzen und nicht Silber und kein Geld in euren Gürteln, auch nicht einen Reisefack, noch zwei Röcke, noch Schuhe, noch Stab.“ (Matth. 10, 7—10.) Als solches der Freund apostolischer Armuth hörte und begriff, überwallte sein Gemüth vor Freude. „Das ist es, sprach er, was ich wünsche; das, was ich von ganzem Herzen verlange.“ Schnell löst Franziskus die Schuhe von den Füßen, legt den Stab hinweg, wirft Tasche und Geld dahin, und läßt sich an Einem Rock genügen, den er mit einem Strick umgürtet. Ledig aller Sorgen, wahrhaft frei, sinnt der Diener Gottes einzig darauf, wie er, den Aposteln gleich, die evangelische Vollkommenheit erränge, und Alle dazu einlade. Es wahrte nicht lange, und Franziskus sah zwölf Genossen um sich geschaart, die freudigen Muthes in Gewand und Lebensweise sich ihm gleichstellten. Da schrieb der Heilige für sich und seine Brüder (Franziskaner genannt) eine Regel nieder, die 1223 päpstlich bestätigt wurde. Wunderbar schnell vermehrte sich die Genossenschaft des h. Franziskus, die auch in Fünffirchen sich im Jahre 1301 niederließ in einem Kloster, das die edle Familie Körödy gründete. Die Türken vertrieben 1543 auch diese frommen Väter aus unserer Stadt.

5. Augustiner.

Auch die Einsiedler-Mönche vom Orden des h. Augustin hatten vor der Türkenzeit in Fünffkirchen ein Kloster, das nach Fuxhoffer in der Nähe der jetzigen Augustinerkirche gestanden ist. Soviel ist gewiß, daß dort sich einst ein großartiges Kloster befand, von dem nach der Vertreibung der Türken noch bedeutende Überreste zu sehen waren. Vor einigen Jahren fand man davon noch ausgedehnte unterirdische Gewölbungen.

6. Unbekannte Orden.

Außer den nun erwähnten finden wir in Urkunden noch Spuren von zwei Klöstern, von denen es unbekannt ist, welchem Orden sie angehörten. Das erste ist das Kloster des h. Thomas. 1467 wird die Dienerschaft u. desselben erwähnt, es scheint daher reich gewesen zu sein. — Ferner bestand außerhalb der Stadtmauern noch ein Kloster zum h. Niklas.

7. Dominikanerinnen.

Der h. Dominikus brachte 1206 zu Toulouse in Erfahrung, daß die Verheerungsgräuel des Krieges mit den Räkern manche adelige Familie der treugebliebenen Katholiken an den Bettelstab gebracht hatten, während eine Menge brod- und hilfloser Fräulein von bekehrten Albigensern neuen Gefahren preisgegeben waren. Er beschloß ihnen ein Asyl für Zeit und Ewigkeit zu geben und errichtete zu diesem Zweck das Frauenkloster zu Prouille zwischen Toulouse und Carcassonne, worin Mädchen erzogen und erhalten werden sollten. Als Kleidung wies er ihnen einen weißen Rock, einen lohfarbigen Ueberwurf und einen schwarzen Weihel an; gab ihnen einige Satzungen nach der Regel des h. Augustin, und die Frau von Fanjaux zur ersten Oberin. Dieses Kloster wurde die Pflanzschule aller spätern Anstalten für Dominikanerinnen. Ihre Satzungen geboten: außer in Krankheiten, nie Fleisch zu essen; neben den gewöhnlichen Kirchenfasten, vom Fest der Kreuzerhöhung bis zu Ostern und jeden Freitag zu fasten; nur sergene Hemden zu tragen und auf Strohsäcken zu schlafen.

In Fünfkirchen hatten die Dominikanerinnen schon im 15. Jahrhunderte ein großes herrliches Kloster mit einer Kirche, die dem h. Geiste geweiht war. Dies Kloster befand sich westlich unter der Allerheiligen Kirche in der Ofner Vorstadt und vor 50 Jahren waren noch großartige Überreste davon vorhanden; gegenwärtig steht nur noch einiges Mauerwerk davon. Die Dominikanerinnen in Fünfkirchen waren reich begütert. Im Jahre 1470 kaufte ihnen der Bischof Johann III. um 1000 fl. das Gut Nádasd ab. Außerdem besaßen sie noch die Dörfer Baiplo, Samod, Hidvég, Besenze und Paprád, die später den Klarissinen zu Ofen zufielen und gegenwärtig zum Religionsfond gehören. Das traurige Ende dieser gottgeweihten Fünfkirchner Genossenschaft im Jahre 1543 haben wir schon weiter oben berührt.

8. Das Hospital zur h. Elisabeth.

Wir können von den einst zu Fünfkirchen blühenden geistlichen Orden nicht scheiden, ohne wenigstens einige Zeilen dem genannten Hospital zu widmen. Schön sagt Förster in seinen herrlichen Predigten, über die christliche Familie: „Wie groß auch und unberechenbar die Segnungen sind, die christliche Gattinnen und Mütter auf den Thronen und draußen in der Welt der Kirche bereitet haben, herrlicher noch glänzen sie in dem stillen Umkreise der Familien, dem Königreiche der Frau. Einer Olympias danken wir den h. Chysostomus, einer Monika den h. Augustin, diese Säulen der Kirche. Wie am Throne des Allhöchsten, dessen Strafgerichte unsere Sünden unaufhörlich herausfordern, die h. Jungfrau kniet, die verdienten Strafen zu mildern, oder sie in göttliche Gnaden umzuwandeln, so ist es am häuslichen Herde die Gattin, die Mutter, die Jungfrau, welche die Rauheit des Mannes sänftiget, auf die trübe Stirne Heiterkeit, auf die zürnenden Lippen Verzeihung zurückführt, und mit dem Geiste der Sanftmuth und Milde das heimische Leben verschönt. Und noch ein anderes Gebiet, wie könnten wirs vergessen, ist dem Weibe zugefallen und sie hat es mit ganzem, vollem Herzen umfaßt: das Gebiet der Leiden und Gebrechen. Wie sie verurtheilt ist, ihre Kinder mit Schmerzen zu gebären, so ist und bleibt es recht eigentlich das Reich der Schmerzen, in welchem das Weib am größten und herrlichsten erscheint. Seit sie durch das Christenthum, aus

ihrem Sklavenjoch befreit, die Schwester und Stütze des Mannes worden ist: wer nennet die Kranken, deren Leiden sie erleichtert; die Armen, deren Kummerthränen sie getrocknet hat; die Waisen, deren Mutter, die Verlassenen, deren Trost sie worden ist. Wie viele Paula, Elisabeth, Hedwig zählt das Christenthum! Wie viele Fürstinnen und Königinnen sind von ihren Thronen herabgestiegen, um Mägde der Kranken und Unglücklichen zu werden. Als gälte es, durch unermessliche Wohlthaten ihr Lösegeld der Kirche zu entrichten, hat die Jungfrau, die Frau, die Wittve nicht aufgehört, zu helfen, zu erquicken, zu segnen und sich des Wortes der Schrift würdig zu erweisen: Wo die Frau nicht ist, seufzet der Unglückliche."

Die erste Veranlassung zu Errichtung von Spitälern *) gaben ohne Zweifel schon in den frühesten Zeiten die häufigen Wallfahrten, theils in das h. Land, theils nach Rom, theils an verschiedene Gnadenorte. Gute Leute bauten und fundirten Herbergen für die Pilger und weil damals des Leibes Wohl ohne das geistliche Heil der Seele nicht gedacht werden konnte, dazu ein Kapellchen. Die unerläßliche Trennung gesunder Reisenden von den Kranken machte die Erweiterung der Herbergen nöthig und bedingte zugleich die Anwesenheit kundiger Leute zur Krankenpflege. Beides fand sich durch milde Spenden, Widmungen, Almosen und Vermächtnisse. Die Vermehrung des dienenden Personals erheischte strenge Ordnung bei demselben. Wer konnte solche leichter einrichten und wahrnehmen, als der Geistliche, welcher der Kapelle vorstand? Und welche Einrichtung konnte ihm natürlicher und zweckmäßiger erscheinen, als eine klosterähnliche, auf Gelöbniße sich gründende? Hatte nicht ohnehin jedes Kloster außerhalb seiner Klausurmauern seine Herberge und sein Spitalchen? Waren nicht Mönche und Nonnen an

*) Dem heidnischen Alterthum, voll von Unterdrückung, Grausamkeit und Sklaverei, war das Armen- und Krankenwesen fremd. Es kannte keine öffentliche Anstalten für die Armen, insonderheit für die armen Kranken. Mit der Herabkunft des Heilandes beginnt die Restauration der Menschheit durch die Caritas. Das Christenthum war kaum den langen Qualen der Verfolgung entgangen, als die Gläubigen sich beeilten die ersten Häuser der Barmherzigkeit zu bauen für Arme (Ptochotrophia), für Kranke (Nosocomia), für Alterschwache (Gerontocomia), für Waisen (Orphanotrophia), für Pilger und Reisende (Xenotrophia). Diese Anstalten wurden später mit einem gemeinsamen Namen als Hospitäler, d. i. als Stätten der christlichen Gastfreundschaft bezeichnet.

solchen Liebedienst gewöhnt? Bei dem gänzlichen Mangel an staatspolizeilicher Fürsorge wurden ähnliche Anstalten für die Städte ein schreies Bedürfniß, und die Religiosität entsprach ihm so eifrig, daß Europa bald viele Tausende von Hospitälern unterhielt und sie sämmtlich der klösterlichen Aufsicht unterworfen, oder von eigens zu diesem Behuf gestifteten geistlichen Orden verwaltet sah. Fünfkirchen konnte eines solchen Hospitals schon darum nicht entbehren, weil ein großer Theil der aus Deutschland kommenden Wallfahrer ins h. Land durch unsere Gegend zog. So wissen wir, daß Gottfried von Bouillon seine preiswürdigen Schaaren 1096 bei Darda über die Drau nach Essegg führte, und daß 1164 Ottokar, Markgraf von Steiern als Pilger in unserer Stadt starb. Und daher bestand schon zu Anfang des 13. Jahrhunderts ein großartiges Hospital zur h. Elisabeth in Fünfkirchen.

Elisabeth, eine der schönsten Zierden des Frauengeschlechtes, die kostbarste Perle Ungarns, ein Schmuck Deutschlands, eine der liebenswürdigsten und erhabensten Erscheinungen des Mittelalters, war zu Sárospatak im Jahre 1204 geboren und eine Tochter Andreas II. Königs von Ungarn und der Gertrud, einer gebornen Herzogin von Meran. Im Jahre 1221 wurde sie mit Ludwig, dem frommen ritterlichen Landgrafen von Thüringen vermählt. Beide Gatten, im vollen Sinne des Wortes einander werth, waren sich mit der unerschütterlichsten, in mehreren Gelegenheiten geprüften Lieb und Treue zugethan. Während er in ritterlichen Zügen seinen Heldenmuth und seine Ergebenheit gegen Kaiser und Reich bewährte, übte seine Gemalin daheim die stillen Tugenden der Wohlthätigkeit und Milde und wurde der Rath, der Trost, die Helferin aller Armen und Nothleidenden der ganzen Gegend. Die grimmige Hungersnoth und verheerenden Seuchen, welche damals in Deutschland wütheten, gaben ihr Veranlassung, mehrere Hospitäler zu stiften, eine Menge Armer von ihrer Tafel speisen zu lassen und ihnen Geld, Kleider und andere Bedürfnisse oft und reichlich zu spenden. Schon im Jahre 1227 starb ihr geliebter Gemal und als Wittve legte sie nun die feierlichen Gelübde vom dritten Orden des h. Franziskus ab, jedoch ohne die Klausur zu geloben, weil sie im Hospitale den armen Kranken ferner dienen und andere Werke der Barmherzigkeit ausüben wollte, und kleidete sich auch dann nach Art der Schwestern des dritten Ordens.

Nach ihrem Beispiele lebten nun viele Gesellschaften frommer Frauen und Mädchen in ihren Häusern zerstreut, nur zu Gebet, Bußübungen und Wohlthaten in dem grauen Kleid sich versammelnd und nannten sich bald Elisabethinerinnen zu Ehren der Heiligen. Manche traten in eigene Häuser zu gemeinschaftlichem Leben ein, dienten den Armen, Nothleidenden und Kranken, übten tausend schöne Werke der Barmherzigkeit, jedoch ohne Klausur zu halten.

Nun so ein Hospital mit einer Kirche finden wir zu Fünffkirchen schon im Jahre 1333. Vermuthlich wurde es von der Geistlichkeit gegründet, indem im selben Jahre der Domherr „Meister Petrus als Apotheker und Vorstand“ desselben genannt wird; zweifelsohne war er zugleich auch Arzt. 1393 überstieg des Jahres Einkommen dieser Anstalt 200 Goldengulden nicht, wie es aus einer Bulle Bonifazius IX. ersichtlich ist, was zu jener Zeit keine geringe Summe war; dann erhellt aus der nämlichen Bulle, daß in diesem Hospital Arme und Kranke verpflegt wurden, und der Vorsteher desselben Namens Gallus in den Pauliner-Orden getreten ist. Übrigens besaß die Anstalt auch liegende Gründe, die 1494, wie es die Rechnungen der k. Steuereinknehmer bezeugen, ein Einkommen von 83 Dukaten abwarfen. Auch diese unermesslich wohlthätige Anstalt ging in den furchtbaren Stürmen der Türkenzeit zu Grund.

Das Bisthum.

Das Bisthum zu Fünffkirchen stiftete im Jahre 1000 Stephan der Heilige, der größte Mann, den Ungarn auszuweisen hat. Die Stiftungsurkunde wurde 1009 vollzogen. Der Sprengel, von der Donau über die Drave bis zur Save ausgedehnt, umfaßte vor der Türkenzeit im heutigen Slavonien ein größeres Gebiet als gegenwärtig. Zur Donation gehörten außer der Stadt Fünffkirchen *) weit mehr als 40 Dör-

*) Fünffkirchen war vom Jahre 1000 an stets eine bischöfliche Stadt, wie es eine Urkunde Bela III. von 1190 bezeuget. Die Bischöfe wurden daher in k. Urkunden auch die Herren der Stadt genannt und erhielten die Festung der Stadt stets mit besonderen Rechten vom Könige als Lehen. Obwohl aber die Stadt dem Bischofe gehörte, so besaß sie Freiheiten und Rechte, die den Privilegien der späteren königlichen Freistädten nicht nachstanden; und wir finden bis zur Türkenzeit nicht die mindeste Spur von Zwietracht zwischen den Bischöfen und der Stadt. Ihre Bürger heißen in allen Urkunden „Umsichtig und Weise“ und erscheinen als Richter, Testamentsvollzieher etc. etc.

fen, denn so viel waren schon der einzigen Abtei Pécsvárad angewiesen, das Bisthum mußte noch reichlicher begütert sein und die Frömmigkeit des Palatinus Rado vermehrte 48 Jahre nach der Stiftung die Einkünfte desselben um ein beträchtliches: „Mit Bewilligung des Königs Andreas und seines Bruders Herzogs Bela, hoffend für vergängliche und irdische Güter in jener Welt hundertfältige Vergeltung und das ewige Leben zu empfangen,“ schenkte er dem h. Petrus, welchem nämlich unsere Domkirche geweiht ist, den größten Theil seiner Besitzungen, bestehend in Dörfern, Meierhöfen, Weinbergen, Aekern, Wiesen, Wäldern und Knechten; dazu noch das Patronat der von ihm schon früher an der Save gestifteten Abtei des h. Demetrius, wo er mit seiner Ehefrau Lucia begraben zu werden verlangte, und wo der Bischof von Fünfkirchen darauf haften sollte, daß seiner und seines Weibes Seele stets gedacht würde. — Zur Zeit des Königs Wladislav war das jährliche Einkommen des Bischofs auf 20,000 Goldgulden (Dukaten) geschätzt, und es wurde davon im Jahre 1494 die Steuer zu 4950 Dukaten berechnet, indem nämlich der Bischof so viel ganze Bauerngründe (Sessionen) besaß. Der Bischof hatte aber auch bei seinem großen Einkommen große und mannigfache Lasten zu tragen. Er mußte einen Theil seiner Einkünfte den Kirchen, seiner Geistlichkeit und den Armen zuwenden und außerdem noch, wenn es die Noth erheischte, dem Heerbanne des Königs auf eigene Kosten mit einem eigenen Banderium (400 Reitern) folgen. *) Und da die Bischöfe von Fünfkirchen neben dem Hirtenstab auch das Kriegsschwert zu führen und im Kabinete und Staatsrath die Geschäfte zu leiten verstanden, finden wir sie auch sowohl auf den Schlachtfeldern, wie am Hofe des Königs und in den auswärtigen wichtigsten Verhandlungen als Geschäftsträger und Gesandte. Sie nahmen unter den Bischöfen des Reichs einen der ersten Plätze ein, und es scheint nur der Großwardeiner und Erlauer vor ihnen einen Vorrang gehabt zu haben. Ihr Sitz war Fünfkirchen, eine der vorzüglichsten Städte des Reiches. Ihr Sprengel dehnte sich über das schönste, kultivirteste Gebiet des Landes aus und zählte

*) Aus einer Urkunde vom Jahre 1496 wissen wir, daß Bischof Sigmund Ernst zu seiner Disposition 25 Belte Pharaonen (so hieß man damals die Zigeuner) hatte, die Kugeln und andern Kriegsbedarf fabricirten.

700—800 Pfründen, die sie alle ohne Ausnahme frei vergeben konnten, an jene, die sie vor Gott und ihrem Gewissen dazu für würdig erachteten. — Fünfkirchner Bischöfe waren vor der Türkenzeit:

I. Bonipert. Er war der erste Bischof von Fünfkirchen und seiner ausgezeichneten Gottseligkeit und Gelehrsamkeit wegen nicht nur vom Könige Stephan, dessen Hofkaplan und Kanzler er war, sondern auch von dem ehrwürdigen, frommen und gelehrten Fulbert, Bischof von Chartres hochgeachtet. † 1042.

2. Der h. Maurus, Ungar von Geburt, wurde im Kloster auf dem h. Martinsberg erzogen und dort auch Mönch. König Stephan der Heilige im Begriff einst dieses Stift zu besuchen, sendete seinen Sohn Emerich voraus, um die ihm mit großer Ehrfurcht entgegen kommenden Mönche zu begrüßen. Emerich umfaßte einen jeden Mönch und gab einem jeden einen oder zwei Küsse, dem Maurus aber gab er sieben. Stephan bemerkte es, und verwunderte sich sehr darüber, und fragte seinen Sohn um die Ursache, warum er dem Einen vor allen übrigen besondere Merkmale seiner Zuneigung gegeben habe, und war voll Freude, da ihm Emerich erzählte, er habe jeden nach seiner Tugendhaftigkeit geehret, dem Maurus aber wegen seiner engelgleichen Reinigkeit die meisten Küsse gegeben.

Nach einigen Tagen wollte sich der König weitläufigere Kenntnisse sammeln von dem heiligen Lebenswandel des Maurus, und besuchte daher neuerdings das Kloster, und wohnte auch der nächtlichen Andacht der Mönche bei. Nach der Mette begaben sich die Mönche in ihre Zellen, Maurus aber und jene, die Emerich mehr als einmal geküßt hatte, blieben an verschiedenen Orten der Kirche zurück und setzten ihre frommen Betrachtungen fort. Der König ging zu jedem von ihnen, sprach jeden an, und jeder antwortete ihm auch; zuletzt kam er zu Maurus, der aber in seine Betrachtungen so tief versunken war, daß ihn der König wiederholt vergebens ansprach, er ließ sich im Gebete nicht stören, er antwortete nicht. Insbesondere wollte der König die Demuth des frommen Mönches auf die Probe stellen, und beschuldigte ihn daher den andern Tage vor seinen Ordensbrüdern solcher Dinge, die für Klostergeistliche besonders ungeziemend sind; Maurus aber entschuldigte sich mit keinem Worte, sondern seufzte wiederholt im Stillen und sagte: Es ist heilsam für mich, o Herr, daß du mich gede-

müthiget hast. Der König voll Verwunderung über die hervorleuchtende Tugend des Maurus, ernannte ihn bald darauf zum Obern — Abten — des Stiftes; und da er seine herrlichen Tugenden als Vorsteher noch glänzender bezeugte, so wurde er in kurzer Zeit Bischof von Fünfkirchen. Er konnte aber nicht lange seinen bischöflichen Pflichten in Frieden obliegen, weil ein großer Theil des Volkes von der christlichen Religion abtrünnig wurde, zum Gräuel des Götzendienstes seiner Väter zurückkehrte, und die Gläubigen sammt ihren Seelsorgern auf das grausamste verfolgte. Auch Maurus wurde von seinem Bischofsstige vertrieben; kehrte aber bald wieder, nachdem die Feinde des Kreuzes Christi besiegt wurden, zu seiner geliebten Heerde zurück, und gab sich alle Mühe, die der Kirche Gottes geschlagenen tiefen Wunden baldmöglichst zu heilen. Länger als dreißig Jahre bemühte er sich mit großem Eifer und erwünschten Nutzen, andere von Heidenthume zur Lehre Jesu zu bekehren, andere aber vor dem Rückfalle zur Abgötterei zu bewahren. Kurz vor seinem Ende beschrieb er recht glaubwürdig das Leben der heiligen Einsiedler Andreas und Benedikt; und starb reich an Jahren und glänzenden Tugenden, durch Wunder verherrlicht um das Jahr 1070. Alles dies bezeugen die ältesten glaubwürdigsten Schriftsteller, wie auch von Jahrhundert zu Jahrhundert alle jene, die sein Leben beschrieben, oder davon Erwähnung machten, ihn zu den Heiligen zählten und als solchen verehrten. Papst Pius IX. gestattete daher seine öffentliche Verehrung im Bisthume Fünfkirchen mit der Verleihung des vollkommenen Ablasses auf die ganze Oktav; und der Diözesan-Bischof bestimmte zu dieser Feier für immerwährende Zeiten den 4-ten Sonntag des Monats Oktober.

3. Stephanus, sein Nachfolger, nur durch rechtmässig und glücklich geführten Streit für die verletzten Grenzen seines Sprengels bekannt. Das Jahr seines Hinscheidens ist nirgends aufgezeichnet, daher auch nicht bestimmt werden kann, in welchem Jahre ihm der gelehrte

4. Simon als Bischof folgte; doch war er es schon im 14. Regierungsjahre des Königs Koloman, auf dessen Befehl er die von dem h. Stephan in griechischer Sprache vollzogene Stiftungsurkunde des Nonnenklosters in Wepprimer Thale in das Lateinische übersezte.

5. Vana. 6. Makarius I. 7. Johann I. *) 8. Anthi-
mius.

9. Makarius II. 10. Job I. 11. Makarius. III. 12. Ca-
lanus. Einer der verdienstvollsten Bischöfe Ungarns. Er besaß das
volle Vertrauen des Volkes und war im Lande allgemein geachtet. In
Urkunden steht er, bald nach seiner Erhebung zur bischöflichen Würde,

*) Johann I. nahm den in Frankreich 1098 gegründeten und durch den ersten Abt
von Clairveaux, den h. Bernhard berühmt gewordenen Cisterzienser Orden in sei-
nen Sprengel auf. Es kamen nämlich 1142 von Heiligenkreuz in Oesterreich mit
einem Abte 12 Mönche nach Szikador, dem heutigen Battaßek. Karl Simrock
schreibt über diesen Orden in seinem, „Rheinland. Leipzig. 1847.“ „Die Abtei
Eberbach war ein öder Platz zwischen dichten Wäldern, von Bergen eingeschlossen;
wer von den Bergen herabkam, hörte hier, wo keiner müßig sein durfte, sondern
mit dem ihm übertragenen Werke beschäftigt war, mitten am Tage die Stille der
Nacht, nur unterbrochen durch das Geräusch der Arbeitenden und die Lobgesänge
auf die Gottheit. Diese Stille erregte eine solche Ehrfurcht bei den vorübergehen-
den Laien, daß sie sich scheuten, andere als heilige Dinge zu reden. Es befremdet
vielleicht, hier von Arbeit, und gar von schallender zu hören, da man sich in
Klöstern nur faule Bäume denkt. Aber die Cisterzienser legten die Hände nicht in
den Schooß. Ihre Lösung war Feldarbeit und Anbau des Landes, wodurch sie gei-
stiger Cultur vorarbeiteten. Ihre Pflanzschule Eberbach hat um die frühe Blü-
the des Rheingaus und den Ruf seiner Weine die größten Verdienste. Diese from-
men Väter, die in der strengsten Klosterzucht lebten, waren fleißig und thätig,
treffliche Haus- und Landwirthe und in vielen bürgerlichen Gewerben der ganzen
Nachbarschaft Muster und Vorbilder. Den Weinbau lehrten sie zuerst gründlich;
sie begnügten sich aber nicht mit der Erzeugung eines edlen Gewächses, sie wußten
es auch zu Markt zu bringen. In Köln, wohin damals der Handelszug der Rhein-
weine ging, hatten sie ihre Niederlage und die Stadt schenkte ihnen eine eigene
Rheinpforte. Auch den Gewinn der Schifffahrt wandten sie sich zu, bauten Fahr-
zeuge, nahmen Schiffeleute unter ihre Laienbrüder auf, erwirkten sich von Käufern
und Fürsten Freiheit von allen Zöllen und ließen ihre eigenen Geschirre den Rhein
auf und niedergehen. Sie schickten auch das feine oberländische Mehl ins Nieder-
land, richteten Møhl- und Walkmøhlen, Gerbereien und Tuchmanufakturen ein.“
So der Protestant Simrock. Und was die Cisterzienser in Deutschland einst am
Rhein, das waren sie zur selben Zeit auch bei uns an der Donau. Unter andern
kauften sie viele Weinberge an sich und trieben mit dem Weine Handel und ver-
weigerten dem Bischof von Fünfkirchen Galanus den Zehent von dem, was sie nicht
zu ihren Bedürfnissen, nur des Handels willen an sich gebracht hatten. Des Bi-
schofs Klage kam vor Papst Innocenz III., welcher ihnen die Entrichtung des
Zehents einschärfte und widrigenfalls Einziehung ihrer sämmtlichen Befreiungen
androhte. Die Urkunde steht bei Koller. Übrigens lebte in den Cisterziensern Un-
garns der Geist ihres Ordens, Gottseligkeit und Arbeitsfleiß erbaulich fort, bis
der unglückliche Tag bei Mohatsch, an dem so viel Gutes unterging, auch ihres
Paradieses Zerstörung herbeiführte.

als Ban von Slavonien, dann als Verweser Dalmatiens und Kroatiens, endlich bis zu Belas III. Hintritt als Gubernator beider Provinzen unterzeichnet. Das spricht für seine Gewandtheit in Staatsgeschäften; das ihm zuerkannte Werk über Attila für seine gelehrten Kenntnisse, und das von Clemens III. ihm verliehene Pallium, das Zeichen kirchlicher Machtfülle, und in der Regel nur der Erzbischöfe eigentlicher Schmuck, für seine Verdienste um das Kirchenthum. Der große Papst Innocentius III. „der mächtigste und umfassendste Geist seit Julius Cäsar,“ beehrte ihn mit dem Titel: „Unerschütterliche Säule der Kirche.“ Weil er selbst wegen Altersschwäche am Kreuzzug ins h. Land nicht mehr Theil nehmen konnte, unterstützte er dazu mit Geld Andreas II. und starb 1218.

13. Bartholomäus von 1219—1252. Er erbaute 1225 den Eremiten auf dem Jakobsberge bei Fünffirchen Zellen und Kirche, und gebot allen in seinem Sprengel zerstreuet und einzeln wohnenden Einsiedlern, den Eremiten auf dem Berge Ürögh (so hieß damalen der genannte Berg) beizutreten und gab ihnen zur Richtschnur ihres gemeinschaftlichen Lebens eine kurze, einfache und sehr zweckmäßige Verordnung. Auch ist er als Friedensstifter in der k. Familie, dann zwischen Koloman und den Tempelrittern preiswürdig. Als k. Gesandter war er viermal in Arragonien und wegen der großen Reisekosten genöthiget 18 Ortschaften zu verpfänden. In der verhängnißvollen großen Tartarenschlacht am Sajó hatte er mit viel persönlicher Tapferkeit gestritten und entrannte der größten Gefahr nur mit Mühe, ging nach Rom, um den h. Vater um Hilfe für das unglückliche Vaterland zu bitten. Die Gebeine dieses guten Hirten wurden, wie er es verlangte, in der berühmten Abtei zu Clugny in Burgund begraben. Es ist beinahe außer Zweifel, daß er mit der Gemalin Andreas II. Zolantha, der Tochter des Grafen von Burgund, nach Ungarn kam und hier sich um sein neues Vaterland die schönsten Verdienste erwarb.

14. Achilles. War ein besonderer Wohlthäter der Eremiten auf dem Jakobsberge.

15. Job II. Glänzte im Kriege mit Böhmen als Anführer und wurde 1273 bei der Vertheidigung von Raab kriegsgefangen.

16. Paul I. Nahm in Wien 1298 Theil am Fürstencongreß gegen Abolph von Nassau. — 17, Peter I. — 18. Ladislaus.

19. Nikolaus I. Bei der Heerfahrt Ludwigs des Großen nach Neapel zeichnete er sich mit seiner außerlesenen Reitereschar besonders aus. Noch mehr aber gereicht ihm zum Ruhm seine innige Frömmigkeit, sein apost. Feuereifer, seine Herzensgüte, mit einem Worte, sein wahrhaft bischöflicher Wandel. Unter andern erbaute er nicht weit von seiner Domkirche zur besonderen Verehrung der h. Jungfrau, der Mutter ewiger Liebe, eine schöne Kirche mit 8 Altären; und es wird von ihm gerühmt, daß er in der Regel selbst dem Volke Gotteswort verkündigte, weßwegen Papst Klemens VI. ihn berechnigte, Allen, welche seine Predigten anhören würden, von der kirchlichen Bußzeit hundert Tage zu erlassen. Das härte Bußkleid kam nie von seinem Leibe, seine bischöflichen Einkünfte waren der Schatzkasten der Nothleidenden; und wenn dieser erschöpft war, ging er des Nachts selbst in den nahen Wald und brachte Holz auf seinen Schultern, um die Hütten der Armen zu erwärmen. Im Jahre 1351 ließ er die Reliquien des h. Livinus von Gent nach Fünfkirchen bringen, und starb im Rufe der Heiligkeit 1360 und wurde in der von ihm erbauten Kirche beigesetzt.

20. Wilhelm. Von 1361 bis 1373. Als weiser Staatsmann und beinahe beispiellos freigebiger Maecenas gleich ehrwürdig. Was er für die zu seiner Zeit in Fünfkirchen errichtete Universität gethan, werden wir weiter unten sehen.

21. Valentin aus dem adelichen Geschlechte von Alfan, erhielt die Kardinalswürde und brachte im Jahre 1381, als er als k. Gesandter in Rom war, auf König Ludwigs Verlangen von Venedig die Gebeine des h. Paulus, ersten Einsiedlers, nach Ofen. Er starb 1408 den 19. Nov. Sein Grabmal ist zu sehen in der Corpus-Christi-Kapelle. Valentin beschrieb auch die Geschichte der Übertragung des genannten h. Leibes nach Ungarn, und diese Beschreibung ist auch für die ung. Reichsgeschichte von besonderem Werthe.

22. Johann II., *) und 23. Heinrich. Beide Edle von Alben,

*) Von großem Interesse ist sein wahrhaft bischöfliches Testament, das er als Bischof von Agram, wohin er nämlich 1420 versetzt wurde, 1433 sterbend in Fünfkirchen machte. Die eine Hälfte seines Silbers und seine Bücher vermachte er der Domkirche zu Agram, die andere Hälfte der zu Fünfkirchen und seinem Bruder Rudolph. Ferner hinterließ er bedeutende Summen und ausgezeichnete Kostbarkeiten zu Kirchengründen und anderen frommen Zwecken. Unter andern gedachte er auch der Spitäler des h. Antonius und der h. Elisabeth und dann des Aussaßhauses des h. Petrus zu Agram. Ein gewöhnliches Messstipendium waren damals 20 Denare.

aus dem Geschlechte der Silleyer. — 24. Andreas I. Ruhmwürdig ist seine Uneigenmüßigkeit, mit welcher er genehmigte, daß der ohne Testament verstorbenen Domherren hinterlassenes Vermögen, bisher des Bischofs Erbtheil, in Zukunft der Kirche, zur Unterhaltung der Gebäude und h. Geräthschaften heimfallen sollte. 25. Nikolaus von Barnis.

26. Janus Pannonius (eigentlich Johann Gesinge von 1459 bis 1472. In einem Dorfe der Verözer Gespanschaft, nicht weit von der Dravemündung geboren, verlor er, als Knabe von sechs Jahren, schon seinen Vater; seine Mutter Barbara Vitéz von Zredna, Schwester des damals noch armen Johannes Vitéz, Schreibers bei Johannes Hunyady, erwarb sich durch Spinnen und Weben die Mittel, ihn mit zwei ältern Söhnen und einer Tochter zu ernähren; und von eben diesem Erwerb bestritt sie auch seinen ersten Schulunterricht, wahrscheinlich zu Fünfkirchen. *) Erst in seinem 13. Jahre war ihr Bruder, seit zwei Jahren Großwardeiner Bischof, im Stande, sich des vielversprechenden Neffen anzunehmen, und ihn auf seine Kosten nach Ferrara, zu seinem altem Freunde, Guarini von Verona zu senden.

Guarini, einst zu Konstantinopel des Manuel Chrysoloras bester Schüler, dann als Italer, erster Lehrer der griechischen Sprache in seinem Vaterlande, war damals sowohl als Lehrer als auch als Schriftsteller hochberühmt und darum von lernbegierigen Italtern, Franzosen, Spaniern, Deutschen, Polen, Dalmatern und Ungarn in seiner Schule besucht. In dieses Mannes Haus, unter dessen Leitung und Unterricht machte Janus in Frist von vier Jahren solche Fortschritte in den Wissenschaften, daß ihm Guarini das Zeugniß gab, daß er weder aus Italien, noch aus der Fremde einen Schüler gehabt habe, dem jungen Magyaren an Vorzüglichkeit, Gelehrigkeit und Talent vergleichbar. Sprach er Latein, so schien er ein Römer; sprach er griechisch, ein Athenienser. Von Italiens gelehrtesten Männern geschätzt, bewundert, gepriesen, kehrte er, vierundzwanzig Jahre alt, in das Vaterland zurück, und erhielt sechsundzwanzigjährig das Bisthum Fünfkirchen. Der Ertrag seiner Pfründe both ihm reichliche Mittel dar zur Anlegung einer

*) Dankbar dafür, sang er:

„Quicquid lana tibi, quicquid tela Lucelli

Attulerat, merces erudientis erat.“ Eleg. Lib. I. Eleg. 6.

kostbaren Sammlung griechischer und römischer Schriftsteller. Auch die Mathematik und Astronomie gewann er lieb und Gazulo mußte ihm dazu die Ringe des Ptolomäus und andere mathematische Instrumente zu Ragusa anfertigen lassen. „Jetzt“, so schrieb er unter andern an seinem Freunde Galeotti, „jetzt muß gelesen, studirt, geschaffen werden, so lange noch der jugendliche Sinn lebt, der Geist frei waltet, das Gemüth gefügig ist. Wird mir Alter vergönnt, so soll es der Sittlichkeit, nicht der Gelehrsamkeit, und mehr dem Seelenheil, als dem zeitlichen Ruhme geweiht werden.“ Allein diese Zeit war ihm versaget. Er wurde von dem Könige in den wichtigsten Angelegenheiten gebraucht, und lebte viel an dessen Hofe, der ihm als Staatsmann und als Dichter schätzte. Als Poet steht er sicher den besten des Mittelalters gleich. So lebte Janus geachtet, geliebt und glücklich, als er in die Verschwörung verwickelt wurde, welche sich zu Gunsten Kasimirs über ganz Ungarn ausbreitete. Als Mathias siegte, floh Janus, und verbarg sich bei einem seiner Freunde, wo er jedoch, noch nicht vierzigjährig vor Gram starb.

Die Geistlichkeit getraute sich nicht, den Geächteten zu begraben, sondern setzte seine irdischen Überreste in einer der Domkirche nahen Kapelle in einer verpichten Truhe bei. Nach geraumer Zeit kam der König nach Fünfkirchen und besah auch die Domkirche, da bat die Geistlichkeit, zu erlauben, daß sie die Leiche bestatte, wie es einem Kirchenfürsten geziemt. Der König bedauerte das traurige Schicksal des Janus, verwies der Geistlichkeit ihre Furcht und hieß dem Todten feierliche Exequien halten. — Eine große Anzahl seiner Werke und was zur Kultur seines Volkes, sagt Feßler, vielleicht am meisten beigetragen hätte, seine Ungarische Sprachlehre ist verloren gegangen.

27. Sigmund Ernst, ein Sohn des von Schwaben nach Ungarn eingewanderten und hier bis zur Würde eines k. Schatzmeisters emporgekommenen Hans Ernst. Sigmund erbte von seinen überaus reichen Vater große Reichthümer und ließ Fünfkirchen durch mehrere großartige Bauten verschönern *) und starb 1505. In seinem Testa-

*) Papst Alexander VI. schrieb 1500 den 10. Oktober an ihn: „Ehrwürdiger Bruder 2c. „Du bist bei uns bittlich eingekommen, daß, indem du im Dome zu Fünfkirchen theils einige Kuppeln und Gebäude neu erbauen, theils erneuern hast lassen und dein Wunisch es sei, dieselben zur größeren Andacht der Gläubigen und He-

mente vermachte er dem Lande 10,000 Dukaten zur Befestigung der Besten Szabács und Belgrad; auch fielen die 300,000 Dukaten, die man nach seinem Tode in seiner Verlassenschaft vorfand, dem k. Aerar anheim. Bonfin sagt, daß Sigmund ein stattlicher, hochgebildeter Mann war, der seine gelehrte und gefällige Bildung in Italien empfangen hat.

28. Georg Szakmáry, auch Szathmáry genannt. Als Kirchenfürst eben so als auch als Diplomat und Freund der Wissenschaft und Gelehrten ausgezeichnet. Er ließ Fünfkirchen durch herrliche Bauten verschönern, und eine der erhabensten Zierden des Domes, nämlich der wunderschöne und wahrhaft wunderbar erhaltene Altar vom rothen Marmor in der Corpus-Christi-Kapelle, ist auch sein Werk. Der gelehrte Bischof von Gurk, Hieronymus Balbi und der hochberühmte Erzbischof Olah waren seine Zöglinge. Auch schickte er viele ausgezeichnete Jünglinge nach Italien, um sich dort, insbesondere auf der Hochschule zu Bologna, ausbilden zu lassen. Als er 1515 beim Fürsten-Congreß im Wien als Reichskanzler erschien, begrüßte ihn die Wiener Universität mit einer feierlichen Rede, worin es unter andern heißt, daß er den Gottesdienst stets so herrlich, so eifrig und feierlich halte, daß viele ihn als ihr Vorbild betrachten, und daß er beinahe zu allen seinen Gastmalen Gelehrte lade, daß er sie ehre und liebe und freigebig unterstütze. — Dubravius erzählt von ihm wie folgt. „König Wladislaw verlor (durch Fahrlässigkeit) seine Städte, Schlösser, allen Tribut, dergestalt, daß er in Mähren gar keine Einkünfte hatte, in Böhmen aber die allergeringsten. Es übersteigt allen Glauben, daß er in Ungarn, in diesem reichen und überaus fruchtbaren Lande, nicht ein Mal in solcher Noth war, daß weder in der Speisekammer, noch im Keller irgend ein Vorrath sich vorfand, und er sich genöthigt sah, ein Mittagmal zu erbetteln. Ich selbst habe es zu Ofen gesehen, wie die Hofdiener mit leeren Flaschen zum Bischofe Georg von Fünfkirchen liefen und Wein für des Königs Mittagmal forderten. Der Bischof fragt, ob sie denn keinen Wein im Schlosse hätten? nicht einen Tropfen, erwiederten sie.

hung und Verherrlichung des Gottesdienstes mit Bildern und Gemälden zu schmücken, und hier, wie du behauptest, Fr. Jakob aus dem Benediktiner Orden der berühmteste Maler sei, Wir diesem erlauben möchten durch ein Jahr bei dir in deinem Hause zu wohnen, um die genannte Kirche zu malen und zu zieren; — und da Wir diesen deinen ehrhaften und lothwürdigen Wünschen gern nachkommen, so erlauben Wir zc.

Die Unwürdigkeit der Sache empörte den Bischof, er eilte zum Könige selbst, warf jenem, dem die Besorgung des k. Hofstaates oblag, schmutzigen Geiz und niederträchtigen Betrug vor, und sandte sofort mehrere Fässer Wein aus seinem Hause in das k. Schloß. — Im Jahre 1521 gelangte er auf den erzbischöflichen Stuhl in Gran und starb bald darauf zur Trauer aller Gutgesinnten. Glückselig war Georg und gewiß ob seiner Verdienste solcher Gnade gewürdigt, daß er fortgenommen ward, ehe er die Verwüstung des theuren Vaterlandes sah, zum Wohl dessen er außerordentlich viele Opfer brachte. Ehre seinem Andenken! Fejler sagt, durch seinen Tod (7. April 1524) hatten der König und das Reich ihre festeste Stütze verloren.

29. Philipp More. Als k. Gesandter von Venedig zurückkehrend, eilte er seiner Pflicht getreu nach Mohatsch, wo König Ludwig mit seinen Schaaren den Türken schon gegenüberstand. Und an jenem Tage (29. Aug. 1526), der, wie Fejler sagt, des ungarischen Volkes blutigster, in der That rühmlichster in seinen nächsten Folgen schrecklichster, in den entfernteren, unter Gottes Führung, glücklichster war, starb er den Heldentod fürs Vaterland. Mit vielen tödlichen Wunden bedeckt entriß er sich nämlich der Schlacht und starb auf der Flucht. Sein Leibarzt bedeckte den entseelten Leichnam mit grünen Zweigen und Aesten und behielt sich die tausend Dukaten, die er in seinem Gürtel fand. Nach dem Abzug der Feinde wurde die Leiche aufgefunden und beigesetzt. Und dies war das Ende des Bischofs und der Anfang jener unbeschreiblichen Drangsale, die jetzt über Fünfkirchen hereinbrachen.

30. Georg Syulok. — 31. Johann Eßéký. — 32. Stanislaus Báraljay. Wie Stanislaus Fünfkirchen verlassen mußte, haben wir schon weiter oben erzählt.

Und das waren jene Männer, die bis zur Türkenherrschaft den Bischofssitz von Fünfkirchen zierten, und fast ohne Ausnahme glaubens-treu, sittenrein und seelenstark des Guten unendlich Vieles wirkten. Viele aus ihnen waren die ausgezeichnetesten Prälaten Ungarns und hatten an den Geschicken des Landes ihren wesentlichen Antheil.

Das Domkapitel und der übrige Stadtflecken.

Wie der Bischof von Fünfkirchen so erfreute sich auch stets sein Domkapitel eines besonderen Ansehens im ganzen Reiche. In Urkunden

finden wir sehr viele Mitglieder desselben mit den Ehrennamen: „Magister, Doktor, Gelehrter, Schulmann“, und mehrere von ihnen gelangten zur bischöflichen Würde. Auch zu Staatsämtern wurden viele aus ihrer Mitte verwendet. Johann Ust zeichnete sich auf der Kirchenversammlung zu Konstanz besonders aus. — Im Jahre 1332 bestand das Kapitel aus 40 Domherren und die Kollegiatkirche des h. Johann des Täufers zählte mit dem eigenen Probst 10 Kanoniker. Auch die Kollegiatkirche zu U. L. Frau hatte eigene Benefiziaten. In den ersten Zeiten spendete der Bischof den Brüdern (den Kanonikern) den Unterhalt und sorgte für die Familie (Domklerus), später aber hatten die Domherren ihre besonderen liegenden Gründe, wie es schon aus einer Urkunde Bela III. vom Jahre 1190 ersichtlich ist. 1494 besaß das Domkapitel in Slavonien allein 240 ganze Bauerngründe und war verpflichtet zum Heeresbann ein halbes Banderium (200 Reiter) zu stellen. 1526 befand sich der Domprobst Ladislaus Macedonias mit Ludwig auf der Heeresfahrt nach Mohatsch, wurde aber vom König schon von Gödvar nach Ofen zur Königin zurückgesendet, um Hilfe zu betreiben. — Als die fürchterliche Kunde der Vernichtungsschlacht bei Mohatsch nach Fünfkirchen kam, ergriffen die Domherren mit den Kirchenschätzen die Flucht, fielen aber in die Hände des aus der Schlacht glücklich entkommenen Palatinus Báthory, der ihnen dieselben mit Gewalt zu rauben, sich nicht scheute.

Außer den Domherren hatte Fünfkirchen noch eine zahlreiche Priesterschaft. Pfarrer Stephan schreibt 1581 an Papst Gregor XIII., daß vor dem Bluttag zu Mohatsch mehr denn 300 Priester zur Fünfkirchen wohnten, deren keiner dürftig war.

Einen Maßstab, wie reich einst der Klerus der Fünfkirchner Diözese war, geben uns die Rechnungen der päpstlichen Zehentner vom Jahre 1333, aus denen es sich ergibt, daß die Annaten in unserer Diözese allein 16,000 Gulden, eine große Summe für die damalige Zeit, betrugen.

Und aus dieser großen Zahl der Domherren und der übrigen Priester zu Fünfkirchen können wir auf das einigermaßen schließen, was wir gar nicht mehr kennen, wovon allenfalls in Rom noch Spuren sind, nämlich auf die Herrlichkeit des Gottesdienstes im Mittelalter. An den Domkirchen waren Hunderte von Priestern im Dienst; 40 bis

70 Domherren aus dem ältesten Adel in rothen seidenen Talaren und schneeweißen Chorhemden, mit ellenbreiten Spizen besetzt, eine gleiche Anzahl Vicarien in schwarzen Talaren, dazu lange Reihen Sänger und Chorknaben füllten das Chor zu beiden Seiten. Der volle Gesang aus so vielen Kehlen in der feierlichen lateinischen Sprache und darunter die Orgel *) mit ihrer donnernden Posaune machte die Herzen und Mauern beben. Schon in den Stunden der Nacht begann der Chorgesang täglich, und an hohen Festen dauerte er mit einigen Unterbrechungen selten unter 12 Stunden. Die Mönche mußten sogar einige Male in jeder Nacht sich zum Chordienste versammeln, und in großen Städten, wo der Klöster sehr viele waren, machten die Glöcklein, welche in dem einen Kloster um diese, in dem andern, um jene Stunde, die Brüder zur Kirche riefen, in den Nächten eine eigene Lebendigkeit.

Möge jedoch Niemand denken, daß die vielen Klöster und Kirchen einst unserer Stadt zur Last gewesen wären; nein, sie waren ihr vielmehr zur schönsten Zierde und zu Nutz und Frommen. Die Klöster waren von jeher, besonders aber im Mittelalter eine Zufluchtsstätte mancher nach Vollkommenheit, nach Seelenruhe strebenden reinen oder bußfertigen Seele; sie waren eine Zufluchtsstätte für Arme, Kranke und allerlei Nothleidende; sie waren wahre Heiligthümer. Vergnügen und Sünde waren in vielen Klöstern gleichbedeutend. Man schlief auf einem bloßen Brette, man trug ein rauhes Kleid, und aß mäßig; — in einigen Klöstern kam nie Fleisch auf den Tisch — man geißelte sich und fastete oft und streng. Außer den Andachtsübungen waren Handarbeiten die Beschäftigung der Mönche. Ihre Kleider verfertigten sie selbst, andere arbeiteten im Garten, auf dem Felde, schrieben römische und griechische Klassiker ab, die ohne sie verloren sein würden, unterrichteten die Jugend, verbreiteten das Evangelium unter wilde Völker und waren so der Welt zum unbeschreiblichen Segen. Die Mönche des Mittelalters haben die Baukunst, die Malerei, die Musik, Physik, Mechanik und

*) Von unserem Dome wissen wir urkundlich, daß im Jahre 1340 der Organist desselben auf eine mit Edelsteinen besetzte Insele als Pfand 99 Goldgulden dem obgenannten Veit Huendler lieh und dafür jährlich an Zinsen 10 Dukaten bekam. Auch verpflichtete sich derselbe Schuldner in einer andern Urkunde, seine Schuld zweifach zu erstatten, wenn er über Jahr und Tag nicht baar und richtig dieselbe entrichten würde. Ein Blick in die damaligen Geldverhältnisse. — Ferner kommt in den Urkunden derselben Zeit auch ein Domherr als Organist vor.

andere Wissenschaften erfunden, geübt oder vervollkommenet. Und so viele aus ihnen weiheten ihre Tage h. Pflichten, ihr Beispiel der Nachwelt, daß es nicht zu verwundern ist, warum die Zeitgenossen ihnen so reiche Vermächtnisse aussetzten, oder sogar ihr ganzes Vermögen zur Gründung eines neuen Klosters verwendeten. Den Benediktinern gebührt unstreitig der größte Ruhm; sie haben große Häuser, herrliche Kirchen gebaut, Länder civilisirt, Völker bekehrt, und mit dem Kloster das Spital und die Schule verbunden.

Schulwesen.

Wie an den übrigen durch Stephan den Heiligen neuhergestellten Bisthumssitzen so bestand auch in Fünfkirchen gleich anfangs eine Domschule. Schon unser erster Bischof Bonipert schickte 1008 Hilduin nach Frankreich zu seinem Freunde dem gelehrten Fulbert, Bischof von Chartres, mit der Bitte, er möge ihm ein Exemplar von Priscians Schulbuche senden. Die ehrwürdigen Oberhirten, welche die ersten Bischofsstühle Ungarns zierten, wußten es am besten, daß die Wissenschaft das Leben der Kirche fördere; wie ihre Mitbrüder schon lange in den deutschen Gauen und andern Ländern, so hatten auch sie an ihrem hehren Dome die Hallen der Wissenschaft groß und edel angebaut. Jede gelehrte Bildung, alle wissenschaftlichen Anstalten waren im Mittelalter von der Kirche ausgegangen; die Schulen in den Klöstern und an den Kathedralkirchen waren die einzigen Lehranstalten, welche in weiten Kreisen Licht und Bildung verbreiteten.

Und als in Italien, Frankreich, England und Deutschland jene großartigen Anstalten sich bildeten, die als hohe Schulen wie gewaltige Leuchthürme aus dem Dunkel jener Zeit herüberragen, und die Morgenröthe der Wissenschaften sich über Ungarn zu verbreiten begann, da ward Fünfkirchen zur Universitäts-Stadt vom König Ludwig dem Großen außersehen.

Universität.

Ludwig erbat sich im Jahre 1365 von dem h. Vater, Urban V. die Erlaubniß, in Fünfkirchen, als in der vorzüglichsten und dazu geeignetesten Stadt seines Reiches eine hohe Schule errichten zu dür-

fen. *) Es konnte nämlich in jener Zeit ohne Intervention des kirchlichen Oberhauptes und ohne dessen Genehmigung kein *studium generale* — Universität — zu Stande kommen. Es ging dieses schon aus der Anschauung hervor, daß alle wahre Wissenschaft in dem Boden der Kirche wurzeln müsse, und darauf war denn auch der Grundsatz gebaut, daß Niemand auf einer hohen Schule irgend eine Wissenschaft, am wenigsten aber Gottesgelehrtheit, oder das geistliche Recht, lehren dürfe, wenn er nicht vom Papste oder einem Bevollmächtigten desselben dazu die Ermächtigung erhalten hatte. So suchte Kaiser Karl IV. die Bestätigung der von ihm zu Prag 1338 gestifteten ältesten Universität Deutschlands nach; so hatten Herzog Rudolf IV. und dessen erlauchter Bruder Albrecht III. die Bestätigung der von ihnen zu Wien 1365 ins Leben gerufenen Hochschule beim h. Stuhle eingeholt; so ist auch, nur um 2 Jahre später als die Wiener, die Hochschule zu Fünfkirchen mit ausdrücklicher Erlaubniß des Papstes zu Stande gekommen. Die Bestätigungsbulle der Fünfkirchner Hochschule von Urban V. den 1. Sept. 1367 ist mit den nämlichen Worten, mit welchen die Urkunde der Wiener Universität, ausfertigt, und der h. Vater bewilligte, daß in Fünfkirchen das kanonische und Civil-Recht, so wie alle erlaubten Wissenschaften, die Theologie ausgenommen, gelehrt werden dürften; er ertheilte den Lehrern und Studirenden alle Privilegien, Freiheiten und Begünstigungen, deren sich andere Lehrer und Schüler erfreuten, so wie die Macht Doktores oder Magister zu ernennen, jedoch unter der Bedingung, daß sie jederzeit dem Bischöfe, oder wenn das Bisthum erlediget wäre, dem Vikar oder Kapitel vorgestellt und von diesem geprüft und bestätigt werden. Der Unterhalt der Lehrer fiel dem Könige von Ungarn heim. In einem andern Schreiben ertheilt 1376 der Papst den geistlichen Lehrern die Befugniß, die Einkünfte ihrer geistlichen Pfründen, die sie wo immer besitzen mögen, durch fünf Jahre zu be-

*) Eine Hochschule der damaligen Zeit hieß *studium generale* nicht von der Gesamtheit der sogenannten Wissenschaften, welche anfänglich gar nirgends beisammen gefunden wurden, sondern weil eine solche Schule neben den einheimischen auch auswärtige Schüler aufnahm und weil die auf ihr erlangten Würden überall Anerkennung und Geltung fanden. In diesem Sinne hieß oft auch eine einzige Fakultät *studium generale*, Sieh Zeitschrift für die gesammte Theologie. Wien 1851. S. 307. Universität und Kirche. Seite 307.

ziehen, ohne verpflichtet zu sein, an dem Orte, wo ihre geistlichen Pfründen liegen, zu wohnen.

Die vorzüglichsten der Universitätsrechte, von denen Urban Erwähnung macht, sind nach J. Buß:

1. Das Recht der Autonomie, d. h. das Recht, ihre eigenen inneren Angelegenheiten selbstständig zu ordnen.

2. Das Recht, ihre Corporations-Vorstände z. B. den Rektor, die Dekane zu wählen.

3. Das Recht jede erlaubte Wissenschaft und Kunst zu lehren. (Verbotene Wissenschaften waren, sagt Meiners, die verschiedenen Zweige der Schwarzkunst.)

4. Das Promotionsrecht. 5. Das Recht der Selbstergänzung, oder das Recht, die Professoren selbst zu wählen.

6. Das Recht, Gutachten zu geben.

7. Das Recht, alle ihre Amtleute und Diener anzustellen.

8. Das Recht des eigenen Gerichtsstandes und der eigenen (akademischen) Gerichtsbarkeit.

9. Das Recht, eigenes Vermögen zu haben und zu verwalten.

10. Das Recht, als Körper, in Staat und Kirche selbstständig aufzutreten, namentlich bei Synoden und auf den Landtagen.

11. Das Recht der akademischen Insignien und der aus der kirchlichen hervorgegangenen Amtstracht. *)

12. Verschiedene auf ausdrücklicher | päpstlicher und landesfürstlicher Verleihung beruhende Ehrenrechte.

13. Das Patronats- und Präsentationsrecht für denselben incorporirte Kirchen, Pfründen und Stiftungen.

Diese Rechte waren also jene von denen Urban V. sagt „alle jene Privilegien, Rechte und Freiheiten, deren sich die Lehrer und Studierende anderer Universitäten (ganz oder theilweise) erfreuen“, und die er daher auch der Fünfkirchner Hochschule ertheilte.

Von diesen Rechten wollen wir in Hinsicht unserer Fünfkirchner

*) Die akademischen Insignien sind: 1. Das Universitäts- und die Fakultätscepter; 2. Die Epomis, auch Kappa genannt, ein mantelartiges Oberkleid mit einem über die Brust und Achsel fallenden purpurrothen und weißverbrämten Kragen; 3. eine große goldene Kette mit einem Medaillon oder einem Stern am vordern Ende; 4. ein hochrothes oder violettes Barret.

Hochschule nur das Promotionsrecht etwas näher erörtern. Nach der päpstlichen Confirmationsbulle mußte der Kandidat der Doktorswürde von der betreffenden Fakultät dem Bischofe oder seinem Stellvertreter vorgeführt werden. Dieser hatte sofort alle Doktoren und Lehrer der Fakultät zu berufen, den Kandidaten persönlich zu prüfen oder in seiner Gegenwart nach akademischem Gebrauche über alles das prüfen zu lassen, was zur Doktorswürde zu wissen nöthig ist, und ihm dann die Lizenz und den Grad (*honorem*) zu ertheilen. In Wien mußte der Doktorand, (damals war dort noch kein Bischof) dem Probst der Stephanskirche als dem Bevollmächtigten des Papstes und Universitätskanzler vorgestellt werden. Wie in Fünfkirchen der Bischof, so hatte nämlich in Wien der Probst das Verfahren der Fakultäten zu überwachen und zu verhüten, daß keine Mißbräuche bei den Promotionen vorkommen, ohne aber auf den inneren Hergang derselben einzuwirken. Die Ertheilung der Doktorswürde (*Conventus* wie Urban V. sagt) aber geschah, was den engen Bund der Universität mit der Kirche zeigt, in der Domkirche. In feierlichen Zuge begab man sich dorthin, der Archidiacon oder dessen Stellvertreter hielt eine Anrede und ertheilte die Erlaubniß zur Promotion, d. h. zur Einführung in das Lehramt. Der promovirende Doktor überreichte nun dem Kandidaten die Insignien der neu erworbenen Würde unter Trompeten, Paukenschall und unter dem Geläute der großen Glocke: den Doktormantel, das rothe Viret, den Ring, das Buch, die goldne Kette, unter gleichzeitiger Umarmung und Anweisung des Sitzes auf dem Katheder. — So wurde es an der Wiener und gewiß auch an der ihr gleichzeitigen und in allen ähnlichen Fünfkirchner Hochschule ursprünglich gehalten. (Sieh hierüber die oben erwähnte, mit großer Gelehrsamkeit und preiswürdigstem Eifer verfaßte Abhandlung des Dr. Hasel.) Der auf solche Weise unter Intervenirung eines vom Papste aufgestellten Bevollmächtigten (meistens Kanzler genannt) promovirte Doktor erhielt das Recht an allen Universitäten zu lehren und wurde den Adelligen gleichgehalten. Dieses letztere Vorrecht wurde in Ungarn auf alle Studirende ausgedehnt und erhielt sich bis zur neuesten Zeit.

Wilhelm, Bischof von Fünfkirchen, unter dem unsere Hochschule entstand, wies dem Professor des kanonischen Rechtes, Galvan Betini von Bologna, einen jährlichen Gehalt von 600 Dukaten an, schenkte

ihm in Fünfkirchen ein Haus, das zwischen den Häusern des Saracenen (Kaufmann) von Padua, des Johann Kammerarius, des Lederers Pesch und des Archidiafon von Tolnau lag, dann das Dorf Üröggh, das jährlich wenigstens 70 Dukaten trug, wie Betini es selbst bezeugte, und zwar nicht nur ihm persönlich, sondern auch dessen Erben, was jedoch der Papst nicht bestätigte.

Wie groß die Zahl der Studirenden (2000 bis 4000) auf der Hochschule zu Fünfkirchen war, das haben wir schon oben gesehen, und Niemand wird sich darüber wundern, der es weiß, daß in damaliger Zeit die Studirenden an solchen Hochschulen nicht allein aus Dominicellaren oder jungen Ordensleuten bestanden; vielmehr waren die Studenten häufig reife Männer aus den angesehensten Geschlechtern, Domherren, Prälaten, Mitglieder hoher Stifter oder angesehener Klöster, zu den wichtigsten Ämtern bestimmt, welche sich hier in den Wissenschaften ausbilden, ja etwa selbst zu künftigen Lehrern tüchtig machen wollten. — Timon schreibt, daß in der Schlacht bei Mohatsch 300 Studirende von der Hochschule zu Fünfkirchen den schönen Tod fürs Vaterland starben. Wie so viel Großes und Herrliches so ging auch die Hochschule von Fünfkirchen bald nach der genannten Schlacht in den Stürmen der nächstgefolgten furchtbaren Zeit unter. Petrus Illcinus war ihr letzter Rektor.

Neben der Universität bestanden zu Fünfkirchen auch noch andere Schulen. Veit Hündler schreibt im Jahre 1460, daß Anton, ein Sohn eines Kürschners von Kronstadt, zu Fünfkirchen approbirt und als Schullehrer fähig befunden wurde, was uns auf eine Art Präparandie schließen läßt; dann wissen wir, daß die Schüler der „höheren Schule“ zu Fünfkirchen im Jahre 1495 vom Könige ein Geschenk von 3 Gulden bekamen.

Einige Notizen über Fünfkirchens Vorzeit.

Da man in Ungarn von jeher mehr gehandelt als geschrieben hat, und von dem sparsam Aufgezeichneten das Meiste unter tartarischen und türkischen Verheerungen besonders in unserer Gegend, durch welche nämlich die große Heeresstraße der Türken über Belgrad, Peterwardein und Essegg durch zweihundert Jahre führte, vernichtet worden ist,

so wissen wir außer dem Angeführten nur Weniges noch von Fünfkirchens ungarischer Vorzeit. Als Privinna, der Marahanen Fürst, der vom Kaiser in unserer Gegend große Lehen erhielt, im Jahre 848 unter andern auch in Fünfkirchen eine Kirche erbaute, erhielt er Baumeister, Zimmerleute, Maurer, Eisenarbeiter und Maler aus Salzburg. Ferner erfahren wir aus der Stiftungsurkunde der Abtei Pécsvar,*)

*) Pécsvar befindet sich zwei kleine Meilen östlich von Fünfkirchen am südlichen Abhange des Mettschek, der früher Eisenberg genannt wurde, in einer reizend schönen Gegend. Die einstmalige hochberühmte dortige Benediktiner-Abtei, die zweite in Ungarn, verehrt König Stephan den Heiligen als ihren Urheber, der sie, wie der Stiftsbrief sagt, „mit Gottesbeistand zum Heil seiner Secte und zur Dauer des Reiches, zu Ehren der h. Jungfrau und des h. Benedikt gründete“ und mit allem Nöthigen auf das reichlichste versah. Kloster und Kirche waren noch im selben Jahre 1015 ausgebaut und wurden feierlich eingeweiht. Pécsvar war schon damalen ein volkreicher Flecken mit zwei Pfarreien; denn es heißt ausdrücklich in der Stiftungsurkunde: „Ferner schenken wir dem Stifte die zwei königlichen Kapellen, nämlich die mit dem Kloster verbundene Kapelle des h. Petrus und dann die zweite, die allgemein die Weiße Kirche genannt wird, mit ihren Pfarreien und Besizungen, in welchen Kirchen die vom Abte bestellten Priester dem Volke den vollständigen Gottesdienst zu halten haben.... Auch erlauben wir zweimal in der Woche Märkte zu halten, Sonntags oben bei der Peterskirche und Mittwochs im unteren Flecken.“ — Alle dem Stifte gehörigen Leute bewohnten 1116 Höfe in 41 Dörfern und sie waren verpflichtet von allen Ertrag ihrer Ländereien dem Kloster den Zehnten darzubringen. Die 200 freien Dienstmannen sollten das Kloster vertheidigen, wenn vielleicht gegen die Religion ein Aufstand entstünde und zwölf Reiter den Abt begleiten, so oft er im königlichen Hoflager erscheinen würde. — Wahrscheinlich war die genannte weiße Kirche jene weiße Kirche, die Kaiser Karl der Große für die zum Christenthum bekehrten Avarn am Fuße des Eisenberges erbauen hat lassen. Der Abt war befugt, sich der bischöflichen Insignien, (Ehrenzeichen) zubeziehen und hatte die bürgerliche Gerichtsbarkeit mit Ausnahme der halspeinlichen, im ganzen Umfange seiner Besizungen. Er war nur dem Erzbischofe von Gran unterworfen und konnte alle Pfarren auf den zur Abtei gehörigen Dörfern unabhängig von dem Diöcesan-Bischof nach eigenem Gutdünken besetzen. — Unter andern heißt es auch noch in der erwähnten vom h. Stephan ausgestellten Stiftungsurkunde: „Aquae etiam conductu, quoniam omnino fratrum officinas circumiret, idem decoramus monasterium.“ Woraus erhellt, daß die Mönche, wie man irrig hie und da glaubt, im Mittelalter keineswegs Müßiggänger waren; denn die nicht Pfarreien versahen, wurden damals zu angestrengter Arbeit im Hause, in Werkstätten, in der Bibliothek, bei Bauten und auf dem Felde angehalten.

Außer den genannten Ländereien schenkte der König der Abtei noch 120 Pferde, 84 Kühe, 1464 Schafe, 132 Schweine, und 92 Ziegen. Mit gleicher Freigebigkeit sorgte er und seine fromme Gemalin, die bayerische Gisela, für Bücher und die innere Einrichtung der Stiftskirche. Er schenkte ihr 29 Messkleider, 14 Dal-

welche Kunstgewerbe und Handwerksmänner in unserer Gegend zu Anfang des eilften Jahrhunderts vorhanden waren. Stephan schenkte nämlich im Jahre 1015 der genannten Abtei 200 freie Bauern, Dienstleute zu Pferd 156, Fuhrleute 409, Winzer 110, Meier 36, Bienenwärter

matiken, 50 Alben, 10 Tapeten, *) viele Gewänder für die Altäre und Altardienner, 5 Tragaltäre (gewiß zu Missionen), Stuhlüberzüge, 9 Kreuze, 11 Kelche, 4 Rauchfässer, 4 silberne Kannen, 6 Leuchter. — Im Jahre 1158 wurde die Schatzkammer des Klosters, die sich in der Kapelle des h. Johann des Täufers befand, ein Raub der Flammen und es verbrannten mit vielen Urkunden auch die heiligen Gefäße, die von Gold und reich mit Edelsteinen gezieret waren.

Der Herzog Damoslaus, vermuthlich der Schwager Andreas I., schenkte dem Altar des h. Benedikt eine silberne Tafel, und einen Tragaltar von Silber der Kirche zu Allenheiligen, in welcher er selbst unter dem Altare feierlichst begraben wurde. Und als später seine irdischen Überreste erhoben wurden, um in der Stiftskirche beigesetzt zu werden, „sand man im Sarge wunderbarer Weise wenigstens 1½ Maß des reinsten Oeles, vor den Augen aller Umstehenden, sagt der Chronist, das dann sammt den Gebeinen vor dem Kreuzaltar ehrfurchtsvoll begraben wurde.“ — Reich war auch die Schenkung Labislaus des Heiligen an die Abtei. Er bedachte dieselbe nämlich mit 5 Meiereien oder Pusten, die 200 Mansionen, Bauerngründe, zählten, (jede Mansio hatte damalen 12—14 Joch) und mit dem Platzgelde von zwei Wochenmärkten zur Bestreitung der Auslagen für die nöthigen Wachskerzen und für Weihrauch.

Bela II. der Blinde, der, wie die betreffende Urkunde sagt, „geblendet und in die äußerste Noth versetzt im Stifte Zuflucht suchte und vom Abte, von den Brüdern und den übrigen Klosterleuten ehrenvoll aufgenommen und durch geraume Zeit sammt den Seinen mit Speis, Trank, Kleidung und allem Nöthigen versehen wurde,“ bezeugte seinem Versprechen gemäß seine Dankbarkeit dadurch, daß er dem Stifte die dem L. Fiskus gehörigen Marktzölle von Tolna „*fratribus pro caligis et calceamentis*“, dann drei mit eigenen Gelde erkaufte Weingärten und drei Mansionen schenkte.

Im Jahre 1439 den 14. April haben Dr. Egerseg und Kaspar Calsroph, beide Domherren zu Fünfkirchen, im Auftrage des h. Stuhles die jährlichen Einkünfte der Abtei „im Markte Pécsvar in der Stube der größeren Wohnung des Herrn Abtes“ sowohl aus den Regesten als auch aus den Aussagen beeideter Zeugen aufgenommen, geschätzt und festgestellt in Gegenwart der zwei Pfarrer und des Johann Schwan und Michael, Bewohner von Pécsvar; und es waren nach dieser Aufnahme die currenten Einkünfte des jüngstverflossenen Jahres, außer dem Ertrage der Güter, 1405 Dukaten. Merkwürdig ist in diesem Verzeichnisse die ungeheure Wohlfeilheit aller Naturerzeugnisse. Ein Schwein stand im Preise eines Goldguldens (Dukaten); ein Kübel Wein 10 Denare; (100 Denare jener Zeit

*) Daß im Mittelalter auch in Ungarn an hohen Festtagen die Kirchen mit Tapeten, gestickten Teppichen gezieret wurden, geht aus dem Testamente des Bischofes Johann II. 1433 hervor, wo es heißt: *Pannos magnos imaginibus et picturis contextos lego cath. ecclesiae appendendos temporibus suis.*

12, Eisenlieferer 20, Fischer 50, Schmiede 10, Böttcher 6, Bildhauer oder Drechsler 12, Bäcker 9, Köche 10, Töpfer 3, Ledergärber 6, Zuckerbäcker 5, Goldschmiede 5, Zimmerleute 8; Müller 4, Schäfer 13, Stallmeister 3, Schweinmeister 3, Bediente für Gäste 3, Krankenwärter 4, Glöckner 5, Badeheizer 6. — Daß wenn nicht alle, doch die meisten von diesen Gewerbsmännern Deutsche waren, ist unbestreitbar. Die Urkunde sagt selbst; „*Balneorum servituti deputatos, quos a stuba stubarios vocare possumus, sex;*“ die Badeheizer

standen dem Werthe eines Dukaten gleich, folglich ist der damalige Denar vier Mal so viel werth, als die Denare unserer Zeit); ein Kübel (2 Preßburger Megen) Weizen 25, ein Kübel Korn 15 und ein Kübel Hafer 6 Denare. Im Pécsvarer Gebiete allein betrug die Weinfesteung der Abtei im genannten Jahre 3000 Kübel, und in Babarz wurden für den Weinzehent an Pacht jährlich 150 Dukaten gezahlt. Die Abgaben der auf den Gütern der Abtei ansässigen Bauern waren sehr gering; und von keinerlei Robot geschieht Erwähnung, was wieder den alten Satz bewährt: „Unter dem Krummstabe ist es gut wohnen.“ — Im Stifte wohnten damals 13 Priester und 6 jüngere Brüder. Für ihren Tisch gingen wöchentlich 150 Denare auf; und die 6 Brüder wurden um 10 Goldgulden gekleidet. In die Küche der Dienstmänner gab der Abt monatlich 6 Gulden für 100 Köpfe; und die von ihm gegen die Türken gestellten Lanzknechte hatten außer dem nöthigen Hafer für ihre Pferde auch noch ein gewisses Deputat an Weizen. — Aus diesen merkwürdigen Daten läßt sich auf Einkünfte und Verpflegungskosten der damaligen Abteien, wie auch auf manche andere Lebensverhältnisse schließen. — Die Abtei zu Pécsvar war schon im Jahre 1274 nach einem ungrischen Rechtsausdruck ein glaubwürdiger Ort (*locus credibilis*), hatte zu jeder Zeit fromme, gelehrte und würdige Männer aufzuweisen und konnte schon auf Geheiß des h. Stephan zwei Priestermonche als Prediger nach Eszék schicken. Erwähnenswerth ist ferner, daß nach der Meinung des gelehrten Döbrentey das älteste ungrische schriftliche Dokument, die berühmte Leichenrede aus dem 11. Jahrhundert vermuthlich aus dem Pécsvarer oder Fünfkirchner Rituale herkommt. — Im Jahre 1495 zahlte die Abtei „*ratione non exercituationis*“ an die k. Kammer 500 Goldgulden Steuer, denn wie viele andere königliche Abteien, so war auch Pécsvar befestiget. Der Bluttag von Mohatsch brachte auch ihr den Untergang. 1777 schenkte M. Theresia die Güter der Abtei der ung. Universität. Von den Abteigebäuden sind gegenwärtig nur noch wenig Überreste vorhanden.

Außer der Abtei zu Pécsvar hatten die Benediktiner in der Nähe von Fünfkirchen vor der Türkenzeit noch mehrere Klöster und zwar in Sisklos, Trinitas, Magocs und vermuthlich auch in Eszék, wo zu Ende des vorigen Jahrhunderts noch der dritte Theil einer herrlichen und wahrhaft großartigen gothischen Kirche stand und in seinen Ruinen als Pfarrkirche benützt wurde.

Ferner hatten die Pauliner auf dem Jakobsberge und in Patacs, dann bei Blas; die Augustiner in Sisklos und Szent-György; — die Franziskaner in Szigetvar ihre Klöster und die Johanniter eine Comthurei in St. Lorenz und die Tempelherrn in Droßlo, — und in der Nähe der Klöster hungerten die Armen nie.

hießen daher von der deutschen „Stube“ Stubarii. — Zur Bildung der Bewohner von Fünfkirchen hat gewiß auch viel der Umstand beigetragen, daß sowohl in der Stadt, wie auch in der nächsten Umgebung derselben sich zahlreiche Klöster befanden und viele derselben stets im lebhaften Verkehr mit dem Auslande waren. — Dann war Fünfkirchen auch der Hauptort der volkreichsten Gespanschaft. Baranya zählte nämlich im Jahre 1495 15,018½ Porten, während die viel größere Somogy nur 11,085 hatte. — Die besondere Kultur der Fünfkirchner Gegend erhellt ferner auch daraus, daß nach den Türken auch an solchen Orten noch großartige Ruinen von Pfarrkirchen standen, wo heutzutage nicht einmal eine kleine Kapelle zu finden ist. Die Baranyaer Gespanschaft zählte schon im Jahre 1332 außer den Stiftspxarren 251 Pfarreien.

Die Handelsthätigkeit der Fünfkirchner war schon durch die Lage der Stadt, nicht fern von der Donau, dann durch die Menge der erzeugten edlen Weine begünstigt und auch ausgedehnt. Peter Kanzan, der im Auftrage der Königin Beatrix unter Mathias Corvinus die Geschichte des Landes schrieb, nannte Fünfkirchen eine reiche Stadt *et nobile totius regionis emporium*, und den Mittelpunkt des Handels der ganzen Gegend, während Bonfin sogar sie *opulentissima*, die sehr reiche nennt. Auch befand sich in Fünfkirchen zu den Zeiten Ludwigs des Großen ein Münzamt. Und Mathias Corvinus gab den Fünfkirchnern das löbliche Zeugniß, daß sie sich der Vertheidigung ihres Glaubens und Vaterlandes mit Ernste und Eifer widmeten. — Fünfkirchen hatte stets seine eigene Gerichtsbarkeit und seine Bürger waren allezeit geachtet und geehret. Sie kommen in Urkunden mit Domherren als Schiedsrichter, Zeugen und Testamentsvollzieher vor. In den wenigen auf uns gekommenen städtischen schriftlichen Dokumenten heißt es allzeit: „Wir Richter, beeidete und sämmtliche Bürger“ etc.

III.

Schicksale der Stadt Fünfkirchen zur Türkenzeit. Beitraum: 1543 – 1686.

Der Wunsch des türkischen Kaisers Soliman, Fünfkirchen zu besigen, den man der Königin Isabella schon damals zu wissen that, als

sie das ihr von den Türken 1541 entrissene Ofen den 5. Sept. verließ, ging also 1543 in Erfüllung. Die Stadt und Festung wurde mit Kriegsvölke versehen und dessen Unterhalt dem Lande zugewiesen; der Richter stand unter dem von Ofen, und das Sandschack wurde dem Pascha von Ofen zugetheilt. Eine angesehene türkische Familie, Namens Derims=Ali bekam Fünffkirchen vom Padischah geschenkt, und nachdem diese ausgestorben war, erhielt es Blaislan Pascha. Der Kaiser forderte Steuern, Soldaten und unentgeltliche Arbeit, so viel nur immer benöthiget wurde; der Herr der Stadt erpreßte Abgaben, Geschenke und schickte Christensklaven, besonders Kinder, wie das die vornehmen Türken allgemein thaten, auf seine Güter nach Bosnien und Thrazien.*) Zum Türkenjoch kamen bald auch die Religionsneuerungen und mit ihnen Zwietracht, Haß und Verfolgungssucht unter die noch übrigen christlichen Bewohner unserer Stadt. Und nicht nur die türkische Zerstörungswuth, sondern auch der Glaubenshaß hat uns unendlich vieler Mittel zur Erkenntniß unserer Vergangenheit beraubt. Denkmale der Wissenschaft und Kunst, welche die Vorzeit in Stein und Erz, in Wort und Farben ausgeprägt hatte, wurden vernichtet, Schätze zerstreut, die Jahrhunderte hindurch sorgsam angesammelt waren; Werke, an denen jahrelanger Fleiß in einsamer Zelle geschaffen, fielen der Barbarei und Rücksichtslosigkeit des Augenblicks zum Opfer.

Und wie schnell dies Alles geschehen ist, erhellt aus folgender Reisebemerkung, die Bischof Verantius niederschrieb, da er 1553 als k. Gesandter nach Konstantinopel reiste: „Unter Kößeg (Battina) schiffen wir bei den Flecken Börösmart und Laskó vorüber... O mein Gott, wie traurig erschien uns überall die beste und fruchtbarste Gegend, wie ist Alles verlassen und unbebauet; wie sind Acker und Weingärten allenthalben mit Disteln und Dornen übersäet; und wie wenig sind die Ackerleute, wie selten das Vieh und wie groß die Verwüstung! Der Steuermann unseres Schiffes erzählte, daß, so lange in dieser Gegend noch der Ungar herrschte, in einem Dorfe so viele Bauern wohnten, als gegenwärtig kaum in dreißig Ortschaften gefunden werden. Und was soll ich erst von jenen Orten sagen, von denen nicht einmal die Namen mehr übrig sind. Und als wir zur Draumündung kamen, sahen wir in

*) Thury. Idea Christ. Ungarisches Magazin 3, 480.

der Gegend von Fünffkirchen einen hohen Spitzberg, den man auf die Frage, was das für ein Berg sei, uns Harfány nannte. Mein Kollege Jay erzählte mir von demselben Wunderdinge.“ — Wir wollen jedoch sehen, was sich während der Türkzeit in Fünffkirchen Merkwürdiges zugegetragen hat.

In der Schlacht bei Mühlberg 1547 war es ein Fünffkirchner, Joseph Lufacsy, der den Kurfürsten von Sachsen, Johann Friedrich zum Gefangenen machte und dafür vom Kaiser Karl mit goldnen Spornen und Kette belohnt wurde. Istvanfy erzählt, er habe das von jenen gehört, die selbst in der Schlacht zugegen waren und bezeugten, daß Lufacsy mit der erwähnten Goldkette auch noch den kostbaren Dolch des Kurfürsten den Seinen nach Fünffkirchen zum Andenken geschickt habe.

1556 wollten die Christen, nachdem sie Szigeth siegreich vertheidigt hatten, Fünffkirchen erstürmen; Graf Thomas Nádasdy sah aber das Gefährliche dieser Unternehmung ein, und so wurde es auf glücklichere Zeiten verschoben.

1566 wälzte sich Suleimans großes Heer in schauerlicher Majestät von Essegg über die 4800 Ellen lange und 14 breite Brücke wieder gegen Fünffkirchen. Der Einzug in unsere Stadt, die der mächtige Kaiser wegen ihrer reizend schönen Lage ein irdisches Paradies nannte, hielt er auf das feierlichste. Fünf Korans-Leser zogen vor ihm her, und sangen mit lauter Stimme die Sure des Sieges und der Eroberung; der Sultan fuhr im Wagen und grüßte das Heer, das zu beiden Seiten aufgestellt war. Von hier aus wandte er sich zur Eroberung von Szigeth, wo dann auch seine Kraft brach. „Deutschland und Ungarn haben vielleicht es bis auf diese Stunde, sagt Münch, dem Nikolaus Zrinyi und einem kleinen Haufen Ungarn zu verdanken, daß es, wenn auch gerade nicht in die bleibende Knechtschaft der Barbaren aus Asien gerieth, doch von den Verwüstungen des gräßlichsten aller Kriege verschont blieb.“

Die Heldenthats Zrinyis und seiner Schaar, bei der Vertheidigung von Szigeth wird ewig in dem Andenken der künftigen Geschlechter fortleben. — Im Jahre 1613 verweilte Gabriel Bethen längere Zeit in Fünffkirchen und rettete durch seine Verwendung einem kath. Priester, der wegen Einführung des verbesserten Kalenders durch den Pascha in Folge akatholischer Umtriebe zum Tod verurtheilt war, das Leben. —

1629 schrieb der Bischof von Waizen, Sennyei, von unserer Stadt: „Fünfkirchen ist ungefähr so groß wie Wien und zählt 30—40 katholische und beiläufig 1000 von Türken und Kezern bewohnte Häuser. Die Cathedral-Kirche wird als Moschee gebraucht.“

Im Jahre 1639 bekamen die Türken zu Fünfkirchen sichere Kunde über die Eroberung von Babylon und veranstalteten daher öffentliche Freudenfeste, an denen auch die Christen Theil nehmen mußten. Alle Arbeiten wurden eingestellt, die Thürme mit Fahnen bepflanzt, Gastmähler und Spiele gegeben und auf öffentlichen Plätzen Zelte errichtet und Wein allen Dürstenden in Hülle und Fülle gespendet. Als die aufgestellten Fässer geleert waren, gab der Stadt-Commandant seinen Soldaten Erlaubniß, die Häuser der Christen zu plündern, und versperrete sich, damit er mit den Klagen der Beraubten nicht belästigt würde. Endlich ließ er die Jesuiten, die sich nämlich als Missionäre in der Stadt aufhielten, in einen finsternen Kerker werfen und drohte ihnen mit Prügeln und das that er nur darum, damit sie von den Christen durch eine bedeutende Summe freigekauft wurden.

Im Jahre 1641 entgingen die Jesuiten zu Fünfkirchen, namentlich P. Horvath, Derkay und Blaszkovics dem Martertod nur mit genauer Müh. Einige sogenannte Katholiken, d. h. die nur den Namen trugen, verlangten von den genannten Priestern, daß die Weihnacht und die folgenden Feiertage des Jahres nach dem alten Kalender gehalten werden sollen, widrigenfalls würden sie bei den Türken klagen und die Jesuiten entweder spießen oder aus der Stadt verjagen lassen; doch dießmal beschwichtigten die kath. Slaven und Italiener, die in Fünfkirchen wohnten, die Sache; da aber die Fastenzeit nahte, wurden die Jesuiten bei Mehmed Beg wirklich angeklagt und ins Gefängniß geworfen. Am Palmsonntag hielt Mehmed in Gegenwart der aus der ganzen Umgegend versammelten arianischen, reformirten und übrigen Prediger über die Angeklagten Gericht. Die gegen sie erhobenen Beschuldigungen waren: Sie sind Verräther, die dem deutschen Kaiser, dem Palatin und den Bischöfen wie auch den Festungs-Commandanten von den Plänen der Türken Kunde geben; aus dieser Ursache bereisen sie oft die unter türkischer Oberherrschaft stehenden Städte, Flecken und Festungen, um nämlich Alles ausspioniren zu können. Darum folgten ihnen auch auf dem Fuß immer die Feinde und Räuber; man könne deswegen auf den

Landsitzen der edlen Türken nicht sicher wohnen. Was könne man auch von jenen erwarten, die Feinde des morgenländischen (türk.) Kaisers sind und nur dem Bischof zu Rom huldigen. Sie beten drei Götter an, was gerade am meisten gegen die türkische Religion streitet; dann machen sie sich aus Holz, Stein und allerlei Erz Götter, oder malen solche auf Tafeln, verkünden dem Volke viele Feiertage, daß die Ackerleute weder für ihre Herren noch für sich selbst die nöthige Arbeit verrichten können, wesswegen sie auch arm und zur Tragung der Staatslasten unfähig wären &c. &c.

Der Beg verurtheilte die Gefangenen zum Pfahl und ließ also gleich auch vor dem Gefängniß drei Pfähle eingraben. Freude und Angst erfüllte die Stadt. Die trauernden Italiener und Slaven sparrten weder Bitten noch Gaben, und die Spahis waren die ersten, die sich durch das allgemeine Weinen und Flehen erweichen ließen; selbst Ibrahim Pascha trat als Mittler auf und Mehmeds Gemalin warf sich zu Füßen ihres Gatten und bat für die Verurtheilten. Endlich, nachdem die Jesuiten schon durch fünf angstvolle Tage im Kerker schmachteten, ließ Mehmed den Italienern und Slaven zu wissen thun, daß ihre Seelsorger befreit werden können für — 3000 fl. Davon ließ Mehmed 2000 fl. abhandeln, 1000 fl. aber mußten baar bezahlt werden, weil die Jesuitenfeinde für ihre Hinrichtung auch so viel geboten hatten. Diese trocknen erzählten Thatfachen sprechen selbst laut genug, wir enthalten uns daher jeder Bemerkung über die traurigsten Verhältnisse der damaligen Zeit.

Das Jahr 1664 ist in den Jahrbüchern von Fünffkirchen und seiner Umgebung besonders merkwürdig. Am 28. Jänner erschienen nämlich der als Dichter und Feldherr gleich berühmte Niklas Brinyi und Hohenlohe mit 9000 Deutschen und 16,000 Ungarn und Kroaten vor unserer Stadt. Brinyi postirte sich vor das eiserne Thor mit den Heiducken, General Sarkany mit 10 Schwadronen Reiterei in der Sisklöser Vorstadt, und Graf Batthyanyi stand mit seinen Husaren und Heiducken dort, wo die Gefahr am größten war. Am 29. wurde von allen Seiten mit größtem Ungestüm gestürmt. Brinyi und Hohenlohe waren die ersten auf den Mauern, und hieben im edlen Grimme Alles nieder, was sich ihrem Schwert widersetzte. Die Türken mußten die Stadt bald aufgeben und sich in die Festung retten. Die Soldaten machen, sobald die Stadt genommen ist, große Feuer auf dem Haupt-

platz um ihre erstarrten Glieder zu erwärmen und trinken von dem aufgestöberten Weine und plündern allenthalben dergestalt, daß die Führer unvernünftig sind gegen die Festung einen Sturm zu unternehmen. Die Nachtwache wurde 1000 Mann anvertraut, aber die meisten der Unteroffiziere und Gemeinen waren so sehr berauscht, daß die Offiziere selbst die Wachposten versehen mußten, was auch mehreren das Leben kostete. Unter andern fiel in der Blüthe seiner Jahre Baron Hemmerling, von einer türkischen Kugel getroffen, als er in der Nacht die Runde machte, die Posten zu visitiren. Sein Tod wurde allgemein betrauert, denn er war einer der berühmtesten Genie-Offiziere seiner Zeit. — Zrinyi zog den anderen Tag gegen Esseg, um die berühmte Brücke zu zerstören und Hohenlohe belagerte das Schloß mit aller Anstrengung und zeichnete sich durch Muth und Tapferkeit besonders aus; da sich die Türken aber muthvoll vertheidigten und Zrinyi den 5. Februar nach gethaner Arbeit zurückkehrte und die Zahl der kranken Soldaten sehr groß war, so wurde die Stadt den 7. in Brand gesteckt und geräumt. Kéry, der dieses Zrinyische Unternehmen in seinem Werke: „*Martis turcici Ferocia*“ erzählt, schreibt unter andern: „Fünfkirchen ist eine sehr große, ausgedehnte Stadt. . . Zrinyis Soldaten waren, nachdem sie sich erwärmt hatten, unbändig und raubten drei Tage hindurch, wohlwissend, daß Fünfkirchen der Sitz der Kaufleute und zugleich auch der feste Platz war, wo die Türken nach ihren Streifzügen ihre allenthalben zusammengeraubten Schätze aufgethürmt hatten. Alle Magazine, Keller und Kisten wurden erbrochen und 300 Fuhrwerke mit Tuch und Kleidern bepackt. Außerdem fanden sie viel Gold- und Silbergeschirr, werthvolle Seidenstoffe, verschiedene Kostbarkeiten, Maulesel und anderes Vieh und mehr als 3000 Pferde und viel Geld. Ein treuer Soldat des Draskovics erbeutete allein 2000 Dukaten und 10,000 Stück Silbermünzen. Von 9 Moscheen nahmen die Sieger auch das Blei der Dächer herab und zogen dann mit den christlichen Bewohnern freudig ab.“ Die berühmteren Ungarn, die bei dieser Heerfahrt sich theiligten waren: der tapfere Bischof von Wesprim, Steph. Sennyei, Johann und Paul Eötvös, Christ. Batthyányi, Niklas Erdödi, Draskovics, Kéry, Ezobor, Albert Sennyei und zwei Lippay.

Wie sehr die Gegend von Fünfkirchen dabei gelitten habe, und wie sehr alles verheert und verwüstet wurde, kann man sich leicht denken.

Brinyi ließ, auf diesem seinen Zug, obwohl die Bewohner von Eisklös um Schonung baten, 500 Dörfer und Mühlen anzünden und bei 20,000 Ochsen wegtreiben, um nämlich den Türken den bevorstehenden Feldzug zu erschweren, in welchem sie auch durch Montecucculi noch im selben Jahre bei St. Gotthard eine vollständige Niederlage erlitten, wie seit Jahren nicht.

Aus den angeführten Thatsachen ist zu ersehen, daß Fünfkirchen auch unter türkischer Oberherrschaft eine bedeutende Stadt und ein ausgezeichnete Handelsplatz war. Hammer-Purgstall bezeugt es auch, daß unsere Stadt einer der vorzüglichsten unter den Türken in Ungarn war. Sie ist unter andern der Geburtsort des glaubwürdigsten türkischen Geschichtsschreibers Pecsevi und war auch sehr berühmt von ihren vielen Rosen, die die Türken pflanzten wegen Gewinnung des Rosenöles. Im Winter des Jahres 1603 schrieb Ghazi Girai Khan sein berühmtes Gedicht: „Der Wettstreit des Kaffees mit dem Wein“ in unserer Stadt. — Fünfkirchen gefiel nicht nur dem Kaiser Suleimann, sondern auch allen Türken insbesondere wegen der angenehmen Lage, wegen seinen vielen Quellen und mannigfaltigen Vorzügen vor anderen Städten Ungarns. Von den vielen Moscheen, die sie hier erbauten, stehen gegenwärtig nur noch fünf. In der Nähe des Pulverstandes hatten sie auch für Dervische ein Kloster und in der Festung auch Schulen, wie es die im Dome bisher noch befindlichen türkischen, arabischen und persischen Inschriften bezeugen.

Bei aller türk. Herrlichkeit hatten aber die Katholiken in Fünfkirchen ein trauriges Schicksal. Schon im Jahre 1581 schrieb Stephan, der Pfarrer von Fünfkirchen, an Papst Gregor XIII. „Hier in Fünfkirchen dienten ehemals mehr als 300 kath. Priester Christus dem Herrn und keiner aus ihnen war nothleidend. Gegenwärtig aber sind alle zerstreut; viele wurden getödtet, viele erwürgt, die Kirchen, die Altäre sind zerstört und nur ich allein als unwürdiger Diener der christlichen Gefangenen (d. i. der christl. Bewohner) bin übrig geblieben so arm und dürftig, daß ich mich kaum mit Brod sättigen kann und täglich ist mein Leben in Gefahr.“ — 1612 war in Fünfkirchen gar kein kath. Priester; eifrig ungelehrte Laien verrichteten abwechselnd die geistlichen Funktionen und „lasen auch die Messe“, bis die Jesuiten-Missionäre kamen und den Gottesdienst wieder in Ordnung brachten. Zwei von ihnen, nämlich Vater

Prennthaller und Biteri hielten sich längere Zeiten in Hetény im Verborgenen auf und erhielten erst dann die Erlaubniß in Fünfkirchen sich niederlassen zu dürfen, als sie das todfranke Töchterlein des Pascha glücklich heilten. — Im Jahre 1629 hatten die Katholiken nur in einer Vorstadt ein einziges Kirchlein und 1637 nur eine von Holz erbaute Kapelle. Einer allgemeinen Tradition zufolge soll, wenigstens eine Zeit lang, die Allerheiligen Kirche den Katholiken geblieben sein, aber wie es scheint, nicht ausschließlich ihnen allein; denn 1565 geschah es, daß in einer Kirche, in welcher Katholiken und Reformirte abwechselnd Gottesdienst hielten, ein fanatischer Kalviner dem kath. Priester die h. Hostie aus den Händen riß und mit Füßen trat. Den vermessenen Frevler ließ der türkische Befehlshaber alsogleich mit dem Tode bestrafen.

Fünfkirchen wurde in jener Zeit „das Nest der verschiedenen Glaubensparteien“ genannt; denn neben den Moscheen der Muhamedaner hatten die Katholiken ihre Altäre, und in ihrer Nähe duldete der Kalviner weder Bilder noch Altäre, während sein Nachbar der Altgläuber sein Gotteshaus nicht genug schmücken konnte; und neben Luthers Anhängern predigten, voll Haß und Wuth gegen alle übrigen, die Arianer; auch Juden fehlten nicht, und alle waren sie der Willkür des barbarischen Türken in Allem unterworfen. Schon die ersten Anhänger der Glaubensneuerungen hatten eine Schule in Fünfkirchen und um 1588 die Arianer unter allen das Übergewicht. Den 15. Juli d. J. schrieb der Richter zu Fünfkirchen Kis Wolfgang und Szabó Gregor Bürgermeister und der gesammte „fromme (jámbor)“ Rath an die ref. Gemeinde von Tolnau, daß sie (die Fünfkirchner) von den Tolnauern öffentlich und zwar mündlich und schriftlich in Häusern und Schulen wegen ihren wahren Glauben gelästert, als Ketzer und Gottlose verschrieen würden. . . „Ihr habt, so heißt es, in Eurem uns zugeschickten Schreiben unsere Religion nicht nur eine Abscheulichkeit, Exreu, Hese und einen wahren Mist genannt, sondern sie s. v. auch D—f geheissen.“ — Und dies ist nur ein kleiner Beweis, wie tief die verschiedenen von der Kirche abgefallenen Religionsparteien, obwohl sie einer und derselben Nation angehörten, sich auch auf Ungarns gesegneten Fluren haften.

Einen besonderen Blick läßt uns in die damalige türkische Justiz, wie sie nämlich in Ungarn geübt wurde, folgender Verhaftsbefehl

thun, dessen ungrisches Original sich in der öffentlichen Bibliothek von Fünfkirchen befindet.

„Wir Rüttschöf Mehmet Pascha, Oberbefehlshaber der diesseits der Donau befindlichen Truppen des mächtigen, unüberwundlichen türkischen Kaisers, Geheimer Rath und Kommandant von Neuhäusel.

Sobald du, falsches ungläubiges Schwein, Richter zu Soporna, dieses mit meinem Namenszug versehene Schreiben erblickst, so befehle ich dir, wenn dir dein Leben und Kopf lieb ist, keine Stunde, keinen Tag zu warten, sondern alsogleich mit größter eilender Eile den hinkenden Georg (sánta Giörgsöt hozton hozzad) ohne Säumniß hieher zu bringen. Du elendes, falsches Schwein, es sind euch schon einige Briefe von mir wegen des hinkenden Schweines zugesandt worden, warum zögert ihr so lange und bringet ihn nicht, ihr ungläubigen Hunde; aber ihr werdet es sehen, daß ich Truppen über euch kommen lassen und euch wie die Schweine zusammenbinden und in tiefen Kerker vermodern lassen werde, wegen dieses eures falschen Ungehorsams, wenn ihr ihn auf diesen meinen Brief nicht alsogleich mit größter Eile hereinbringt. Datum Neuhäusel Anno 1661.“

So lebte der edle stolze Ungar als elender Sklave, als armer Fremdling auf seinem eigenen Grund und Boden, — und daß er so 150 Jahre lang lebte, daran, sagt der geniale Voost, war eine der Hauptursachen — die Reformation.

Endlich nahte die Zeit der Befreiung Ungarns aus der Gewalt der Ungläubigen heran. 1686 den 2. Sept. erstürmte Karl von Lothringen Ofen und die Folge davon war unter andern auch der Fall von Fünfkirchen. Noch vor dem Einbruch des Winters kam Herzog Ludwig von Baden mit 13 Regimentern und mit General Schärffenbergs Truppen vor Fünfkirchen an und erstürmte die Stadt den 14. Oktober. Johann Makár, Husaren-Oberst, war der erste nicht weit vom Dome auf den Mauern und auch in der Stadt, und öffnete ein Thor von innen.*) Da brachen die Kaiserlichen nun ebenfalls — wie der hochgestaunte Schwall durch die geöffnete Schleuse bricht — in die Stadt herein und begannen

*) Oberst Makár erhielt zum Lohn seiner Heldthat ein Haus in der Stadt geschenkt, dann die heutzutage noch sogenannte Paschamühle und das Weingebirg, das auch noch seinen Namen trägt. Die Urkunde hierüber befindet sich im Stadtarchiv.

ein schreckliches Gewürge unter den Feinden. Als die Türken sich verloren sahen, zündeten sie die Stadt an, der Brand wurde aber durch die Kaiserlichen bald gelöscht. 1200 türk. Soldaten gelang es aus dem heißen Gewühle der Schlächterei sich in das Schloß zu flüchten. Der türk. Oberbefehlshaber ließ nun eine schwarze und sechs blutrothe Fahnen auf die Wälle der Festung pflanzen und die Aufforderung zur Übergabe ohne Antwort, worauf Herzog Ludwig ihm zu wissen that, er soll von ihm auch nur durch Waffen Antwort erhalten. Ohne Verzug wurden Batterien errichtet und Minen gegraben und den Belagerten das Wasser entzogen; nun drang die Besatzung selbst auf Übergabe, die auch bald stattfand unter der Bedingung, daß die Türken frei nach Szigeth ziehen konnten. In der Festung fand man 18 Kanonen, viel Kriegsgeräth und zahlreiche Pferde.

Und so ist Fünfkirchen, und als im nächstfolgenden Jahre den 12. August Karl von Lothringen die Türken bei Mohatsch aufs Haupt schlug und so die Niederlage, welche 161 Jahre früher die Ungarn unter Ludwig auf demselben Felde erlitten hatten, blutig rächte, auch die ganze Baranya vom türkischen Joch befreit worden. Das Befreiungsheer war 90,000 Mann stark, darunter 20,000 Ungarn und Kroaten und 30,000 Hilfstruppen aus dem deutschen Reiche, namentlich 3000 Franken, 8000 Brandenburger, 6000 Schwaben, 8000 Bayern und 5000 Sachsen. Viele von ihnen haben in unserer Gegend, besonders vor Essegg den Tod gefunden. Ehre sei ihrem Andenken und Friede mit ihnen.

IV.

Geschichte der neuesten Zeit von 1740 bis 1850.

Das jämmerliche Aussehen unserer Stadt und ihrer Umgebung nach der Befreiung vom türkischen Joch brauchen wir nicht zu schildern; es läßt sich leicht denken. Außer der Festung waren die meisten Stadttheile voll Schmutz und mit Schutthaufen angefüllt. Unter der 143jährigen Botmäßigkeit eingewanderte Bosniaken, Raizen und Türken fanden die Sieger in den wüsten Plätzen und elenden Hütten; beinahe alle Spuren des einstmaligen Glanzes waren verwischt. Die ganze Gegend war handel- und wandellos und eine wahre Wüste. Die leicht

zu zählenden Christen waren zu Bettlern gemacht; der Acker- und Weinbau lag gänzlich darnieder; die reichen Abteien und Klöster, die Kirchen lagen in Ruinen, nur hie und da ragten ohne Dachung und Glocken ein der Verwüstung trotgender Thurm empor, den der fromme Baumeister himmelwärts deuten ließ, als Wegweiser zur einzigen Straße des ewigen Heils. *) Noch im Jahre 1721, als der bischöfliche Generalvikar Boshus die ganze Diöcese Fünfkirchen kanonisch visitirte und genau beschrieb, waren außer Fünfkirchen in der ganzen Varanya und Tolnau nur einige Glöcklein vorhanden, der Gottesdienst wurde entweder in den Ruinen der verfallenen Kirchen oder in armen Lehmhütten gehalten, in welchen einige an die Wand geklebte papierne Bilder die größte Zierde ausmachten.

Unter dem Schutze der neuen Regierung von Oesterreich begann nun die Wiedergeburt der verödeten Stadt, welche vorzüglich von deutschen Einwandern aus ihren Ruinen wieder erbaut wurde. Aber die Nähe der Türken, welche noch immer die unteren Gegenden durchschwärmten und in Szigeth bis 1688 hausten, Rakóczys Steifzüge, die Verheerungen der Raizen, Pestseuchen — besonders heftig in den J. 1692, 1709, 1739 — und die menschenleere Umgebung hemmten noch lange die Wiedererstehung Fünfkirchens aus seinem Verfalle, in den es die lange Herrschaft der Türken geworfen hatte. Die aus Franken, insbesondere aus dem Gebiete des Stiftes Fulda nach 1712 in die zwei am meisten verödeten Gespanschaften Varanya und Tolna, deren Mittelpunkt in mancher Beziehung Fünfkirchen ist, eingewanderten Kolonisten trugen zur Emporhebung unserer Stadt nicht wenig bei. Nach Fünfkirchen selbst kam noch vor dem Ende des 17. Jahrhunderts eine ganze Kolonie aus dem schwäbischen Kreise des deutschen Reiches und der Stadt- und Festungs-Kommandant General Vecchi ertheilte diesen neuen Ansiedlern 1691 das Recht, sich aus ihrer Mitte einen Richter zu wählen, der auch im Stadtrath Sitz und Stimme haben soll. Übrigens waren

*) Wahr sagt Chateaubriand, „daß auch die schönste Gegend nackt, kalt und leblos ist, wenn nicht in derselben ein ländlicher Thurm gegen den Himmel ragt. Man errichte dagegen in der rauhesten Gegend einen noch so unbedeutenden Kirchturm, und Trost kehrt bei seinem Anblick in das menschliche Herz ein.“ Diesem kann noch beigefügt werden, daß eine Kirche, wenn sie sich auch durch ihre Bauart noch so sehr auszeichnet, aber keinen Glockenthurm oder wenigstens ein Thürmchen hat, über das das Zeichen unseres Heils emporragt, mit allem Andern nur nicht mit einem Gotteshause Aehnlichkeit hat.

damals die Einwohner der Stadt gerichtlich in Ungarn, Deutsche und Illyrier getheilt. Im Jahre 1687 den 8. August ernannte Kaiser Leopold den berühmten, frommen und tapferen Abt und Festungs-Kommandanten von Zalavár, Mathias Ignaz Radanay zum Bischof von Fünfkirchen. Die Stadt gehörte der k. Kammer. Im Jahre 1703 übergab sie Leopold dem Bischof als Eigenthum, dem sie schon 1697 „an herrschaftlichen Pachtschilling“ 200 fl. zahlte.

Im Jahre 1688 finden wir noch wenig Katholiken in Fünfkirchen. Meistens bewohnten es Lutheraner, Reformirte, Arianer und vorzüglich nicht unirte Griechen. Die neuen Ansiedler waren jedoch meistens Katholiken und die seeleneifrigen Jesuiten, unter andern P. Prennthaller und Biteri taufte vom Nov. 1686 bis 1. Nov. 1688 meistens Arianer und Türken 2200. Am 2. Jänner 1689 wurden auf einmal wieder 18 Türken und bald darauf 26 Türken und Arianer getauft. Anno 1689 kehrten die zwischen der Donau und Drave wohnenden nicht unirten Griechen in den Schoß der kath. Kirche zurück, dazu durch den k. k. Kommissär Freiherrn v. Miglio von Brummburg aufgefordert. Die Vornehmsten unter ihnen, ihre Priester und Mönche, die Delegirten von Stuhlweissenburg, Simonthurm, Szigeth, Ozora, Mohatsch, Sisklós, Raposvar, Dombó, Döbrököz, Eszd und der übrigen befestigten Plätze leisteten den 18. Jänner 1690 zu Fünfkirchen in der Kirche der Jesuiten den Eid der Treue, feierlichst versprechend, daß sie dem sichtbaren Oberhaupte der Kirche stets Gehorsam und Verehrung zollen und Alles fest glauben wollen, was die kath. Kirche zu glauben vorstellt. Nur wollten sie bei ihrem griechischem Ritus verbleiben und verlangten auch, daß jährlich wenigstens dreimal einer von ihren Priestern in unserer Kirche und einer von unseren Priestern in ihrer Kirche die h. Messe, jedoch jeder nach seinem Ritus, lese; dann daß die Jesuiten den griech. kath. Priestern stets ihre Kirchen zum Predigen und zu Christenlehren überlassen und in ihre Schulen die griech. kath. Jugend, besonders die sich dem geistlichen Stande widmen will, gütig aufnehmen wollen, hingegen versprachen sie auch an kath. Feiertagen in solchen Orten, wo sie mit Katholiken l. R. vermischt wohnten von jeder knechtlichen Arbeit sich zu enthalten. Das hierüber ausgestellte Dokument wurde von 9 griech. unierten Priestern, 19 Deputirten und dann von Franz Jani, Bischof und Obergespan von Szymien, dann vom Ober-

Kommandanten Grafen Vecchi und dem k. k. Kommissär J. Th. Melmet unterfertigt in Gegenwart vieler geistlichen und weltlichen Würdenträger und einer großen Menge Volkes.

Bald darauf, d. i. 1692 den 7 April verlobte sich die ganze Stadt, „hinfüro weder Lutheraner, Kalviner, Schismatiker, Arianer, noch Juden oder Heiden jemehr im Weichbilde der Stadt zu dulden, wegen der vielen und mannigfaltigen Zerwürfnisse, die aus der Verschiedenheit der Religion entstanden.“ Dieses Gelöbniß bestätigte auch Papst Innozenz XII. und sandte der Stadt kostbare große Reliquien von 5 h. Leibern im Jahre 1696; auch Kaiser Leopold I. bekräftigte es, indem er 1693 den 16. August in der Stephanskirche zu Wien in Gegenwart vieler Fürsten und Großen des Reiches einen feierlichen Eid ablegte, alles Mögliche anwenden zu wollen, um in Ungarn die Katholiken zur Rückkehr in den Schoß der Kirche zu vermögen; und im Jahre 1697 leisteten „sowohl die Bürger der ungarischen und deutschen wie auch die der illyrischen Nationalität“ einzeln einen feierlichen Eid, das obige Gelübde stets unverbrüchlich halten zu wollen. Aber schon 1693 klagte der Bischof und die Stadt über den Eidbruch der „Altgläuber“ und das Urtheil lautete, wenn sie nach dem Verlauf eines Monates ihren feierlichen Eiden nicht Genüge leisten, so müssen sie die Stadt verlassen; der größte Theil fügte sich, die Übrigen sammt den Juden aber siedelten sich in dem Fünfkirchen zunächst gelegenen, dem Bischöfe gehörigen Dorf Ürög an, das seit der Zeit Ráczváros — die Raizenstadt — genannt wird.

Von den verschiedenen Orden, die einst in Fünfkirchen blühende Häuser hatten, kamen bald nach der Befreiung der Stadt, neue Ansiedler nach Fünfkirchen. Die ersten waren die Franziskaner, sie kamen schon im Jahre 1687. Die Kapuziner hatten 1700 schon ihre Residenz, wie auch die Dominikaner, die Kaiser Karl 1714 im Besitze ihrer hiesigen Güter feierlich bestätigte. Die Jesuiten erbauten sich 1692 schon ihr Kollegium und 1694 führte sie der unsterbliche Reichsprimas Graf Georg Széchenyi in dasselbe ein, übergab ihnen das von ihm mit 50,000 fl. gestiftete Gymnasium und zugleich auch die Seelsorge der inneren Stadt.*) Zu den erwähnten Orden kamen bald auch noch die

*) Die Jesuiten waren unstreitig die talentvollsten, geistreichsten und geschicktesten Lehrer der Jugend. Jeder von ihnen mußte auf dem Posten, auf welchen er

Pauliner und die Augustiner. — Im Jahre 1700 wurde Radanay feierlich als Bischof installiert und begann mit wahrem Feuereifer seine apost. Arbeiten.

So sehr sich nun Fünffkirchen mehr und mehr emporhob, so lächelte ihm doch noch kein freundliches Geschick, es mußte den Leidensfeldch bis auf die Hefen leeren. Rakóczy hatte, von Frankreich unterstützt, eine neue Empörung gegen Oesterreich angezettelt. Der Kaiser, in einem schweren Krieg mit Frankreich verwickelt, konnte in Ungarn *) dem reißenden Strome des Aufstandes nur wenig Truppen entgegenstellen, und so geschah es, daß schon im Anfange des Jahres 1704 die „Kruzen“ unter Anführung von Ladislaus Sandor, Georg Zana und Hellenbrand bei Baja über die Donau gingen und den 1. Februar an Fünffkirchen eine Aufforderung zur Übergabe richteten, zugleich aber auch an Brandsteuer 50,000 fl. 2000 paar Pistolen und so viele Gewehre, 2000 paar Zischmen und 4000 Mäntel, 1000 Rozen, Pferde, Fuß- und Kopfbedeckung u. u. u. forderten. Bald darauf fiel Fünffkirchen durch Verrath in ihre Hände und die blut- und raubgierigen Haufen richteten in der Stadt ein fürchterliches Blutbad an. Die ihrem König treuen Bürger wurden nach blutigem Kampf in die Festung gedrängt und insbesondere die Geistlichen, Deutschen und Raizen auf das grausamste gemartert. 800 Leichen lagen schon in der Stadt umher und noch war die Mordgier der Unmenschen nicht gesättigt. Nach drei

durch den Befehl seines Obern gestellt wurde, stets pünktlichst seine Pflicht thun. Sie hatten eine ganz eigene, die Jugend gewinnende Art, zu unterrichten und ihr bei jedem Unterricht vortreffliche bleibende Grundsätze und Kenntnisse beizubringen. Schön und wahr sagt Westenrieder von ihrem Geistesleben: „Von dessen Möglichkeit, Natur und Befeligung können sich Menschen unserer öden hölzernen Tage nicht einmal eine entfernte Ahnung verschaffen, nachdem ihr Bestreben (das einzige, womit sie bekannt gemacht werden) dahin geht, sich den Genuß jedes sinnlichen Vergnügens, jedes eiteln und flüchtigen Vorzuges und Vortheils zu verschaffen, und in ewigen Wirbeln und Zerstreuungen, in einer ewigen hastigen, und anbei ängstlichen Flucht vor jeder Beschauung seiner selbst sich herum zu treiben.“ Sie eröffneten ihre Schulen in dem heutigen Normalschulgebäude und bald erhob sich ihre hierortige Anstalt zu einer Art von Berühmtheit, zählte mehrere hundert Schüler und verbreitete allenthalben wahre Bildung und Frömmigkeit. Fünffkirchen hat den frommen Vätern der Gesellschaft Jesu besonders viel zu verbanken und liefert auch mehr als einen Beleg zu dem was Denis von ihnen sang: „Nec conata licet secula longa ferant.“

*) Die Kroaten und Slavonier blieben auch damalen, wie in der neuesten Zeit, dem Hause Oesterreich treu.

Tagen ließ ihre Wuth zwar nach, aber durch ganze sechs Wochen dauerte noch das Plündern und das Quälen der Deutschen, die um dem Hungertod zu entgehen nach und nach aus ihrem Versteck hervorkamen. Am 26. März kamen dann die Raizen und die waren noch viel wüthender und grausamer als die Krutzen. Franz Koller, der Obere der Jesuiten zu Fünffkirchen, berichtete an seinen Provinzial hierüber den 30. März wie folgt: „Die Rebellen, meistens Besprimer, Pápaer und andere Kalviner aus derselben Gegend, wütheten durch volle sechs Wochen furchtbar in der Stadt. . . . Die Kirchen wurden entheiligt und geplündert, aber im Vergleich mit dem was die Raizen thaten, können die Rebellen noch gütig und sanftmüthig genannt werden. In unsere Residenz flüchteten sich beiläufig mit ihrer kostbareren Habe 300 Menschen, indem wir gleich Anfangs Sicherheitswachen erhielten; und dennoch haben wir viel gelitten, all unser Vieh wurde uns genommen, unser Meierhof geplündert, 200 Fuhren Heu und 150 Megen des schönsten Korns uns geraubt sammt allen Geräthschaften; das nahmen aber nicht die Rebellen, die werthvollere Beute suchten, sondern die Bauern aus der umliegenden Gegend, die alle Mühlen zerstörten, die Fenster der Häuser und alles Eisenwerk raubten, was zerbrechlich war zertrümmerten und viele tausend Eimer des besten Weines vergeudeten und meistens ausrinnen ließen. . . . Am zweiten Ostertage verließen uns die Rebellen plötzlich, denn sie brachten in Erfahrung, daß die Raizen in Anzug wären. . . und diese kamen auch wirklich. . . . Sie gehorchen keinem ihrer Offiziere. . . Wohin sie nur immer kommen, da morden, rauben, brennen und sengen sie; auch die Fruchtristen stecken sie in Brand, was die Rebellen nicht thaten. General Huin (einer ihrer Befehlshaber) sagt, er sei schon 60 Jahre Soldat, habe aber nie das noch gesehen oder gehört, was sie nämlich in Fünffkirchen verübten. Die Stadt ist dergestalt verwüstet, verlassen und ausgeplündert, daß sie nur allein von Hunden mehr bewohnt wird. Alle Ordensgeistlichen sind hier in Szigeth, denn all ihre Klöster und Kirchen, wie auch unser Haus und unsere Kirche sind zerstört. Drei oder vielleicht auch mehrere tausend Seelen von Fünffkirchen sind allein durch die Herren Hauptleute Pflueg und Kallanec gerettet worden; und sie bitten um Gottes Willen, daß sich P. Müller und Bischof (die Beichtväter des Kaisers und der Kaiserin) bei Seiner Majestät dahin verwenden, daß man das

raizische Militär nie mehr allein haufen lassen möge, sondern 12 bis 15,000 Mann Raizen stets ein oder zwei deutsche Regimenter beigebe, ohne welchen sie nie in Mannszucht können erhalten werden. Es ist nicht zu beschreiben, welche Grausamkeiten sie auch gegen schwangere Frauen und Kinder verüben; die sie nicht tödten, die schlagen sie in Fesseln, führen sie in die Gefangenschaft und verkaufen sie vermuthlich den Türken. Sehr viel Anderes kann ich der Feder nicht anvertrauen; denn auch diese Gelegenheit zu schreiben hat mir Seine Excellenz, der Herr General Hu in gnädigst besorgt, der Brief muß jedoch offen bleiben, wie es bei solchen Umständen schon geht. Die üblichen Gebete bitte ich für unsere ermordeten Brüder anzuordnen; ich kann es wegen Unsicherheit der Wege und wegen des Mangels an Gelegenheit nicht thun. Auch drei Franziskaner wurden ermordet, dann der Domherr Horvath und zwei Pfarrer.“

Unterm 28. April 1704 schrieb Koller wieder von Szigeth: „Ich hoffe, Sie werden meinen Brief schon erhalten haben. Zu dem, was ich schon berichtete, kommt noch, daß der größte Theil der Stadt, alle Vorstädte und auch unser Meierhof und in diesem wenn nicht 900, wenigstens 800 Kübel Weizen in Flammen aufgingen. Unsere Residenz und Kirche ist so gänzlich ausgeplündert, daß nichts Groschenwerthes sich darin vorfindet. Wer sollte es glauben, nicht einmal ein Strohsack ist uns geblieben. Am baaren Gelde raubten sie uns 630 und einige Gulden. Es ist noch jetzt nicht sicher, denn überall streifen, raubend und mordend, noch zahlreiche Raizenhaufen umher. Die Rebellen (Kruzen) waren ärger als die Türken, die Raizen aber sind ärger als die Tartaren Morgen kehre ich zurück nach Fünffkirchen. Meine Lagerstätte wird ein wenig Heu und meine Schlafdecke ein Reitermantel sein . . . Wenn ich Alles berechne, so belauft sich unser Schaden leicht auf 9—10,000 fl. Die barbarischen Raizen suchten nur immer den P. Prennthaller, weil er der Urheber war, daß man ihnen in der Stadt ihre Kirche nahm und sie in die Vorstadt verwies; hätten sie ihn gefunden, er wäre lebendig geschunden worden. Daß unsere (vier) Brüder aus fanatischem Religionshaß ermordet wurden, ist außer Zweifel, die Raizen sagten es frei heraus. Es haben sich in Fünffkirchen schon wieder viele Menschen eingefunden, aber bleibend läßt sich Nie-

mand dort nieder, wegen der Raizen, Sie wohnen bald da, bald dort, bald in der Stadt, bald im Gebirge oder in den Wäldern.“

Der Domherr Seb. Glavinich schrieb den 6. Mai. 1704: „Von der Zerstörung von Fünfkirchen haben Sie gewiß schon gehört . . . Rakócys indisciplinirte kalv. Soldaten verheerten zwar die ganze Stadt, aber es blieben doch manche Kirchen und geistliche Häuser unversehrt, auch wurde den Kirchen das Meiste zurückgestattet. Aber, ach, den 26. März wurde die Stadt und die Diöcese gänzlich ruiniert durch das raizische Militair. In Fünfkirchen wurden vier Jesuiten, ein Domherr, drei Franziskaner und zwei andere Priester, in Sisklos drei Franziskaner (in Bättaszél der Bischof Jani, ein Italiener) und auf dem Lande drei Pfarrer getödtet . . . Der Kathedralkirche wurde außer einigen Bildern, zwei Meßbüchern und drei Portatilen Alles geraubt. Nicht ein Kelch blieb uns, womit wir die h. Messe lesen könnten. Die Domherrenhäuser sind rein ausgeplündert und die Domherren bis aufs Hemd ausgezogen worden. Von den Klöstern der Franziskaner, Dominikaner, Pauliner und Kapuziner stehen nur die Mauern und die Dächer . . . Die Tabernakel wurden erbrochen und die h. Hostien mit Füßen getreten . . . Ich bitte erbarmen Sie sich meiner und verschaffen Sie mir von einem Fürsten oder von was immer für einem Wohlthäter eine Kapelle. Denn nachdem auch die wenigen Priester, die wir hatten, hingemordet und die Kirchen durchwühlt und rein ausgeplündert sind, so hab ich gar nichts, womit ich für das Volk das h. Meßopfer feiern könnte“ 2c.

Wagner berichtet uns in der Geschichte des Kaisers Leopold, daß unter den Raizen, die Fünfkirchen in einen Schutthaufen verwandelten, zwanzig Popen waren, die aus Religionshaß die Wuth der Barbaren so sehr entflammten, daß sie besonders die Geistlichen und auch wehrlose Weiber und Kinder mordeten, die Kirchen plünderten und sogar die Glocken mit sich fortzuschleppten, Städte und Dörfer verwüsteten und alle Menschlichkeit ablegten. Ihr Oberbefehlshaber General Herberstein mußte selbst vor ihnen zittern, — weil er nämlich keine deutschen Truppen hatte, durch die er sie im Zaum hätte erhalten können. Ach, so kläglich ist der fürchterlichste aller Kriege — der Bürgerkrieg; und was erntete Rakócy statt der verheißenen Freiheit? — Fluch und Jammer.

Im Jahre 1708 wurde Fünfkirchen von den Kreuzen wieder durch

34 Tage belagert und von der gebirgigen Nordseite heftig beschossen, — aber diesmal zum Glück vergebens. Im folgendem Jahre wüthete die Pest, die während der Türkenherrschaft beinahe alle acht Jahre unsere Stadt heimsuchte, besonders stark, und da auch eine große Hungersnoth herrschte, so ließ der Bischof viel Getreide unter die Armen vertheilen und auch viel sehr billig verkaufen. Die Stadt gelobte, jede Mittwoch sich von Fleischspeisen zu enthalten und die schon im Jahre 1693 erbaute Mariaschnee-Kapelle vergrößert zu erneuern; und kaum hörte das schreckliche Übel auf, so legte auch ganz Günskirchen Hand ans Werk. Jung und Alt, Arm und Reich schaffte Steine, Kalk &c. herbei und das meistens ohne Vieh. Selbst die Komitatskassa steuerte 60 fl. bei zur Deckung der Baukosten. Der Arbeitslohn war damalen festgesetzt laut Rathsprötokoll wie folgt: Einem Mäher dürfen für den Tag nicht mehr als 28 Denare verabreicht werden, einem Hauer nur 25 D., einem Tagelöhner in der Stadt 20 D., einer Tagelöhnerin 12 Denare ohne Wein. — Der Handelsmann Golderer ließ der Stadt 1000 fl. zur Herstellung des Rathshauses, das von den Raizen in Asche gelegt wurde.

Im Jahre 1714 hielt Bischof Graf Nesselrode in Günskirchen eine Diöcesan-Synode, aus deren Akten wir ersehen, daß in der Umgebung von Günskirchen damals noch mehrere Pfarren von Licentiaten versehen wurden, die nämlich wegen Mangels an Priestern predigten, Christenlehre hielten, taufte, trauten und die Todten begruben. In diesem Jahre entzündeten sich die auf dem Tetye befindlichen noch von den Türken erbauten zwei Pulvermühlen und sprangen mit furchtbarem Knall in die Luft. Mehrere Personen fielen als Opfer und alle Bewohner der Stadt schwebten eine geraume Zeit in der tödtlichsten Angst. — Auch hatte ein griechisch nicht unirter Bischof seinen Sitz zu jener Zeit in Günskirchen und 1715 wurden seinen Glaubensgenossen alle ihre früheren Rechte durch die k. Hofkanzlei wieder eingeräumt; da sie aber bald darauf jene grausam verfolgten, die sich mit den Katholiken vereinen wollten, so wurden sie 1720 aus der Stadt verwiesen und ihre Kirche wurde gesperrt.

Anno 1739 begann wieder die Pest zu herrschen und die Stadt wurde von 23. Sept. bis 20. März 1740 durch Militär von der ganzen Umgebung abgeschlossen. Am letztgenannten Tage wurde das Große Gott, wir loben dich im Dome gesungen und ungrisch, deutsch

und illyrisch gepredigt. Und seit jener Zeit blieb die Stadt nicht nur von der Pest, *) sondern auch von jedem anderen großen Unglücke verschont und auf die vielen und langen Tage voll Leid folgten nun auch Tage voll Lust und Freude. Alle Bürger und Einwohner, die sich aus allen Gegenden Ungarns und Deutschlands, wie es die Urkunden des Stadt-Archives bezeugen, in Fünfkirchen ansiedelten, waren jetzt neu gestärkt durch den Frieden; alle begannen wieder ihre Geschäfte mit verdoppeltem Eifer; Handel und Gewerbe blühten in kurzer Zeit wieder empor, und aus dem neubelebten Gewerbefleiß und insbesondere durch den Weinbau kam der Wohlstand, wie nach langen Mißjahren eine gesegnete Ernte, in ungewöhnlicher Fülle heran.

Am 7. Juli 1757 hat das Erdbeben, welches den Landstrich zwischen der Donau und Drau besonders heftig erschütterte, Fünfkirchen stark heimgesucht. Alle Kirchen und Klöster litten dabei, besonders aber die bischöfliche Residenz; sogar an der Gewölbung der Domkirche sah man Spuren der heftigsten Erschütterung.

Den 3. Mai, als man schrieb 1770, traf Kaiser Joseph II., begleitet vom Erzherzog Albert und Laschy, Nachmittags zwei Uhr in Fünfkirchen ein, hörte den 4. im Dome die h. Messe, hielt über die versammelten Truppen Heerschau und setzte am anderen Tage seine Reise nach Essegg fort, nachdem er zwei Hauseigenthümern, in der Dfner Vorstadt, deren Häuser während seiner Anwesenheit durch den Bliß entzündet abbrannten, 24 Dukaten geschenkt hatte.

Die Stadt glaubte die günstige Gelegenheit benützen zu müssen, und bat inständigst, wie schon 1717, des grundherrlichen Verbandes entlediget zu werden; aber diese flehende Bitte wurde erst 1780 den 21. Jänner durch die große, milde, besonnene Maria Theresia erhört, und es heißt in der darüber ausgestellten Urkunde: „In Betracht des

*) Als unsere Gegend durch den von einer weisen Regierung zwischen Slavonien, Ungarn und der Türkei gezogenen Pestkordon vor dieser Geißel der Völker gesichert wurde, gelobte Fünfkirchen jährlich den Tag des h. Fabian und Sebastian wie auch den 5. August zu feiern und am letzteren Tage stets eine Prozession nach Maria-Schnee zu unternehmen. Ein jeder, der gegenwärtig noch diese Feste mitfeiert, erinnert sich an jene verhängnißvolle Zeit und dankt der Güte Gottes und den weisen Anstalten, durch welche die Pest, diese verheerende Seuche, heutzutage von unsern Mauern so ferne gehalten wird, daß sie wohl nie mehr wiederkehren und ihre Schrecken in unserer Heimat verbreiten wird.

großen Nutzen, den die Städte bringen . . . wie auch dessen, was die Bewohner der priv. bischöflichen Stadt Fünfkirchen zur Zeit der Wiedereroberung der unteren Landestheile leisteten; in Betracht jener unverbrüchlichen Treue, welche sie zur Zeit der Rakóczy'schen Rebellion gegen Unser erlauchtes Haus mit Verlust ihrer Habe und vieler ihrer Mitbürger bewährten, und wohlervägend jene unterthänigste Eingabe, in welcher der selige Fünfkirchner Bischof Klimó sich dahin ausspricht, daß nur die gänzliche Befreiung der Stadt jenen ärgerlichen Streitigkeiten, die bisher zwischen der Stadt und der Geistlichkeit nur allein wegen der grundherrlichen Verhältnisse obwalteten, ein Ende machen werde: haben Wir beschlossen, die Stadt Fünfkirchen in die Zahl der k. freien Städte aufzunehmen . . . jedoch so, daß die Stadt dem Klerus 62,888 fl. 80%, Denare zahle und zu ihren Befestigungswerken, deren Herstellungskosten sich auf 30,000 fl. belaufen, von demselben nichts zu fordern habe, obschon derselbe bisher die eine Hälfte dieser Kosten zu tragen verpflichtet war; übrigens erlauben Wir der Stadt ihre Mauern und Wälle herzustellen oder niederzureißen u." — Die Freude hierüber läßt sich nicht beschreiben. Am 1. November wurde der neue Magistrat, und zwar zum Stadtrichter Andre Blasovics, zum Bürgermeister Stöhr und zum Stadthauptmann Leyer erwählt. Vormund der ung. Bürgerschaft wurde Buday, der deutschen Punik, und der illyrischen Ranics.

Im Jahre 1773 errichtete Joseph Engel, vom Bischof Klimó berufen, in Fünfkirchen eine Buchdruckerei, vorzüglich durch seinen Schwager, den gelehrten Domherrn Vizer unterstützt, nachdem der allverehrte Bischof Klimó, einer der größten Wohlthäter der Stadt, zuvor schon eine recht solide Papierfabrik am Tettye erbaut und in Betrieb gesetzt hatte. Um dieselbe Zeit lag noch ein Dritttheil der Stadt in Ruinen, und 1786 war auf dem Kalvarienberge noch kein Haus zu finden.

In den Jahren 1787, 1788 und 1789 wurden die Klöster der Pauliner, Augustiner, Dominikaner Kapuziner und die durch den Bischof Klimó erst 1776 zur Erziehung und zum Unterricht der weiblichen Jugend eingeführten Ursulinerinnen aufgehoben, nachdem schon früher das blühende Jesuiten-Kollegium ein gleich trauriges Loos traf. Fessler sagt: „Als Fanatismus der Aufklärung herrschte, wurden alle, weil sie die fromme Achtung der Ungarn beträchtlich bereichert hatte, dem

Zeitgeiste zum Raube." — Die Stadt und ihre ganze weite Umgebung hatte von dieser Aufhebung der Klöster einen sehr beträchtlichen Schaden und klagte darüber auch dem seligen Kaiser Franz in der vollen Bitterkeit des Herzens. Besonders reich waren die Jesuiten und die Pauliner, beide hatten schöne Häuser und prächtige Kirchen; und die ersteren besaßen außer vielen Aeckern, Wiesen und Weingärten im Weichbilde der Stadt auch die Herrschaft Görcsön, und die Pauliner die Herrschaft Magocs. Mehrere Mitglieder dieser beiden Orden zeichneten sich auch als Schriftsteller aus. Unter anderen schrieb ein Pauliner, P. Melchior Tanz, mehrere lateinische und ungarische dramatische Stücke zur Aufführung für die Schuljugend unter dem Titel: *Actiones scholasticae Gymnasii Papensis et Ujhelyensis*. 1766. Auch malte P. Norbert, ein Fünfkirchner Kapuzinerpriester viele recht kunstreiche Altarbilder für verschiedene Kirchen. Außerdem hatte jedes Kloster mehrere ausgezeichnete vortreffliche Männer. Mit den Klöstern *) wurden auch alle unsere Bruderschaften aufgehoben und ihre Gelder nach Ofen abgeführt. In unserer Stadt bestanden damals folgende Bruderschaften: 1. Im Dome die Br. vom allerheiligsten Altarssakramente, die

*) Schon 1830 schrieb F. Seb. Job: „Die Mönche, weil sie nur verzehrten, hat man entfernt. Aber von dieser Zeit an, sind die Städte überfüllt mit geschäftigen und berufslosen Müßiggängern, überfüllt mit Menschen, die nur verzehren, nicht produciren. ... Die Kunst, die Zeit zu vertändeln und zu vertreiben, ist das hohe Ziel zu dem die Alten ihre Jungen mit großem Kostenaufwand erziehen und anleiten. Armes Völklein, das du noch die Last des Tages und der Sonnenhize trägst, wie mehrt sich mit jedem Tage die Anzahl Derjenigen, die vom Schweiß deines Angesichtes leben. So groß ist ihre Anzahl, daß selbst deine Ruhe und der Weltfriede gefährdet ist. Schon das zahllose Heer jener Schwäger, die durch Unsinn der Lehre und durch Frechheit der Lügen, welche sie in ihren Tagblättern feilbieten, den gesunden Sinn der Völker verwirren und verkehren, ist eine bedenkliche Pest unserer Zeit. Die Blinden haben das Amt an sich gerissen, die Blinden zu führen. Das hat die Welt gewonnen durch Zerstörung der Klöster. Seit jener Zeit hat der europäische Staatskörper seine Gesundheit verloren, kränkelt und trägt sichbare Spuren eines krampf- und fieberhaften Zustandes an sich. ... Und sollte ich dieses Bekenntnisses wegen, nach der Sitte und Sprache unseres hellsehenden und duldsamen Jahrhunderts unter das dumme und verächtliche Häuflein der Jesuiten eingereiht werden, „so freu ich mich, daß ich würdig erachtet werde, um des Namens Jesu willen Schmach zu leiden“; ja, aus Übermaß der Freude ruf ich aus: „Herr, solcher Ehre ist dein Knecht nicht würdig!“ — Der Kais. Beichtvater, denn das war Job, wurde damals wegen seiner offenen „unerhörten“ Sprache hart angefeindet, leider aber hatten es die J. 1848 und 1849 erwiesen, wie wahr er sah und sprach.

jährlich am 3. Sonntag nach Pfingsten mit einer feierlichen Prozession ihr Hauptfest feierte. 2. In der Kirche der Jesuiten die Br. von der Todesangst Christi mit rührenden Andachten bei dem schönen Kreuzaltar, dann die Marianische Sodaliät der studirenden Jugend. 3. Bei den Paulinern die Skapulier-Bruderschaft. 4. Die Br. der Gürtelträger (chordigerorum) bei den Franziskanern. 5. Die Br. der Tergiarier bei den Kapuzinern. 6. Die Rosenkranz-Bruderschaft bei den Dominikanern. 7. Die Br. vom Gürtel der h. Monika bei den Augustinern. Und nach der Aufhebung der Klöster und frommen Bruderschaften versank das Volk allenthalben in die traurigste religiöse Lauheit; der Empfang der h. Sakramente wurde seltener, man machte und fand auch hie und da den Versuch, daß man ohne Beichtstuhl leben und ohne Priester sterben könne. Die Noth wurde groß, und doch war die Sehnsucht nach Hilfe nur gering; die Aufgabe unermesslich und doch der Eifer nur schwach; die Schuld schwer und doch kein Geist der Buße; die äußerste Hilflosigkeit und doch kein Gebetsseifer. *)

*) Darum sagt auch F. Seb. Job: „Ich kann nach den Zeichen der Zeit keine schöne heitere Zukunft ankündigen. Der Glaube hat die Völker Europas in Eine Familie vereint, hat sie gebildet, hat sie reich, groß, mächtig und zu Herren der übrigen Welttheile gemacht; der Unglaube zerreißt, zerbröckelt, verbietet, schwächt, entnervt, plündert und zerfleischt sie; und wenn wir nicht bald aus der Irre zum Herrn zurückkehren, so dürften wohl, wo nicht die Kinder, doch die Enkel der ungläubigen Väter Ursache haben, wie einst die Israeliten zu seufzen und zu klagen: „Gedenk, o Herr! was uns widerfahren ist u.“

„Als im Mittelalter durch Deutschland, durch Europa die herrlichen Dome und Münster, diese Wunder der Baukunst, diese Ehrensäulen des Menschengesittes, emporstiegen; als der christliche Erdboden mit Tempeln wie übersät wurde; wie stand es damals in unserm Welttheile mit dem Glauben? Damals war durch ganz Europa Ein Herr und Ein Gott, Eine Taufe, Eine Kirche, Ein Glaube. Und welch ein lebendiger, kräftiger Glaube? Ein Glaube, gleich einem Baume, der in üppiger Fülle der Kraft himmelan strebt, nach allen Seiten Aeste und Zweige treibt und Früchte bringt in Überfülle. Und Zeiten, für welche solche Denkmale zeugen, — verachten, lästern, verhöhnen wir, wir schwächlichen Kinder einer ohnmächtigen zwerghaften Zeit, die wir nicht fähig sind, die Riesengedanken unserer Vorfahren nachzudenken, geschweige ihre Werke nachzuahmen. Unser selbstgefälliges Zeitalter kommt mir vor, wie ein Zwerg, der sich auf den Sarg eines Riesen stellt, und ruft, „Sehet, ich bin größer, ich sehe weiter!“ — Was haben denn wir geschaffen? — Welche Denkmale werden denn von uns einst zeugen?“

„So viel darf ich nach dem Zeugnisse der h. Schrift und der Geschichte behaupten: In einer Zeit, wo Kirchen und Altäre einsinken, zerstört, verwüstet oder in Mauthallen und Magazine und in — weiß Gott! — was verwandelt werden,

Im Jahre 1796 den 31. August wurden die Eh. Barmherzigen in feierlicher Prozeßion von der Augustiner-Kirche aus in ihr Kloster und Spital eingeführt.

Das Jahr 1802 versetzte die ganze Stadt und ihre weite Umgegend in tiefe Trauer, denn die Akademie, die Kaiser Joseph 1785 von Raab nach Fünfkirchen versetzte, wurde wieder nach Raab verlegt, und der Stadt dadurch jährlich ein Schaden wenigstens von 60,000 fl. verursacht.

In den Jahren 1805 und 1809 wurden durch löbliche Vorsicht der Behörden von Steiern, besonders von Grätz viele Kassen und leicht transportable Güter vor der französischen Invasion nach Fünfkirchen in Sicherheit gebracht; leider aber wurde die Stadt auch mit Kranken und Verwundeten überfüllt, besonders 1809, wo dann der Spitaltyphus auch unter den Inwohnern grassirte und zahlreiche Opfer forderte.

Im Jahre 1828 wurde Freiherr Ignaz Ezepeßy von Régyes Bischof von Fünfkirchen und mit ihm, dem Unvergesslichen, beginnt eine neue Periode für unsere Stadt. Seit Ezepeßy hat sich Fünfkirchen wie ein Phönix aus der Asche erhoben und in der nächsten Zukunft sieht es einer Eisenbahn von Dedenburg nach Mohatsch und durch dieselbe einer neuen Bedeutung entgegen. Was Ezepeßy der Stadt für die männliche Jugend that, indem er mit beinahe beispielloser Aufopferung die Akademie stiftete, das that sein thatkräftiger und opferwilliger Nachfolger Johann Szitovßky von Nagyker durch die Gründung des Nonnenklosters für die Erziehung und den Unterricht der heranwachsenden Mädchen.

Im August 1845 hielten in Fünfkirchen die ungarischen Ärzte und Naturforscher ihre VI. und zugleich zahl- (447 Mitglieder) und erfolgreichste Versammlung. Präses war der hochwürdigste Bischof J. v. Scitovßky und Sekretär Dr. v. Hölbling. Das Jahrbuch dieser Versammlung erhielt den allgemeinsten Beifall der Kritik. Die Stadt ließ in Wien durch Böhm zum Andenken an diese Versammlung eine werth-

feiert der Glaube gewiß sein goldenes Zeitalter nicht. Der Glaube baut und weihet Kirchen und Altäre, der Unglaube entweihet und zerstört sie. Der Glaube hebt den Geist des Menschen und macht ihn zum Schöpfer großer Werke, der Unglaube hat noch keinen Stephansthurm gebaut! ..."

Zum Schluß des Jubiläums der Hofkirche zum hl. Augustin. Wien 1830.

volle Denkmünze prägen und erinnert sich noch immer mit Freuden an ihre vielen ausgezeichneten lieben Gäste.

Was in den letzten Jahren des goldenen Friedens geschah, ist unseren Mitbürgern und Zeitgenossen bekannt genug; so daß sie hiezu keiner besondern Erzählung bedürfen; was aber in der neuesten verhängnißvollen Zeit vorging und noch lebendig vor Jedermanns Augen und Geiste steht, das gehört noch nicht der Geschichte an, und bleibt dem Griffel eines unserer Nachkommen den Kindern unserer Stadt darzustellen vorbehalten.

Dies sind nun die merkwürdigsten Begebenheiten und Schicksale der Stadt Fünfkirchen. Sie sind interessant und belehrend genug für diejenigen, die eine Vorliebe für diesen Ort haben, oder die sich die beneidenswerthe Gabe erworben, mit ihren Gedanken nicht bloß an der Gegenwart zu hängen, sondern auch an den Ereignissen einer thatenerfüllten Vorzeit den wärmsten Antheil zu nehmen. Wenden wir nun zum Schlusse dieser geschichtlichen Skizzen unseren forschenden Blick auch noch auf jene Männer, die den Stuhl des h. Maurus nach der Wiedereroberung der Diöcese zierten.

Bischöfe von Fünfkirchen in der Neuzeit.

Während unsere Stadt unter dem harten Joche der Osmanen seufzte, führten dreißig um Kirche und Staat meistens hochverdiente, ausgezeichnete Männer den Titel eines Bischofs von Fünfkirchen. Aus ihnen konnte sich der Stadt und Diöcese nur Andreas Dudich einigermassen annehmen, solange nämlich die k. k. Fahne noch auf den Thürmen von Szigeth wehte. Als aber 1567 auch Szigeth fiel, waren es meistens Jesuiten, die als Missionäre den armen Christen unserer Gegend hie und da das Brod des Lebens brachen und die h. Sakramente spendeten. Nach den Türken bestieg als:

63. Bischof den Stuhl von Fünfkirchen Matthias Madanay ein ebenso tapferer Soldat als frommer und gelehrter Seelshirt. Er war eine der merkwürdigsten Persönlichkeiten seiner Zeit, und sein von allen Licht- und Schattenseiten des Schicksals durchzogenes Leben verdiente eine eigene quellentreue Schilderung. Es ist beinahe unglaublich was er Alles gelitten und gethan als zweimaliger türk. Gefangener, als

Festungs-Commandant und Bischof. Er bekehrte mehrere tausend Muhamedaner, Arianer und Juden zum kath. Glauben und vertheidigte mit wahrem Feuereifer und oft auch mit der größten Hestigkeit die Rechte seiner Kirche. Seine Zeitgenossen seufzten oft: „O Deus Adonai, da nobis plures Radanay. Und das ist sein schönstes Lob.

64. Graf Wilhelm Nesselrode. Er war früher Domherr zu Köln am Rhein und wurde 1703 Bischof und Obergespan des Baranyaer Komitates. Das Bisthum hat seinem Eifer und seiner Unbeugsamkeit in der Vertheidigung der kirch. Güter und Rechte Vieles und die Stadt seiner Mildthätigkeit das Bürgerspital zu danken. Er starb 1732 den 29. Sept. Seine Gebeine ruhen in der Spitalkirche.

65. Graf Kasimir Thurn-Taxis. Starb schon 1734 in Wien.

66. Alvar Cyenfuegos, Kardinal (Spanier von Geburt), der seine Diöcese von Rom aus durch seinen Stellvertreter Berényi regierte. † 1738.

67. Graf Sigismund Berényi, nicht nur als Bischof, sondern auch als Erbobergespan von Tolna und Baranya hochverdient. † 1748.

68. Georg Klimo, groß am Geiste, reich an Wissenschaft, rein in seinem priesterlichen Wandel und mächtig und hochverehrt am Hofe der großen Kaiserin Maria Theresia, wirkte er als Bischof und Obergespan der drei Gespanschaften Baranya, Tolna und Walpo des Guten unendlich Viel. Er baute Kirchen, errichtete Schulen, unterstützte Dorflehrer, Studirende und Gelehrte; ihm verdanken wir es, daß Szalágyi sein berühmtes Werk: *De statu ecclesiae Pannoniae* und Koller seine nicht minder werthvolle Geschichte der Fünfkirchner Diöcese, die ein wahrer Schatz nicht bloß für unsere Diöcese, sondern überhaupt für die Landesgeschichte ist, schreiben konnte. Er schickte beide nach Rom und Wien und ließ ihnen dort alle literarischen Schätze öffnen. Das ganze Einkommen seiner Papiermühle überließ er den Dorfschulen als Unterstützung. Auch sammelte er eine werthvolle Bibliothek und öffnete sie dem Publikum mit folgenden zwei Inschriften ober den zwei Hauptthüren:

Has aedes Georgius Klimo Episcopus Quinque-Ecclesiarum a fundamentis excitavit, multa omnigenae eruditionis literariae

supellectili complevit, cleri primum ecclesiae suae, tum publicae omnium utilitati dicavit, aperuit anno Domini MDCCLXXIV.

Georgius Klimo Bibliothecae suae usum communem facit. Nemo limen clanculum transcurrito, neve oculis manum admove-to; quem optas librum petito, utitor, purum servato, ne igitur caesim punctimve ferias, neve notis compungito; philyram inter-serere et quaevis excerpere fas esto; in eo ne incumbito, ex-scripturus ne papirum imposito, atramentum et arenam longe de-trorsum arceto; idiota, famulus iners, fabulator exesto; silentium teneto, neve altius legendo alios obtundito, abiturus librum clau-dito, parvulum in manus reddito, magnum ministro admonito su-per tabula relinquito, nihil solvito, ditior abito, frequentius redito.

Mit der Bibliothek verband Klimo auch eine sehr werthvolle Ma-nuscripten- und Münzensammlung. Mit Recht kann auch von ihm ge-sagt werden: „Er war eine Zierde unter den Bischöfen, ein Edelstein unter den Priestern, ein Vater der Armen und der Bürger Trost.“ Er starb 1777 im 26 Jahre seiner Bischofswürde und wurde in der Cor-pus-Christi-Kapelle begraben. *).

Nach ihm wurde Bischof zu Fünfkirchen der ehemalige Pauliner-General

69. Graf Eösterhazy, dem die Diöces viele kirchliche Gebäude zu verdanken hat. Er starb 1799. Sein Nachfolger war

70. Martin v. Görgey, wegen seiner Mildthätigkeit allge-mein ein Vater der Armen genannt. Er starb, ehe er noch Fünfkirchen gesehen.

71. Joseph v. Kiraly. Er stiftete mit 85,000 fl. C. M. Sti-

*) Klimo gelangte von unbedeutender Herkunft zum Range eines Kirchenfürsten. „Dem darin, sagt Hurter recht trefflich, beweist sich die Kirche, auch bloß deren weltliche und zeitliche Seite ins Auge gefaßt, als die große weltveröhnende An-stalt, daß sie den niedrig Stehenden zu den obersten Gipfen emporhebt und auf diese Weise ausgleicht, was sonst in Trennung stets sich fern geblieben wäre, in-deß die Umwälzungen, aus welchem Boden sie hervorbrehen und nach welcher Rich-tung ihre Bestrebung sich wende, nur das Hohe auf den gleichen Stand mit Nie-bern herabzudrücken wissen. Jene löst ihre Aufgabe indem sie Niemand in seinem Recht verlegt, diese erreichen dieselbe indem sie keinerlei Recht anerkennen... Die wahre Freisinnigkeit hat von jeher nur die Kirche besessen und geübt.“

pendien für Studirende und theilte sich mit einer namhaften Summe beim Bau der herrlichen Basilika zu Gran und starb hochbetagt 1825.

72. Ignaz Freiherr v. Szepesy war eine der schönsten Zierden der ungrischen Kirche in jeder Hinsicht. Wenn von Jemanden so kann von ihm mit bestem Fug behauptet werden, daß er nicht sich, sondern ganz seinem hohen Beruf und zwar mit ausgezeichnetem Erfolge lebte. Mit unermüdeter Sorgfalt und allseitiger Thätigkeit arbeitete er für das ewige Heil der ihm anvertrauten Seelen auch als Prediger und Schriftsteller und richtete sein hauptsächliches Streben auf seine Mitarbeiter im Weinberge des Herrn. Wie sehr lag ihm am Herzen die Heranbildung wahrhaft guter und gelehrter Seelsorger! Mit wahrhaft fürstlicher Freigebigkeit gründete und dotirte er die philosophische und juridische Lehranstalt in Fünfkirchen und beschenkte sie mit einer von ihm ganz neuerrichteten Buchdruckerei, einer herrlichen Bibliothek, einem mathematischen, physikalischen und Münzkabinete. Was er darauf verwendete, wird auf 300,000 fl. C. M. geschätzt. Als Schriftsteller wirkte er bleibend vorzüglich durch sein Handbuch der kath. Lehre und dann durch die mit einem Aufwande von 12,000 fl. C. M. veranstaltete Herausgabe der von ihm besorgten ungrischen Übersetzung der h. Schrift. Neben hohen Auszeichnungen, die er von seinem Monarchen erhielt, fanden seine unzähligen Verdienste auch eine allgemein ehrende Anerkennung, und es lohnte ihn eine seltene Verehrung aller Klassen des Volkes, die sich bei jeder sich darbietenden Gelegenheit kundgab. Nach einem in rastloser Thätigkeit und musterhafter Frömmigkeit zugebrachten Leben starb er in seinem 58 Jahre den 16. Juli 1838, tief betrauert von Allen, die ihn kannten, besonders aber von der Stadt Fünfkirchen, wo sein Andenken stets im Segen bleiben wird. Noch im genannten Jahre wurde sein Nachfolger nicht bloß in der Würde und zu der Stelle, sondern auch der Erbe seiner Gesinnung und seines Eifers der gegenwärtige Fürstprimas,

72. Johann v. Scitovský, den Gott zur Wohlfahrt der Kirche Ungarns noch lange in ununterbrochener Thätigkeit erhalten möge. Auf den erzbisch. Stuhl von Gran erhoben, legte er den 6. Jänner 1852 die Würde eines apost. Administrators von Fünfkirchen nieder und wir riefen ihm, wie kurz vorher die Salzburger ihrem hochverehrten Erzbischof, folgenden Scheidegruß nach:

Dich rief der Herr
Zu weiden seine Heerde,
Und Jubel scholl durch Berg u. Thal,
Allüberall.
Dich ruft der Herr,
Daß Größeres Dir werde,
Ein weites Feld für seine Saat
In Wort und That.

Du guter Hirt,
Du Schutz und Stab der Deinen,
Der Trost und Labung freundlich bot
In aller Noth.
Nimm unsern Dank,
Es ist Gebet und Weinen;
Das Aug blickt hoffend himmelwärts
Im Trennungsschmerz.

Gehörst doch uns!

Dein Name wird bestehen,

So lang ein Berg noch ragt ins Blau

Im Metschefgau.

So lebe wohl

Aufs frohe Wiedersehen,

Bis einst uns nichts mehr trennen soll.

O lebe wohl!

Fünfkirchen ist besonders viereu dieser seiner Oberhirten zum innigsten Dank verpflichtet, und zwar dem Bischof Klimó für die Befreiung der Stadt vom grundherrlichen Verbande, dann Kiraly für die äußerst billige Ablösung des Weingehents, Szepesy für die Gründung der Akademie, und dem letztgenannten unter andern dafür, daß er in den schwersten Zeiten die so großartige weibliche Erziehungsanstalt nicht allein vom Grunde aus aufgeführt, sondern auch mit allem Erforderlichen ausgestattet hat. Mögen sie stets würdige Nachfolger haben.

Auch unser Domkapitel zählte in der Neuzeit viele ausgezeichnete Männer unter seinen Mitgliedern. Alexander Fonyó erbaute der Stadt die noch gegenwärtig bestehende Kaserne und trug zur Dotirung der Stadtpfarre Vieles bei. Nunkovics zeichnete sich durch großartige Unterstützung der vaterländischen Literatur aus. Koller und Szalágy haben sich als Schriftsteller unsterbliche Verdienste erworben; auch glänzten als solche, Bizer, Isivics u. u., und besonders der durch seine seltene Gelehrsamkeit und Sprachenkenntniß ausgezeichnete gegenwärtige Bischof von Weßprim, Rander. — Viele zeichneten sich durch besondere Freigebigkeit gegen Studierende und durch milde Stiftungen

aus. So stiftete Passán 24,000 fl. Pethö 26,000 fl. Miskolczy 15,000 und Foith 15,000 fl. für Arme und Studirende. Juranics vermachte sein ganzes Vermögen wohlthätigen Anstalten und frommen Zwecken. Kesthelyi, Szanyi, Koller, Korbélyi, Anton und Ladislaus Juranics, Miskolczy, Rihmer u. versahen jährlich mehrere arme Studirende mit Kost und Stipendien und unterstützten mit Holz, Getreide und Geld viele Hilfsbedürftige. Viele aus ihnen gelangten zur bischöflichen Würde und starben um Kirche und Vaterland hochverdient.

Beschreibung der Stadt Fünfkirchen.

Sammt der Specialgeschichte einiger Kirchen,
Klöster, Institute u. dgl. daselbst.

Geographische und topographische Notizen.

Fünfkirchen ist, von Ferro gerechnet, im $35^{\circ} 55' 7''$ der Länge und $46^{\circ} 3' 43''$ der Breite gelegen, — 94 Toisen über dem Meeresspiegel (Gasthaus zum Nador 1. Stock.) Die magnetische Declination wurde am 24. Juni 1851 um Mittag bestimmt zu $12^{\circ} 35' 4''$ westlich, d. h. mit der Nordspitze gegen West vom Meridiane abweichend, die Inclination war am 25. Juni 1851 um 9 Uhr Vormittags = $62^{\circ} 20'$.

Für die Intensität der Horizontalkraft des Erdmagnetismus wurde die Zahl = 2,1007 am 24. Juni um 4 Uhr Nachmittags gefunden, während 1,8918 die entsprechende Zahl in Prag war. *)

Am südlichen Abhange des Matschef Gebirgszuges, der bei Fünfkirchen 137, 2036 Klafter hoch ist, amphitheatralisch gelagert, erfreut sich die Stadt einer reizend schönen, offenen für Gesundheit und andere Hinsichten vortheilhaften Lage. Von Osten gegen Westen ausgebreitet, bietet sie einen überraschenden Anblick von Süden dar, **) wo sich eine an

*) Diese Daten danke ich dem um die Wissenschaft hochverdienten Herrn Dr. Karl Kreil, Direktor der k. k. Sternwarte zu Prag, gegenwärtig Direktor der k. k. Central-Anstalt für Meteorologie und Akademiker in Wien.

**) Előner, der ganz Ungarn durchreist und besonders als Dekonom vortrefflich beschrieben hat, schildert die Lage Fünfkirchens folgend: „Von Fünfkirchen geht es eine lange Strecke fortwährend bergan gegen Sikkó zu. Oben auf der Berghöhe zeigt sich Fünfkirchen unstreitig am günstigsten, zumal wenn es von der klaren Morgen-sonne beleuchtet wird. Alles was die Stadt nur Schönes hat, zeigt sich da

sanfte Erhöhungen sich anschließende Ebene entfaltet, während im Hintergrunde das durch viele Thäler mannigfaltig gestaltete Gebirg sie gegen die rauchen Nordwinde schützt.

Der Grund und Boden der Stadt und ihres Terrain's ent-

im vortheilhaftesten Lichte, indem sie an der gegenüberliegenden Berglehne ausgebreitet, sich dadurch sehr günstig ausnimmt, daß alle ihre schönen Häuser, ihre Kirchen, ihre Villen in den Weinbergen, und diese, selbst wie ein herrliches Panorama daliegen. Sie erscheint von da aus gesehen, auch größer, als wie sie in der That ist, und man würde ihr, sollte man muthmassen, leicht an 30—40,000 Einwohner geben, die sie doch bei weitem nicht hat. Vor allem tritt der Dom in seinem ganzen Glanze hervor.“ „Wenn es kleine Städte gibt, welche sich in reizende Umgebungen hüllen, als wollten sie damit den Mangel an Kunstschätzen und öffentlichen Leben gleichsam verbergen, so läßt sich ein harmloser Wanderer schon gern in ihren Mauern gefallen, denn wo die freie herrliche Natur uns mit ihrem Gottesauge anblickt, da vergessen wir die Schöpfungen der Kunst von Menschenhänden und fühlen uns erhaben über all die Kleinigkeiten und Drangsale des Lebens. Anders ist es in dem freundlichen Fünfkirchen, wo Kunst und Natur sich vereint die Hände reichen, wo sich der Wanderer gleich bei seinem Eintritt so traut und behäbig fühlt, als sei er schon Jahre lang hier gewesen und erkenne in jedem Vorübergehenden einen Freund und Bekannten.“

Was der geniale Maler Müller in Sehnsucht und Heimweh von seiner Vaterstadt Kreuznach gerühmt, das rühmt, und gewiß nicht zu viel, auch jeder gemüthliche Fünfkirchner in der Ferne von seiner Geburtsstadt und ihren Umgebungen, die sicher die schönsten sind, deren sich eine Stadt Ungarns erfreut: „Du meine geliebte, theuere Vaterstadt! wo ich geboren ward, zuerst das Leben, des Seins erstes Gefühl einsog! Wie herrlich schwebst du mir in der weiten Ferne immer noch vor der Seele, rufst oft mich zurück aus dem Gedränge lärmender Welt, verfolgst liebevoll mich überall, warst freundlich mein Tröster in öden selbstpeinigen Stunden, wo das Herz leet wird, alle Freude, alle Liebe zum Leben verfliehet. Da träufelst du Balsam in die Wunde, gießest neue Wonne, neues Leben in mein zerschlagenes Gebein, gewährst meinem Herzen neue Freuden. Wann sehe ich dich wieder Theure, Theure! —

Ja vorzüglich vom Himmel geliebt bist du, schöne Vaterstadt, gesegnet vor tausend andern Städten, Freude und Überfluß wohnen bei dir, du bist auf Liebe gegründet. Der Bauherr, der den ersten Eckstein zu deinem Thore gelegt, war ein Günstling des Himmels; ihn jagte nicht Vaterfluch, ihn drückten nicht Wittwenklagen, und Waisenthänen verfolgten ihn nicht. Denn geöffnet von Gott war ihm das Auge zu schauen der Lieblichkeit Heimat, zu ruhen am Herzen der Schönheit.

Vorzüglich geliebt vom Himmel bist du, schöne Vaterstadt!... Aus deinen ernährenden Brüsten springen Ströme auf deine Kinder herab. Fremde ehren dich, deine Söhne tragen dich in Gedanken, wo du sie auch hinsendest über Land und Meer!

Geburtsort! Dir nach hebt sich im Fluge meine Seele, ich sehe dich, vor mir stehst du jetzt in deiner Feste! Deine bewachsenen Thürme, verfallene Mauern steigen neu vor mir empor; ich höre das Wehen deiner Winde vom Berge herab. O süße Luft! Ach Gefänge der Heimat! &c.

hält fast durchgehends Kalkformationen mit deutlichen Spuren vulkanischer Gestaltungen. Im Interesse der Wissenschaft stehe hier D. Th. Kleinschrod's mineralogisch geognostische Beschreibung des Kohlensandsteines von Fünfkirchen: „Der Kohlensandstein von Fünfkirchen liegt auf Kalkstein, welcher eine hohe Gebirgsmasse, nördlich von Fünfkirchen, bildet. Zu unterst besteht er aus schwarzem, dichten oder körnigen Kalkstein mit einer großen Menge kleiner Bivalven, deren Eindrücke schwarz und bituminös sind; er wechselt mit einem gelben Kalkstein von geringerem Zusammenhange, der stellenweise selbst erdig wird und die nämlichen Muscheln mit sich führt. In den oberen Theilen des Gebirges kommt der Kalkstein dichter und gleich schwarz und bituminös vor, aber ohne Muscheln. Das ganze Gestein ist mit weißen oder rosenrothen Kalkspat-Adern sehr häufig durchzogen, die Schichten, besonders nach oben zu, sind sehr stark wellenförmig gebogen und in den tieferen Theilen so zerrissen, daß ihr Neigungswinkel nicht zu erkennen ist. Ob dieser Kalkstein noch der Übergangszeit angehöre, oder als untergeordnetes Lager des Kohlensandsteins betrachtet werden müsse, ist nicht mit Sicherheit zu bestimmen, da man das darunter liegende Gebirge nicht mehr erkennen kann, sondern der Kalkstein selbst hier als das älteste Gebirge der Gegend erscheint. Die letztere Annahme, daß er dem Sandstein nur untergeordnet sei, zu der seine schwarze Farbe, und sein Bitumen führen könnte, würde denselben gewissen schwarzen Kalksteinen des Nördlichen Frankreichs gleichstellen, welche mitten im Kohlengebirge vorkommen, und so mit ihm verbunden sind, daß sie kaum davon getrennt werden können. Bruchstücke dieses Kalksteins kommen im rothen Sandsteine vor, der den eigentlichen Kohlensandstein bedeckt.

Der Kohlensandstein kommt hier nicht sehr abwechselnd vor; es lassen sich nur dreierlei Abänderungen: mit grobem und feinem Korne, und der eigentliche Kohlenhaltige Sandstein unterscheiden. — Der Sandstein mit grobem Korne läßt sich vorzüglich in den Umgebungen von Vasas beobachten, in jenen Hügeln, welche zwischen dem Thale mit dem Dorfe Vasas und den Kohlengruben liegen; sie stellen ein Conglomerat von mehr oder weniger deutlichen Feldspatförmern vor; hier und da von porphyrtartigem Ansehen; ihre Farben sind gelblich weiß oder grau und scheinen von mehr oder weniger eingemengten Kohlentheilen abzuhängen; sie bilden Lager von verschiedener Mächtigkeit, welche in

mehreren Wiederholungen mit feinkörnigen Varietäten und Kohlenschichten wechseln. Die feinkörnigen Sandsteine unterscheiden sich von den vorhergehenden nur durch sehr feine Zertheilung der Quarz- und Feldspatförner, die sich in besondern Schichten abgesetzt haben, mit grobkörnigen wechseln, und auf alle Weise in sie übergehen. Sie sind mehr und weniger mit ganz erdigen Theilchen gemengt, und von gelblich weißer, grauer, und bisweilen röthlicher Farbe. — Die kohlenhaltigen Sandsteine sind immer mehr oder weniger schiefzig, gewöhnlich sehr glimmerhaltig und kommen nur zunächst den Kohlen selbst vor, die sich in mehrere Schichten theilen. Sie bestehen immer aus sehr feinen Theilchen, mit ganz erdigen Stoffen innig gemengt, welche letztere oft so überwiegend werden, daß hieraus ein wahrer kohlenhaltiger Schieferthon entsteht. Man findet hier überhaupt mit der Kohle alle jene überall als Begleiter derselben auftretende Gesteine. Auch bemerkten wir eine in den Kohlenflözen eingeschichtete Lage thonigen bituminösen Kalksteins mit sehr feinen Glimmerblättchen, in sandig-thonigen Mergel und durch diesen in die zunächstliegenden Sandsteinschichten übergehen. Dieser Kalkstein scheint hier jenen, in den Karpathen beobachteten Steinkalk vorzustellen.

Die Steinkohle, welche von vorzüglicher Qualität ist, und der mineralogischen Art Schieferkohle angehört, kommt in großer Menge im Sandstein vor. Sie zeigt sich darin theils in kleinen Adern und Nieren, theils bildet sie selbst mächtige Lager, die mit großem Vortheile bebaut werden. Man bemerkt in dem kleinen Thale, wo die Gruben liegen, mehrere Kohlenschichten übereinander mit den übrigen, dazu gehörigen Gelsarten senkrecht abgeschnitten. Auch ziemlich viele Eindrücke von Vegetabilien nahmen wir unter dem abgefallenen Gerölle wahr, indeß nichts charakteristisches, sondern nur Eindrücke zylindrischer Schäfte, nach der Länge gestreift. Die Steinkohle selbst enthält auch verkohlte vegetabilische Überreste mit faseriger Textur, ganz wie die französischen vorkommen dieser Art.

Auf dem eigentlichen Kohlensandsteine finden sich noch beträchtliche Massen des Roth- und Todliegenden, aus denen vorzüglich die ziemlich hohen Gebirge nördlich von Basas und einige Hügel nördlich und westlich von Fünfkirchen bestehen. In diesem Sandsteine bemerkt man Schichten, die ganz aus groben Körnern von durchsichtigem Quarze mit

thonigsandigem rothen Bindemittel bestehen, und besonders den untern Theil dieses Gebirges auszumachen scheinen. Darüber liegen Sandsteine von viel feinerem Korne, gleichfalls roth gefärbt, und aus sehr kleinen Körnern von Quarz, Feldspat und kleinen Glimmerblättchen mit rothen thonigen Bindemittel bestehend. Ihre Festigkeit ist verschieden; stellenweise scheint ein krystallinisches Bindemittel sich hinein gezogen zu haben, wodurch das Gestein unmerklich in die, sogleich näher zu betrachtenden Porphyre übergeht. An andern Punkten kommen auch Gesteine vor, in denen alles Bindemittel bis auf die letzte Spur verschwunden und nur eine Masse Quarz- und Feldspatkörner zurückgeblieben ist, welche in ihrer Verbindung ebenfalls etwas Porphyrtartiges haben. Auf diese feinkörnige Sandsteine folgen abermals grobkörnige Conglomerate, bestehend aus Geröllen von durchsichtigem Quarze, schwarzem Kalksteine mit Kalkspatadern durchzogen und abgerundeten Stücken von festen Porphyren, welche man entweder für Geschiebe, oder vielleicht richtiger noch für krystallinische Ausscheidungen mitten in den mechanischen Niederschlägen halten kann. Diese Lager werden wieder von feinkörnigen bedeckt, welche die höchsten Punkte der Gebirge, so wie die ganze Oberfläche des dortigen Gebiets ausmachen.

Mitten in diesen eben beschriebenen aggregirten Felsarten, welche die Hauptgebirgsmasse des Steinkohlen-Gebirgs von Fünffirchen ausmachen, kommen einige krystallinische Gesteine vor, welche indeß, da sie als sehr häufige Begleiter der Steinkohlenbildung überhaupt angetroffen werden, mehr für besondere Glieder derselben, als für blos zufällig angesehen werden dürften. Sie bestehen aus zwei Hauptarten, Grünsteinen und Porphyren.

Die Grünsteine, welche wir in der Ungewißheit über ihre wahre Beschaffenheit einstweilen so benennen wollen, scheinen zwischen dem eigentlichen Kohlsandsteine, und dem Roth- und Todtliegenden vorzukommen. Man findet sie im Thale von Basas deutlich auf den ersten ruhend, und in ihn übergehend. Sie machen den ganzen obern Theil des Gebirges nördlich von diesem Punkte aus und fallen nach Nordost, woraus sich schließen läßt, daß sie das Rothliegende unterteufen, welches etwas weiter in derselben Richtung ansteht. Gewöhnlich sind diese Gesteine grün gefärbt, und bestehen vorzüglich aus Feldstein, in den ein grüner, staubartiger Stoff äußerst fein, und in großer Men-

ge eingesprengt ist, der in dünnen Splittern des Gesteins durch die Lupe betrachtet, in Gestalt kleiner Körner erscheint. Zugleich erscheinen auch in der Masse unendlich kleine Krystalle, nur durch ihren Glanz unterscheidbar, und wahrscheinlich aus blättrigem Feldspate bestehend. Diese Felsart theilt sich leicht in dünne Platten und ist alsdann gewissen Feldspat-Gesteinen, die als untergeordnete Lager anderwärts, sowohl im eigentlichen Kohlsandsteine, als im Roth- und Todliegenden vorkommen, sehr ähnlich. Dieser zwar zusammengesetzte, aber dem äußern Ansehen nach beinahe gleichartige Grünstein geht durch Zunahme des Feldspates in eine andere Varietät über, deren einzelne Bestandtheile mehr ins Auge fallen. Die Hauptmasse erscheint hier als eine Zusammenhäufung von sehr kleinen Feldspatkrystallen, mit (vielleicht krystallinischen) Quarzkörnern, und einer unendlichen Menge kleiner schwarzer Krystalle, welche mit dem färbenden Bestandtheile der vorhergehenden Varietas eins und dasselbe sind. Ihre Form ist ein vierseitiges Prisma, welches einem rechtwinklichen nahe kommt, und öfters in das achtsseitige durch Abstumpfung der Seitenkanten übergeht, sie sind mit zwei Flächen zugespitzt, die auf die beiden gegenüberstehenden Seitenkanten aufgesetzt sind; der Zuspitzungswinkel ist sehr schwach, und scheint ohngefähr derjenigen gleich zu sein, der die beiden Zuspitzungsflächen mit den correspondirenden Seitenflächen des Prismas bilden, was 120 Grade betragen dürfte. Die microscopische Größe der Krystalle verhindert jede Messung; indeß sind sie wahrscheinlich Augite. Sie sind sehr leicht, lassen sich leicht zerschneiden und geben ein grünes fettiges Pulver.

Die zweite Art untergeordneter Lager, die Porphyre gehören besonders dem rothen Sandsteine an, in den sie auf alle Weise übergehen. Sie bilden in den feinkörnigen Sandsteinschichten linsenförmige Nester von ohngefähr einem Fuße Mächtigkeit und horizontaler Ausdehnung auf 8—10 Fuß und darüber, welche sich auskeilen, und unmerklich in die Sandstein-Masse übergehen; das rein krystallinische Gestein ist von einer etwas weniger festen Masse, welche zwischen Porphyrtiger und sandiger Struktur in der Mitte steht, wie umgeben und das Sandartige nimmt allmählig zu bis die Masse vom übrigen Sandsteine nicht mehr zu unterscheiden ist. Die Dimensionen dieser Nester sind sehr verschieden und wechseln von großer Ausdehnung derselben bis

ins ganz kleine, so daß man letztere ohne Vergleichung mit den zunächst liegenden Größeren, welche sie nur im Kleinen darstellen, leicht für Geschiebe im Sandsteine halten könnte. Dieser Beobachtung nach dürfte man auch die Porphyr-Kugeln in den oberen, grobkörnigen Conglomeraten des rothen Sandsteins, welche zwar das Ansehen von Geschieben haben, übrigens aber den hier betrachteten Porphyren der Beschaffenheit nach gleichkommen, mit mehreren ausgezeichneten Naturforschern für krystallinische Ausscheidungen mitten im Sandstein-Gebirge anzusehen haben. Außer diesen Nestern kommen auch noch beträchtliche größere Massen derselben Porphyre in den Gebirgen zwischen Drosßl und Egregy vor. Sie erhoben sich in steilen Felsmassen aus dem Sandsteine, und dehnen sich hier und da auf beträchtliche Strecken aus, indem sie theils unbedeckt anstehen, theils vom rothen Sandsteine wieder bedeckt werden. Diese Gesteine bilden die zusammenhängenden Plateaus in den Ebenen von Dombóvár, welche beim ersten Anblicke an Basalt Gebilde erinnern. Das Gestein dieser Porphyre kommt mit den Porphyr Gebilden aus derselben Gebirgsart in Sachsen, Thüringen, den Vogesen, Schottland &c., sehr überein. Die Hauptmasse ist Feldstein, bisweilen etwas fettglänzend und gewöhnlich roth bräunlich, kastanienbraun oder dunkelbraun, beinahe schwarz gefärbt. Einige finden sich auch bluthroth, gelblich und graulich. Quarz und Feldspatkrystalle, letztere deutlich blättrig und fleischroth, sind in die Masse eingewachsen. Vorzüglich bemerkenswerth aber ist die hier und da vorkommende breccienartige Struktur dieser Gesteine, welche oft im ersten Augenblicke zu täuschen vermöchte. Man bemerkt nemlich bald eckige, bald runde Flecken, die sich in Farbe und Textur von der anderen Masse unterscheiden, und dennoch eins mit ihr sind. An einer Stelle kommt das Hauptgestein schwarz oder grün mit sehr feinkörnigem Bruche und kleinen Feldspatkrystallen vor und gleicht einem Porphyrartigen Grünsteine, während die Flecken granitartig erscheinen, als kleine krystallinische Nester von blättrigen Feldspate, mit einer grünen Materie unregelmässig gemengt. An andern Stellen erscheinen diese besonderen Ausscheidungen schiefrig, der Feldspat und die grüne Materie sind in Blättchen abgesetzt, und man glaubt Bruchstücke von Gneiß im Porphyr-Gesteine eingeschlossen zu sehen. Bei genauer Untersuchung indeß nimmt man die Übergänge dieser Nester in das übrige Gestein deutlich wahr, und sie erscheinen nur

als Wirkung localer Anziehung, welche die kleinen Parthien besonders auswich.

Eben so unbezweifelt lassen sich die vollkommenen Übergänge des Porphyr's in den rothen Sandstein nachweisen. Das Gestein geht vom frischen deutlichen Porphyre in eine etwas erdige Masse mit inne liegenden Feldspatkrystallen über, welche schon Bruchstücke zu sein scheinen, bis dieselbe endlich dem Sandsteine selbst vollkommen gleich wird. — In Ansehung des Ursprunges dieser untergeordneten Grünsteine und Porphyre, welcher, unserem Dafürhalten nach, ohne Zweifel neptunisch ist, haben einige zum Theile sehr erfahrene Gelehrte dennoch die gegentheilige Meinung feuriger Entstehung derselben in Anspruch genommen, wodurch wir die Gründe dafür und dawider etwas umständlich vorzutragen veranlaßt sind.

Zur Übersicht aller hieher gehörigen Erfahrungen muß das Steinkohlen- und rothe Sandstein-Gebirge überhaupt in weit mannigfaltigerer Zusammensetzung betrachtet werden, als wir es in Ungarn gefunden haben. — Die hier in Betracht kommenden untergeordneten Lager desselben begreifen folgende Felsarten: 1. Pechsteine. — 2. Feldspatporphyre von verschiedenen Varietäten. 3. Eine große Zahl verschiedener Grünsteine, die man gewöhnlich unter dem Namen Trapp begreift. — 4. Mandelsteine, und blasige Gesteine, gleichfalls von vielfältigen Abänderungen. Auf alle eben genannte Gebirgsarten muß sich unsere gegenwärtige Untersuchung beziehen, jedoch mit Ausnahme der darinnen Gangweise vorkommenden wahren Basalte, welche wir nicht als diesen Felsarten untergeordnet ansehen.“

Die wichtigen Gründe, welche Herr Dr. Kleinschrod für die Entstehung dieser Steine durch Feuer anführt, müssen wir der Kürze wegen übergehen.

Das Klima Fünfkirchens ist eines der mildesten und angenehmsten von ganz Ungarn, dem des nördlichen Italiens sehr ähnlich. Die Nähe mit Wäldern und Nebenpflanzungen bekleideter Berge, woher die reinste Lebensluft herabweht und mehrere der frischesten Quellen herabfließen, welche die von Norden herstürmenden Winde brechen, und der offene Süden, welcher den milderen Winden den Zugang gestattet, verleihen der Gegend einen bedeutenden Vorzug, was auch das kräftige Aussehen der Bewohner, ihre geringe Sterblichkeit (1—38), — und

auf 4830 Todtenfälle kamen in der jüngsten Zeit 5345 Geburten), der Mangel endemischer Krankheiten, die Seltenheit und geringe Heftigkeit der Epidemien *) genügend bezeugen. Mandel-, Quitten-, Feigen-, süße Kastanien- und Olivenbäume kommen im Freien fort. Kirschen und Erdbeere reifen mit Ende Mai, Weintrauben im August, und die Weinlese ist vor Michaeli beinahe schon immer im ganzen großen Gebirge beendet.

Im Verlaufe von zehn Jahren war nach den genauen Beobachtungen des allgemein hochgeachteten, verdienstvollen Stadtphysikus Dr. Patkovic

Der höchste Barometerstand: 28". 7^{'''}. 4³/₁₀ des Thermom. † 26, 30.

„ mittlere 28. 3. 9⁶/₁₀ „ „ † 7, 32¹/₂.

„ tiefste 28. 0. 1⁶/₁₀ „ „ 11, 65.

Der Sommer des Jahres 1830 war in der Gegend von Günskirchen seit Menschengedenken der wärmste. Der Thermometer stieg den 15. Mai auf † 29° R. Der Winter desselben Jahres war auch der strengste, denn am 8. und 30. Jänner stand der Thermometer auf — 18°, ein Ereigniß, das seit 30 Jahren nicht vorkam. Mithin differirt die Temperatur mit 47° R. Die stärkste Hitze haben wir gewöhnlich in der zweiten Hälfte des Juli und die größte Kälte in der Mitte Jäners, — äußerst selten aber 12°.

Nach zehnjährigen genauen Beobachtungen kommen auf ein Jahr 89 Tage mit heiterem Himmel, 195 mit Wolken und trübem Wetter, 79 mit Regen, 27 mit Nebel, 16 mit Schnee und 32 mit stärkeren Winden. Am öftersten herrscht der Ostwind, selten aber länger als 24 Stunden. Gewitter kommen zwölf auf das Jahr.

Der Frühling beginnt meistens schon in den ersten Tagen des März, wo schon mehrere Pflanzen und Bäume blühen, der Sommer erscheint gewöhnlich recht früh und währt bis in den Oktober hinein, dann folgt sehr oft erst ein Nachsommer, der zur Annehmlichkeit des Herbstes sehr viel beiträgt. Der Winter ist in der Regel sehr kurz; Schnee fällt wenig und ist nicht anhaltig, somit gehört eine dauernd gute Schlittenbahn hier zur Seltenheit. Während des letzten (1854) Winters blühten am südlichen Abhange unserer Berge stets Veilchen.

(*) Von der Cholera blieb Günskirchen 1831 und 1849 gänzlich verschont.

Das nahe Gebirg versieht die ganze Stadt reichlich mit dem besten Trinkwasser, welches hie und da auch in Zisternen gesammelt und in 20 öffentliche und viele Privatbrunnen und in 8 Bassins geleitet wird.

Fünfkirchens Flora ist herrlich und in jeder Hinsicht ausgezeichnet. Herr Mendtwich, Apotheker zu Fünfkirchen, einer der berühmtesten Botaniker und Pomologen Ungarns, hat bisher in unserer nächsten Umgegend mehr als 1300 Pflanzen gefunden und darunter mehrere Seltenheiten.

Man mag in den nahen Gebirgen die schönen Gehölze und Bergstrüßten, die reizenden Thäler und die unübersehbaren Nebenpflanzungen, oder auf der Ebene die herrlichen großen Wiefengründe und die mächtigen Fruchtfelder und Wiefengründe durchschreiten, überall tritt dem Beschauer eine üppige kräftige Vegetation entgegen, deren Erzeugnisse durch die romantische Lage in einer bergigten Gegend in einem noch anmuthigern Gewande erscheinen. Besonders zeigt sich die Fruchtbarkeit des Fünfkirchner Terrains groß im Gedeihen der Weinrebe, auf deren Pflanzungen auch der Gewerbleiß der Bewohner vorherrschend gerichtet ist; aber sie lohnt die Mühe des Arbeiters mit einer nicht bloß reichen sondern auch ausgezeichneten guten Fehsung und wird ihm noch mehr lohnen, wenn die Verbesserungen im Weinbau, wie sie in neuern Zeiten emsig betrieben werden, Früchte tragen und der Weinhandel durch die geschehene Begräumung der ung. östr. Zwischenzölle immer mehr und mehr gedeihen wird. Auch Gemüse und Obst wird in den zahllosen Gartenanlagen und Weinbergen reichlich gebaut, besonders gedeihen aber die edelsten Pflirsche so herrlich, wie vielleicht in keiner andern Gegend Ungarns. Von edlen Äpfeln hat Fünfkirchen bisher 61, von Birnen 86, von Pflirschen 35, von Zwetschken 36, von Kirschen und Weichseln 13 Gattungen aufzuweisen wie auch 3 Gattungen sehr süßer Kastanien.

Der Burgfriede Fünfkirchens umfaßt $1\frac{1}{2}$ □ Meile oder 12,128 Joch (das Joch, wie es bisher bei uns gebräuchlich war, zu 1600 □ Kl.) — und zwar an Haus- und Gartengründen 257 Joch, an Aekern 2480 Joch, an Wiesen 1805 Joch, an Weingärten 1745 Joch, an Hutweide, die in das beste Ackerfeld leicht könnte verwandelt werden, 788 Joch, an Teichgründen 3 Joch, und an Waldgründen 5020 Joch, wozu noch 30 Joch (bis in die neueste Zeit) steuerfreie Gründe kommen.

Die Stadt mit ihren Mauerverken bildet ein ziemlich regelmäßiges Viereck; unter den Mauern lief ein breiter und tiefer Graben hin, der aller Wahrscheinlichkeit nach in früheren Zeiten mit Wasser angefüllt gewesen, gegenwärtig aber größtentheils schon ausgefüllt ist. Die Mauern haben eine beträchtliche Höhe, und sind mit Thürmen und Schießscharten versehen; die einstigen Sturmgänge wurden wie die Gräben nach und nach mit Häusern verbaut. Die vier Thore mit ihren starken und ziemlich hohen Thürmen, welche gerade nach allen vier Weltgegenden an der Stadt angebracht waren, wurden vor mehreren Jahren abgetragen des freieren Verkehrs wegen, auch wurden aus dieser Ursache die Mauern an mehreren Orten durchbrochen. Die Stadt hat inner den Mauern in ihrer Ausdehnung von Morgen gegen Abend 570 Wiener Klafter und in der Breite 380 Kl., mit Einschluß der Vorstädte aber 1660 Kl. Länge und 800 Kl. Breite. Gegen Osten liegt die Dfner, gegen Süden die Sisklöser, gegen Westen die Szigether Vorstadt und ob der Stadt gegen Norden der Kalvarienberg, der mit seinen von Jahr zu Jahr sich mehrenden niedlichen Häusern füglich die vierte Vorstadt genannt wird.

Im Innern der Stadt findet man ziemlich regelmäßige, und im Vergleich mit andern Städten von ähnlichem Umfange, gut gepflasterte, hie und da auch mit Trottoir versehene Straßen. Die Beleuchtung ist hinlänglich und auch die Reinlichkeit mit einigen Ausnahmen genügend. Was ließ sich aber noch Alles in diesen und ähnlichen Beziehungen aus unserer Stadt machen, wenn sie sich nach dem Beispiele des Auslandes oder so mancher österreichischen, ja auch ungrischen Stadt entschließen wollte, sich selbst zum Besten diejenigen Opfer freiwillig zu bringen, zu welchen sie doch früher oder später gezwungen werden wird.

Unter dem Dom breitet sich die vom Bischof Szepeßy angelegte freundliche, mit Blumen und Sträuchern gezierte Promenade — ein Lichtpunkt der Stadt — und der geräumige Fruchtplatz, der nächstens regulirt werden soll, und in der Mitte der Stadt der schöne Hauptplatz mit seinen Springbrunnen aus. Inmitten desselben erhebt sich die herrliche Dreifaltigkeitssäule, ein kolossales Steinbild mit den Bildsäulen mehrerer Heiligen, die vor einigen Jahren Herr Joseph v. Nishmer mit bedeutenden Kosten recht schön renoviren ließ. Eine Hauptstraße durchschneidet vom Osten gegen Westen der Länge nach die ganze Stadt wie

auch die Dfner und Szigether Vorstadt, daher auch die Sage, daß Fünfkirchen dem Gebirge entlang gelegen nur aus einer langen Gasse bestehe.

Die Gesamtzahl aller Häuser Fünfkirchens beträgt 2326, wovon auf die innere Stadt 591, auf die Dfner 970, auf die Szigether 653 und auf die Sisklöser Vorstadt 112 kommen. Die meisten davon sind gut gebaut und entsprechen den Bedingungen gesunder und bequemer Wohnungen; beinahe alle haben einen Hof, die meisten auch Gärten. Überfüllt bewohnt ist kaum das eine oder das andere Haus, was mit dem Umstande, daß die Schlachtbrücken, Gerbereien, Delmühlen, und Brantweinbrennereien sich außer der Stadt befinden, zur Gesundheit der Bewohner viel beiträgt.

Freunden von pittoresken Ansichten eröffnet sich auf vielen Punkten unseres Gebirges gegen Osten, Süden und Westen ein herrliches Panorama, — und die reizenden Gefilde desselben sind auch selbst reich an malerischen Ansichten. Der Gang nach diesen unseren Bergen bietet besonders in der Zeit der Baum- und Weinstocksbilthe einen unvergeßlichen Genuß. Von der Höhe sieht man viele Meilen weit den slawonisch-kroatischen Gebirgszug, wie auch eine der schönsten Zierden unserer Gespanschaft, *) den Harsányer Berg an dessen Abhängen der

*) Fünfkirchen ist der Hauptort und Mittelpunkt der Baranyaer Gespanschaft, von der Adolf Grünhold im Panorama des Universums (1844 S. 33) schreibt: „Wir waren in B. Komitate, oder wie man gewöhnlich sagt, in der Baranya. Ich kenne keine Gegend, die hinsichtlich der Menge und Mannigfaltigkeit der Produkte mit diesem glücklichen Ländchen auch nur wetteifern könnte. Hierzu kommt noch die Schönheit der Gegend, die herzliche Freundlichkeit der Bewohner und die allgemeine Wohlfeilheit der köstlichen Erzeugnisse, was alles dazu beiträgt, dem Menschen das Leben hier recht angenehm zu machen, — Da bei meiner Anwesenheit in Fünfkirchen gerade die Zeit der Weinlese war, so war es hier sehr rege und lebhaft. Die auch wohl sonst frohsinnige Stadt hatte jetzt einen ungemein freudigen Anstrich, da die Weinlese auch hier als ein Volksfest gefeiert wird... Nach dem Beschlusse des Tagewerkes wird der Abend mit Schmausereien, Musik und Tanz gefeiert, wobei unendlicher Jubel bis in die späte Nacht hinein durch die Luft erschallt, die von Tausenden von Raketen durchschwärmt wird.“ Und der bekannte Tourist Ellisner schreibt:

„Eine sehr liebliche Gegend umgibt Fünfkirchen. Während das Gebirge im Norden gegen übermäßige Kälte schützt, entfaltet sich im Süden eine fruchtbare Ebene, das reizendste Thal. Der ganze Hügelzug in dessen Mitte es liegt, ist mit Weingärten bedeckt. Ringsum in dieser Gebirgskette findet man Steinkohlen von guter Qualität, die man aber bisher noch keineswegs so beachtet, wie sie es ver-

berühmteste Villanyer Wein gedeiht, dann die Drau, die Stadt Essegg *ec.*, und der erste Überblick der ganzen mit unzählbaren Dörfern und Weilern bestreuten und sanften Nebhügeln geschmückten herrlichen Ge-

dienen, weil das Holz hier noch im niedrigen Preise steht. Zudem ist ihre Ausbeutung noch in der Kindheit. Die Zeit und die in ihr sich mehrenden Bedürfnisse werden in der Zukunft diesen geschonten Schatz schon in Anspruch nehmen."

„Eine besonders liebliche Landschaft entfaltet sich, wenn man von Fünfkirchen über Anhöhen und Wald hinauskommt, wo das Schloß von Sisklos in den Gesichtskreis tritt. Alles was nur das Auge angenehm berührt, ist hier vereinigt. Zur linken eine Kette von Weinbergen zwischen denen einige hellglänzende Thürme emporragen und an diese sich anschließend der hohe Berg bei Harsány; zur rechten eine fruchtbare Ebene, an deren einem Endpunkte das Siskloser Schloß sich erhebt, und dabei das so sehr milde Klima, alles dies sind Gegenstände, welche augenblicklich eine Vorliebe für die Gegend erzeugen und das Interesse erhöhen, welches sie auch geschichtlich hat. Denn hier auf dem Schloß von Sisklos saß König Sigismund 1440 als Gefangener der Stände des Reichs, hier in Sisklos predigte 1456 Johann von Kapistran den Kreuzzug gegen die Türken *ec.* ...

„Den Harsányer Berg umrankt von seinem Fuße an bis ungefähr zum vierten Theile seiner Höhe der Wein, der je höher hinauf, um so sparsamer wächst, aber auch um so bessere Qualität hat. Einer der besten und feinsten ungrischen Rothweine, der Villanyer wird hier gewonnen. Es gibt wenig Rothweine, die man ihm vorziehen könnte. Er ist über und über mit Steingeröll übersäet und sieht vom Weiten aus, wie ein gepflückter Aker, das hat im Volke die Sage erzeugt und unterhalten: es habe der Teufel auf ihm gepflückt... Vermöge seiner Höhe, mit der er alle umliegende Berge überragt, wird er zum Wegweiser auf weite Strecken und bis hinab nach Essegg sieht man ihn...

Von da nach Essegg fährt man Anfangs wie in einem englischen Garten. Rechts und links Auen und Baumgruppen, auf der einen Seite der Hintergrund mit einer grünen, von einem Eichenwalde gebildeten Wand geschlossen, auf der andern fern hin von den kroatischen, tief in blauen Duft gehüllten Bergen besetzt. Die Acker zwischen den Baumgruppen sind gut kultivirt. Eine gebaute aber schlecht im Stande gehaltene Straße führt durch alle diese Herrlichkeiten *ec.*

Die Gespanschaft Baranya liegt, von Nordost durch die Donau und von Süden durch die Drave begränzt, im herrlichen Dreieck, das diese Flüsse durch ihren Zusammenfluß bilden. Ihre Größe beträgt 83 $\square$ ¹¹⁰ Meilen und die Zahl ihrer, Einwohner nach der Volkszählung von 1850 259,376, wovon Einheimische: 252,580. Fremde: 6796, Ungarn: 121,792, Deutsche: 82,700, Slaven: 43,522, Juden: 3280, Zigeuner: 1286; der Religion nach Katholiken: 179,908: Unirte Griechen: 4, Evangelische: 9041, Reformirte: 46,067, Griechisch nicht unirte: 14,285, Israeliten: 3280. Weinähe die ganze Gespanschaft ist ein wahres Weirland, wie schon ihr Name sagt, und nach Feines erzeugt sie im Durchschnitt jährlich mehr als eine Million Eimer. Auch hat sie herrliche Wäldungen, viele kleine Bäche, ausgezeichnete Kalk- und Marmorbrüche, vortreffliche warme Bäder *ec. ec.* wie auch einen bedeutenden Handel mit Wein, Obst, besonders mit Kastanien, Steinkohlen, Schweinen, Knopperrn, Tabak, Holzgeräthschaften, Rohrdecken *ec.* Zu verschiedenen Städten ist nicht bald eine andere Gegend Ungarns so geeignet wie die Baranya.

gend ist von solch überraschender Schönheit, daß das Auge nicht weiß, wo es zuerst verweilen soll.

Bevölkerung, Religion und Sprachen.

Fünfkirchen zählte vor 30 Jahren 10,000 Einwohner und jetzt hat es ohne Militär nach der jüngsten Volkszählung 15,821. Hievon männlich: 7993, weiblich: 7848. Die Familienzahl beträgt 3724.

Im jüngst verflossenen Jahre 1851 wurden vom 1. Jänner bis 31. Dez. geboren: 683, davon männlich: 363, weiblich: 320 unehlich: 62, folglich kommt auf 10 ehliche Geburten eine unehliche. Gestorben sind: 533 und zwar männlich: 250, weiblich: 283. Getraut wurden 237 Paare.

Im Durchschnitte sterben jährlich 486 Personen, wovon beinahe ein Drittheil Kinder. Gewöhnlich erreichen von den Verstorbenen jährlich 50 das Alter über 60, 35 über 70 und 20 über 80 Lebensjahre. Im Verlaufe von 10 Jahren ereigneten sich 12 Selbstmorde.

Von der obgenannten Einwohnerzahl bekennt sich der bei weitem größte Theil zur kath. Religion, nur geringe ist die Zahl der Apatholiken, aber Israeliten machen sich von Jahr zu Jahr mehr hier ansäßig.

Nach der Volkszählung von 1850 waren von Fünfkirchens Einwohnern Griechisch unirt: 2; Griechisch nicht unirt: 18; Evangelisch: 58; Reformirt: 22; Israeliten: 277 nur einheimische und gewiß eben so viel fremde, — die übrigen Bewohner unserer Stadt sind alle katholisch. Eifer im Glauben zeichnete von jeher Fünfkirchen aus, und noch erkennt man die Beweise davon an vielen religiösen Denkmalen, womit Häuser und Strassen geziert sind; selbst auf dem Gebiete außerhalb derselben trifft man besonders recht schöne steinere Kreuze in Menge.

Die Nationsverschiedenheit theilt Fünfkirchen mit den meisten ungrischen Städten. In der Stadt, auf dem Kalvarienberge und in der Sisklöser Vorstadt ist die deutsche Sprache vorherrschend, in der Szigetther Vorstadt die ungrische und in der Dfner die illyrische, gewöhnlich die bosniakische genannt, weil die slavischen Bewohner der genannten Vorstadt unter türkischer Herrschaft meistens aus Bosnien sich hier ansiedelten. Übrigens sprechen die Gebildeteren beinahe alle ungrisch und deutsch und zwar deutsch in der österreichischen Mundart. Zwischen Un-

garn, Deutschen und Illyrern herrscht stets die schönste Eintracht, die auch in der letzten Zeit, wo der übertriebene Nationalitätsseifer an vielen Orten so viel Unheil stiftete, nicht im Mindesten gestört wurde.

Die Deutschen hatten schon 1181 in Fünfkirchen ihren eigenen Richter, wie es erhellt aus einer Urkunde Königs Bela III., wo als Zeugen des abgeschlossenen Verkaufs des Gutes Szölös von den Fünfkirchner Deutschen zugegen waren: Hermann, ihr Vorsteher (major hospitum) und sein Sohn Ent, dann Mat, Marovit, Carnoldin, Michael, Philipp, Pousa, Johann Rudlep, Priester von Burgab etc. (Sieh Archivische Nebenarbeiten und Nachrichten von Spies. Halle 1783. I. S. 140.) Die Deutschen zu Fünfkirchen beschäftigten sich vorzüglich mit Handel und Gewerbefleiß. Die Fünfkirchner Gold- und Silberarbeiter waren im 15. Jahrhundert im ganzen Reiche berühmt. Auch waren die Lederer und Sattler zu Fünfkirchen ausgezeichnet. Bischof Johann II. disponirte schon 1433 in seinem Testamente über „seinen hängenden“ und über drei andere Wägen *). Zahlreich waren in Fünfkirchen in der Vorzeit besonders die Bild- und Steinhauer.

Kirchen und Klöster.

D o m.

Daß der herrlichen Domkirche mit den vielen Kirchen, die vor 1526 unsere Stadt zierten und durch die Verheerungen der Türken fast spurlos verschwanden, kein gleiches Schicksal widerfuhr, daß danken wir nicht nur ihrer beinahe unzerstörbaren Solidität, sondern besonders ihrer Lage im stark befestigten Schloß und dem Umstande, daß sie von den Türken zu einem Zeug- und Badehaus, zu einem Magazin, Pferdestall, Derwischkloster, zu einer Schule und Moschee verwendet wurde. Daß sie unter andern auch eine Gelehrtenschule (Medresse) und ein Kloster beherbergte, sagt B. Hammer-Purgstall, bezeugen jene türkischen, persischen und arabischen Inschriften, die auch gegenwärtig noch an ihrem westlichen Portale zu lesen sind. Die Übersetzung derselben ist vom Herrn Kammerer von Ekerleg:

*) Die hängenden Wägen (Kutschen) wurden in Ungarn erfunden.

1. Es ist kein Gott außer Gott und Mohamed ist sein Prophet.
 2. Lerne, o Jüngling, denn Unwissenheit ist eine Schande und nur der Esel begnügt sich mit derselben.

3. Wer unter der Bürde der Wissenschaften stirbt, übertrifft die Blutzengen (an Verdiensten).

4. Geschrieben vom Verwandten des Beg Muhij Muchlis Derwisch, der die Frucht der Herzen und der Vollmond der erprobten Erkenntniß ist.

5. Komm mit Anstand an diesen heröffnenden Ort, komm Schahüm, und betrete ihn gesegnet etc. etc.

Im Jahre 1631 schlug der Blitz in den einen Thurm und die Türken ließen das Nöthige alsogleich wieder herstellen, wie es die darauf bezügliche türkische Inschrift noch bezeuget. Auch ließen sie eine große Glocke sammt der Thurmuhre unangerührt, weil die Sage ging, der Thurm werde zusammenstürzen, sobald die Glocke von demselben entfernt wird. Auch das große Eisengitter, das das Presbyterium umgab, verschonten sie. — 1701 wurde Hand angelegt zur Herstellung des Gotteshauses und selbst das Komitat leistete hilfreiche Hand zum großen Werk. 1704 litt zur Zeit des „Kruzenrummels“ die Gewölbung durch Bomben, mit denen die Stadt eine Zeit lang geängstigt wurde. Bischof Graf Nesselrode ließ Alles wieder herstellen und unter andern auch den Fußboden mit großen Kehlheimer Platten belegen. Bald darauf wurden die Kirchengüter der Diöcese getheilt und dem Bischof $\frac{1}{8}$, dem Domkapitel $\frac{2}{8}$ der Domkirche $\frac{1}{8}$ und dem Seminar $\frac{1}{8}$ davon zugeteilt. Der dem Dome zugefallene Theil zählte 325 ganze Bauerngründe und enthält die erst seit Kurzem regelmäßig bebauten Steinkohlengruben nächst Fünffkirchen. — Zu bedauern ist, daß man bei der Herstellung und Auszierung unseres Domes nicht immer auf das Gepräge der Einheit, Harmonie und Schönheit gehörig Rücksicht nahm und die Wände mit dem Weißquast übertünchte; daher steht er weder von Außen, noch von Innen mehr gleich den Domen germanischen Styles als Werk eines Geistes und Gedankens da, sondern als ein Gottesbau, zu dem beinahe alle bisherigen Bauweisen ihren Tribut gegeben haben und ist besonders eine wahre Musterkarte der Bildhauerei vom 11-ten bis zum gegenwärtigen Jahrhunderte. — Daß aber alle seine Zier nicht nur innerlich (Omnis decor eius ab intus) sei, so sorgte

man auch für das Äußere 1805, und es zieren ihn nun gegen Süden 18 und gegen Westen 8 kolossale Säulen, auf die in kurzer Zeit die 13 Fuß hohen Statuen der 12 Apostel kommen werden. — Die innere Höhe der Kirche beträgt 67 Fuß. Von der Mitte der Kirche führen 18 Stufen hinab in die großartige geräumige Katakombe und 15 hinauf ins Presbyterium und von da 3 ins Sanktuarium.

Altäre befinden sich 10, und alle von verschiedenem Marmor der Umgegend, in der Kirche selbst, 4 in den Kapellen und 1 in der Kapitel-Sakristei. Von allen verdienen als wahre Meisterwerke hervorgehoben zu werden die Altäre des h. Michael und Sebastian mit kostbarer Mosaikarbeit und den zwei herrlichen Statuen ihrer Heiligen von carrarischen Marmor. Der Hochaltar, dem h. Petrus, und die zwei ersten Seitenaltäre dem h. Johann dem Täufer und König Stephan geweiht, haben werthvolle Gypsfiguren. Die übrigen Altäre zieren zwei herrliche Bilder, von den würdigsten Vertretern der christlichen Kunst in Wien erst unlängst vortrefflich gemalt. Von Rupelwieser ist das vorzüglichste unter allen das Bild des h. Florian, dann das des h. Moysius und eine himmlischschöne Madonna. Johann v. Nepomuk ist von Engerth; die h. Barbara, ein Bild, das in keiner Hinsicht was zu wünschen übrig läßt, von Prof. Ender, und die h. Anna von Waldmüllers Zögling, Zichy. Auch sind von Prof. Geiger und Boros noch zwei Bilder bemerkenswerth. Das bischöfliche Faldistorium hat von Stabaster wunderschöne Miniaturenschnitzwerke, Kopien von Fra Bartholomeo's Kreuzigung und Correggio's berühmtem Nachtstücke.

In der Kapelle des h. Emerich ist das herrliche Altarbild des genannten Heiligen von Mathai in jeder Beziehung bewunderungswürdig. Diese Kapelle dankt ihre Herstellung dem Domherrn Emerich Bohus, wie es folgende Inschrift bezeugt: *Divo Emerico, Principi Juventutis, Castitatis Prodigio, Emericus Bohusius, Vita et moribus integerrimus, Aediculam hanc sacram, Iniuria temporum ac vetustate collapsam, iustaurari, Aramque in ea construī, Ac Divi sui Tutoris honoribus sacrari, Testamento moriens legavit, Anno salutis MDCCXXXIX.*

Den Kunstschatz der Corpus-Christi-Kapelle macht der schöne Marmoraltar aus, den der kunstsinige Bischof Ezsánáry noch in der vortürkischen Periode erbauen ließ, wie es sein darauf eingemeißeltes

Wappen außer Zweifel setzt, und der auf wunderbare Weise von allen übrigen Altären allein der allgemeinen Verwüstung entgangen ist. Er war vergraben und wurde 1783 durch einen Wiener Bildhauer hergestellt für 3000 fl. C. M. — Merkwürdig ist in dieser Kapelle noch das steinerne Denkmal des 1408 verstorbenen Kardinals und Bischofs Valentin mit der Inschrift: *hic iacet Reverendissimus pater dominus Valentinus tituli Sancte Sabine Cardinalis Gubernator Ecclesie Quinque ecclesiensis . . tibus qd Johannis bani filii luctredii palatini de Alcan de que ruthemaguch obit autem in festo beate elisabeth regine anno Domini M.CCCC. VIII.* Die Überreste der Bischöfe Klimo und Eßterhazy ruhen auch in dieser Kapelle in der Nähe des Altars. Die Fresken, wie auch das letzte Abendmal, das diese Kapelle ziert, sind von Dorfmeister.

Die Andreas-Kapelle wurde durch Boros gemalt und 1850 dem h. Maurus, Bischof von Fünfkirchen, geweiht. Momente aus dem Leben dieses h. Kirchenfürsten! und zwar die sieben Küsse, die ihm der h. Emerich gab, dann seine Flucht aus Fünfkirchen zur Zeit der Christenverfolgung unter Batha 1047 und die Krönung Salomons sind die Gegenstände der Fresken, mit denen die Gewölbung geschmückt ist.

In der Kapelle der Schmerzhaften Mutter sind die Figuren am Altar meisterhaft aus Gyps gebildet; auch ist in derselben das Grabmal des Bischofs Heinrich († 1445) und des Bischofs Rabanay († 1703) zu sehen.

In der Katakombe werden auf einem Altar das Kreuz und am andern die Gebeine des h. Blutzengen Faustinus verehrt. Auch sind hier noch uralte in Stein gehauene biblische Scenen, als Samsons Kraft und Tod, dann die Anbetung des Heilandes durch die Weisen, der bethlehemitische Kindermord, die Flucht nach Aegypten u. bemerkenswerth, die aber keineswegs als Denkmal des zu Fünfkirchen begrabenen Königs Peter, sondern nur als Zierden des einstmaligen Eingangs in die Katakombe zu betrachten sind. In früheren Zeiten führte nämlich nicht wie gegenwärtig in der Mitte ein Eingang in diese unterirdische Kirche, sondern es waren an den beiden Seitenwänden zwei Eingänge, wie solche die Katakombe auf dem Martinsberg und die im Dome zu Weßprim noch heutzutage hat.

Die oberen 2 Sakristeien zieren sechs meisterhaft und rein ausge-

führte werthvolle Altarstizzen von Pater Donatus aus dem Orden des h. Franziskus, der früher Hofmaler der Kaiserin M. Theresia war. — An kostbaren, künstlich verfertigten Paramenten und Kirchengewandern, nebst anderen Pretiosen ist ohne Zweifel der Fünfkirchner Dom der reichste im Lande. Unter den vielen schönen Meßgewändern befindet sich eins, das die fromme große Maria Theresia eigenhändig gestickt hat. Die große Orgel erbaute 180 $\frac{5}{6}$ Rober von Wien und unser in seiner Kunst ausgezeichnete Meister, Franz Focht erneuerte sie auf das vortheilhafteste. Sie besteht, aus zwei Manualen, nebst einem freien Pedale, aus 44 Zügen, worunter 40 klingende Stimmen sind, und muß als ein ganz gelungenes, vorzügliches und herrliches Kunstwerk anerkannt werden. Sämmtliche Stimmen zeichnen sich durch eine seltene, jeden Zuhörer begeisternde Lieblichkeit, Zahrtzeit, Fülle und Rundung des Tons aus. Die Zungenwerke und übrigen Bässe, worunter ein offener 32 Fuß, gewähren beim leisesten Druck rasch eine prompte und volle Intonation, so daß das ganze Werk ohne das mindeste Lastengeräusch spielt und eine auch bei ganz gefüllter Kirche nach allen Punkten hin durchdringende Kraft und Stärke besitzt. Auch ist sie mit einem herrlichen Clodifon versehen und kostet bisher mehr als 23,000 fl. C. M. Außerdem hat unser Dom noch drei kleine recht gute Orgeln und ein schönes harmonisches Geläute mit 6 Glocken, von denen die größte 6953 Z hat.

Bischof Scitovský wollte in München für 3 Sanktuariums Fenster große Glasgemälde anfertigen lassen, leider hinderte ihn aber an der Ausführung dieses seines Vorhabens die traurige Revolutionsepoch;

*) Die Domkapelle von Fünfkirchen war von jeher die ausgezeichneteste im Lande und hat gegenwärtig einen Regens Chori, 26 besoldete Musiker, 2 Sängern und 4 Sängerknaben. Dem 1843 verstorbenen Regens Chori Georg Eickl, dessen herrliche kirchliche Tonschöpfungen im ganzen kath. Deutschland rühmlichst bekannt sind, segnen den künftigen 12. Mai, als an seinem Sterbtag, seine zahlreichen Verehrer ein würdiges Denkmal im unseren schönen Friedhofe. Auch Herr Fr. Högl, dem gegenwärtig die Leitung unserer Domkapelle anvertraut ist, hat sich durch sein großes Oratorium „Noah“, dann durch mehrere Messen und andere Compositionen rühmlichst ausgezeichnet; ferner verdienen Hr Prof. und Regenschori in der Stadtpfarrkirche Wimmer und Hr Schmidt, als Componisten und Organisten, Hr Witt und Ruske als ausgezeichnete Violinspieler, dann als Kunstnotabilitäten noch der geniale, schon in seinem zweiten Lebensjahre erblindete Fagottist Hr Weidinger und der Flötenvirtuos Hr Prosper Amtmann ehrenvoll genannt zu werden.

wir leben jedoch der schönen Hoffnung, daß es dem Feuereifer des kunstsinnigen allverehrten Domkustos Dr. v. Bőrös gelingen wird, diese und so manche andere Zierde noch unserem Gotteshause zu verschaffen und es mit Herrlichkeit zu erfüllen nach dem Beispiele der deutschen und der belgischen Bischöfe, die im wechselseitigen Eifer ihre Dome restauriren und verschönern, und all ihre Mittel dazu verwenden, diese herrlichen Denkmale deutscher Baukunst in verjüngter Schönheit auf die Nachwelt zu bringen. Schließlich wollen wir nur noch erwähnen, daß bei besonderen Veranlassungen, z. B. am Kirchweihfeste und nach Prozessionen in unserem Dome ungrisch, deutsch und illyrisch zu einer und derselben Zeit gepredigt wird ohne alle Störung.

Die Stadtpfarrkirche.

Diese am Hauptplatze der Stadt gelegene Kirche hat die schönste Kuppel im Lande, die ohne Säulen kühner und erhabener ist als das Rondo des Waizner Domes. Ihre innere Höhe beträgt 14 Klafter und 3 Schuh. Ursprünglich war die Kirche eine Moschee und zwar eine der größten des ganzen türkischen Reiches, mit zwei hohen Minareten geziert. Erbaut wurde sie vom christlichen Geld. Ein zum Tod verurtheilter Christ versprach nämlich dem türkischen Befehlshaber einen großen Schatz zu entdecken, wenn man ihm das Leben schenken würde, und das entdeckte Geld wurde zur Erbauung dieser Hauptmoschee der Stadt, einiger Wasserleitungen und Bäder verwendet. — Nach der Vertreibung der Türken erhielten die Jesuiten diese durch architektonische Schönheit sich auszeichnende Moschee, verwandelten sie in eine christliche Kirche, ließen sie durch Meisterhände malen und verzierten sie geschmackvoll. Kurz vor der Aufhebung ihres Ordens erweiterten sie sie durch die Erbauung des Sanktuariums, der Kapelle des h. Aloysius, der großen Sakristei und der zwei schönen Dratorien. An der Ausbaue des Thurmes hinderte sie das Dekret ihrer Abolition. Nach Aufhebung der Jesuiten wurde sie als Filiale der Dom- und Pfarrkirche einverleibt; als aber Zünfkirchen in die Zahl der k. freien Städte aufgenommen wurde, erhob man sie zur Pfarrkirche und den 25. Juni 1780 wurden alle Pfarrkirchengeräthe und Paramente mit den Fahnen aller Zünfte in feierlicher Prozession von dem Dom in dieselbe übertragen. —

Nach Vertreibung der Türken war stets ein Domherr Stadtpfarrer und zwar erstens von 1. April 1704 bis 1731 Georg Kapucy, *) dann Domsich bis 1736. Ihm folgte Alexander Fonyó, der der Pfarre seinen Meierhof und Garten in der Ezigether Vorstadt (jetzt Eigenthum der Franziskaner-Pfarre,) seinen Fischteich und seine Wiese als fromme Stiftung 1767 schenkte. Seine Nachfolger waren: Von 1754 bis 1764 der Bischof Klimo selbst, dann Joseph Petheó, Ladislaus Andrassy, Georg Munkovics und von 1777 Daniel Hersching.

Im Jahre 1782 den 2. Mai erwählte die Stadt in Folge des übernommenen Patronats zu ihrem Pfarrer den Gymnasialdirektor Franz Fajtscher und wies ihm zu seinem Unterhalt mit Aufhebung aller Stolargebühren 1000 fl. und für 2 Kapläne und 2 Organisten 500 fl. als jährlichen Gehalt an. Bald aber fehlte in der durch die Jesuiten so reich ausgestatteten Kirche recht viel und es wurden über die Vernachlässigung derselben oft bittere, aber stets vergebliche Klagen geführt. — 1790 wurde die Stadt in vier Pfarren, wie sie jetzt bestehen, eingetheilt. Nach Fajtschers Tod wurde 1793 den 23. Juni Johann Philippovics und nach dessen Tod den 27. Juni 1805 Aloys Kremm zum Stadtpfarrer erwählt. Ihm folgte 1846 den 1. Mai Schreiber dieser Zeilen, — 1847¹/₂ wurde das Innere der Kirche, größtentheils von eingesammelten Beiträgen frommer Christen, zweckmäßig renovirt und geziert und mit Gottesbeihilfe soll auch das Äußere dieses besonderen Gotteshauses recht bald seinem Inneren entsprechen. Von den Gemälden, die dieser Kirche von den Jesuiten bisher geblieben sind, verdient das Bild der h. Apollonia von Carlo Maretti 1703 gemalt und dann eine vortreffliche Kopie von Raphaels Madonna besonders hervorgehoben zu werden. Die als Meisterwerk ausgezeichnete neue Orgel mit 20 Zügen ist von F. Focht. — Zur Hebung dieser Kirche und der Andacht in derselben hat das Meiste die durch den Bischof v. Scitovschy im Jahr

*) Kapucy hat sich als Pfarrer unsterbliche Verdienste erworben, indem er 1704, da nämlich die Krugen und Raizen die Stadt verheerten, sich tausend Gefahren muthig aussetzte. Einmal kniete er schon auf dem Hauptplatze, um durch die Raizen erschossen zu werden, als Domherr Glavinits, als kais. Offizier verkleidet, ihn dem augenscheinlichsten Tod entriß. Er begleitete die Abziehenden bis Essegg und dort gelang es ihm besonders durch die menschenfreundlichen Bemühungen des Oberbefehlhabers Herberstein 500 Günskirchner, die die Raizen mit sich schleppten, aus der harten Gefangenschaft zu befreien und viele Kirchengewerthe und Kostbarkeiten zu retten.

re 1845 den 25. März eingeführte und immer noch die schönsten Früchte tragende Bruderschaft vom unbefleckten Herzen Mariä beigetragen. Seit der Zeit versammeln sich nämlich die Bewohner Fünfkirchens viel zahlreicher als ehedem in Glaube, Liebe und Treue in diesem der Mutter der schönen Liebe, der Patrona Hungariae geweihten Gotteshause und vernehmen mit mehr Eifer von da aus das Wort, das uns heilig, das uns glücklich, das uns selig macht, das Wort, das uns den Frieden bringt in allen Verhältnissen. O wie viele haben es schon beim Herz-Mariä-Altar erfahren, was Bernardus sagt: Es ist nicht erhört worden, daß du, o h. Mutter, liebe Jungfrau, den je verlassen hättest, der dich vertrauensvoll anrufen. O breite auch fortan deine schützenden Arme aus über alle, die dein heilig Herz verehren; bleibe auch fortan der Schutz und Schirm Fünfkirchens, bleibe unsere Mittlerin, unsere Fürsprecherin. — Die Kirche hat 4 schöne Altäre.

Im Dom wird an Sonn- und Feiertagen der Frühgottesdienst deutsch und der Spätgottesdienst ungarisch, in der Stadtpfarrkirche aber sowohl der Früh- als Spätgottesdienst deutsch gehalten. An besonderen Tagen wird in jeder Kirche ungarisch, deutsch und illyrisch gepredigt.

Die Pfarrkirche zum h. Augustin in der Dfner Vorstadt um 1700 von den Augustinern erbaut, hat zwei werthvolle Altarbilder und eine neue gute Orgel und wurde erst vor Kurzem sammt dem Pfarrgebäuden durch die eifrigen Bemühungen des Herrn Pfarrverwesers und durch bedeutende Beiträge des Herrn Pfarrers Gustav Pucher auf das zweckmäßigste renovirt.

Die Pfarrkirche zum h. Franziskus. Der wunderbar schnell verbreitete Orden des genannten Heiligen besaß schon im Jahre 1260 in Ungarn acht ganze Rustodiate und schon im selben Jahre wird bei Wadding der Fünfkirchner Konvent als das Haupt des Fünfkirchner Rustodiates genannt, folglich hatten die Franziskaner bald nach der Einführung ihres Ordens (im J. 1209) in Fünfkirchen einen Konvent (Klostergebäude.) Um das Jahr 1301 wurde durch die adeliche Familie Körödy dem Orden ein herrliches Kloster erbaut, das eine schöne Kirche mit zwei Thürmen zierte. Aber nicht nur der erste und zweite, *) sondern

*) Daß auch der zweite Orden des h. Franziskus in Fünfkirchen ein Kloster hatte, beweist die mir durch den verdienstvollen Exprovinzial P. Sob mitgetheilte Erbsengeschichte. Weil die h. Clara, eine eben so reiche und vornehme als tugendhafte Jung-

auch der dritte Orden des h. Franziskus blühte in unserer Stadt. Die Mitglieder des dritten Ordens, die Terziaren lebten in der Welt, hatten aber eine bestimmte Lebensregel, empfingen öfters die h. Sakramente, die das Leben der Gnade geben und nähren, oblagen fleißig dem Gebete und übten sich in der Abtödtung und Buße. — Die Türken verwandelten auch die schöne Franziskanerkirche 1543 in eine Moschee, und als die frommen Ordenspriester gleich nach der Wiedereroberung der Stadt sich hierorts wieder einfanden, fanden sie ihr Kloster und ihre Kirche in Ruinen und neben diesen eine Moschee. Diese wurde nun zur christlichen Kirche geweiht und diente ihnen auch längere Zeit als Ordenskirche, bis sie nämlich nach 1704 ihr gegenwärtiges Kloster und Gotteshaus aus den Ruinen neu aufthürmen konnten. Die mit Altären und Zierrathen überhäufte Kirche besitzt einige werthvolle Gemälde von Fra Antonio Polco, aus dem Jesuitenorden, ehemaligem Professor der Malerei in Florenz. Vermuthlich sind diese Bilder bei der Aufhebung des hiesigen Jesuitenkollegiums in die Franziskanerkirche gekommen.

Als nämlich im vorigen Jahrhunderte die Jesuiten, Pauliner und Benediktiner in Ungarn aufgehoben wurden, schenkte man ihre werthvollen Bilder Dorfkirchen und den Franziskanern und so geschah es leider, daß viele ausgezeichnete Kunstwerke entweder gänzlich verloren gingen, oder durch höchst unverständiges Restauriren ruinirt wurden. Belege hiezu liefern die herrlichen Bilder bei den „Kreuzpatern“ in Preßburg, bei den Benediktinern in Raab, in der Pfarrkirche zu Neusohl, *) in der Franziskaner Kirche zu Groß-Ezizeth, Andacs u. — In der westlichen Gartenmauer des Franziskanerklosters befindet sich noch ein beinahe schon gänzlich durch Alluvionen verschütteter römischer Schwibbogen; der für Alterthumsforscher bemerkenswerth ist.

Die Allerheiligen-Kirche ist nach dem Dome das älteste Gotteshaus in Fünfkirchen und stammt noch aus dem 11. Jahrhundert. Legen wir an dasselbe den Maßstab der kunsthistorischen Kritik an, so tritt es gleich auf das deutlichste hervor, daß es jener Zeit an-

frau von Assisi, die erste Vorsteherin des zweiten Ordens d.h. Franziskus war, so wurden seine Mitglieder, „die armen Schwestern“ auch „Clarissinen“ genannt.

*) Leider ist diese schöne Kirche mit ihren vielen Alterthümern bisher noch nicht gehörig gewürdigt worden.

gehört, wo byzantinische Meister zur Ehre des Allerhöchsten in Ungarn so viele herrliche Kirchen bauten. Die innere Ausschmückung hängt mit dem Baustyl durchaus nicht zusammen und läßt in jeder Hinsicht viel zu wünschen übrig.

Die Pauliner-Kirche, mit zwei hohen Thürmen versehen, wurde sammt dem herrlichen Kloster nach 1740 erbaut und ist groß und schön. *) Den Grund dazu schenkte dem Orden der Bischof Veré-

*) Diese Kirche verdient schon darum unsere besondere Aufmerksamkeit, weil sie jenem einzigen Orden gehörte, der in Ungarn und zwar in der nächsten Nähe Fünfkirchens entstand. Fessler schreibt hierüber wie folgt: „In diesem, an neuen Orden so fruchtbaren Zeitraume (im 12 und 13 Jahrhundert) sollte Ungarn hinter andern Ländern nicht zurückbleiben. Der, im Vaterlande, aus dem gottseligen Gemüthe eines Ungers entsprossene Orden war ganz dem contemplativen Leben gewidmet, und so wenig auch die Ungarn von jeher, bei weniger Idealität und überwiegender Verständigkeit, im Allgemeinen für die Contemplation geschaffen waren, so bestimmte sie doch Vaterlandsliebe und nationale Selbstachtung, die einheimische Geisteserschöpfung sorgfältig zu pflegen und vor allen andern Mönchsorden zu begünstigen. Das ungrische Institut hatte sich in auswärtige Länder nicht viel verbreitet; (hier irrt Fessler) aber in Ungarn war es bis auf den schrecklichen Mohács-Tag das zahlreichste geworden, und bis zu seiner unverschuldeten Auflösung in unsern Tagen das achtungswürdigste geblieben.“

„Der Stifter desselben war der Graner Domherr Eusebius; die Begeisterung dazu kam ihm wahrscheinlich unter Betrachtungen über des ersten h. Einsiedlers Paulus Leben von St. Hieronymus beschrieben. Er entsagte seiner einträglichen Pfründe und begab sich mit einigen, seinem Geiste verwandten Freunden auf den Berg Trugh (Jakobsberg) unweit dem Dorf Patacs in der Baranyaer Gespanschaft. Dort ließ ihnen der Fünfkirchner Bischof Bartholomäus Zellen und Kirche, dem Apostel Jakob zu Ehren, im J. 1215 erbauen, und gebot allen in seinem Sprengel zerstreuet und einzeln wohnenden Einsiedlern, den Eremiten auf dem Berge Trugh beizutreten. Um als Orden bestehen zu dürfen, bekannten sie sich zur Regel des h. Augustinus; zur Richtschnur ihres gemeinschaftlichen Lebens gab ihnen Bischof Bartholomäus folgende kurze Vorschrift:

„Die Brüder sollten in den Häusern gemeinschaftlich leben; ihren mäßigen Unterhalt durch Bebauung der ihnen angewiesenen Ländereien sich erwerben; den Gottesdienst in der Kirche mit Andacht feiern; bescheiden, einfach und ihrem Stande gemäß sich kleiden; die Kirchensatzungen und Verordnungen der Väter getreu befolgen; nur nach Tugend und Gottseligkeit streben; nicht nur ohne Tadel, sondern auch zum würdigen Beispiele sich darstellen, damit sie sowohl durch eigenen frommen Wandel, als durch Bekehrung derjenigen, deren Gemüther sich daran erbauen würden, Gott ein wohlgefälliges Opfer darbrächten. Zu diesem Ziele sollte ihr ganzes Thun und Wirken, Gebet, Betrachtung, Bücherlesen, Wachen, Fasten, Handarbeit, des innern und äußern Menschen Gehalt, hingerrichtet sein, auf daß sie, den geradesten Weg wandelnd, um so sicherer zur Seligkeit der Liebe und zum Vorgeschnacke ewiger Weisheit gelangen möchten.“ —

nyi. Kaum waren die frommen Väter mit dem Kloster- und Kirchenbau fertig so wurden sie aufgehoben und Kirche und Kloster in Heu-, Stroh-, Salz- Magazine u. verwandelt und gräulich vernachlässigt, bis Bischof Szepesh das Ganze an sich kaufte und mit einem Aufwande von mehr

„So einfach und vernunftwürdig war der Eremiten-Orden des h. Paulus, ersten Einsiedlers in seinem Ursprunge . . . Die Eremiten bettelten nicht, gingen beschuht und anständig gekleidet. Langer Rock, Gürtel und Skapulier, gleich langer Mantel, damals noch Alles von schwarzen Zeuge, geschornen Kopf und freiwachsender Bart, war und blieb des Ordens gutgewähltes Kostüm; der h. Paulus, erster Einsiedler, sein Schutzpatron . . . Des h. Franziskus vortreffliche Grundsätze über Einigung des ganzen Ordensstaates unter Einem General, über zeitige Dauer der Ämter und über Versendung der Ordensglieder aus einem Eremitorium (Kloster) in das andere, wurde auch von ihnen angenommen. Fünfunddreißig Jahre nach seiner Erbauung (1250) besaß das Kloster auf dem Berge Trugh 96 Joch urbaren Acker, viele Neubrüche (Novalia,) Wälder und Gebüsche, 5 Wiesen, 3 Weinberge und 3 Mühlen. Um diese Zeit war des Eremitoriums Prior Antonius; noch lebte der Stifter Eusebius und auch das Eremitorium zum h. Kreuze auf dem Piliser Berge war seine Pflanzung . . . überhaupt hatten sich die Eremiten des h. Paulus am liebsten in wilden, romantischen Gegenden, unfern bei oder in Städten angebaut. Fast überall wirkte durch die auf ihren Altären ausgestellten Marienbilder Gott und der Glaube Wunder; selbst Weltkluge fühlten wunderbare Behaglichkeit in ihren einsamen Hainen; ihre Eremitorien wurden von Einfältigen und von Weisen betucht. . . In den Tagen des großen Mohacser Strafgerichtes hatte der Eremiten-Orden des h. Paulus im ungrischen Reiche überhaupt 21 Bisthümer und 43 Priorate; viele derselben waren nach dem Tage der Schlacht durch der Osmanen Wuth zerstört worden: nach 260 Jahren, als Fanatismus der Aufklärung herrschte (im J. 1786) wurden alle . . . dem Zeitgeiste zum Raube.“

Die großen Dienste, welche die Pauliner dem Vaterlande erwiesen haben, werden erst heutzutage mehr und mehr anerkannt, vorzüglich durch den allgemein geachteten, verehrten und höchstverdienstvollen Sekretär der ungr. Akademie Dr. Tolby in seinem vortrefflichen Werke: „A magyar nemzet irodalom története.“ Pesten 1851. — Dieser vaterländische Orden hatte besonders vor der Türkenzeit die ausgezeichnetesten Männer in Literatur und Kunst aufzuweisen. Unter andern zeichnete sich der in die Zahl der Seligen versetzte Ladislaus Batori (starb um 1456) besonders als vortrefflicher Uebersetzer der ganzen h. Schrift und der Legenden der Heiligen ins Ungrische aus. P. Dionys (blühte um 1484) und P. Vincenz (lebte um 1512) zeichneten sich im hochberühmten Stifte zum h. Laurentius in Ofen, wo stets bei 500 Mönche den Herrn bei Tag und Nacht lobten und priesen, als Bildhauer und P. Lorenz (+ 1522) auch in Ofen in der Malerei aus. Auch der als Kirchenfürst und Staatsmann unsterbliche Paul Széchenyi, Erzbischof von Kalocsa, dessen Lebensbeschreibung mit Sehnsucht allgemein erwartet wird, gehörte diesem Orden an. Und wenn irgendwo die Klöster die Hospitäler für die Umgegenden, die Gasthäuser für die vorbeigehenden Armen, das sprechende Beispiel der Arbeit, des Friedens und der Ordnung und auch für die ganze Gegend die besten Ackerbauschulen waren, so waren es gewiß die Pauliner-Klöster in Ungarn. Die Acker, welche diese Mönche selbst bestellten, waren zehntfrei.

als 40,000 fl. C. M. im Jahre 1833 herstellen ließ. Die Kirche, früher der h. Dreieinigkeit wurde nun der Verkörperung Christi geweiht, vorzüglich zum akademischen Gebrauch bestimmt, mit einer ausgezeichneten Orgel und 4 harmonisch stimmenden Glocken und allem Nothwendigen versehen. Von den früheren Gemälden und übrigen Schmuckwerken war bei der Herstellung nichts mehr vorhanden, nicht einmal das Gnadenbild, das in derselben mit besonderem Vertrauen verehrt wurde. Es gedenkt desselben Fejler in seiner Geschichte der Ungarn, wie auch Kaltenbäck in seinen Mariensagen. Auch erschien über dasselbe ein eigenes Buch unter dem Titel:

„Joh. Georg Sigg, Gründlicher und wahrhafter Bericht von dem wunderbarlichen Ursprunge und Verehrung des Marianischen Gnadenbildes unter dem Titel: Trösterinn der Betrübteten in Wien und auch in Fünfkirchen, sammt Gebethern. Fünfkirchen, 1777. 8.“

Die alte Erfahrung, daß meistens nur nach Tagen voll Drangsal und Zervürfniß neue Gnadenorte auftauchen, sehen wir auch durch das soeben genannte Buch bestätigt, was sich wohl von selbst erklärt. Die zahlreichen Prozessionen, Wallfahrten, die vielen geistlichen Bruderschaften unter allen Ständen, die zahlreichen neuerrichteten Kapellen, kurz, das ganze religiöse und kirchliche Leben, wie es uns in Fünfkirchen entgegentritt, ist weder das Werk der Geistlichkeit, noch der Regierung, noch viel weniger ist es, wie vielleicht Manche meinen, ein bloßes Formenspiel, das die innere Leerheit mit äußerer Überladung deckte. Es ist wahr und innig; es ist das natürliche Bedürfniß bei dem tiefen Elende, das der langen Türkenherrschaft folgte und in dem „Kruzenrummel“

Es wird vermuthlich manchen meiner verehrten Leser auffallen, daß ich in dieser skizzirten Geschichte Fünfkirchens so oft und weitläufig von Klöstern spreche; das hat aber unter andern seinen Grund darin, weil auch bei uns in Ungarn noch so manche Vorurtheile über die Klöster des Mittelalters herrschen und das Wort der Augs. All. Zeitung von 1847 Nr. 331 über „M. Mignet und die Pa-
giographie“ auch bei uns noch volle Geltung hat: „Ein Deutscher kann hievon beinahe nicht reden, ohne entweder ad captandam benevolentiam seines Lesers den Klöstern einen mehr oder minder starken Seitenhieb zu versetzen oder dem Leser mindestens eine Definition der Klöster zu geben und denselben dadurch etwas von dem innern Ärger, der ihn bei der bloßen Nennung dieses Wortes beschleichen könnte, zu benehmen. Zu solchen Hilfsmitteln greift Mignet nicht. Ihm sind die Klöster die großen Bildungsanstalten der Zeiten, die er beschreibt, von deren Fortschreiten der Fortschritt des Zeitalters, der Civilisation abhängt.“

noch fortbauerte. „Noth lehrt beten“ — heißt es seit Jahrhunderten und die Gläubigen die bei „Maria der Trösterin“, bei „Maria Schnee, Gyüd, Kémend, beim Bilde des h. Sebastian und Rochus (Pestpatrone) Hilfe suchten und beruhigt, getröstet in ihrem Anliegen wieder heimkehrten, mochten wohl auch die Ihrigen dankbar an eine andere eben so alte Wahrheit erinnern: „Wo die Noth am höchsten, ist die Hilfe am nächsten.“ Die von J. P. Kaltenbäck in seinen Mariensagen aufgestellte Behauptung: „Je trostloser die Zeit, je stärker der Abfall, je näher die Auflösung, desto inniger und freudiger in der nächsten Zukunft die Rückkehr zum alten Glauben!“ fand auch in Fünfkirchen ihre Bestätigung, und wir wünschen vom Herzen, daß obwohl das Bild „der Trösterin der Betrübten“ uns abhanden gekommen ist, sie die hehre Gottesmutter doch stets der Trost und Schutz unserer Stadt bleiben möge.

Die Kirche der Barmherzigen Brüder wurde im Jahre 1706 durch den Bischof Nesselrode für Kapuziner erbaut. Sie hat recht gute Altärbilder und ging nach der Aufhebung der Kapuziner 1796 an den wohlthätigen Orden der B. Brüder über.

Die Spitalkirche, dem h. Johann v. Nepomuk geweiht, war ursprünglich eine Moschee, wurde bald nach Vertreibung der Türken in eine christl. Kirche umgewandelt durch den Bischof Nesselrode, der auch in derselben begraben liegt. Sie zeichnet sich durch ihre schöne 9 Rst. hohe Kuppel und ihren im ganzen Lande einzig vollständig erhaltenen Minaret aus, welcher auch mit der eisernen Gallerie noch versehen ist, von wo herab der türk. Hodzsa (Kirchendiener) die Stunden des Gebetes auszurufen pflegte. Schade, daß das Innere dieser Kirche ohne Schmuck ist. Wie ganz anderes würde es bald aussehen, wenn die Barmherzigen Schwestern das angebaute Spital übernehmen könnten!

Kapellen zu Fünfkirchen.

Die älteste und größte ist jene zu Maria-Schnee noch zu Ende des 17. Jahrhunderts erbaut und 1739 vergrößert. Ihre Lage auf dem rebenbefränzten Abhange des Mettschek ist entzückend schön und gewährt dem Wanderer nach allen vier Himmelsgegenden den Anblick eines irdischen Paradieses, der mannigfaltigsten Reize voll. Leider ist die Malerei

und die übrige innere Verzierung dieser Kapelle ohne Geschmack. Die seligste Jungfrau wird hier mit besonderer Andacht verehrt; vorzüglich suchen Gedrückte und Beladene aller Art hier Erquickung und Erhebung auf ihrer dornigen Bahn.

Die Kapelle zum h. Franz Xaverius in der Szigether Vorstadt 1754 erbaut. Früher stand an ihrer Stelle die Kapelle der hh. Dreieinigkeit. Bischof Klimo verordnete 1755, daß die sogenannte Pestprocession nicht, wie bis zum genannten Jahr geschah, im Dez. sondern stets am 2. Sonntag nach Ostern zu dieser Kapelle geführt werde.

Die Kalvarienberg-Kapelle wurde im Anfange des gegenwärtigen Jahrhunderts vorzüglich durch die Bemühungen des bürgerl. Webermeisters Joseph Abel in gefälliger Form aus frommen Beiträgen erbaut, mit 14 schönen großen steinernen Stationbildern versehen und ummauert. Zur Kreuzwegandacht versammelt sich während der h. Fastenzeit täglich eine zahlreiche Menge von Gläubigen. — Drei Kreuze und 14 Stationen wurden schon 1701 durch den frommen Eifer unserer Vorfahren auf dieser schönen und der Stadt so nahe gelegenen Anhöhe errichtet.

Die Kapelle z. h. Bartholomäus, im J. 1751 gebaut, liegt nicht weit von den Steinkohlen-Bergwerken recht romantisch den Ruinen des alten Schloßes Kantavár gegenüber im Gebirge zwischen Weingärten und hatte vor mehreren Jahren noch eine recht niedliche Eremitenwohnung. Nebst dem genannten Apostel wird in dieser Kapelle von den illyrischen Witzern auch der Prophet Elias besonders verehrt.

Die Kapelle des h. Donatus, auch im Weingebirge gelegen, wurde noch vor 1736 erbaut. Am Patrociniumsfeste und am Tage der Erhöhung des h. Kreuzes wird in dieser Kapelle Gottesdienst gehalten, daß Gott die Feldfrüchte segnen und insbesondere von den Weinbergen Hagel und Ungewitter gnädigst abwenden wolle.

Die Kapelle des h. Rochus, war ursprünglich eine türk. Moschee, später eine Lazaretskirche und dient gegenwärtig als Pulvermagazin.

Die schöne Friedhofskapelle verdient besondere Beachtung. Sie wurde 1847⁷/₈ durch freiwillige Beiträge und vom Ertrag der sogenannten „ewigen Gräber“ im gothischen Styl auf Anregung und durch

eine beträchtliche Beisteuer Sr. fürsterzbisch. Gnaden des gegenwärtigen Reichsprimas v. Scitovpky zu Ehren der Auferstehung Christi erbaut und 1849 durch Hochdemselben nach Pfingsten feierlichst eingeweiht, und ist eine der schönsten Zierden unseres Gottesackers und seiner Umgebung. Seit diese Kapelle steht, wallen besonders an Sonn- und Feiertagen Nachmittag Hunderte hinaus zu den Gräbern ihrer Lieben, die vor ihnen in jene Welt hingegangen sind. Alles, was sie ihnen waren auf Erden, erneuert sich da in ihren Herzen; alle Liebe mit der sie an ihnen gehangen, alle Sorge, die sie für sie getragen; alle Treue, die sie ihnen gehalten, alles Gute, das sie ihnen erwiesen, steht frisch und neu vor ihrer Seele. Da erfüllt Schmerz und Trauer ihr Herz; da fühlen sie, wie viel sie an ihnen verloren; da fließen den Geliebten heiße Thränen nach.

Aber der bittern Wehmuth folgt die schmerzstillende Hoffnung, wenn sie in die schöne Kapelle treten und hinblicken auf den sinnvollen Altar. Da steht nämlich ober dem Altartisch ein Todtensarg und ein Engel will mit der einen Hand den Deckel desselben heben, da er aber das nicht vermag, so zeigt er mit der andern Hand auf das Altarbild, *) wo derjenige als Sieger über Tod und Grab thront, der die Todten alle einst mit dem Odem des Lebens anhauchen wird und uns ein frohes Wiedersehen in einer besseren Welt verkündet. — Trostreich ist in dieser Kapelle ferner für alle, die wir hinaus wallen zur Ruhestätte unserer geliebten Todten, noch ein herrliches Gemälde von Wonsiedler, ein Geschenk der edlen Fr. v. Strázsay. Es ist ein Nachtstück. Der Heiland steht vor einem durch den Mond beleuchteten Friedhof, dessen Gräber mit den Zeichen des Sieges über Sünde und Tod geziert, mit Blumen und ewigem Grün bekränzt sind, und zeigt hinauf zum mit Sternen übersäeten Himmel und ruft uns die herzerhebenden Worte zu: In meines Vaters Hause sind viele Wohnungen.

Auch zielt diese schöne, große Kapelle eine durch die Fülle und Lieblichkeit des Tones ausgezeichnete, von unserem bestbekannten Focht gebaute Orgel, die besonders dem Trauergottesdienste entsprechend, ein echtes kirchliches Kunstwerk ist, wie die Kapelle auch selbst, die unse-

*) Dieses gelungene Bild ist von unserem strebsamen Künstler Boros, der schon so manches vortreffliche Gemälde für Kirchen unserer Gegend um den billigsten Preis lieferte.

rem braven Baumeister Franz Windisch in jeder Beziehung zum Lob und zur Ehre gereicht. — Neben vielen anderen lobenswerthen Beiträgen zum Bau dieses Gotteshauses verdienen besonders jene dankend erwähnt zu werden, welche die Herren: Scheckenbach, Tischler, J. Gianone und Vogel, Steinmetz, Mede, Vergolder und die Frau Wittve Weinbert spendeten. Möge Gott diese und alle übrigen edlen Wohlthäter, die dieses Haus Gottes aus Liebe zu Jesus Christus und zum Heil der Verstorbenen bauen halfen, reichlich segnen und einst um dasselbe herum sanft im Frieden ruhen lassen.

Vor der Kapelle ragt über 15 Fuß hoch das heilige Zeichen der Erlösung und Auferstehung weithin hervor. Das Kreuz und Piedestal mit gothischen Verzierungen, aus Fünfkirchner Stein, ist sowohl in der Zeichnung als Ausführung rein und gelungen zu nennen — ehrt den Meister, ziert den Gottesacker, erbaut die Gläubigen und schon ist manche Thräne vor dem h. Zeichen unserer Erlösung, dem Zeichen unseres Glaubens und unserer Hoffnung geweint worden. Die ungrisch-deutsche Inschrift lautet:

Jézus!
Ha szivem szakadtával
A sirba rökadok,
Mondom végdobogtával:
Néked élek, halok.

Zur Lehre für Lebende,
Zur Stärke für Sterbende,
Zum Troste für Verstorbene
Errichtet
MDCCCLII.

Das Blut, das unserm Herrn aus seinen Wunden fließt,
Ist seiner Liebe Thau, womit er uns begießt;
Willst du befeuchtet sein, willst unverwelflich blüh'n,
So darfst du ja niemals von seinem Kreuze flieh'n.

Dem vortrefflichen Steinmetz-Meister, Herrn J. Gianone, der dieses herrliche Werk seines Fleißes und christlichen Kunstsinnes unserem Friedhose spendete, Gottes Segen und unseren freudigen Dank!

Auch soll nicht unerwähnt bleiben, daß seit Erbauung dieser Kapelle das Allerseelenfest auch in unserem Friedhose, wie in München, Pest u. rührend gefeiert wird. Die Gräber werden nicht nur aufgefrischt, sondern mit Blumen und Kränzen geziert, aber auch mit frommen knie-

enden Betern umzäunt. Auch wird seit der Zeit der ganze Friedhof in hohen Ehren gehalten.

Ferner bestehen noch im Komitats- und Rathhause zwei Kapellen zum h. Petrus im Gefängnisse. Beide errichtete und dotirte der hochwürdigste Oberhirt J. v. Scitovßky, indem er seine bischöfliche Obforge auch auf die Gefangenen ausdehnte, um sie auf dem Wege der Religion zu trösten und bessern.

Auch die herrliche Kapelle des h. Maurus im bischöfl. Palais ließ der genannte hochwürdigste Bischof erneuern und auf das schönste zieren. Sehenswerth sind in derselben besonders die von der frommen Kaiserin Maria Theresia dem sel. Bischof Klimo geschenkten kostbaren Wandteppiche, deren Figurenschmuck durch Intensität der Farbe, Präcision der Zeichnung und effektvolle Schattirung gleich sehr anspricht und noch dazu in jeder andern Hinsicht den ganzen Reiz der ausgezeichnetesten Meisterhaftigkeit an sich trägt. Besonders schön und großartig ist Moses vor dem brennenden Dornbusch auf Horeb.

Einer allgemeinen Überlieferung nach soll auch die uralte Kapelle außer Urögh von Fünfkirchnern erbaut worden sein. Es ging auch vom Dome jährlich den 15. August eine Procession dahin, wie am Annatage eine nach Reßü, die aber im J. 1773 vom Bischofe Klimo eingestellt wurden. — Am Feste des h. Martinus gingen die Fünfkirchner Ungarn einst zahlreich nach Patacs, um wie das alte Kirchenbuch sagt „nach dem Gottesdienste die Martinigänse und neuen Weine zu examiniren.“

Möge der Sinn für die Herrlichkeit des Hauses des Herrn, welcher unter dem löblichen Vorgange der hochwürdigsten Oberhirten Ezepeßy und Scitovßky im ganzen Bisthum Fünfkirchen allenthalben wieder auflebte, nie erkalten!

Protestantisches Bethaus.

Durch die Bemühungen der Herrn Mendtwich und Schwarz wurde dasselbe erst vor einigen Jahren (1845) gegründet. Hier wird einige male des Jahres durch den Hr. Prediger von Ungriß-Boly fungirt.

Die Juden erbauten sich, nachdem sie nämlich zufolge eines neuen Gesetzes sich auch bei uns ansiedeln durften, im J. 1843 eine kleine

Synagoge, die aber ihren Bedürfnissen nicht mehr entspricht. Auch übersiedelte der Oberrabbiner des Baranyaer Komitates von Dárda nach Sünffirchen.

Öffentliche Gebäude und Institute.

Das am höchsten Punkte der Stadt gelegene Komitatshaus trägt folgende Inschrift:

**Carolo VI Caesare Maximo
Rege omnium Amplissimo
Quia Apostolico
Constantia et Fortitudine Nulli secundo
Fervore in Bello
Vindice in Pace
Victore ac Triumphatore semper Augusto
Regni Hungariae Restauratore
ac**

Libertatis Assertore

Patre Patriae

Pio Felice Inclyto

Gloriose Regnante

Atque

Vilhelmo Francisco Comite Nesselrodio

Episcopo Quinque-Ecclesiensi

Clavum supremi Comitatus feliciter tenente

Aedes has Comitatus Baranyensis posuit

Pro publico Suorum usu

Anno

A resITVIA CIVitate a TVrClS

QVaDragesIMO qVIntO

Reparata sVb Pro-PraesIDe Iosepho

MihaLoVICs Labente anno ChrIsto nato.

Das schöne, geräumige Rathhaus wurde 183 $\frac{1}{2}$ gebaut und mit einem Wachthurme geziert.

Der bischöfliche Palaſt iſt mit der Dom- und Allerheiligen-Kirche das älteſte Gebäude der Stadt und hat ungeheure Hauptmauern. Biſchof Klimo fügte einen aſtronomiſchen Thurm hinzu, der gegenwärtig als biſchöf. Archiv dient. Biſchof Scitovſky erneuerte das ganze Gebäude auf das herrlichſte mit einem Aufwande von mehr als 40,000 fl. C. Münze und verpflichtete dadurch ſeine Nachfolger zum innigſten Dank.

Das Seminariumgebäude wurde 1791 erbaut.

Das ſtädtiſche Theatergebäude wurde 1839 gebaut und mit allem Nöthigen reichlich verſehen. Während der Winterſaiſon finden deutſche Vorſtellungen darin ſtatt, im Sommer wird auch ungrüch geſpielt.

Die Kaſino-Geſellſchaft hat ein eigenes geräumiges ſchönes Haus mit einem recht freundlichen Garten.

Lehranſtalten.

Im J. 1802 wurde die k. Akademie von Fünfkirchen nach Raab verlegt und die weite Umgegend Fünfkirchens blieb ohne einer höheren Lehranſtalt bis Biſchof Freiherr von Ezepeſy, wohlwiffend, daß die Wiſſenſchaft das Leben der Kirche fördere, zur beſſeren Erziehung ſeiner Kleriker eine philoſophiſche Fakultät gründete und mit derſelben bald auch eine Rechtsakademie verband. Vor allem erbaute er mit einem Aufwande von 40,000 fl. C. M. zum akademiſchen Gebrauch das gegenwärtige Bibliotheksgebäude, kaufte aber ſpäter um 12,000 fl. das großartige, jedoch gänzlich vernachläſſigte Pauliner-Kloſter ſammt Kirche an, ließ es prachtwoll herſtellen und die Akademie im J. 1833 in daſſelbe überſiedeln, ſchenkte der Anſtalt eine mit 16,000 fl. C. M. neueingerichtete Buchdruckerei und ein Stiftungskapital von 100,500 fl. C. M. Hiezu kamen vom Domprobſt Miſkolczy 1000 und von der Gnade Sr. Majeſtät Ferdinand I. 3674 fl. 31 kr., dann Nachträge vom Stifter und Erſparniſſe u., ſo daß gegenwärtig das Kapital ſich auf 130,000 fl. beläuft. Die großartig mit allem Nothwendigen ausgerüſtete Anſtalt wurde bald die blühendſte und die von den Studirenden am zahlreichſten beſuchte Akademie im ganzen Lande. Da kam die unheilvolle Revolution, die ſo unfäglich vieles Blut

vergossen und so namenloses Unglück angerichtet hat, und die Akademie wurde mit dem Gymnasium in ein Obergymnasium umgewandelt. Wir leben jedoch der süßen Hoffnung, daß die unvergleichlichen Vorzüge der Stadt für eine höhere Lehranstalt und die Bedürfnisse der ganzen weiten Umgegend höheren Orts in Rücksicht genommen und wir mit einer Rechtsakademie gnädigst werden bedacht werden.

Das Gymnasium wurde vom Reichsprimas Georg Széchenyi, der früher Bischof von Fünfkirchen in partibus infidelium war, 1694 gegründet und den Jesuiten übergeben. In neuerer Zeit machte man diesen unvergleichlichen Lehrern und Erziehern der Jugend den Vorwurf, sie hätten die ungrische Sprache vernachlässiget auf Kosten der lateinischen. Wie ungerecht diese Anklage sei, erweisen unter andern zwei Fünfkirchner Gymnasial-Programme der Exjesuiten. Das erste derselben ist ganz ungrisch im J. 1778 und das andere 1785 ungrisch und deutsch gedruckt bei J. Engel. Auch wissen wir, daß im J. 1760 durch ihre Schuljugend in Fünfkirchen dramatisirt aufgeführt wurde außer: „Aelius Sejanus“ aus der vaterländischen Geschichte „Salomon und Geysa.“ — Als der sel. Kaiser Franz die Orden der Benediktiner, Prämonstratenser und Cisterzienser in Ungarn 1802 wieder herstellte, schenkte er das hiesige Jesuiten-Kollegium sammt Kirche den Benediktinern mit der Verpflichtung das Gymnasium zu übernehmen; da es aber dem genannten Orden an den nöthigen Lehrkräften gebrach, so überließ er dasselbe den Cisterziensern von Zirz und zahlte diesen jährlich 1500 fl. C. M. Gegenwärtig besteht das Lehrpersonal des Gymnasiums aus einem Direktor, sechs Weltpriestern, 7 Cisterziensern und 3 außerordentlichen Lehrern weltlichen Standes.

Die städtischen Normal- und Elementarschulen erheischen dringend eine neue Organisation, indem nach der letzten Zählung von 889 Knaben und 810 Mädchen, die schulpflichtig sind, nur 1018 die Schule besuchen, folglich von 1699 schulpflichtigen Kindern beinahe 700 ohne Schulunterricht aufwachsen, woran hauptsächlich die unzureichlichen Schullokalitäten und die grenzenlose Indolenz so vieler Eltern in der Ofner und Szigether Vorstadt Schuld sind. — In Hinsicht der Religion und Nationalität ist die Zahl der schulpflichtigen Kinder: 334 ung. kath. Knaben, 286 ung. kath. Mädchen; 389 deutsche kath. Knaben, 375 deutsche kath. Mädchen; Slaven kath.

110 Knaben und 111 Mädchen. Protestanten: 2 deutsche Knaben, 4 deutsche und 1 ungr. Mädchen; Israeliten: 54 Knaben und 33 Mädchen. Während in den Dörfern unserer Diöcese auf 7 Seelen ein Schulkind kommt, kommt in Fünfkirchen nur auf 16 eins. Auch muß die Sonntags- und die Musikschule jeher geordnet und die Zeichnungsschule noch mit einem Unterlehrer versehen werden.

Die Handlungsschule unter der umsichtigen Leitung des verdienstvollen Herrn Joseph Obadich trägt seit Jahren Vieles bei zur Heranbildung tüchtiger Handelsmänner.

Leider aber fehlt unserer Stadt und ihrer weiten Umgegend eine Real- oder Gewerbschule, wo insbesondere der sich dem, bei uns besonders unter den Deutschen weitverbreiteten Gewerbsfache widmenden Jugend Unterricht ertheilt würde. Doch wir wollen auch in dieser Hinsicht von der Vorsorge unserer väterlichen Regierung das Beste hoffen.

Das Erziehungshaus des löbl. k. k. Erzherzog Franz Karl Linien-Infanterie Regiments Nr. 52 wurde durch Kaiser Joseph 1782 im Klostergebäude der aufgehobenen Dominikaner *) errichtet, und hat gegenwärtig vier Lehrer und 64 Zöglinge. Domherr Turanics stiftete 600 fl. C. M. zum Besten jenes Lehrers, der die Zöglinge dieser Anstalt in der ungr. Sprache unterrichtet.

Die Kleinkinder-Bewahranstalt besitzt einen Fond von 1600 fl. C. M., mußte aber während der Revolutionszeit, da nämlich alle Schulgebäude zu Kasernen und Spitälern verwendet wurden, in eine Elementar-Schule umgewandelt werden. Die Heiligkeit der Stiftung fordert es jedoch dringend, daß diese wohlthätige Anstalt der Stadt erhalten werde und zwar im Sinne ihrer Stifter als Kleinkinder-Bewahranstalt.

Die so wohlthätige und unserer ganzen Gegend unumgänglich nothwendige Präparandenschule für angehende Elementarlehrer, wurde von den Bischöfen Szepeshy und Scitovskhy mit vielen Opfern unterhalten und zur Blüthe gebracht, ging aber in der sturmbelegten Revolutionszeit ein. Sie zählte jährlich 50—60 Zöglinge. Und gegenwärtig ist unser Lehrstand ohne Anstalt zu seiner Ausbildung; aber hier wird, wie wir wissen, bald geholfen werden, indem man höheren Orts

*) Ihre schöne Kirche wurde vernachlässigt und später abgetragen.

davon überzeugt ist, daß die Errichtung und Pflege guter Schulen die größte Wohlthat ist, welche Völker von ihrer Regierung empfangen können. Außerdem haben wir, nach dem Ausspruche eines erfahrenen Staatsmannes, in Ungarn noch ganz besonderen Grund, die uns selbst so noththuende Hebung auch durch Fürsorge für das Wohlergehen und die religiöse Erziehung der untern Volksklassen an den Tag zu legen.

Fünfkirchen hatte nach der Universität die erste öffentliche Bibliothek im Lande. Sie wurde von Bischof Klimo mit Umsicht und hohen Sinn für Kunst und Wissen gesammelt, im J. 1774 dotirt und dem Publikum geöffnet. Sie besteht aus mehr als 16,000 Bänden und ist besonders an Geschichtsquellen reich. Bischof Szepeshy war ihr zweiter Gründer und vermehrte sie mit mehr als 4000 auswählten Bänden, ließ sie ordnen und in dem vom ihm erbauten schönen Bibliotheksgebäude zweckmäßig aufstellen. Außer vielen bedeutenden Seltenheiten und alten Manuskripten besitzt sie schöne Inkunabeln und viele große sehr kostspielige Werke, unter andern eins von den 6 noch vorfindlichen Exemplaren der „Cronica Hungarorum“, das erste Buch welches in Ungarn gedruckt wurde. Von besonderem Interesse ist für uns ein Meßbuch für die Diöcese Fünfkirchen in Venedig 1499, also im 55 Jahre nach der Erfindung der Buchdruckerkunst, mit seltener Zierlichkeit gedruckt, von welchem nur noch ein zweites Exemplar sich in der großen Bibliothek auf dem Martinsberg vorfindet. — Ferner besitzt sie eine ung. Übersetzung der vier Evangelien, die im Jahre 1536 Gabriel Pesti, Domherr von Fünfkirchen, besorgte. Auch ein anderer Fünfkirchner Domherr, Namens Valentin Hagymáshy hinterließ uns ein an Gelehrsamkeit reiches Werk: „De laudibus et vituperio vini et aquae“. Es erschien 1517 zu Hagenau. Vermehrt wurde die Bibliothek insbesondere durch das hochw. Domkapitel, das seine eigene Büchersammlung mit derselben vereinigte, dann durch den Prof. Mitterpacher, und die Domherren Passán, Koller, Esaus, Miskolczy. Der Ehrendomherr und Pfarrer von Szék, Georg Gruber schenkte derselben 1121 Bände, und zwar alle zierlich in Leder gebunden.

Klimo vereinte mit der Bibliothek auch ein Münzkabinet mit einem mächtigen Reichthum an goldenen und silbernen in chronologischer Ordnung aufgestellten Exemplaren. Im J. 1806 wurden die meisten Goldmünzen, im Werthe von 30,000 fl. E. M., entwendet, ohne

daß der Thäter hätte können ausfindig gemacht werden. In neuerer Zeit wurden wieder Gold- und Silbermünzen gesammelt, und durch Bischof Szepesh auch ein Naturalienkabinet angelegt und eine kostbare Mineraliensammlung mit mehreren Schaustücken von ausgezeichnete Schönheit von Prof. Viedemann angekauft. — Auch werden römische und ungarische Alterthümer und Raritäten gesammelt und im Bibliotheksgebäude aufbewahrt.

Außerdem haben in Fünfkirchen noch die Cisterzienser und Franziskaner bedeutende Büchersammlungen. Eine ausgezeichnete Sammlung von Insekten und Schmetterlingen und reichhaltige Herbarien unserer Gegend haben die Herren Mendtwich und Prof. Mayer.

Wohlthätigkeitsanstalten.

Die Kirche, nach Fürst Schwarzenberg, „das große Spital für alles irdische Leiden und allen Jammer, der weite Verbandplatz für alle Wunden, Schmerzen und Erdenkämpfe“ sorgte, wie in andern Städten, so auch in Fünfkirchen schon in der ältesten Zeit für Arme und Kranke. In einer Urkunde vom Jahre 1181 wird schon Gilbert, der „Magister des Hospitals zu Fünfkirchen“, als Zeuge angeführt. Im 14. Jahrhundert finden wir, wie schon oben erwähnt wurde, ein Armen- und Krankenhaus zur h. Elisabeth, worin zweifelsohne die „armen Schwestern“ vom zweiten Orden des h. Franziskus walteten, die nämlich nach Waddings Zeugniß ein Haus in Fünfkirchen hatten.

Gegenwärtig steht unter den Wohlthätigkeitsanstalten unserer Stadt das Spital der Barmherzigen Brüder oben an. Dasselbe verdankt dem menschenfreundlichen Johann Georg Krautsack, bürgerl. Federermeister und dem Domherrn Bizer, der dem Stifter mit Rath und That beistand, sein Entstehen und wurde 1796 eröffnet. Es hat eine sehr nette Apotheke und für äußerliche und innerliche Krankheiten 24 Betten, wovon 10 vom genannten J. G. Krautsack, von Jakob Krautsack 1, von J. G. Krautsack, dem Jüngern 1, von G. Krautsack 2, von Sigmund v. Strobl 1, von Anna v. Boronkay 1, von der Gräfin Julie v. Festetics 1, vom Grafen Lad. Schmidegg und der Gräfin Anna Révay 1, vom Pfarrer Zacharias Parger 1, *) von

*) Außerdem hinterließ dieser würdige Priester sein ganzes Vermögen, 16,000 fl. G. M. dieser Anstalt.

Joseph Abel 2, von Ignaz Passan Domherrn 1 und von einem Unbenannten 1. Jährlich finden mehr als 500 Kranke in dieser wohlthätigen Anstalt ohne Unterschied der Religion und Nation Unterkunft und liebevolle Pflege.

Das Bürgerspital wurde durch den Bischof Wilhelm Grafen Nesselrode erbaut und ist gegenwärtig Armen-, Siechen- und Krankenhauß, wohin auch Gebährende und Irren aufgenommen werden. Der Hof desselben hat 774 und der schöne Garten 3422 □ Klafter im Umfange. Der Spitalfond besteht in 28,000 fl. C. M. Die Zahl der in diesem Institute jährlich gepflegten Armen und Kranken beläuft sich auf 200. Es steht unter der Leitung des als Arzt und Menschenfreund allgemein geehrten Herrn Physikus Dr. Patkovicz und verdankt dessen Mildthätigkeit sehr Vieles.

Im J. 1847 war schon beschlossen, das Gebäude zu erweitern und es dem für die leidende Menschheit so wohlthätigen und dem Geiste der Religion so ganz entsprechenden Orden der Barmherzigen Schwestern zu übergeben. Der hochw. Bischof v. Scitovský stellte sich an die Spitze des Unternehmens, reiste nach Graz um das dortige Mutterhaus zu besichtigen und die nöthige Anzahl der frommen Schwestern für Fünfkirchen zu gewinnen. Die hochverehrte Oberin des Ordens, die edle Gräfin Brandis erklärte sich bereit, die ganze Anstalt vorläufig auf 5 Probejahre zu übernehmen und nicht nur die Pflege der Kranken beiderlei Geschlechtes, sondern auch die Armen, Siechen, Pfründner, Waisen und Irren zu versorgen. Und wie sehr hätte die Anstalt an religiösen Charakter, an Reinlichkeit, Ordnung, Regelmäßigkeit und an liebevoller Pflege ihrer Armen und Kranken gewonnen! Leider aber verhinderte die eingetretene blutige Epoche die Einführung dieser frommen Schwestern in unsere Stadt. Wir leben jedoch der schönen Hoffnung, daß Fünfkirchen dem Beispiele so viel anderer, sogar protest. Städte bald folgen und zum eigenen Wohl die genannten Schwestern, wenn auch nur zur Probe, berufen wird, damit die Anstalt ihrem Namen „Bürgerspital“ wieder entspreche und in dieselben auch verarmten Bürgern u. eine liebevolle und vollkommene Pflege zu Theil werde, und man es tröstlich sehe, was der in Liebe thätige und vom Segen Gottes gekrönte Glaube im stillen Wirken der Frauen vermag. — Schließlich müssen wir noch dankend des sel. Georg Krautsack Lederers.

meisters gedenken, der der Anstalt 4000 fl. E. M., hinterließ. Ehre seinem Andenken!

Das Waisenhaus wurde im J. 1782 auf Anordnung Joseph II. errichtet. Wie die Rechnungen der übrigen Kirchen, so mußten namentlich auch die des hiesigen Domes der Regierung vorgelegt werden und als man einen Überfluß bemerkte, wurde angeordnet, daß das von ein Waisenhaus gegründet und unterhalten und die Normalschulen von Fünffkirchen jährlich unterstützet werden. Das war der Ursprung dieser Anstalt, die gegenwärtig 40,000 fl. Stammkapital besitzt und unter der Leitung eines Priesters 16 Zöglinge zählt.

Das Armeninstitut wurde durch die thätige Verwendung des gegenwärtigen Reichsprimas unter Mitwirkung des sel. Stadthauptmannes Johann v. Spies 1842 gegründet, indem der freigebige Kirchenfürst 3000 fl. als Stammkapital erlegte und in einer allgemeinen Bürgerversammlung die Statuten festsetzte.

Das hochwürdigste Domkapitel folgte alsogleich seinem schönen Beispiele und versprach aus der Kapitalkasse der Anstalt 400 fl. jährlich verabsolgen zu lassen. Außerdem erlegten die hochwürdigen Domherren noch als Kapital folgende Summen: Domprobst Miskolczy: 1000 fl., Zuranics 500 fl., Nagy 200 fl., Esauß 500 fl., Benzenleitner 200 fl., Rihmer 200 fl., Kelemen 200 fl., Farkas 200 fl., Börös 200 fl., Daróczy 200 fl., Peitler 100 fl., Jonas 100 fl., E. M. — Gegenwärtig hat die Anstalt einen Fond von 16,135 fl. 9 $\frac{1}{10}$ kr. E. M. wozu fromme Legate, Kollekten mit Haus- und Kirchenbüchsen, Strafgelder und Einnahmen von Theatervorstellungen, Concerten, Bällen u. s. f. alljährlich beträchtliche Beiträge liefern. — Die Austheilung von festgesetzten Almosen geschieht jeden Freitag. Gegenwärtig werden jede Woche 135 Mitglieder theilhaft. Ein Ausschuß verwaltet die Anstalt unter der Leitung des Dompfarrers und eines Magistratrathes. Die gelungene Abstellung der Straßenbettelei gehört vorzüglich zu den durch diese Anstalt erzielten Wohlthaten.

Auch die im J. 1845 durch die Bemühungen des Herrn v. Czindery errichtete Sparkasse gehört zu den Wohlthätigkeitsanstalten unserer Stadt. Sie wurde 1845 gegründet und gedeiht unter der umsichtsvollen Leitung des allgemein geachteten Herrn M. Blauhorn immer mehr und mehr wie es die folgenden Einlagsummen in E. M. außer Zweifel setzen:

	fl.	fr.
Im Jahre 1845 war die Einlage	73,298	40
1846 " "	142,904	58
1847 " "	289,220	1
1848 " "	345,718	49
1849 " "	279,309	15
1850 " "	403,170	52
1851 " "	456,986	27
	1,990,609	2.

Und das sind die Wohlthätigkeits-Anstalten unserer Stadt. Dank und Segen sei Allen, die dazu mitwirkten und mitwirken. Doch stehen wir noch weit zurück in dieser Hinsicht hinter den kath. Städten Deutschlands, wo die Religion gerade in den verhängnißvollen Ereignissen der Neuzeit neue, tiefe und fruchtbringende Wurzel geschlagen hat. Dort hat der werththätige Glaube mannigfaltige echte Blüthen, reiche goldne Früchte, gereift an der Sonne der christlichen Liebe, seit Kurzem hervorgebracht; und jedes wahrhaft katholische Herz muß in heil. Freude aufwallen, wenn es auf das blickt, was in den letzten Jahren dort entstanden. Die Väter der Gesellschaft Jesu *) erwecken dort als außerordentliche Sendboten des Evangeliums wie mit Feuerzungen durch ihr die Geister durchleuchtendes und die Herzen entflammendes Wort, die im Glauben Erfalteten und im Tode der Sünde Erstorbenen zum neuen christlichen Glauben und Leben. Neben ihnen durchwandern die Priester des h. Vincenz mit unermüdlischem Eifer die Städte und Dörfer um in den geistlichen Übungen der h. Mission die Gläubigen durch das Wort des Herrn und die h. Sakramente zum christlichen Kampfe gegen das Böse und zur Ertragung der Mühseligkeiten des Lebens auszurüsten. Die frommen Schwestern „vom Kind Jesu“ erziehen Waisen mit Muttersorge zu gesitteten Menschen und Christen. Die „armen“, an Schätzen der aufopfernden Liebe so reichen „Schwestern des h. Franz und Vincenz“ widmen sich mit vollster Hingebung dem segensvollen Berufe, am Krankenbette wachend und wartend, den Leidenden jeder Art Pflege und Trost zu

*) „Die Jesuitenfurcht, sagt selbst die Augsburg. Allg. Stg., ist ertheuchelt, wie sollte sich ein Radikaler vor einem Jesuiten fürchten, — fürchtet er doch Gott und den Teufel nicht.“

bringen. Die „Frauen vom guten Hirten“ bestreben sich die Gefallenen zu einem sittlichen, ehrbaren Leben zurückzuführen. Die Töchter der h. Theresia flehen in ihrer frommen Abgeschlossenheit in immerwährender Anbetung das Erbarmen Gottes über die sündige Welt und seinen Segen über die Christenheit herab. An der Seite dieser gottgeweihten Klostergemeinden wirken die frommen Eavariuß-, Pius-, Bonifaciuß-, Severinuß-Vereine, der Verein „der h. Kindheit“ des Guten so Vieles. Der Vincentiuß-Verein trägt in die Wohnung des Armen und Kranken Speise und Kleidung, und damit zugleich das echte Almosen, das theilnehmende Wort des Rathes, des Trostes und der Liebe. Und neben diesen größeren Vereinen sehen wir auch andere, die da und dort, von christlichem Sinne beseelt, zum Baue eines Spitals, oder zur Gründung eines Waisenhauses, oder anderer Anstalten der Nächstenliebe sich verbunden. Der Gefellen-Verein schlägt von Tag zu Tag tiefere Wurzeln.

D möchten doch diese Glaubensblüthen auch im schönen Ungarland bald gesehen, immer mehr gepflegt, immer eifriger von Geistlichen und Laien unterstützt werden, zu einer reichen, segensvollen Aernte!

Industrie zu Fünfkirchen.

Man findet hier alle gewöhnlichen Handwerke, Gewerbe und auch einige Künste des Luxus und der Mode. Auch wird viel Leder, Korduan, Papier und Eisenblech erzeugt. Außerdem findet man eine großartige auf Aktien gegründete, mit Dampfmaschinen versehene Eisen- und Maschinen-Fabrik, eine Papiermühle und Kokenwalken. Selten darf sich ein Gewerbsmann bei redlichem, ernstem Betriebe über Mangel an Beschäftigung und gutem Auskommen beklagen; ja nirgends ist die Klage über Anhäufung von Handwerksgeossen, besonders Gefellen seltener als hier.

Der Steinkohlenbau unserer Stadt gewinnt von Jahr zu Jahr mehr Aufschwung. Begonnen wurde damit erst im Anfange des gegenwärtigen Jahrhunderts. Die hohe Regierung sah schon damals ein, daß die reichhaltigen Kohlengruben unseres Gebirgszuges wahre Goldgruben von hohem unschätzbaren Werthe seien, und bestellte daher hier eine k. Bergdirektion schon im J. 1808, welche dem Bergbau hinsichtlich des Kunstfaches zu leiten hatte, die aber leider nichts Ersprießliches

leisten konnte, vorzüglich der Anarchie wegen, die im Vormärz auch in dieser Hinsicht bei uns waltete. Die Stadt verpachtete 1810 den Kohlenbau auf dem Gemeindegrund einer Gesellschaft auf 20 Jahre, die sich aber bald mit Verlust auflöste, da die Kohlen der niedrigen Holzpreise und der geringen Industrie wegen keinen Absatz fanden, und auch die Ziegelbrennerei mit Steinkohlen, dann die unternommene Eisen-Vitriolbereitung und Alaunsiederei sich nicht rentirte. — Gegenwärtig werden jährlich beläufig 500,000 Mege Steinkohlen auf dem Stadtgebiete an Tag gefördert und es ist bekanntlich jedem Eigenthümer eines Grundes gestattet, in demselben auf Steinkohlen zu arbeiten. Jäger und Comp., v. Czindery, Zwetkovitsch und die Eisenwerksgesellschaft betreiben den Bau mit dem besten Erfolg.

Unser Gebirgszug, der sich durch die Baranya und Tolnau bis zur Donau hinzieht, besteht, wie schon oben bemerkt wurde, aus dichtem gemeinen Kalkstein, worunter auch rother und schwarzer Marmor vorkommt, welcher eine sehr schöne Politur annimmt. Der schwarze wird weithin verführt. Auch finden sich in unserem Gebirge abgesetzte Schichten von Walckerde und reinen Thonarten, welche zu Hafnerarbeiten und Töpfen der Glashütten verbraucht werden. Südostwärts von der Stadt gegen die Ebene hinaus ist Muschelskalk gelagert und da sind die Steinkohlen-Flöze angeschwemmt, die in dieser Gegend die wahren Steinkohlen-Flöz- und Flözgrapp-Formationen darstellen. Vorherrschend ist die Schieferkohle mit ihren Abänderungen, auch kommt die Glanzkohle vor. Die Flöze wechseln mit Lagen von Steinkohlen-Sandstein, Kohlen-schiefer und Steinkohlen ab, welche ein Normalverflächen von Abend gegen Morgen (nämlich nach der Gebirgsabdachung) gegen die Hauptebene unter einem Winkel von 36° haben. Der Sandstein wird zu Mühlsteinen und Steinmearbeiten verwendet. — Da dieses Büchlein keinen technischen Zweck hat, so kann eine besondere Abhandlung über die Werke der Industrie nicht angesprochen werden. Nur wollen wir noch bemerken, daß Fünfkirchen auch eine gute Dampfmühle, dann 26 Wassermühlen mit 48 Gängen hat.

Der bürgerl. priv. Handelsstand zählt 46 Mitglieder und darunter nur erst 4 Israeliten, obwohl schon ein großer Theil des Handels in den Händen der letzteren ist.

Die Wahrzeichen von Fünfkirchen.

Es war in früherer Zeit bei den Reisenden, und ist auch noch heutzutage bei wandernden Handwerksgefallen der Gebrauch, in jeder Stadt gewisse Gegenstände einer besonderen Aufmerksamkeit zu würdigen, um sich in der Folge, wenn in heiterer Gesellschaft eben die Rede darauf kam, über die Anwesenheit an diesem oder jenem Orte legitimiren zu können. Waren solche Gegenstände unter der reisenden Welt besonders bekannt geworden, so nannte man sie Wahrzeichen, und es durfte keiner sagen, er habe diesen oder jenen Ort besucht, wenn er sich nicht auch mit den Wahrzeichen desselben bekannt gemacht hatte. Da sich in der Benennung dieser merkwürdigen Gegenstände immer eine gewisse Volksthümlichkeit ausspricht, so mögen selbe auch hier, in die altherkömmlichen Fragen und Antworten gekleidet, ihren Platz finden.

Wo hängt ein Riese an der Kette? In Fünfkirchen, denn da hangen in der Wölbung des Einfahrts-Thores des 1819 abgetragenen großen Schloßthurmes an einer Kette zwei Schenkelknochen von besonderer Größe, und wurden für Riesengebeine ausgegeben.

Wo wird das Hochamt ober der Kirche gelesen? In Fünfkirchen; denn in der Domkirche befinden sich das Sanctuarium und Presbyterium ob der Katakomba, die auch als Kirche gebraucht wird.

Wo predigen drei Prediger zur gleichen Zeit in einer Kirche, ohne daß einer den andern stört? In Fünfkirchen im Dome.

Wo friert der Mühlbach nie ein? In Fünfkirchen.

Wo hat ein Bach ein hölzernes Bett? In Fünfkirchen; denn da fließt die Letye-Quelle durch die Stadt meistens in hölzernen Rinnen und treibt eine Papier-, eine Schneid- und Del-, dann 16 Mahlmühlen und vier Rozenwalzen.

Ausflüge.

Die Umgebungen von Fünfkirchen sind nicht nur malerisch schön, sondern auch in historischer, botanischer und geologischer Hinsicht merkwürdig. Freunden schöner An- und Ausichten bietet sich vor Allem der nahe Mettschel Gebirgszug dar, und zwar 1. Der herrliche Jakobsberg. Da stand die Wiege des berühmten Pauliner-Ordens. Die ge-

genwärtig noch stehenden Kloster- und Kirchenruinen gehören der Zeit nach der Vertreibung der Türken an und beherbergten nur Einsiedler, aber keine Pauliner mehr. 2. Der von Fünfkirchen in einer Entfernung von 4 Stunden liegende Harsányer Berg mit seinem herrlichen rothen und weißen Villanyer Wein von europäischem Rufe. Er liegt unter dem 36 Grad 4', 42" n. Breite und dem 45 Grad 51' und 22" w. Länge. 3. Die romantisch gelegenen Schloßruinen von Kantavár nächst den sehenswerthen Kohlenbergwerken. 4. Besonders merkwürdig sind die Kohlengruben des nahen Szabolcs und Vasas. 5. Pécsvár mit seiner einstmaligen hochberühmten Benediktiner-Abtei. 6. Nádasd und Szent-László mit schönen bischöfsl. Sommerwohnungen im Meschefgebirge. 6. Abaliget und Mánfa mit Tropfsteinhöhlen:

In historischer Hinsicht sind als entferntere Ausflüge höchst merkwürdig nach:

1. Mohatsch dem bekannten Schlachtfeld von 1526 und 1687.

2. Szigetvar. Jedes Herz klopft höher im ungarischen Lande, hört es Brinyi und Szigetvar nennen; denn dies ist die Firma, welche bezeichnet, wie der Ungar mit seinem Blute den Schwur der Ehre löse. Die gegenwärtig sogenannte Festung wurde unter Karl III. erbaut aus den Überresten der Brinyischen und später türkischen Beste. Den Platz, wo wie man allgemein glaubt, Ungarns Leonidas für Gott, König und Vaterland den Heldentod starb, bezeichnet eine Kapelle. Merkwürdig ist noch die Pfarrkirche, die durch die Türken zur Moschee erbaut wurde. Die schöne Kuppel derselben zierte Dorfmeister mit schönen Fresken, die Brinyis letzten Kampf und Tod darstellen. Das Bild des Hochaltars, Christus am Kreuze, auch von Dorfmeister, hat noch einen größeren Kunstwerth, als die hübschen Fresken mit ihren noch immer recht frischen Farben. Auch hat Szigetvar ein Franziskaner-Kloster, und die Kirche desselben drei recht gute Altarbilder von Pater Donat. — In der „Festung“ befindet sich noch gegenwärtig eine einstmalige Moschee, an deren Wänden noch vor einigen Jahren sehr interessante orientalische Inschriften zu lesen waren, wovon ich der Kürze wegen nur einige in deutscher Übersetzung anführen will:

1. Wer nach Weisheit strebt, wird einst nicht Hunger leiden; allerlei Gnade wird sein Haupt jenseits des Grabes gleich einer Krone schmücken.

2. Gott, mache diesen Ort blühen.

Bewahre seine Besucher vor Traurigkeit.

3. Ich hörte einen schmerzgepeinigten Mächtigen also jammern:
Befreie schon einmal die Welt von mir!

3. Sisklós, einem nahe an der Drau gelegenen Flecken in einer der schönsten Gegenden Ungarns. Sisklós war vor der Türkenzeit eine blühende Stadt mit einer wichtigen Bergveste, *) und berühmten Benediktiner-Abtei. Der Kirchenversammlung von Konstanz wohnte auch Thomas, Abt von Sisklós, im J. 1414 bei. Auch ist noch ein Brief vorhanden, durch welchen der Magistrat, wie auch die Kastellane von Sisklós und die Hausgenossen des Palatinus Ladislaus Gara den gottbegeisterten Johann v. Kapistran flehend bitten, er möge auch in ihre Stadt kommen und ihnen das Wort Gottes verkünden, daß sie auch schon einmal jener großen Gnade theilhaft würden zur Ehre Gottes, zum Heil ihrer Seelen und zur größten Freude ihres Herrn.

Im Anfange der Religionsneuerung war Emerich v. Perényi Herr von Sisklós und verbreitete die neue Lehre mit solchen Eifer, daß auch heutzutage noch der größte Theil der ungrischen Bewohner von der Gegend von Sisklós der Lehre Kalvins eifrig anhängt. Um 1647 wurde in der Nähe von Sisklós der Socinianer Georg Alvinzy durch den Strang von den Reformirten hingerichtet, weil er die allerheiligste Dreieinigkeit in einer öffentlichen Disputation verläugnete. Gegenwärtig sind die Franziskaner im Besitze der einstmaligen Benediktinerkirche, die sie größtentheils neuerbauten. Im Schloße aber besteht noch immer eine wegen ihrer schönen Bauart und eines werthvollen Marienbildes von Perlmutter gothische geräumige Kapelle. Im J. 1823 zündete der Blitz und die Dachung des Schloßes ging in Flammen auf. Alles wurde wieder hergestellt, leider nur der herrliche gothische Kapellenturm nicht, der einzige, der bis dahin in unserer Gegend aus jener Periode der Verwüstung Trotz geboten. Auch steht in Sisklós noch eine einstmalige Moschee. Auch zierten die Bastionen von Sisklós bis 1848 sechs Kano-

*) Hier war im J. 1399 und 1400 König Sigmund gefangen und auf seine Gefangenschaft beziehen sich noch folgende in Marmor gegrabene Worte: „Misit Dominus misericordiam super me et eripuit me de medio catuli leonum dormivi conturbatus.“

nen, eigentlich Geldschlangen, die mit der deutschen Inschrift: „Gegossen 1504“ versehen waren und später der Revolution dienen mußten.

4. In ökonomischer Hinsicht lohnt sich insbesondere ein Ausflug nach Belye, Lak und Villány, den herrlichen Besitzungen des Erzherzogs Albrecht, die ihre gegenwärtige Blüthe vorzüglich dem Helden von Aspern verdanken. — Auch das nahe Pellérd ist in ökonomischer Hinsicht als die Wiege des Seidenbaus in Ungarn, merkwürdig, denn dahin verpflanzte schon im J. 1690 Johann Passardi die Seidenkultur aus Italien und wurde daher 1709 in Adelsstand durch K. Joseph I. erhoben. In seinem Diplome heißt es unter andern: „daß er der erste nach Ungarn in sein Besizthum Pellérd mit großer Mühe und Sorgfalt und vielen Kosten aus den fernen Gegenden Italiens Maulbeerbäume verpflanzte und dort den Seidenbau mit guten Erfolg betrieben hat, der noch viel bedeutender geworden wäre ohne der im Lande ausgebrochenen Revolution; daß er ferner die in Ruinen liegende Kirche von Pellérd neuerbaut, mit Geräthen reichlich beschenkt, die Katholiken, die in jener Gegend nicht zahlreich sind, in Schutz genommen, mit Priestern versehen und so während der Unruhen vom Rückfall in Arianismus erhalten hat etc.“ Passardi errichtete auch im Pellérd eine Seidenfabrik mit mehreren Webstühlen, die aber bald nach ihrem Entstehen wieder spurlos verschwand.

5. Harkány, ein, 3 1/2 Stund von Fünfkirchen und 1/2 Stund weit von Siskö gelegener Badeort, dessen warme Heilquellen erst 1824 entdeckt wurden und von Jahr zu Jahr an Berühmtheit gewinnen. Eine sehr gute Monographie dieses Bades lieferte Dr. Patkovics.

Wallfahrtorte in der Gegend von Fünfkirchen.

Da die Erscheinung, daß Tausende und wieder Tausende nach einem berühmten Wallfahrtorte ziehen, in der Kultur- und Sitten-Geschichte keiner Gegend übersehen werden kann und darf, so will ich hier auch einige Zeilen jenen Wallfahrtorten weihen, die Fünfkirchen in einem Halbfranze umgeben. Gegenwärtig haben wir drei solche Orte, wo die Himmelskönigin als „Hilfe in der Noth“ (Mariahilf), als Zuflucht der Kranken und Trösterin der Betrübnen verehrt wird. Vor der Türkenzeit wurde auch in der berühmten Stiftskirche des h. Benedicti Ordens zu

Pécsvar ein Gnadenbild unserer lieben Frau von vielen Pilgern besucht, wie es der „Palatin Fürst Paul Eötvöshazy in seiner „Himmelstrone“ bezeuget, von dem man aber, als die Türken aus unserer Gegend vertrieben wurden, keine Spur mehr fand, was gewiß in dem Umstande seine Erklärung findet, weil unser ganzer Landesstrich, wie keine zweiter, mit Feuer und Schwert verheert und zur menschenleeren Wüste gemacht wurde. — In unseren Tagen sind in der Nähe von Fünfkirchen als Wallfahrtsorte berühmt:

1. Maria Rémond. In dem zur Abtei von Pécsvar gehörigen Dorfe Rémond befand sich schon seit uralten Zeiten eine Kirche, zu Ehren des h. Bischofs Nikolaus geweiht; allein sie ward während der vielen Kriege und Unruhen, die Ungarn heimsuchten, zerstört, vernachlässiget und fast vergessen. Um das Jahr 1730 erbauten die aus dem Fuldaischen eingewanderten deutschen Bewohner Rémond's eine hölzerne Kapelle, und da, so erzählt die fromme Sage, ereignete es sich, daß im April 1740 fünf junge Mädchen neben dieser Kapelle graseten und plötzlich in der Nähe derselben einen ungewöhnlichen Glanz erblickten. Sie eilten hinzu und gewahrten in der Tiefe einer Kluft das Bild der seligsten Jungfrau mit dem Jesukind auf dem linken Arme. Sie bemühten sich, das Bild aus der Erde zu ziehen und da sie es nicht vermochten, meldeten sie den Ihrigen die Erscheinung. Als diese aber in größter Eile herzukamen, sahen sie nichts mehr. Nur eine Magd, die sogleich vom Acker dahin gelaufen war, griff nach dem Bilde und zog es mit allen Kräften hervor, allein jetzt verschwand sowohl das Bild als auch der Glanz, den man bisher um die Kluft beobachtet hatte. Auch das Bestreben des Dorfrichters, Franz Blumenthaler, der unter Mitwirkung der ganzen Rémonder Gemeinde in der Erde nachgraben ließ, blieb ohne Erfolg. Demungeachtet machte die Begebenheit großes Aufsehen; bald kamen Wallfahrer aus der Nähe und Ferne, und als 1754 eine kirchliche Untersuchung die Wahrheit derselben verbürgte, wurde auch eine größere Sorgfalt auf den Gottesdienst verwendet, nachdem nämlich schon 1753 insbesondere durch den Eifer des damaligen Abt Hugo von Elz, der zugleich Kurfürst und Erzbischof von Mainz war, in Rémond eine Pfarre errichtet wurde.

Im J. 1754 ertheilte Papst Benedikt XIV. den andächtigen Besuchern des Gotteshauses zu Rémond nachahafte Ablässe für den 15.

Aug. 8. Sept. und jeden Samstag. Im Jahre 1755 belief sich die Zahl der Kommunikanten auf 16,578, und im Jahre 1753, als man auf dem Hochaltare ein gemaltes Marienhilfs-Bild aufstellte, wurden 19,851 gezählt. Im J. 1765 verwechselte man das gemalte Bildniß mit einer Statue der seligsten Jungfrau, zu welcher noch immer, besonders an den obengenannten Abklastagen zahlreiche Wallfahrten geschehen.

2. Die Marien-Statue zu Gyüd nächst Sisklós ist im ganzen Lande bekannt. Schon zu Zeiten Königs Geysa II., im J. 1148 wird in den Jahrschriften unseres Vaterlandes Gyüd als ein Gnaden- und Wallfahrtsort gepriesen. Zur da befindlichen Marienstatue pilgerten nicht nur mit besonderen Vertrauen die Bewohner Ungarns, sondern auch die von Slavonien und Bosnien. Dies geschah bis zur Türkenperiode. Fürst Paul Eöterhazi schreibt hierüber in seinem schon genannten Werke: „Auch zu Sisklós hat König Geysa ein Kloster errichtet, dessen Gotteshaus den Ehren der seligsten Jungfrau geweiht war. Hier hat zwar der liebe Gott die frommen Christen mit vielen Wunderthaten gesegnet, allein die Wuth des ungläubigen Feindes hat auch diesen Ort verheeret, so daß Alles gänzlich verwüstet wurde.“

Als die Türken den siegreichen Waffen Leopolds weichen mußten, übernahmen aus den Händen der Protestanten die Katholiken das Gotteshaus zu Gyüd; da aber Franz Rakóczy die Fahne des Aufstands erhob und unsere Gegend neuerdings verheert wurde, brachte der Untermann von Sisklós, Namens Bennuam, die Marienstatue von Gyüd nach Essegg in Sicherheit zu den Franziskanern, wo sie sich noch heutzutage befindet. Allein nach dem Friedensschluß von Szathmár wollten die frommen Gläubigen von Essegg die Statue nicht herausgeben und auch die Congregatio rituum zu Rom entschied, daß die Gyüder Marienstatue in Essegg verbleiben soll; der fromme Bischof Radanay konnte daher nicht umhin, in Gyüd eine andere, der früheren ähnliche Statue aufzustellen. Kaum war das geschehen, so erschienen auch wieder in großer Menge die Pilger von allen Gegenden, um ihre gram- und dankerfüllten Herzen vor der Mutter der h. Liebe auszugießen. Karl Graf Batthyanyi ließ hierauf von 1739 bis 1742 das Gotteshaus und das angebaute Franziskaner-Kloster erweitern. Die Kirche ist 20 Klafter lang und 10 breit, hat 7 Altäre, 2 Thürme, 6 Glocken und eine gute Orgel mit 16 klingenden Stimmen. Das Kirchweihfest wird den 2.

Juli gefeiert. Die vielen Weihgeschenke, welche aus frommer Dankbarkeit ununterbrochen dargebracht, und die häufigen Opfertafeln, welche daselbst aufgehangen wurden, beweisen hinlänglich, wie viele Kranke und Leidende Trost und Erquickung in der gläubigen Verehrung der göttlichen Mutter gefunden haben. Vorzüglich wird dieser Gnadenort an allen Frauentagen von zahlreichen Gläubigen besucht. Von Fünfkirchen ziehen jährlich eine ungrische, eine deutsche und eine illyrische Prozession und auch viele einzelne Pilger hin nach Maria Gyüd und singen mit Mund und Herz das schöne Pilgerlied von Görres:

„Wir ziehen zur Mutter der Gnade, — Zu ihrem hochheiligen Bild. — O, lenke der Wanderer Pfade, — Und segne, Maria sie mild, — Damit wir das Herz dir erfreuen, — Uns selber im Geiste erneuern.

Wo immer auf Wegen und Stegen, — Auch wandelt der Pilgernden Fuß, — Da rufen wir Allen entgegen — „Maria, Maria“ zum Gruß, — Und höret ihr unsere Grüße, — Dann preiset Maria, die Süße.

Mit Kummer und Schuld beladen, — Mit gläubig vertrauendem Sinn, — So ziehen wir zum Bilde Der Gnaden — Die Pfade der Buße dahin. — O, führe, Maria, die Blinden, — Damit sie zum Himmel hin finden.

Damit sie gebadet in Reue, — Vom himmlischen Brode erquickt, — Empfangen den Lohn ihrer Treue, — Und einstens mit Palmen geschmückt, — Maria, dir kniend zu Füßen, — Dich selber im Himmel begrüßen.

Und was sie ersuchten hiernieden, — Erflehten am heiligen Ort, — Die Freude, den seligen Frieden, — Verleihe den Armen sie dort; — Damit sie zur Ruhe gelangen, — Die müd sich auf Erden gegangen.“

3. Maria Turbék nächst Szigeth. Als Szigeth wiedererobert war, stand in der Entfernung $\frac{1}{2}$ Stunde von der Weste, auf eben dem Hügel, auf welchem einst des Kaisers Solimann II. Gezelte bei der weltberühmten Belagerung stand, und wo er, der grimmige Feind des Christenthums auch starb, eine türkische Moschee, in welcher die Eingeweide des mächtigen Sultans begraben waren. Im J. 1770 wurde an dieser Stelle aus frommen Beiträgen durch den eifrigen Pfarrer Kollar eine schöne Kapelle in der Mitte der Weingärten errich-

tet und in derselben das schon vor Zeiten hochverehrte Marien-Bild „Maria-Hilf“ zur Verehrung aufgestellt. Der ganze Ort heißt Turbék, was im Türkischen so viel als Eingeweide bedeuten soll.

Das Bild ist eine Kopie des einst in ganz Ungarn, besonders in unserer Gegend andächtig verehrten Passauer Bildes, „Maria Hilf“, von dessen Ursprunge der erlauchte Fürst Eösterhazy in seinem schon genannten und zu Tyrnau 1690 und 1696 erschienenen Buche folgende fromme Sage erzählt:

„Als der Türke (Lithauer oder Bosnier) Ungarn zu verheeren und in seine Gewalt zu bringen vermeint, hat sich allda der alte, unüberwindliche König, Ludwig der Große, erhoben und ist mit 20,000 Reitern und Knechten dem türk. Heere entgegen gezogen. Da er aber die große Zahl der Feinde wahrnahm — deren ihrer mehr als in die achtzigtausend waren — hat er sich entsetzt und geglaubt, sein und der Seinigen Leben mit der Flucht erhalten zu müssen. In dieser Traurigkeit überfiel ihn der Schlaf, und es kam ihm vor, was er zuvor von Vielen gehört, wie nämlich die seligste Jungfrau Maria zu Zell mit gar großen Mirakeln und Wunderzeichen geziert sei. Darauf ist ihm die allerwürdigste Jungfrau selbst erschienen und hat ihr Bildniß, das der fromme König immer bei sich führte, vom Tische genommen und auf seine Brust gelegt, und ihm befohlen, er solle den Feind beherzt angreifen und mit ihm eine Schlacht thun.

Als nun König Ludwig erwachte und das Bildniß U. L. Frau auf seiner Brust gefunden, hat er sogleich die Sache seinen Gefährten erzählt, welche hocherfreut und gestärkt mit ihm einen Angriff auf den Feind gethan, und glücklich mit ihm den Sieg erlangt haben. Dann hat sich der König Ludwig mit seinem ganzen Kriegsheere aufgemacht und ist, wie er gelobt, gegen Groß-Zell zu U. L. Frau gezogen. Und da hier das Kirchlein gar zu enge und nicht zum besten gebaut war, hat er schnell dasselbe abbrechen und den herrlichen Tempel, welchen wir jetzt vor Augen haben, mit eigenen Kosten aufbauen lassen. Auch hat er damals das Bildniß unserer lieben Frau, das auf seiner Brust gelegen, mit Gold und Edelsteinen geziert, der Kirche geopfert. Eben dieses Wunderbild hat ein frommer Ordensmann im J. 1620 malen lassen, und brachte es nach Passau, wo die frommen Gläubigen zu Ehren der h. Jungfrau eine Kirche auf einem hohen Berge errichteten.

Nun wurde in Ungarn ein sogesformtes Marienbild an vielen Orten unter dem Namen „Passauer Bild“ oder „Maria-Hilf“ mit besonderer Andacht verehrt, und so ein Bild ist auch das in Turbék, wohin besonders den 15. Aug. und 8. Sept. viele Pilgrime ziehen und nach vollbrachter Andacht heimkehren, indem sie das allbekannte Abschiedslied singen:

O Marie, jetzt ist Zeit,
Daß ich wieder von dir scheid',
Fort ich muß, auf lange fort!
Ach, Ade du Gnadenort!

Schau Maria, Mutter mein,
Laß mich dir befohlen sein;
Ach, es muß geschieden sein
Von dir und deinem Kindelein!

O Maria, noch die Bitt,
Mich im Tod verlasse nit,
Sei gegrüßet tausendmal,
Ach, Ade viel tausendmal!

Entfernter von Fünfkirchen als die drei genannten Gnadenorte ist 4. Die Königin der Engel zu Andacs. Hier wird nämlich seit uralten Zeiten eine Marienstatue verehrt, welche unter dem Namen Königin der Engel allgemein bekannt ist. Die seligste Jungfrau hält auf ihrem rechten Arme das Jesukindelein, und zu beiden Seiten stehen die jungfräulichen Martyrerinnen, die h. Agatha und die h. Dorothea. Die alte Kapelle bildet das Sanktuarium der gegenwärtigen Kirche, welche im Jahre 1725 erbaut worden ist. Von jener wird erzählt, daß sie einst sammt dem heiligen Bilde, wie das Haus von Nazareth nach Tersatto, durch Engel hieher gebracht worden sei.

Schließlich will ich nur noch kurz erwähnen, daß auch zu Szegsard in der berühmten Benediktiner-Abtei ein wunderthätiges Marienbild verehrt wurde und gegenwärtig auch noch bei dem Marienbild, das sich dort in einer 1757 zwischen den Weingärten erbauten Kapelle befindet, und „Maria-Bründl“ heißt, an Samstagen viele Verehrer der Gottesmutter einfinden.

Auch zu „Maria-Schnee“ in Fünfkirchen kamen während der Cholerazeit viele Prozessionen.

Die Kanoniken von unserer I. Frau.

Ihre Entstehung und Verbreitung.

Am 30. Jänner 1565 wurde zu Mirecourt in Lothringen Peter Fourier von unbemittelten Eltern geboren. Der Knabe zeigte schon früh absonderlichen Hang für alles Kirchliche, baute Betstühle, schmückte sie zierlich aus und verrichtete darin einsam mit großem Eifer alle h. Ceremonien, wie er sie hatte in der Kirche üben sehen. Dies bewog seine Eltern, ihn nach Pont à Mousson zu senden, wo er seine Schulstudien mit dem allerglücklichsten Erfolg betrieb, und vorzüglich die gediegsendsten Kenntnisse in den alten Sprachen sich erwarb. Aber das Leben der Schüler besagte ihm so wenig, daß er eine eigene, sehr streng erhaltene, kasteiende und abtödtende Lebensart sich bildete und als Knabe vollbrachte, was gewöhnlich nur ein Werk sehr abgehärteter Einsiedler war. Kaum hatte er im 17. Jahr die philosophischen Studien begonnen, so vertrauten die ersten Häuser der Provinz ihre Kinder seiner Leitung an. Auch diesem ehrenvollen Beruf widmete er sich mit ganzer Seele. Nach einigen Jahren entschloß er sich, den Stand der Religiosen zu erwählen, und erhielt in dem Kloster der Chorherren zu Chaumonsay die Aufnahme als Novize. Auch hier setzte er seine Studien und frommen Übungen mit h. Eifer fort und unterzog sich willig allen Beschwerden seines Standes ohne je zu murren. In seinem 30. Jahre wurden ihm drei Pfarreien angeboten. Er wählte die von Mataincourt, weil sein Vetter und Beichtvater, Johann Fourier ihm bedeutet hatte, daß er hier wenig Belohnung und viel Mühe finden würde. Sein ganzes Kirchspiel war so unchristlich verwildert, daß man es spottweise stets das kleine Genf nannte. Alles war in Völlerei und Niederlichkeit versunken, die Kirche selbst in sehr schmachvollen Verfall gerathen. Sein redlicher Eifer, sein ehrwürdiges Beispiel und die Kraft seines Geistes besiegten bald alle Hindernisse, stellten Ordnung her, und erzogen eine ehrbare, fromme Gemeinde. Mit aller Wärme seines schönen Herzens verwendete er jeden vom Pfarrdienst freien Augenblick auf Erziehung und Bil-

dung der Jugend. Diesen Unterricht auch nach seinem Leben fortzu-
 pflanzen kam er auf den Gedanken: Religiösen für den Unterricht der
 Knaben und Chorfrauen für die Erziehung der Mädchen eigens zu be-
 stellen. Mit diesem Gedanken beschäftigt, war er zum General seiner
 Chorherren-Congregation erwählt und deren Verbesserer geworden. Die
 wildesten Unruhen und Kriegsstürme im Land, welche ihn selbst einige
 Jahre von seiner Heerde vertrieben, und sein Leben mit Unterricht zu
 gewinnen zwangen, vermochten nicht, von jenem schönen Gedanken ihn
 abzubringen. Im J. 1598 führte ihm der Himmel in Alix le Clerc,
 (von vornehmen Eltern geboren am 2. Febr. 1576 zu Remiremont in
 Lothringen) ein tüchtiges Werkzeug zur Ausführung seines Planes zu,
 und gesellte ihr bald als gleichgestimmte Schwestern Gante André,
 Johanna von Louvroir und Klaudia Chynvenel bei, wäh-
 rend die reiche Frau von Aspremont so sehr sich für den Entwurf
 begeistert fühlte, daß sie alle Mittel zu schaffen sich bereit erklärte. Er
 gründete ein Haus zu gemeinschaftlicher Wohnung der frommen Erzie-
 herinnen zu Mataincourt, erhielt bald von Frau von Aspremont ein
 größeres zu St. Michel (1601) und ließ dort die Schule eröffnen. Die
 anfänglich strenge, ja herbe Lebensweise konnte auf die Länge unmög-
 lich mit dem Unterricht verträglich sein. Fourier ordnete nach dieser Er-
 fahrung und auf Antrieb der umsichtsvollen Jesuiten seine Regeln und
 Satzungen und ließ der wackern Alix le Clerc bei den Ursulinerinnen zu
 Paris praktischen Unterricht über die mögliche Vereinigung klösterlicher
 Strenge mit der Kindererziehung ertheilen. Die Milderung der Lebens-
 weise der Chorfrauen hieß auch der Kardinal von Lothringen gut, der
 diese Congregation unter dem Namen der regulirten Chorfrauen
 zu Unserer lieben Frau in Lothringen billigte. Alix le Clerc
 wurde zur ersten Abtissin ernannt, nachdem sie noch andere Erziehungs-
 häuser zu Nancy, Verdun, Pont à Mousson, Chalons &c. errichtet
 hatte und das Haus zu Nancy als erstes Kloster geweiht worden war.
 Im Jahre 1615 bewirkte der Kardinal Lenoncourt, Primas zu Nancy,
 auf Bitte des P. Fourier und der Vorsteherinnen der genannten Häu-
 ser eine Bulle vom Papste Paul V., welche diese Häuser in förmliche
 Klöster zu umwandeln, und den Bewohnerinnen feierliche Gelübde ab-
 zulegen, erlaubte.

Im J. 1617 arbeitete P. Fourier neue Satzungen nach der Re-

gel des h. Augustin für diese Versammlung aus, die Manches mit den Satzungen der Ursulinerinnen gemein haben, und auch gehörig bestätigt wurden. Die Klosterfrauen erhielten nun ein schwarzes Ordenskleid.

Der fromme Stifter gestellte jedem Kloster dieser Congregation einen Verein von weltlichen Frauen unter dem Namen der Congregation der unbefleckten Empfängniß der h. Jungfrau Maria bei. Sie war vorzüglich bestimmt der unbefleckten Empfängniß der Jungfrau Maria beständige Ehrfurcht zu beweisen und trug zum Zeugniß dessen ein kleines himmelblaues Skapulier (Ordensband genannt) auf der einen Seite mit dem Bild der unbefleckten Empfängniß, auf der andern mit den Worten: „Maria ist ohne Sünden empfangen,“ in Gold oder Silber geschmückt.

Zum Heile der unsterblichen Seelen wirkte P. Fourier in und außer den Klöstern stets mit dem Eifer eines wahren Apostels und bediente sich allerlei Mittel, seine Pfliegbefohlenen im Guten zu stärken und zu erhalten. Eine Klosterfrau wollte das geistliche Leben verlassen und in die Welt zurückkehren. Der Diener Gottes stellte ihr Alles vor, was er nur konnte, sie davon abzuhalten. Weil aber Alles vergebens war, so sprach er endlich zu ihr: „So ziehe den fort; grüße aber zuvor die Mutter Gottes, und nimm von ihr Abschied mit dem Gebete, welches ich dir auf dieses Blatt vorschreibe. Das Gebet lautete also: „Ich bin hier gegenwärtig, o Frau, willens, dir zu danken, daß du dich gewürdigt hast, mich unter deine Töchter aufzunehmen. Diese Gnade will ich nicht länger genießen; weil mir die Welt lieber ist, als du und dein Sohn. Deshalb verlasse ich euch beide, und gehe wieder in die Welt zurück. Euch mag dienen wer will, ich verlange es nicht mehr zu thun.“ — Die Klosterfrau nahm das Blatt mit Freuden an, weil sie nicht wußte, was darauf geschrieben war. Als sie aber anfing das darauf geschriebene Gebet vor dem Bildnisse Mariä zu lesen, ging ihr dieses so zu Herzen, daß sie bitterlich weinte, ihren Fehler bereute, und den festen Entschluß faßte, im geistlichen Stande bis an das Ende zu verharren; welches sie auch that.

Die letzten Tage des ehrwürdigen Mannes wurden wieder durch Kriegsgräuel getrübt. Von allen seinen Anstalten durch Soldatenhorden vertrieben, irrte er lange umher, nährte sich kümmerlich, pflegte mit unverwüßlicher Bruderliebe Kranke und Verpestete, und starb end-

lich zu Gray in Burgund an einem viertägigen Fieber am 9. Dez. 1640. Sein Leichnam ruht zu Mataincourt und wird als ein h. Schatz verehrt. Gegenwärtig wird an seiner Grabstätte eine herrliche Kirche erbaut, wozu auch Se. Majestät unser jugendlicher Kaiser sein Scherflein (500 fl. C. M.) beitrug.

Schon unter M^{ax} le Clerc (sie starb 1622) hatte der Orden noch einige Klöster zu Provins, Joigny, Estampes, Nemours &c. gewonnen. Unter der zweiten Aebtissin, Angelica Milly, kamen die Klöster von St. Armand, Bourges, Vernon, Monfort, Chatraudun &c. hinzu und verbreitete sich die Congregation über ganz Frankreich und nach Deutschland. Sie blieb ihrer Bestimmung getreu und erhielt sich stets allgemeine Achtung und Liebe, bis die Schrecken der großen Revolution auch über ihre Gebiete zerstörend hinfuhren.

In neuerer Zeit erstand der Orden in Frankreich mit erneuertem Glanz, wie ein Phönix aus der Asche und hat nicht nur in Mataincourt und insbesondere im Elsaß, sondern auch schon in Amerika blühende Häuser.

Nach Ungarn wurden die Chorfrauen (Kanonissinen von U. L. Frau, wurden sie zuerst in Paris genannt) durch die für den christl. Unterricht und die religiöse Erziehung der weiblichen Jugend besorgte große Kaiserin M. Theresia eingeführt. Sie erbaute ihnen nämlich in Preßburg das noch heutzutage bestehende schöne, große Kloster und sorgte mit einer reichlichen Stiftung für ihren Unterhalt. — Die ersten Chorfrauen kamen schon im J. 1743 vom Stifte zu Regensburg nach Preßburg und erhielten indessen ein Privathaus zur Wohnung, bis sie 1754 in das neuerbaute Kloster eingeführt werden konnten.

Die Einführung war höchst feierlich, durch Ihre Majestäten, den ganzen k. Hof und alle Würdenträger des Reichs verherrlicht. Den 2. Juli um 10 Uhr begann der Zug vom bisherigen Wohnhaus der ehrw. Frauen. Voran ging die äußere Schulschule des Klosters mit der Fahne der unbefleckten Empfängniß; dann folgten die Kostfräulein, Chor-Postulantinnen, Laien-Schwester und Chornovizen, dann die Ordensgeistlichen der Stadt: die Trinitarier, Barmherzigen, Kapuziner und Franziskaner. Ihnen folgte die Musikk. Das Hochwürdigste trug der Reichsprimas. Den Baldachin trugen Domherren. Dem Hochwürdigsten folgte der Kaiser selbst. Ihm nach kam Ihre Majestät die Kaiserin M.

Theresia selbst und führte die Aebtissin, dann folgten die übrigen Klosterfrauen von den erlauchten Prinzessinen und hohen Damen geführt. Reichswürdenträger, ansehnliche geistliche und weltliche Herren, der Stadtmagistrat und eine zahllose Menschenmenge beschossen den Zug. Als der Zug vor dem Kloster ankam, wurde zuerst die Festpredigt gehalten, dann celebrirte der Reichsprimas das feierliche Hochamt und führte die ehrwürdigen Frauen ins Kloster ein. Zum Schluß wurde: „Großer Gott wir loben dich“ gesungen.

Gründung des Klosters der Kanonissinen v. U. L. Frau in Fünfkirchen.

„Wer fragt: Wozu Mönche und Nonnen in unserer Zeit? — dem kann man mit der Frage antworten: Wozu leuchten Sterne am Himmel.“

Kürst Hohenlohe.

Raum hatte der erleuchtete, apostolische Kirchenfürst, Johann Scitovszky von Nagy-Kér, die oberhirtliche Leitung der Stadt und Diöcese Fünfkirchen den 25. Mai 1839 übernommen, so nahm er sich auch mit der ganzen Kraft und Autorität seines bischöflichen Amtes sowohl der Stadt- als Dorfschulen seines Sprengels an. Wohlwissend, wo die Wurzel und der Grund alles Übels, der tiefe Verfall des Familienlebens, der Untergang der Autorität in demselben zu suchen sei; wohlwissend ferner, daß man hier nur auf dem Wege einer christlichen Erziehung der Jugend allmählig nachhaltige Hilfe zu bringen vermöge, und daß die Volksschule stets der eine Arm der christlichen Kirche gewesen: machte er zum Mittelpunkt seiner Thätigkeit vor Allen den religiösen Unterricht, die Erziehung der Söhne und Töchter des Volks zu christlicher Frömmigkeit und Sitte. Er errichtete daher mit großen Opfern Normal- und weibliche Arbeitsschulen in den großen Flecken seiner Diöcese, namentlich in Földvár an der Donau, in Tolnau, Szeghád, Battaßék, Mohatsch und Siskös. Besondere Aufmerksamkeit widmete er aber dem Mittelpunkt seiner Diöcese, der f. freien Stadt Fünfkirchen, und da er hier mit Freuden sah, daß sein großer Vorfahr Szepeshy durch die Errichtung der blühenden Akademie für die Erziehung der männlichen Jugend glänzend gesorgt hatte, faßte er den

Entschluß, eine großartige kirchliche Anstalt zum Unterricht und zur Erziehung der heranwachsenden Mädchen zu gründen.

Zur Ausführung dieses seines edlen Vorsatzes eiferte ihn besonders der Umstand an, daß weder in Fünfkirchen noch in den benachbarten 7—8 Gespanschaften, so nennt man in Ungarn gewisse Landesgebiete, eine höhere auch nur mittelmäßig eingerichtete Mädchen-Erziehungsanstalt bestand. Auch brachte er in Erfahrung, wie die älteren Bewohner Fünfkirchens noch immer mit Liebe und Hochachtung von jenen Nonnen sprachen, die zum obigen Zwecke durch Klimó in Fünfkirchen eingeführt, bald aber darauf wieder aufgehoben wurden. Der hochherzige Oberhirt richtete daher sein Augenmerk auf eine religiöse Genossenschaft, der er die zu errichtende Anstalt anvertrauen könnte, und unternahm daher eine Reise nach Graz, um dort unter andern sich auch mit der Verfassung und dem Geiste der da seit 1842 bestehenden Schulschwestern nach eigener Anschauung näher vertraut zu machen. Und wie war Hochderselbe auf das innigste erfreut, als die Chorfrauen in Preßburg ihm erklärten, daß sie mit Freuden bereit wären, die zu gründende Anstalt aus ihrer Mitte mit den nöthigen Kloster- und Lehrpersonale zu versehen! Die unlängbare Wahrheit, daß die echte Jugendbildung nicht bloß Unterricht, sondern auch Erziehung sein muß; daß ferner die Erziehung auf Religion und zwar nicht auf bloße Religions-Lehre, sondern Religions-Übung zu begründen ist — die Gewißheit, daß zu diesem Zwecke geistliche Personen, die nicht um des zeitlichen Erwerbes, sondern um Gotteswillen und aus wahren Berufe arbeiten, am besten taugen; daß vereinte Kräfte Größeres und Dauerhafteres vollbringen, und überdies mit geringeren Kosten — die ausgemachte Thatsache, daß geistliche Orden und Congregationen für die Jugendbildung Großes, ja Erstaunliches geleistet haben und noch leisten, welche Leistungen die weltliche Macht gebührend anerkennt und die Gläubigen mit ihren Vertrauen lohnen: Alles dies mußte den frommen, um die Jugendbildung väterlich besorgten Oberhirten für das intendirte Werk begeistern; und er konnte von den wohllehrwürdigen Chorfrauen, die sich dazu erbieten, um so mehr das Beste sich versprechen, als ihr Orden schon seit dem Jahre 1743 in Preßburg mit Ehren besteht und seine Mitglieder sich stets als geschickte, ausgezeichnete Leh-

rerinnen und Erzieherinnen bewährt hatten, und nicht nur ihre öffentlichen Schulen, sondern auch ihr Pensionat vortrefflich leiteten.

Diese Umstände und Gründe fanden auch verdiente Würdigung von Seite Ihrer Majestäten. Der Kaiser und apost. König Ferdinand ertheilte dem eifrigen Oberhirten mit Freude den 22. Juni 1848 die allerhöchste Genehmigung und Ihre Majestät, die Kaiserin Maria Anna geruhte, sich im einem allergnädigsten Schreiben vom 22. Febr. als Schutzfrau der zu gründenden Anstalt anzubieten.

Indessen brachte Hochderselbe schon im J. 1847 am Domplatze um 13,000 fl. C. M., den nöthigen Bauplatz, in einer Ausdehnung von 1752 $\frac{7}{10}$ □ Klaftern als Eigenthum an sich; celebrierte den 10. Mai um 6 Uhr Morgens in der Stadtpfarrkirche beim Altare der Bruderschaft des h. Herzens Maria die h. Messe, um zum glücklichen Beginnen, Fortsetzen und Vollenden des Baues sich den Segen des Allerhöchsten zu ersuchen, und zog dann in feierlicher Procession hin und segnete nach der Vorschrift des Rituals den zum Bau schon hergerichteten Ort feierlich ein und begann mit eigenen Händen die Erde des Fundamentes auszuheben.

Raum war ein Theil des großen herrlichen Gebäudes unter Dach, da brach die furchtbare Revolution von 1848 aus, und der Bau mußte eingestellt werden. Als aber die Hochwässer des Aufruhrs abgelaufen waren und der goldne Friede wiederkehrte, da fand der hohe Kirchenfürst, obwohl er den 22. Juli 1849 durch die huldreiche Gnade des apost. Stuhles und Sr. Majestät unseres jugendlichen Kaisers auf den ehrwürdigen Sitz der höchsten kirchl. Würde im Lande erhoben wurde und durch Aufhebung des Zehents und der Frohne in seinen Einkünften den herbesten Verlust erlitten hatte, von den obenangeführten Gründen sich bewogen, kein Opfer und keine Mühe zu scheuen, um das begonnene Werk je eher zur Vollendung zu bringen. Der Bau wurde daher im Frühlinge des J. 1851 mit allem Eifer fortgesetzt und gedieh unter Gottes sichtbarem Segen so herrlich, daß das Kloster den 6. Juli desselben Jahres schon bezogen werden konnte.

Der hohe Kirchenfürst begab sich daher freudenvoll nach Preßburg und erwählte aus dem obgenannten Orden mit Einstimmung aller Mitglieder desselben fünf Chorfrauen und zwei Laienschwestern zur Übersiedlung nach Fünffkirchen, denen sich noch drei Novizen und zwei Po-

stulantinen, zugesellten, die auf Kosten Hochdesselben im Preßburg zur ihrer künftigen Bestimmung herangebildet wurden.

Damit aber die Chorfrauen ohne Nahrungsorgen ihre Kräfte, ihre Zeit, ihre Talente gänzlich ihrem hohen Beruf zu weihen und Kloster- und Kirchengebäude erhalten werden könnten, sorgte der hohe Kirchenfürst nicht nur freigebig für die nöthige Einrichtung des großen Hauses, sondern erlegte auch vierzigtausend Gulden Conv. M., drei Silberzwanziger zu einem Gulden gerechnet, und hundert Stück f. Dukaten als Stammkapital, und wies dessen Zinsen vom 1. Juli 1851 an dem Kloster als Eigenthum zu. Außerdem versorgte er großmüthig mit Geld und Lebensmitteln das Kloster für das erste halbe Jahr. Zur obigen Summe kamen die folgenden milden Beiträge: Der hochw. Domprobst Ladislaus v. Juranics 1000 fl. Hr. Generalvikar J. Farkas 400 fl. Domherr Felix Rihmer 200 fl. Die Domherren J. Nagy, Sigismund Daróczy, Joseph Kral und der Hr. Sekretär Franz Troll 72 Stück Dukaten = 360 fl. Ehrendomherr Fr. Pletnics 2000 fl. Hr. Pfarrer J. Lublanovics: 200 fl. Hr. Sek. Joseph Barinyai 100 fl. Die Verlassenschaft des sel. Fräuleins Franziska von Hoffer 400 fl. Fräulein Maria Paar 50 fl. und M. R. 290 fl. zusammen: 5000 fl. C. M. — Zu den ersten edlen Wohlthätern der Anstalt müssen auch gezählt werden Domherr J. Danielik, Propst A. Szantófy und vorzüglich das Mutterhaus zu Preßburg, das mit großmüthiger Aufopferung und mütterlicher Sorgfalt für diese neue Pflanzung in jeder Hinsicht die größten Opfer brachten. Außerdem sendete die göttliche Vorsehung, auf die sich der Stifter vorzüglich verließ, indem er auch in den schwersten Zeiten die Hoffnung, sein großes Werk vollendet zu sehen, nicht aufgab, großmüthige Seelen, die durch Opfer und löbliche Stiftungen zur Beförderung der so nützlichen Anstalt beigetragen haben, so daß das Kloster gegenwärtig folgende Kapitalien und Benefizien besitzt.

Kurze Übersicht der Stiftungen und Benefizien des Stiftes der W. W. Chorfrauen zu Fünfkirchen.

		Kapitalien			Jährliche Zinsen		
		Duk.	fl.	kr.	Duk.	fl.	kr.
A. Stiftungen für das Kloster.							
1	Fürstprimas Johann v. Scitovský, Erzbischof den 1. Juli 1851	—	40000	—	—	2200	—
2	Hochderselbe den 1. Juli 1851	100	—	—	5 ½	—	—
3	Domherr Joseph Kral, den 15. Juli 1851	—	500	—	—	27	30
4	Joseph Hajnovics, Pfarrer, den 15. Juli 1851	—	200	—	—	11	—
5	Gustav Pucher, Pfarrer, den 1. Nov. 1851	—	200	—	—	11	—
6	Ein Unbenannter	—	1000	—	—	55	—
7	Die Chorfrauen selbst, den 23. Okt. 1851	—	500	—	—	27	30
8	Se. bischöfl. Gnaden, J. Kanold, Bischof von Wesprim, 100 Duk. und R. R. 20 Duk. den 1. Jänner 1852	120	—	—	6	—	—
9	Domherr Michael Virag, den 1. Jänner 1852	—	200	—	—	11	—
10	Ehrendomherr Franz Pletnics den 15. Jänner 1852	—	1500	—	—	82	30
B. Stiftungen für h. Messen.							
1	Prof. Joseph Feger	—	200	—	—	11	—
2	Fr. Theresia Knoth	—	100	—	—	5	—
3	Domherr Michael Börös	70	—	—	4	—	—
C. Stiftungen für das Pensionat.							
1	Gabriel Grager, Probst und Pfarrer	—	2000	—	—	120	—
2	Joseph Farkas, Abt und Kapitular-Bislar	—	2000	—	—	110	—
Summa:		290	48400	—	15 ½	2671	30

D. Verschiedene andere Benefizien.

1. Die k. Freistadt Fünfkirchen verpflichtete sich, der Anstalt jährlich 200 fl. C. M. aus der Stadtkasse zu zahlen, und das so lange die gewesenen städtischen Mädchenlehrer noch leben, nach deren Tod bezieht die Anstalt dann aus der Stadtkasse jährlich 330 fl. Außerdem stellt die Stadt der Anstalt jährlich 20 Klafter Prügel- und 4 Klafter Scheiterholz in den Hof und überläßt der Anstalt 2 Foch Aecker zum Futterbau. Hingegen ist die Anstalt verpflichtet, der weiblichen Jugend der Stadt, (gegenwärtig zählt Fünfkirchen 810 schulpflichtige Mädchen) den vorgeschriebenen Schulunterricht unentgeltlich zu ertheilen ohne daß je weder Einschreib- noch Holzzgeld von den Schülerinnen gefordert werden dürfte.

2. Domherr Sigismund v. Daróczy verpflichtete sich, der Anstalt jährlich 10 Preßb. Megen Weizen, 10 M. Korn, 20 Megen Mais, 5 Eimer alten Wein und 4 Kl. Buchenholz zu geben.

3. Anton Peitler, Abt, Domherr und Referent bei der k. k. Statthalterei in Ofen, gibt der Anstalt jährlich 100 fl. C. M., bis er das so viel Zinsen bringende Kapital erlegen wird.

4. Der selige Pfarrer Ignaz Ruti hinterließ testamentarisch dem Kloster sein in Fünfkirchen befindliches und auf 6000 fl. C. M. geschätztes Haus.

5. Die Fr. Baronin v. Bésan schenkte der Anstalt 400 fl. — Die Gräfin Pejacevics-Prandau, Frau v. Répas, Fr. v. Horvat, Frau v. Scitovský, Frau v. Hölbling, Fräulein Marie Farkas, Frau Anna Schell, Domherr Kral, Domherr A. Schirgl, Herr Staatsanwalt J. v. Horvat, Hr. Sek. Troll u. u. erfreuten die neue Anstalt mit mannigfaltigen und werthvollen Gaben. Unter andern verehrte Frau v. Koronay dem Kloster eine werthvolle Büchersammlung.

Der Grundstein wurde den 2. Juli 1851 mit der üblichen Feierlichkeit vom Gründer des Klosters selbst gelegt. Das in demselben verschlossene Dokument lautet:

Anno ab incarnatione Domini nostri Jesu Christi millesimo octingentesimo quinquagesimo primo. (1851) festo visitationis B. Mariae V., in diem 2. mensis Julii incidenti lapis hic funda-

mentalis intus in angulo ad latus dexterum Portae maioris claustralis depositus et benedictus est
dum

Celsissimus ac Rss. D. D. Joannes Bapt. Scitovszky de Nagy-Kér, Archi-Episcopus Strigoniensis, Episcopatus Quinque-Ecclesiensis Apostolicus Administrator, Princeps Primas Regni Hungariae, Legatus Natus, Summus et Secretarius Cancellarius, Intimus Consiliarius, etc. etc. AA. LL. Philosophiae et SS. Theologiae Doctor Collegiatus, Clastrum hoc innumeris curis, sollicitudinibus, fatigiis ac expensis, non obstante fatali, quae anno 1848 die 15-a Martii antesignano Ludovico Kossuth in apertum erupit, et pone semialterius anni spatio duraverat, revolutione et bello intestino, ad eam perfectionem perduceret, ut, prout in Domino proposuerat, die 6-ta Julii in Dominicam 4-am post Pentecosten vergente, Sanctimoniales Congregationis Nostrae Dominae solenni ritu, cuius Apographam hic adolvitur, in clausuram introduci possint.

Pro Memoria

illorum temporum, dum ossa nostra in pulverem redacta cum firma spe resurrectionis quiescent, praenotatum esto:

Clastrum hoc pro Gloria Dei, Exaltatione S. Matris Ecclesiae, christiana perfectione et vera catholica educatione devoti foeminei sexus sub provida manuactione Canonissarum Nostrae Dominae jugiter et in perpetuum operanda die 11. Maii anno 1847 inchoatum, et demta ecclesia fere plenarie die infrascripta consummatum esse: Ecclesiam CHRISTI unice salvificam admirabili zelo, vigilantive prudentia ad Gloriam Dei et populorum omnium salutem inter continuas totius fere Italicae Nationis revolutiones, gubernante PIO. IX. e Comitibus Mastai Ferretti, in visibile caput Ecclesiae anno 1846-o die 16-a Junii sublimato.

Feliciter regnante Francisco Josepho Imperatore Austriae Augustissimo, Rege Hungariae Apostolico, Bohemiae, Lombardiae, et Venetiarum, Galiciae, Lodomeriae et Illyriae, Potentissimo etc. etc.

Ecclesias Hungariae zelo apostolico moderantibus: Principe Primae uti superius; Francisco a Paula e Comitibus Nádasdy

Archi-Episcopo Colocensi; Adalberto Bartakovits Archi-Episcopo Agriensi; ceterisque cathedris episcopalibus completis.

Senatum Episcopi seu Capitulum Quinque-Ecclesiense constituentibus: Joanne Nagy Praep. Majore, Josepho Kelemen Lectore, Cantore vacante, Josepho Farkas Custode et Vicario Generali Episcopali, Michaelae Vörös, Sigismundo Daróczy, Josepho Král, Antonio Peitler, Josepho Jónás et Paulo Gottliebovics.

Parochio Ecclesiae Cathedralis Josepho Jónás Canonico Poenitentiario; ad B. Mariam Purificatam, ubi una populosissima Confraternitas immaculati Cordis Deiparae Virginis habetur, Michaelae Haas Praeposito S. Benedicti de Sümegh; ad S. Augustinum Gustavo Pucher; ad S. Franciscum vero P. Gerardo Zob Exministro Prov. et Parochiae Administratore; Ordinum Religiosorum Domiciliis existentibus: Residentia, Gymnasio Cisterciensium actu per militiam pro hospitali occupata; ordine S. Francisci Prov. S. Ladislai R. et Fratrum Misericordiae S. Joannis de Deo —

In Provincia Baranyensi justitiam et aequitatem administrantibus: Eduardo Cseh, Ladislao Czindery.

Civitatis Quinque-Ecclesiensis negotia administrantibus: Ladislao Luzsovics Consule, Emerico Radenich Capitaneo allisque.

In quorum fidem subscribo Quinque-Ecclesiis, die 2-a Julii 1851 quippe qua lapidem fundamentalem benedixi, deposui et in Sacello Claustri die eodem benedicto Sacrum lectum celebravi subque hoc Ferdinandum Ruzsinszky, Josephum Pintér, Josephum Gelencsér, Leopoldum Vörös et Stephanum Mavracsics in Diaconos ordinavi. Joannes m. p.

Zu den schriftlichen Dokumenten kamen nach althergebrachtem Gebrauch auch verschiedene Münzen, als: 1 f. Dukaten, 1 Silber-Zweiguldenstück, ein f. und ein ung. Zwanziger und kleinere kais. und ung. Silber- und Kupfermünzen.

Das Kloster ist ein wahrhaft großartiges, schönes, herrliches, zweckmäßiges Gebäude mit einem unterirdischen und drei oberen Stockwerken. Die Zellen, die Lehr- und Wohnzimmer sind alle hoch und geräumig, Stiegen und Gänge licht und breit, und die Aussicht ist von allen Seiten beinahe unvergleichlich. Die schönsten Wiesen, üppigsten Felder, die herrlichsten Hügel und Gebirge, mit einem Worte,

eine reiche mit allen Reizen und Gaben der Natur geschmückte Landschaft breitet sich um das Kloster aus, und das reinste, beste Felsenwasser fließt in die Küche, in das Wasch- und Badzimmer in hinlänglicher Menge hinein. An der Kirche und den Schullokalitäten wird mit allem Eifer gebaut und wir hoffen, daß noch heuer Alles unter Dach und Fach kommt. Über dem Haupteingange pranget das Wappen des Gründers mit folgender Inschrift:

Gloriae Dei

Sanctae Matris Ecclesiae exaltationi

Christianae perfectioni, catholicae educationi

MDCCCLI.

**Posuit Joannes Bapt. Scitovszky de Nagyker Princeps
Primas Archi-Episcopus, anno episcopatus sui vigesimo quarto,**

Quinque-Ecclesiensis duodecimo

Congregationi Canonissarum Nostrae Dominae.

Feierliche Einführung der Kanonissinen von U. L.

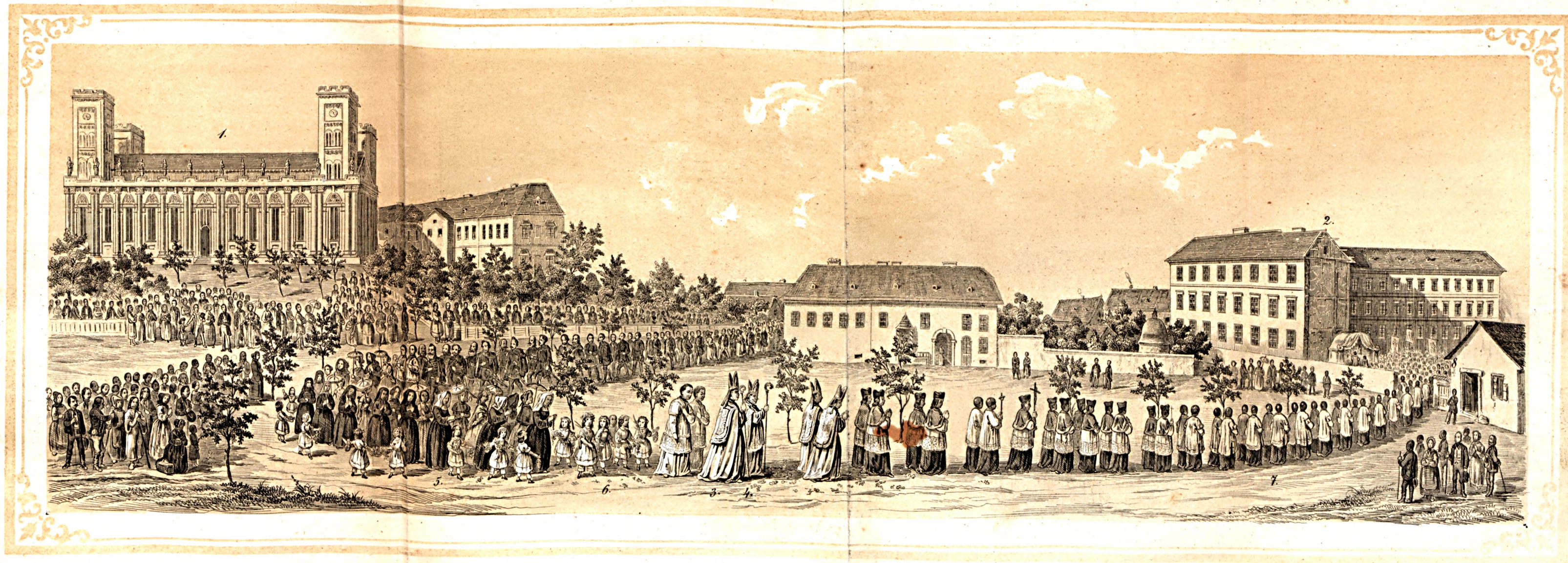
Frau in Fünfkirchen.

Raum hatten die obgenannten ehrwürdigen 5 Chorfrauen, 2 Novizen, 3 Postulantinnen und 2 Laienschwestern, welche das Institut in unserer Stadt gründen sollten, den Ruf vernommen, so eilten sie den 30. Juni 1851 ihre Reise anzutreten. Der Herr Probst und Pfarrer zu Pest, Anton Szantósy war ihnen im Namen Sr. fürsterzbischöflichen Gnaden bis nach Preßburg entgegen gekommen. Abends kamen sie in Begleitung desselben und ihres Gewissenrathes, des Domherrn Niklas Cherrier in Pest an und kehrten im Kloster der ehrwürdigen Englischen Fräulein ein und wurden auf das liebevollste empfangen und gastfreundlichst bewirtheet. Den 1. Juli bestiegen sie wieder ein Dampfschiff und landeten Nachmittags in Mohatsch, wo sie im Namen Sr. fürsterzbischöflichen Gnaden durch die Kapitularen A. Schirgl und J. Jónas am Ufer der Donau empfangen und in die bish. Residenz geführt wurden.

Durch besondere Fügung wurde ihnen in Fünfkirchen der glänzendste Empfang und die feierlichste Einführung zu Theil. Fünfkirchen

beherbergte nämlich seit einigen Tagen die ausgezeichnetesten Gäste. Auf Einladung des Reichsprimas kam nämlich Seine Excellenz, der hochwürdigste Monsignore Michaele Viale Prela, Erzbischof von Karthago, und apost. Nuntius zu Wien, zum Patrociniumsfeste unseres ehrwürdigen, dem Apostelfürsten geweihten Domes nach Fünfkirchen, und mit Hochdemselben kam auch der hochwürdigste Herr Erzbischof Bartakovies von Erlau, Bischof Fogarassy, Guilielmi, Girk, und dann die Domherren Fekete, Prybila, Jaros, Schirgl, Graf Forgach, Kranz, Bucsegh, und mehrere andere ausgezeichnete Gäste. Der hochwürdigste Bischof von Djakovar erwartete Seine Excellenz schon in Fünfkirchen.

Am 29. wogte bereits in aller Frühe eine Masse Fremder durch die Strassen der Stadt, immer größer wurde der Andrang, und Heiterkeit und Freundlichkeit zeigte sich in allen Zügen. Der herrlich gezielte Dom war von Einheimischen und Fremden schon gefällt, als gegen 9 Uhr sich das Domkapitel und das Alumnat mit einer langen Reihe Priester zum Empfang der hohen Kirchenfürsten (3 Erz- und 4 Bischöfe) in den bischöfl. Palast verfügte. Glockengeläute, Trompeten und Pauken und die erhabenen Töne unserer Riesenorgel verkündeten Hochderen Ankunft. Seine fürsterzbischöflichen Gnaden und Se. Excellenz, der apost. Nuntius erschienen neben einander im majestätischen Schmucke ihrer hohen Würde, überallhin segnend und Ehrfurcht gebietend. Ihnen voran ging der hochw. Erzbischof von Erlau und vier Infulirte. Nun begann das feierliche Hochamt, gesungen von Sr. Excellenz dem Nuntius. Die herrliche sogenannte große Maria-Zeller Messe von Haydn wurde mit aller Praecision ausgeführt und trug zur Erhöhung des Festes Vieles bei. Nach beendetem Hochamte bestieg der Reichsprimas die Kanzel, und rührte unzählige seiner Zuhörer zu Thränen, als er selbst auch unter Thränen von dem Predigtstuhle, den er so oft inne hatte, Abschied nahm, und Alle ermahnte, der Lehre Jesu Christi, die er so oft und eindringlich verkündete, treu zu bleiben in Noth und Tod, in Glück und Unglück. — Ein fürstliches Festessen beschloß den feierlichen Tag und alle die Gäste des liebenswürdigsten Gastgebers waren enthusiastisch bei den Toasten auf das Wohl Sr. Heiligkeit Pius IX., Sr. Majestät des Kaisers und Königs Franz Joseph und des anwesenden hohen Gastes, des päpst. Nuntius.

Feierliche Einführung der Ew. Kanonissinen v. U. L. Frau in das neuerbaute Kloster zu Fünfkirchen.

1. Dom. 2. Der bisher vollendete Theil des Klosters. 3. Der apost. Nunzius. 4. Reichsprimas. 5. Nonnen. 6. weiszgekleidete Mädchen. 7. Clerus. 8. Schuljugend.

Am Montag in aller Früh fuhr der Nuntius in der Begleitung des hochw. Bischofs Strossmayer über Esseg und Djakovar nach Semlin und Belgrad.

Am Dienstag, den 2. Juli hatte sich an allen Straßen der Stadt, wo man die Ankunft der ehrwürdigen Frauen erwartete, eine sehr große Anzahl Menschen versammelt, um dieselben zu sehen und zu bewillkommen. Auch die bischöfliche Residenz, in welche die Kanonissinen eingeladen waren, war vom Gedränge der Menge voll, die auf die Ankunft derselben harrete, welche unter dem Geläute aller Glocken um 12 Uhr Mittags erfolgte. Nachdem in der bischöflichen Kapelle zur Danksagung für die glückliche Reise und Ankunft mit Musikbegleitung ein feierliches Te Deum gesungen wurde, hielt Abt und Domherr Cherrier die unten folgende Anrede, und die sehnsuchtsvoll erwarteten Ankömmlinge begaben sich in die für sie bereiteten Gemächer.

Den 5. Juli kam der Nuntius unter einem Strome anderer Fremden von Belgrad nach Günskirchen zurück, um die feierliche Einführung der Klosterfrauen mit seiner Gegenwart zu verherrlichen.

Sonntag, am 6. Juli, erschienen die Pfarren der Stadt vor dem Dome in festlichen Prozessionen, eine unübersehbare Volksmenge und wenigstens 200 weißgekleidete und mit Kränzen und Blumen-Guirlanden geschmückte Mädchen. Punkt 8 Uhr verfügte sich der feierlichste Zug der Geistlichkeit in die prachtvoll gezierte Domkirche. Die hochgeborne Frau Baronin von Bésan führte die einstweilige Oberin, und die Frau Obergespanin v. Sislovics, Frau von Röver, als Stellvertreterin der hochgeb. Gräfin Pejacevich-Prandau, Frau von Esch, die Frau Gemalin des k. k. Herrn Platzkommandanten Obstl. von Hann, Frau v. Koronay, Frau v. Sauska, Frau v. Répas, Frau v. Drpag, Frau v. Scitovsky und Frau Gradwohl führten als „Schutzfrauen“ die übrigen Nonnen. Nachdem der Reichsprimas das Veni Sancte gesungen hatte, bestieg Schreiber dieser Zeilen die Kanzel und hielt die unten folgende Anrede. Nach der Predigt wurde der Segen mit dem Hochwürdigsten gegeben und der feierliche Zug ins neuerbaute Kloster begonnen wie es das Titelbild zeigt. Der Reichsprimas hielt nun das Hochamt und die Festrede, führte die ehrwürdigen Klosterfrauen in die Klausur und übergab ihnen dann feierlich die ganze Anstalt mit den im Rituale vorgeschriebenen sinnreichen Zeremonien.

Um 2 Uhr war fürstliche Tafel im Kloster mit 60 Bedecken. Der apost. Nuntius, der durch seine feierliche Würde und ungesuchte Liebenswürdigkeit Jeden, der ihn sah und hörte, in Begeisterung versetzte, sprach im reinsten Deutsch einen herrlichen Trinkspruch auf das Wohl des Gründers und Erbauers der gewiß segnenreichen Anstalt, dann auf das Wohl der ehrw. Klosterfrauen und der Stadt Fünfkirchen, die sich aufs neue und glänzendste als eine gänzlich katholische Stadt bewiesen hat.

Montag darauf, als am Namensfeste des heiligen Ordensstifters der Chorfrauen von U. L. Frau, des sel. Petrus Fourerius, hielt in der Interimal-Klosterkapelle der Fürstprimas das Hochamt und Domherr Andre Schirgl aus Gran wand dem Heiligen des Tages in einer schönen Rede einen herrlichen Kranz aus den unverwelflichen Blumen seiner Tugenden und Verdienste zur größten Freude der neu eingeführten Klosterfrauen und der zahlreich versammelten andächtigen Menge.

In den folgenden Tagen hielt der Fürstprimas Berathungen mit den ehrwürdigen Frauen in Hinsicht der zu eröffnenden Schulen und des zu unterhaltenden Pensionates, wie auch im Bezug der Hausordnung u. Den 11. Juli wurde dann unter dem Vorsitze Hochdeselben Kapitel gehalten und mit Stimmenmehrheit auf drei Jahre zur Oberin erwählt die Wohlehrwürdige Frau Maria Aloysia von Hajó, und vom Stifter dem Domherrn Joseph Kral als Curator die Verwaltung des Vermögens und der Einkünfte des Klosters anvertraut.

Am 15. August, als am Feste der Aufnahme der seligsten Jungfrau feierte die neue Genossenschaft wieder ein schönes Doppelfest nämlich das Hauptfest ihres Ordens, indem dieser nämlich durch den sel. Stifter dem besonderen Schutz und Schirm der Himmelskönigin empfohlen wurde, und außerdem noch das Fest der ersten in dem neuen Kloster geschehenen Einleidung, dann den 28. Aug. die erste Profess.

Die frommen Frauen boten in christlicher Liebe Alles auf, um ihre Kapelle schön zu schmücken. Seine Gnaden der Herr Abt und Generalvikar Farkas stimmte um 10 Uhr das Veni Creator Spiritus an und hielt dann das feierliche Pontificalamt. Unter den Andächtigen, welche sich zu dieser Feier (so viel der Raum gestattete) zahlreich einfanden, waren auch die angesehensten Damen der Stadt. Während

der h. Messe empfangen die zwei Jungfrauen, die ihre Ordensgelübde feierlichst abzulegen bereit waren, namentlich Fräulein Zohmann und Novak die h. Kommunion aus der Hand des hochw. Pontifikanten. Nach geendetem Opfer setzte sich derselbe, mit der Mitra auf dem Haupte, auf das Faldistorium vor der Mitte des Altars, und fragte die Jungfrauen, die vor ihm hinknieten, um ihr Begehren. Nach gegebener Antwort, daß sie als Bräute Jesu Christi nach ihren Ordenssagungen leben und Gott und dem Nächsten zu dienen verlangen, hielt er an die Jungfrauen eine Anrede recht aus der Tiefe seines Gemüthes und mit der Kraft des kirchlichen Geistes, ohne künstlichen Schmuck der Worte, im freien Erguß des Herzens, wie ein liebender Vater zu seinen Töchtern spricht, die einen wichtigen Stand erwählen, über dessen Pflichten seine Weisheit sie belehren, zu welchem seine Liebe sie segnen will. Die großen Wahrheiten, obwohl in gedrängter Kürze vortragen, die einfache und klare Sprache, voll Herzlichkeit, machten auf die Zuhörer, die noch nie einer Ordensprofeß beivohnten, sichtbaren Eindruck.

Nach wiederholter Frage an die Jungfrauen, ob sie in ihrem Entschlusse beharren, schritt der hochw. Pontifikant zur Segnung des Schleiers.

Nachdem sie den Schleier und den Kranz genommen, knieten sie sich, mit Kreuzifix und brennender Kerze in den Händen, vor dem Altare hin und beteten das herrliche und ergreifende Responsorium: Regnum mundi etc., welches zu deutsch also lautet: „Das Reich der Welt und alle Herrlichkeit der Erde habe ich verachtet aus Liebe zu meinem Herrn Jesus Christus, den ich wahrhaft liebe, an den ich glaube, den ich vor Allen auserkoren. Mein Herz hat ausgesprochen ein gutes Wort; ich weihe mein Leben dem himmlischen König. Ehre sei dem Vater, und dem Sohne und dem h. Geiste. Ihn liebe ich, an ihn glaube ich, ihn habe ich vor Allen auserkoren.“ — O himmlische Worte voll Süßigkeit und Hoheit, wie nur Gottes Geist sie eingeben kann! Wer soll nicht unsere heilige Kirche in allen ihren Gebeten und Zeremonien bewundern? Hierauf wurde die Feier mit dem Lobgesange: Te Deum beschloßen.

Ihre Verfassung.

Die Kanonissinen von U. E. Frau bilden eine religiöse Genossenschaft zum Unterrichte und zur Erziehung der weiblichen Jugend nach den Satzungen, welche ihnen ihr Stifter Petrus F. nach der Regel des h. Augustinus vorgeschrieben hat. In der ältesten deutschen Uebersetzung ihrer h. Regel heißt es unter Andern: „Das vornehmste End und Ziel dieses Institutes ist, daß alle geistlichen Frauen und Schwestern desselben nur ein Herz und eine Seele in Gott haben, und außerdem alle einhellig gleiche Begierde, gleiche Sorgfalt, gleichen Eifer und Fleiß, alle eine gleiche Art und Weise sowohl in der Andacht, als auch in ihrem übrigen Thun und Lassen. Die Gesamtmeinung aller ist: So viel möglich, das heiligste, fruchtbarste und dem Gemeinwohl nützlichste Leben zu führen, — insbesondere allen Fleiß anzuwenden zur unentgeltlichen Unterweisung der heranwachsenden Töchter Gott zulieb. Zu diesem Ende werden sie in ihren Häusern Schulen errichten, und sowohl arme als reiche Mädchen, die sich ihnen anbieten, unterweisen und vor Allem in der christlichen Lehre und Andacht, dann im Lesen, Schreiben, Rechnen, allerlei ehrlichen, nützlichen und dem weiblichen Geschlecht anständigen Handarbeiten . . . Sie halten auf das genaueste die h. Ordensgelübde und machen davon eine öffentliche Profeß, wie auch von Haltung der Schulen . . . Sie wenden alle ihre Bemühungen an, daß die ganze Versammlung einig lebe und hinlänglich versehen sei mit allem Nothwendigen, damit sich alle in der Gnade Gottes erhalten, alle beständig in der Vollkommenheit wachsen und mehr und mehr in der Tugend zunehmen, — und dieses unter dem Namen, der Anrufung, Nachfolge, dem Beispiel und Schutz der glorreichsten Jungfrau Maria, der h. Mutter unseres Herrn und Heilandes Jesus Christus, unter der Regel des h. Vaters Augustinus und nach den gegenwärtigen Satzungen.“

Diese Satzungen zerfallen in sieben Abtheilungen.

Die I. handelt von der Aufnahme der Postulantinnen, d. i. derjenigen, die sich dem klösterlichen Berufe widmen wollen, dann von den Novizen, von der Einkleidung, Profeß und der Heranbildung der Postulantinnen und Novizen.

Die II. Abtheilung bezieht sich auf das Thun und Lassen der Ordensmitglieder.

Die III. Abtheilung handelt vom Unterrichte und von der Erziehung der dem Orden anvertrauten Schulfugend.

Die IV. Abtheilung betrifft die Leitung eines jeden Klosters.

Die V. Abtheilung beziehet sich auf die dem Kloster gespendeten Wohlthaten und die Pflichten des Klosters gegen alle und jede Gutheräter.

Die VI. Abtheilung zeigt, welches Band alle Klöster dieses Ordens umschlingen soll.

Die VII. Abtheilung gibt die Mittel an, wodurch die klöst. Anstalten zur Blüthe gebracht und immer mehr und mehr vervollkommnert und auch restaurirt werden können.

Jedes Kloster steht unter dem zeitlichen Diöcesanbischöfe. Dem Kloster steht eine für drei Jahre von den Chorfrauen gewählte Oberin — ehrwürdige Mutter genannt — vor. Sie leitet die Disciplin und alle Unternehmungen des Klosters. Vier Chorfrauen bilden ihren Rath, wovon immer die erste die Assistentin ist.

Die Novizen-Meisterin ist hauptsächlich mit der Aufsicht über die Novizen beauftragt, mit der Bildung ihrer Herzen zur Tugend und mit ihrem Unterrichte im Lehramte und in der Erziehungskunde der Jugend, worin sie auch von andern unterstützt werden kann. Sie hat eine besondere Aufmerksamkeit darauf zu verwenden, die Herzen der ihr anvertrauten Aspirantinnen gehörig zu erforschen, ihre Anlagen, Neigungen und Fähigkeiten kennen zu lernen, um nur solche zur Aufnahme in das Institut vorzuschlagen, welche die einer guten Schullehrerin nothwendigen Eigenschaften besitzen, und fähig sind, die Jugend wohl zu erziehen, und derselben mit dem Beispiele aller Tugenden vorzuleuchten.

Die Verwalterin schafft die dem Hause nothwendigen Vorräthe von Lebensmitteln u. an. Sie ist überhaupt mit der Einnahme und Ausgabe beauftragt, und führt Rechnung darüber.

Alle Chorfrauen und Schwestern stehen im Sommer und Winter ohne Ausnahme um 4 Uhr Morgens auf, und richten sich genau nach der vorgeschriebenen Tagesordnung. In Betreff der Andachts- und Bußübungen, die zum Wesen des geistlichen Lebens gehören, und auch zum größern Wirken Kraft und Segen verleihen, benehmen sich die Schwestern nach den Weisungen ihrer Regel und ihrer geistlichen Vorgesetzten, deren Weisheit und Milde sie eben so sehr von erschlassender Weichlich-

keit, als von unangemessener Strenge fern hält; welche letztere mit ihrem beschwerlichen Berufe nicht vereinbar wäre. Eifer und Ausdauer im Unterrichts- und Erziehungsfache, dem sie Gott zu Liebe sich widmen, der Geist der Armuth, die Uebung des Gehorsams, die Liebe zur Keuschheit bilden die Vollkommenheit der Chorfrauen, wozu das Gebet und andere religiöse Übungen unterstützend und verklärend mitwirken. Zur Erneuerung des Geistes und zur Befestigung im Berufe stellen sie jährlich durch acht Tage die Exercitien an.

Die Klausur wird streng gehandhabt.

Die Kanonissinen halten sowohl äußere öffentliche Schulen als auch ein Pensionat oder Konvikt.

Was in dieser Hinsicht ihre besondere Bestimmung, nämlich den Unterricht und die Erziehung der weiblichen Jugend betrifft, so fügen sie sich in schuldigem Gehorsam gegen die weltliche Obrigkeit, jenen Weisungen und Gesetzen, welche in den k. k. Staaten durch die Schulverfassung gegeben sind. Die Schulpräfektin leitet das Pensionat.

Einige Worte über den Unterricht und die Erziehung bei den Chorfrauen in Fünfkirchen.

Die Anstalt, die Fünfkirchen der Liebe seines Bischofes verdankt, ist um so kostbarer, als sie äußerst vortheilhaft auf die ganze Stadt und ihre Umgegend wirkt. Es ist gewiß für die Freunde der Menschheit ein erfreulicher Anblick, zu sehen, wie diese frommen Schwestern nach dem Beispiele unseres göttlichen Heilandes, sich aller Kinder ihres Geschlechtes, auch der geringsten und verlassensten mit besonderer Liebe annehmen, um ihnen nützlichen Unterricht und sittliche Bildung zu ertheilen.

Es ist für die Freunde der Sittlichkeit gewiß erfreulich zu sehen, daß vermittelt dieser Anstalt bei dem so nothwendigen Unterricht die weibliche Jugend von der männlichen abgesondert ist; eine Absonderung, bei welcher die schüchterne Sittsamkeit und Eingezogenheit, womit das andere Geschlecht zur Welt kommt, und welche seine erste Zierde, so wie seine stärkste Schutzwehr gegen alle Untugenden ist, nur gewinnen kann.

Wer das Gute thut und lehrt,
Wird im Himmel hoch geehrt. Math. 5. 19.

Es wird besonders erfreulich sein zu sehen für den Kinderfreund, daß durch Einführung dieser Anstalt die weibliche Jugend nicht mehr von Männern, sondern von Personen ihres Geschlechtes unterrichtet und gebildet wird. Es gibt freilich noch, dem Himmel sei es gedankt, fähige und gottesfürchtige Lehrer, die sich nicht ohne Erfolg auch dem Unterrichte widmen. Aber eben diese Männer gestehen, je mehr Einsicht und Erfahrung sie haben, desto aufrichtiger, daß der Mann, der überhaupt von Natur ernst, streng und rasch ist, nicht dazu geeignet sei, das andere Geschlecht zu bilden; das besonders in der Kindheit die Schüchternheit und Schwäche selbst ist. Ich sage: (so spricht nämlich der unvergeßliche Bischof von Mainz J. L. Colmar) zu bilden; denn einen Unterricht ertheilen heißt noch nicht erziehen, bilden. Dies können in Hinsicht der weiblichen Jugend nur Personen des nämlichen Geschlechtes. Diese allein haben Einsicht genug, bei Kindern ihres Geschlechtes die aufkeimenden Fehler zu entdecken, den Leichtsinns bei ihnen von Bosheit zu unterscheiden und sie von beiden zu heilen. Diese allein haben Zartgefühl, Klugheit, Beharrlichkeit genug, dieses zwar unschuldige, aber sehr flatterhafte Alter nach seinen besonderen Bedürfnissen zu behandeln, und ihm mit der nöthigen Schonung alles das beizubringen, was zu seinem künftigen Wohle ihm unentbehrlich ist.

Nur von solchen Händen können sich die Familien, die Kirche und der Staat sittliche, arbeitsame Jungfrauen, getreue, gottesfürchtige Ehegattinnen, und friedliche, sparsame Hausmütter versprechen, welche sodann ihre guten Eigenschaften wieder ihren eigenen Kindern als ein Erbgut hinterlassen, und so nach und nach Religion und Rechtschaffenheit, und mit demselben den Segen Gottes in ihrer Gemeinde und in der ganzen umliegenden Gegend verbreiten werden.

Um diesen hohen Zweck zu erreichen wenden die frommen Frauen Alles an für die Ausbildung des Geistes und die Erziehung der Seele der ihnen anvertrauten Mädchen. Sie bestreben sich stets, daß die Kenntnisse, womit sie den Geist ihrer Zöglinge schmücken, der Ausfluß der Lehren des Christenthums seien, indem sie an dem Grundsatz festhalten, daß der Unterricht der heranwachsenden Jugend bei einer Nation, die das Glück hat, katholisch zu sein, von den Lehren der Offenbarung ausgehen und die Bildung, auch der Mädchen aus den Lehren des Katholizismus geschöpft werden muß. Sie sind daher be-

müht, die Seele, den Geist, das Leben ihrer Jüglinge nach den Lehren des Evangeliums zu bilden. Und da der Glaube mehr eingestößt, als durch den mündlichen Unterricht angeeignet wird, so schöpfen die jungen Töchter den Saft der Wahrheiten des Glaubens aus den Beispielen ihrer Lehrer und Erzieherinnen in dem Maße, als sie von Gefühlen der Liebe zu denselben durchdrungen werden und als sie die Größe und den Heroismus der Liebe und Hingebung ihrer Erzieherinnen erkennen.

„Die Religion, sagt Combalot, ist nur die Geschichte der Güte Gottes für sein Geschöpf, und nichts ist für den Geist der Kinder zugänglich, nichts geht leichter in ihren Vorstand ein, als die Erzählung von den Werken der Macht, der Weisheit und der unendlichen Liebe Gottes zum Menschen.“ Durch geschichtliche Erzählungen müssen also christliche Kinder zum Lichte der geoffenbarten Wahrheiten geboren werden. Und nichts hindert die frommen Chorfrauen, alle Lehren des Glaubens für ihre Jüglinge in Milch zu verwandeln. Die Geschichte der Schöpfung des Werkes der sechs Tage, die Schöpfung, die Prüfung, die Treue der guten Engel, die Empörung, der Fall der verkehrten Engel, die Schöpfung des Menschen, seine Glückseligkeit im Garten der Wonne, ist das nicht ein fruchtbarer Stoff für einen ersten Glaubensunterricht? Und welche Geschichte könnte ein Kind mehr ansprechen, als die der großen Ereignisse, welche die Grundlage der Offenbarung bilden, wie sie das Fundament der Werke der Natur sind?

Der Fall unserer ersten Eltern, die Übel, wovon er begleitet war, die Erbsünde, die Geschichte Kains und Abels, die der großen Patriarchen bis Noe, bis zur Sündfluth, ist das Alles nicht geeignet, in der Seele eines Kindes Gefühle des Glaubens an die Macht, die Gerechtigkeit und die Heiligkeit Gottes zu erwecken?

Welche Reichthümer für das Gedächtniß und selbst für die Augen mittels des Kupferstichs oder des Steindrucks liegen in den großen Ereignissen, welche diese erste Periode der Geschichte der Menschheit ausfüllen. Die Verheißung eines Erlösers, die Macht des ausgewählten Weibes über die alte Schlange, die Thätigkeit der bösen Geister auf die Welt, die verschiedenen Ämter der getreuen Engel, die Geschichte der Sündfluth, das Verderben des Menschengeschlechts, die großen Dinge, welche bis zur Berufung Abrahams geschahen, ist da nicht eine reiche Quelle, welche Schätze für den Geist eines Kindes bietet, seine

Einbildungskraft mit den schönsten Bildern erfüllt und in seinem Herzen die Furcht weckt, die der Anfang aller Weisheit ist, wie der heilige Geist sagt? (Eccel. 1, 16.)

Die Ereignisse, welche die Geschichte Abrahams, Isaaks, Jakobs und besonders Josephs auszeichnen; die so oft wiederholte Verheißung des Messias; die Vorbilder und Schatten seines Lebens in der Geschichte der patriarchalischen Zeiten; der Ursprung, die Fortschritte der Abgötterei; die Bildung, die Erhebung, der Fall der ersten Reiche, bieten sie dem geschichtlichen Unterricht nicht unermessliche Quellen, um das Gedächtniß zu bereichern und den Vorstand der Töchter zu entwickeln?

Und können sie mit der Geschichte des Moses und des hebr. Volkes nicht vertraut gemacht werden? Bieten die Geschichten des Job und des Josue, des Buches der Richter und der Könige von Juda, der Judith, des Tobias und der Esther nicht eine Quelle von Erzählungen, die reich an Poesie und Erbauung sind! Und was ist für den Geist eines jungen Mädchens zugänglicher, als die Geschichte der evangelischen Begebenheiten?

Das Leben Jesu Christi und seiner göttlichen Mutter, die verschiedenen Perioden der h. Kindheit; das verborgene Leben, das evangelische, leidende, glorreiche Leben bemächtigen sich mit einer wunderbaren Leichtigkeit aller Kräfte der Seele eines jungen Mädchens, wenn ihm diese entzückenden Wunder von einer Lehrerin voll Frömmigkeit und Glauben erzählt werden.

Und auf diese Weise ist es leicht in den Geist der heranwachsenden Mädchen alle Begebenheiten und alle Wahrheiten der Offenbarung einzuführen.

Und ist in diesem ersten Unterricht nicht eine feste Grundlage, auf der man das Gebäude der verschiedenen Kenntnisse errichten kann, welche darin enthalten sind, und deren Aneignung den Geist einer jungen Person bilden muß?

Auf dieser göttlichen Grundlage erhebt sich auch der Vorbereitungsunterricht auf die erste feierliche hl. Kommunion.

Der Elementarunterricht, welcher das Lesen, das Schreiben, das Rechnen, einige Begriffe der Grammatik, des Gesangs, des Linealzeichnens begreift, ist nebst einigen andern nützlichen Kenntnissen und den

weiblichen Arbeiten für die jungen Töchter die Grenze, worauf sich die geistige und leibliche Entwicklung der Kinder der arbeitenden Klassen in der Regel beschränken soll, damit sie in der Welt glücklich sein können.

Wo der Kreis erweitert werden soll, da muß mit den katholischen Wahrheiten Alles verbunden werden, was die heranwachsenden Mädchen in der Ordnung der rein wissenschaftlichen Dinge wissen sollen. Ihre Studien in der Naturgeschichte, Geographie müssen immer in Übereinstimmung mit der Offenbarung sein.

Die Geschichte der Nationen und Gesellschaften muß stets auf den Inhalt der hl. Geschichte, des geheimnißvollen Fadens, gegründet sein, der sie allein durch die dunkeln Pfade der Irrgänge der Geschichte der alten Welt führen kann.

„Das junge Mädchen, sagt Abbé Combalot ferner, studiere die neuere Geschichte in der Geschichte und durch die Geschichte der Kirche, ohne welche sie immer ein unauflösbares Problem sein wird.“

„Sie lerne aus der Geschichte der Kirche, welche Drangsale die Häresien und Schismen über die Erde gebracht haben; sie sei vertraut mit der Geschichte der Irrthümer und Empörungen, deren Ursache die Glaubensneuerung und der Unglaube gewesen sind.“

„Die christliche Kunst präge ihre freundlichen und reinen Bilder in ihre Phantasie und besonders in ihr Herz. Entziehet sie der verderblichen Bewunderung jener sinnlichen und bestechenden Poesie, welche die Künstler und Dichter des heidnischen Alterthums beseelte, und welche die Maler, die Bildhauer, die Dichter der Renaissance unter uns erneuert haben, diese großen Verderber der neuern Nationen.“

„Lasset nie in ihre Seele antikatholische Begriffe in der Geschichte der Literatur, der Poesie und Moral dringen. Der Katholizismus erscheine ihr immer als das erzeugende Element des Wahren, des Schönen, des Rechten, des Nützlichen und des Heiligen.“

„Wenn der Unterricht der Töchter auf den Prinzipien beruht, von denen wir sprechen, so werden sie darin alle Reichthümer der Phantasie, alle Elemente der Kraft, der Richtigkeit des Urtheils, alle Reime des moralischen Lebens, alle Herrlichkeiten des christlichen Lebens finden.“

„Die Frömmigkeit sagt der hl. Paulus, ist zu Allen nütze; sie hat die Verheißungen des gegenwärtigen und des zukünftigen Lebens. Und nur ein falscher Geist kann erstaunen, wenn er sagen hört, daß sich die

tieffste und umfaßendste Wissenschaft nur auf den Grundlagen und nur am Lichte der Offenbarung erheben kann.“

„Die Wahrheiten, welche der Katholizismus in die Seele eines Kindes legt, sind eben dieselben, welche einen Origenes, einen hl. Augustin, einen hl. Thomas von Aquinum und einen Bossuet unsterblich gemacht haben.“

„Diese erhabenen Geister haben die Wahrheit mehr erkannt, aber sie haben keine anderen Wahrheiten erkannt, als das katholische Kind, welches nur erst die Elemente des Katholizismus weiß.“

„Leibniz hat gesagt, man verbessert die Welt, wenn man die Erziehung verbessert. Ich wage es, hinzuzusetzen, man verbessert sie schnell, wenn man die Erziehung der Töchter verbessert, weil der gesellschaftliche Boden seine tieffsten Wurzeln im Herzen des christlichen Weibes hat.“

„Das durch die Gnade wiedergeborene Weib vermag Alles in unseren Gesellschaften. Wenn also die jungen Töchter der vermöglichen Klasse in Europa den Unterricht und die Lehren des Katholizismus nach den Ideen genießen, welche wir eben dargelegt haben, dann wird Europa bald die Pfade wieder betreten, von welchen es die heidnischen protestantischen, skeptischen und ungläubigen Theorien abgebracht haben.“

„Wenn die junge Tochter reichlich mit der Milch und dem Brode der Wahrheit genährt wird, so befürchtet nicht, daß sie die schwarzen Dünste des Zweifels und der Lüge in die heitere Region und bis zu den wolkenlosen Himmel aufsteigen läßt, den sie mit dem Gott ihres Herzens bewohnt.“

Und nach diesen Grundsätzen haben die frommen Chorfrauen „durch die Gnade und die heilsame Verehrung Mariä“ den Beruf übernommen, die ihnen anvertrauten Mädchen zu erziehen und zu bilden. Möge die gütige Vorsehung ihr eifriges Bestreben segnen, daß die neuerrichtete Anstalt zu Fünfkirchen stets in diesem Geiste wirke.

Daß aber die Religion in der Anstalt nicht nur gelehrt, sondern auch geübt wird, hier zu erwähnen, wäre überflüssig. Der Hauptgrundsatz der Anstalt ist hierin der, daß die Erziehung der Seele der heranwachsenden Mädchen ein Abglanz der Tugenden der hl. Jungfrau Maria sei, die sich durch ihren heroischen Glauben, durch ihre tiefe Demuth, durch ihre fleckenlose Reinheit, durch die Inbrunst ihrer Liebe und ihres Gebetes besonders auszeichnete.

Und nach diesem hehren Jugendbeispiel der seligsten Jungfrau bestreben sich unsere frommen Chorfrauen die Seele ihrer Zöglinge zu bilden.

Gegenwärtiger Stand der Chorfrauen, ihrer Schule und ihres Konviktes.

Die Congregation der Chorfrauen von U. L. F. besteht gegenwärtig (im Jänner 1852) aus folgenden Mitgliedern:

Chorfrauen:

1. Maria Aloysia v. Hajó, geboren in Komorn, d. J. Dberin.

2. M. Isabella Aleithner, geb. in Preßburg, Assistentin und Verwalterin.

3. M. Leopoldine Lamprecht, geb. in Wien, Novizenmeisterin.

4. M. Katharina Schwyer, geb. in Wien, Schul-Präsektin.

5. M. Angelika Szép, geb. in Jaszberény, Oberlehrerin.

6. M. Pierre Bohmann, geb. in Wien, Lehrerin.

7. M. Augustine Novak, geb. in Ungr. Alstenburg, Lehrerin.

Novize.

8. M. Maura v. Nagy, geb. bei Komorn.

Postulantinnen.

9. Therese Fels, geb. in Wien.

10. Marie Göß, geb. in Pest.

Kandidatinnen.

11. Fräulein Theresia Stefflo, geb. in Wien.

12. Fr. Elisabeth Blaser, geb. in Wien.

13. Fr. Josepha Brunner, geb. in Wien.

14. Fr. Josephine Asenbauer, geb. in Wien.

15. Fr. Kamilla v. Rocco, geb. in Preßburg.

16. Fr. Emilie Hanák, geb. in Laf. *)

*) Die genannten Kandidatinnen bereiten sich gegenwärtig zum Lehramt vor und treten noch im Verlauf dieses Jahres ins Kloster.

Laienschwestern.

17. Maria Crescentia Pfeifferl, geb. in Pierrach in Ober-Oesterreich.

18. Anna Barbara Reichart, geb. in Oberlaa in Oestreich.

Postulantinnen.

19. Thresia Reiter, geb. in Raab.

20. Julianna Mlinarics, geb. in Balaton-Verém.

21. Elisabeth Krezl, geb. bei Wien.

Die zwei „Ausgeherinnen“, Josephine Scheumann, geb. in Stadt-Steyer, dann Magdalena Trapp, geb. in Wien, gehören als Terziaren dem dritten Orden des h. Franziskus an.

Mit dem Erziehungs- und Lehrfache sind gegenwärtig alle Chorfrauen und Postulantinnen sammt der Novize, dann drei Katecheten und zwei Musiklehrer beschäftigt. Das Programm der Anstalt lautet:

Programm

Der Lehr- und Erziehungs-Anstalt der Kanonissinen von Unserer Lieben Frau (de la Congrégation de Notre Dame) zu Fünfkirchen.

Die Aufgabe dieser Anstalt ist, nicht nur den Kopf und die Hände, sondern auch, und vorzüglich das Herz der Mädchen religiös zu bilden, folglich gründliche Erlernung und Ausübung der h. Religion, (zu welchem Zwecke unter der Leitung des Schuldirektors eigene Priester als Katecheten mitwirken), und eine solche Lehr- und Behandlungsweise der Kostfräulein, daß der Unterricht zugleich fromme Erziehung wird.

Hinsichtlich der Unterrichtszweige werden die Zöglinge nicht nur in den vorschristmäßigen Gegenständen der öffentlichen Schulen, sondern auch die ungarische, deutsche und französische Sprache regelgemäß zu sprechen und schön zu schreiben, ferner in der Geographie, Geschichte, Naturlehre, im Rechnen, Zeichnen und Malen, in der Musik, dann in verschiedenen nützlichen und schönen Handarbeiten, — und die größeren auch in der Haus- und Küchenökonomie unterrichtet.

Jedes Mädchen, welches ins Pensionat oder Konvikt (als Kostfräulein) aufgenommen werden will, hat, nebst nöthiger Wäsche und Kleidung, welche dem Belieben der Eltern überlassen wird, mitzubringen Bettzeug, 6 Servietten, 1 Tischtuch und 1 Eßzeug.

Eine solche Konvikistin zahlt jährlich (12 Monate) für Kost, die täglich in einer Suppe oder Milch und abwechselnd auch in Kaffee zum Frühstück, in drei gut bereiteten Speisen (an Sonn- und Feiertagen 4 Speisen) und Confect zu Mittag, Tause, und zwei Speisen abends besteht, — dann für Holz, Licht, Bettstelle, Kleiderbehältniß, wie auch Dinte, Federn, Papier: 150 fl. C. M.

Für den Hausarzt jährlich 5 fl. C. M.

Für Reinigung der Wäsche jährlich „ „

Für Musik monatlich * „ „

Dem Zeichenmeister monatlich „ „

Dem Tanzmeister monatlich „ „

Alle benannten Bezahlungen werden halbjährig vorhinein erlegt; außerdem werden die Eltern eine Summe z. B. 15—20 fl. C. M. gegen gewissenhafte Verrechnung zur Bestreitung mannigfacher Erfordernisse, wie Schulbücher, Apotheke, Schuhe, Schneiderarbeit, Seiden, Wolle cc. cc. übergeben.

Außer dem Konvikt wird im Kloster auch erwachsenen und alle äußeren Schulen bereits vollendeten Mädchen, die Kost und Quartier in der Stadt haben, zu bestimmten Stunden Vor- und Nachmittag, höhere Bildung beigebracht. In dieser Klasse sind die Unterrichtszweige dieselben, wie im Konvikt; jedes Mädchen zahlt hier Honorar monatlich 2 fl. Conv. M.

Leztlich hat das Kloster auch äußere öffentliche Schulen, — einstweilen, bis der Bau des Klosters vollendet wird, aber nur die 2. und 3. Klasse.

Gott segne die Anstalt.

*) Die Musiklehrer werden nach Stunden bezahlt. In den Elementen der Zeichenkunst unterrichten die Klosterfrauen selbst unentgeltlich; nur für höhere Ausbildung wird ein Zeichnungsmeister oder Maler genommen und gezahlt.

U n r e d e

bei der Ankunft der ehrwürdigen Chorfrauen in

Fünfkirchen, den 2. Juli 1851

von Abt Dr. Nikolaus Cherrier.

Hochwürdigster Fürst und Reichs-Primas, Hochgeehrtester Herr Erzbischof, Gnädigster Herr!

Was einst die unsterbliche Kaiserin und Königin Maria Theresia, deren Name noch in den Annalen und im Herzen aller redlich gesinnten Ungarn mit unverilgbaren Buchstaben geschrieben steht, für die Stadt Preßburg durch Einführung einer Gesellschaft der Nonnen Unserer Lieben Frau geleistet hat, dasselbe große, menschenfreundliche Werk der Liebe bringen Euer fürstlichen Gnaden heute auch für diese Stadt in Erfüllung, da diese ehrwürdige Gesellschaft, von mir als ihrem unwürdigen Gewissensrath demüthigst vorgestellt, sich Euer fürstl. Gnaden nähert, und Hochdero väterlichen Schutze sich anvertraut und den gnädigen Befehlen und Verfügungen Hochderselben entgegenharrt. Gleichwie die allerdurchlauchtigste Landes-Mutter im Jahre 1843 das dringende Bedürfniß einer Erziehungsanstalt für die weibliche Jugend der Stadt Preßburg einsehend, eine Gesellschaft der Nonnen Unserer Lieben Frau aus Regensburg nach Preßburg einführte, ebenso gründen und führen Euer fürstl. Gnaden heute eine Pflanzung desselben Ordens aus Preßburg hieher in diese Stadt ein: und gleichwie vor einem Jahrhunderte Jubel und Freudenklänge der hochherzigen Monarchin in Preßburg entgegen tönten, eben so erschallt nun Luft und Erde von Freudentönen der Fünfkirchner Gläubigen; denn sie ahnen ja, sie sehen jetzt im Geiste schon die schönen zarten Blumen, so ihnen aus dieser hieher versetzten zarten Pflanzung emporspießen werden, sie erblicken jetzt schon in dieser neugeschaffenen Anstalt das Pfand der künftigen Bildung ihrer weiblichen Jugend, die

Bürgschaft zweckmäßiger Erziehung ihrer Töchter, und versprechen sich von dieser jungen Saat die reichhaltigsten Früchte des Wissens und frommer, heiliger Sitten. Hochpreiset, spricht nun die hiesige Stadt freudenvoll, hochpreiset meine Seele den Herrn, froh jauchzet mein Geist zu Gott meinem Retter, denn gnädig sah er auf die Niedrigkeit seiner Magd 1); das Werk seiner Hände hat Gott gesegnet 2)! und aus dem Munde der Kinder und Säuglinge hast du dir Lob bereitet 3). Und wahrlich, wenn wir auf die Vergangenheit aufmerksam werden, wenn wir die welterschütternden Ereignisse, die Gewitter-Wolken, die tobenden Stürme der Zeit, die verhängnißvollen Wirren des Landes, die wir hinter uns haben, erwägen, so müssen wir gestehen, daß die Quelle, der schwarze Pfuhl jener Rache, Tod und verderbensprühender Ereignisse vorzüglich aus einer verkehrten schlechten Erziehung entstanden.

Und blicken wir auch nun auf die Umstände der Gegenwart, so werden wir sehr bald einsehen, daß uns auch jetzt noch eine gute Erziehung der Jugend am Meisten Noth thut, daß eine zweckmäßige Erziehung unserer Jugend das größte Bedürfniß unsers Zeitalters ist. Es ist nicht möglich, sagte ein hochgeehrter Weise des grauen Alterthums vor vielen Jahrhunderten schon, es ist nicht möglich dem Staate einen nützlichen Dienst zu leisten, als seine Jugend zu unterrichten, und zum Guten zu führen, — und das vorzüglich in unseren Zeiten, wo das Sittenverderbniß der Jugend so hoch gestiegen, daß es nur durch Zusammenwirken der Guten gebessert werden kann 4). Was einst der gelehrte Heide vom Staate sprach, das sage ich nun vom Staate, von unserer heiligen Mutter der Kirche, von unserem göttlichen Glauben und von der Wohlfahrt der sämmtlichen Menschheit.

Ja, es ist nicht möglich, dem Staate und der Kirche, der sämmtlichen Menschheit einen größeren Dienst zu erweisen, als die Jugend mit den himmlischen Lehren des Christenthums, unsers göttlichen Glaubens im zarten Alter schon vertraut zu machen, ihr alle nöthigen und nützlichen Kenntniße, so ihrem Alter, ihrem Stande und den Verhältnissen des Lebens entsprechen, beizubringen. Und ich behaupte dieses nun vorzüglich von der weiblichen Jugend nur. Oder ist es nicht die weibliche Jugend, so die grünende hoffnungsvolle Saat der künftigen Früchte ist?

Ist es nicht die weibliche Jugend, so die Pflanzschule der werdenden Mütter, der edlen und gebildeten Erzieherinnen der guten Kinder, frommen Töchter, gottesfürchtigen Christen, redlichen Bürger, tugendhaften biederer Menschen ist? Und was kann den Staat glücklicher, die Kirche blühender, die Menschheit zufriedener und vergnügter machen, als ein solches Geschlecht? eine solche Nachkommenschaft? David, ein Mann nach dem Herzen Gottes, erbat sich vom Allerhöchsten als Stütze gegen die Feinde seines Volkes die einzige Gnade: daß unsere Söhne, so sprach er, seien wie Pflanzen, wohl erzogen in ihrer Jugend, unsre Töchter gebildet, wir gehauene Ecksäulen nach der Bauart der Paläste ¹⁾. Die Erziehung, sagte der h. Augustin, zerfällt in zwei Theile, in die Besserung und Belehrung. Das erste geschieht durch Furcht, das zweite durch Liebe. Daraus wird die Ehrfurcht der Kinder erblühen ²⁾.

Diesem dringenden Bedürfnisse der Zeit, so viel es von menschlichen Kräften abhängig ist, zu entsprechen, diese Lücke hier in dieser altberühmten Stadt auszufüllen, diesen Mangel einiger Maßen zu ersetzen, sind die hier gegenwärtigen Töchter unsrer lieben Frau als eine Fortpflanzung der Preßburger Genossenschaft und als würdige Nachkommen des h. Vaters Petrus Fourerius dem Befehle und der großmüthigen Stiftung Euer Fürstlichen Gnaden gemäß in voller Demuth und Gehorsam erschienen. Schwer trennten sie sich zwar von ihrer geliebten Mutter und ihren theuren Schwestern zu Preßburg; Thränen floßen aus ihren Augen, als sie die geliebte Heimat verließen, allein wohl wissend, daß Bräute Christi keine bestimmte Heimat haben, daß sie jede Heimat, dem Rufe Gottes folgend, wie einst der Patriarch Abraham, Moses, und die Apostel zu verlassen schuldig sind, daß ihre Heimat aller Orten ist, wo sie ihrem heiligen Berufe entsprechen können; überzeugt davon, daß sie ihrem hochwürdigsten Oberhirten Gehorsam zu leisten schuldig sind, kamen sie in dieses fruchtbare Chanaan mit heiliger Entschlossenheit, und verwechselten die Thränen des Schmerzes mit Thränen der Freude wohlwissend, daß sie sich zu ihrem innigstgeliebten Vater begeben, der durch ihre Verpflanzung nur das Reich Gottes vermehren, dessen Herrlichkeit erhöhen, das Wohl der Menschheit befördern, und hier in dieser gottergebenen, frommen Stadt eine bessere Erziehung,

1) Psalm. 144, 12. — 2) S. August. Lib. de morib.

zweckmässigere Bildung, eine religiöse Belehrung, und eine durchgreifende gänzliche Besserung der weiblichen Jugend entzwecken will. Aus diesem einzigen Grunde brachten E. F. Gnaden als hochwürdigster Oberhirt und Vater dieses Bisthums, als Apostelfürst des Landes diese großen riesenartigen Opfer zur Erbauung eines prachtvollen Klosters, zur Erhaltung einer so menschenfreundlichen Anstalt, und zur Deckung aller Bedürfnisse des Unterrichtes. Nun ist das Werk vollbracht, und das schöne Werk preiset, verewigt seinen Schöpfer. Dies ist der Tag, den uns Gott gemacht, frohlocken und freuen wir uns in ihm 1).

Freilich wird dieser ehrwürdigen Gesellschaft bange, freilich drückt sie die Sorge der Zukunft, da ich selbst aus ihrem Geständnissen vernommen, daß sie nur mit beklommenen Herzen an jene Zukunft denken, wo sich E. F. Gnaden von ihnen und von dieser Gegend gänzlich trennen werden. Allein seien Sie getröstet, geliebte Schwestern in Christo, dem Gott das Wollen gab, dem wird er auch das Vollenden geben. Und sollten Sie, ehr. Töchter U. L. Frau, nicht wissen, was der h. Bernard sagt? Wer Gott wünscht, muß sich selbst verläugnen, und wer dessen Willen thut, muß den seinen brechen, was den Kämpfer ermüdet, das krönt den Sieger 2). Und sollte auch Ihre Beklommenheit gegründet sein, so werden doch E. F. Gnaden als Ihr Gönner und Vater, als Ihr unsterblicher neuer Stifter auch in der Entfernung Ihrer nicht vergessen. Hochdieselben werden auch von der Entfernung ihre junge, zarte Pflanzung pflegen und begießen, und Gott wird das Wachsthum geben 3). Nur thätig und fleißig sollen Sie in der Erfüllung Ihrer Pflichten, in Ihrem heiligen Berufe treu und pünktlich wandeln, Gott und der Menschheit redlich dienen, den Verfügungen E. F. Gnaden, der Regel Ihres hl. Vaters, der seinen geliebten Töchtern Gehorsam, strengen Gehorsam gegen die Oberin, Liebe gegen einander, und Einigkeit des Herzens und der Sinne in der Vollstreckung ihrer Pflichten gebietet, gewissenhaft, entsprechen. Dann werden Ihnen auch die guten und frommen Fünfkirchner Liebe und Achtung zollen, Ihnen vollkommenes Vertrauen schenken, Sie ob Ihrer Mühewaltung, ob der edlen Erziehung ihrer innigstgeliebten Töchter, jener zarten Sprossen ihrer zärtlichen, heiligen Liebe segnen, Sie dankbar, reichlich unterstützen und Ihnen ihre milde Hand

1) Psalm. 117, 24. — 2) 1. Korinth. 3. 7. — 3) S. Bernard. in Cap. 5. Ep. ad Gall.

zum Gedeihen Ihrer wohlthätigen, Gottes Herrlichkeit vermehrenden Erziehungsanstalt großmüthig eröffnen. Dann kommt der Segen, der göttliche Segen von Oben! dann werden Sie die große Aufgabe Ihres heiligen Berufes glücklich lösen, und sich die immergrünende, unverwelkliche Krone des Himmels erwerben!

Zu diesem großen Werke, zur glücklichen Vollbringung dieses heiligen, Gott und seiner hochseligen, unbefleckten Mutter Maria, dem heiligen Stifter Pierre Fourier und allen Heiligen Gottes geweihten Werkes, wollen wir auf die Knie fallen, und uns den h. Segen Euer fürstlichen Gnaden mit heiliger Inbrunst erbitten. Amen.

M e d e,

im Dome zu Fünfkirchen bei der feierlichen Einführung der Kanonissinen in das neugebaute Kloster
den 6. Juli 1852 gehalten

Von Michael Haas.

Das ist der Tag, den der Herr gemacht hat: laßt uns frohlocken und fröhlich sein in ihm.

Psalm. 117, 24.

Wenn zum biedern Ungar ein liebwertther, theurerer Gast kommt, so heißt er ihn mit wahrer Herzensfreudigkeit willkommen, indem er ihm wiederholt ein „Isten hozott“ zusrift. Und mit diesem eigenthümlichen Ungargruß „Isten hozott“ — Gott hat euch zu uns geführt — der noch viel mehr sagt, als das schöne „Grüß' euch Gott“, heiße ich nach frommer Landesitte, Sie theuere, gottgeweihte Jungfrauen, hier feierlich willkommen, und gewiß lebt unter den vielen tausend Bewohnern unserer uralten guten Stadt und ihrer weiten Umgegend nicht Einer, der nicht gerne in meinen Gruß mit einstimmt. Ja, Greise und Kinder, Männer und Frauen, besonders aber Väter und Mütter freuen sich innigst über Ihre sehnsuchtsvoll erwartete Ankunft, und es ist, als ob jeder Lippe das Wort sich entwinden wollte, das einst in prophetischen Hinblick auf den Tag der Erlösung der Psalmist gesprochen:

„Das ist der Tag, den der Herr gemacht hat, laßet uns frohlocken und fröhlich sein in ihm“ Psalm. 117, 24.

Der gastfreundliche, edle Ungar bleibt aber bei der Begrüßung seines lieben theueren Gastes nicht stehen. Er macht sich gerne alsogleich mit seinen Verhältnissen, dem Zweck seiner Reise, seinen Bedürfnissen bekannt, und verspricht und gelobt, ihm nach Kräften mit Rath und That beizustehen und die Zeit des Aufenthaltes ihm, so viel möglich, angenehm zu machen. Darin rechtfertigt sich, ehrwürdige, edle Frauen, das Verlangen Aller, die sich Ihnen heute entgegendrängen, einen Blick auf Ihren Orden und auf sein wohlthätiges, nützlichcs Walten zu thun und von Ihrer hehren Aufgabe Etwas zu vernehmen.

Gott hat Sie, ehrwürdige Jungfrauen, zu uns, hieher geführt. Ihre Gegenwart und Zukunft gehört nun uns an. Ein heiliges Band vereint Sie von heute an auf immer mit uns, — und das ist's, was uns diesen heutigen Tag zu einem solchen Fest- und Feiertag macht, wir mögen unsern Blick auf Ihr erhabenes Amt oder auf unsere Zeit- und Ortsverhältnisse werfen.

Denn was kann für ein christliches Gemüth, eine katholische Stadt wichtiger und freudenvoller sein, als ein Ereigniß, welches die Zuversicht darbietet, daß die weibliche Jugend wohl unterrichtet und zur Gottesfurcht werde angeleitet werden? Und ein solches Ereigniß feiern wir heute; denn die Weisheit Sr. fürsterzbischöflichen Gnaden, des hochwürdigsten Reichsprimas hat dem hiesigen neuerbauten Kloster gerade den wichtigen Zweck vorgefetzt, daß die Mädchen der Umgegend durch Sie, gottgeweihte Jungfrauen, in allen guten Kenntnissen unterrichtet und in christlicher Frömmigkeit herangebildet werden sollen.

Es ist eine höchst erfreuliche und dankenswerthe Erscheinung, daß die Gelegenheiten des öffentlichen Unterrichtes vielfach vermehrt werden, und daß ein reger Eifer, Schulen und Unterricht zu fördern, sich überall offenbart.

Allein es ist dabei eine höchst traurige Bemerkung, daß die guten Sitten und die öffentliche Ehrbarkeit in demselben Maße keineswegs zunehmen, sondern die herrlichen Blüthen des Glaubens und der Gottesfurcht immer mehr aus dem Herzen und Leben der Menschen verschwin-

den. Der Grund dieses Uebelstandes ist unschwer zu finden. Aller Unterricht des Verstandes bleibt nämlich, wenn nicht zugleich das Herz für das Höchste und Heilige gebildet wird, einseitige Bildung, und ohne den Grundstein alles Heils, d. h. ohne Religion bringen alle Schul- und Lehr-Anstalten mehr Schaden als Nutzen. Die Religion aber, welche den Unterricht und die Erziehung durchbringen muß, wenn sie gedeihen sollen, kann nicht so fast erlernt werden; sie muß vielmehr durch stete Uebung anerzogen, durch gute Beispiele eingeprägt und durch fromme Zucht in die zarten Gemüther hineingebildet werden.

Soll es mit der Welt wieder besser werden, soll Segen über das Land und Friede in die Menschheit kommen, so muß der Geist der Religion und Gottesfurcht in den Familien wieder lebendig werden. Dieses Ziel kann aber nur dann erreicht werden, wenn wieder fromme Mütter und gottesfürchtige Hausfrauen herangebildet werden, welche den frommen Sinn der Religion und Gottesfurcht von Jugend auf in die Herzen ihrer Kinder tief einsenken und so auf die kommenden Geschlechter verpflanzen.

Nun erwarten die Kirche und das Vaterland mit Recht, daß diese Absicht vornehmlich dadurch werde erfüllt werden, wenn das nachwachsende Frauen-Geschlecht herangebildet wird — durch gottgeweihte Jungfrauen, — welche mit dem Unterrichte das Beispiel frommer Zucht und Gottesfurcht verbinden, und die ihnen anvertraute Jugend zur christlichen Weisheit und Frömmigkeit anleiten.

Sehen Sie, Andächtige, hierin besteht der schöne, gottgefällige Beruf unserer neuangekommenen ehrwürdigen Klosterfrauen. Damit aber über den Mühsalen dieser schweren Aufgabe das Herz der Bildnerinnen nicht selbst vertrockne, und aus Mangel an geistlicher Nahrung verschmachte, ordnete ihr heil. Stifter die Dinge also, daß er in diesem frommen Orden die thätige Arbeit und wirksame Betriebsamkeit Marthas mit Mariens stillem und frommem Sinn und dem betrachtenden Leben vereinte. Sonach also ist der Beruf der Kanonissinen von U. L. Frau getheilt zwischen dem betrachtenden und thätigen Leben. Das erste besteht in täglichem Gebet, in der Lesung geistlicher Bücher, der Sammlung des Geistes und den oftmaligen Hinzutritt zu den Sakramenten des Heils und dem Besuch des allerheiligsten Altarsakramentes. Hier schöpfen sie Licht und Stärke die Last und Hitze des Tages, die Arbeit

ten der Schule und der Erziehung junger Töchter zu ertragen. Dies und ihre Konvikte oder Pensionate sind der Kreis und der Mittelpunkt ihres thätigen Lebens. Es wird also hier den Töchtern des sel. Petrus Fourerius der Weg zum Himmel gebahnt; und zugleich ein weites Feld eröffnet, des Guten Vieles zu wirken und gleich jenen an den Wasserbächen gepflanzten Bäumen reichliche Früchte zu bringen zu ihrer Zeit.

Es betritt in diesem Orden die gottgeweihte Jungfrau eine Bahn, die in ihrer Klausur sie vor jeder äußerlichen Störung in ihrem Berufe sichert, der Welt, sowie jeder zeitraubenden Neugier — die im Weltleben oft der kostbarsten Stunden uns so viele raubt! — den Zutritt erschwert; und die vor manchen Versuchungen bewahrt, welchen man im weltlichen Leben leider! nicht selten unterliegt. Hier ist der Weg zum Heile geebnet; hier ordnet eine heilige für alles sorgende Regel jeden Schritt, jede Handlung; hier leitet ein bewährter Beichtvater und geistlicher Führer, der aller mit zarter Theilnahme sich annimmt, das Gewissen und den inneren Seelenzustand jeder einzelnen Klosterjungfrau mit weiser Klugheit und Liebe. Hier auch setzt der geistliche Gehorsam, der Gott zu Liebe geübt wird, nach Maas und Ziel, alle moralischen Räder der Instituts in Bewegung; so daß alle Mitglieder, die da guten Willens sind, gesicherten Schrittes auf dem Weg des Himmels fortschreiten können.

Gewiß ist ein Kloster, wo solche Ordnung herrscht, ein wahres Bild des Himmels, wo alles in Liebe und Eintracht geschieht. Da kann das innere Geistesleben täglich schöner sich entfalten und die Erziehung der Jugend herrlich gedeihen. Betrachten wir diese große Aufgabe unserer ehrwürdigen Klosterfrauen etwas genauer; und wir werden finden, daß wir dem heil. Ordensstifter Petrus F. und seinen geistlichen Töchtern eine der größten Wohlthaten dadurch verdanken. Denn wer spricht es je aus, von welcher hoher Wichtigkeit diese Bemühungen für das Vaterland sind! Aus den Töchtern des Landes werden Gattinnen und Mütter; und wer weiß es nicht, daß von ihnen das Wohl und Wehe vieler Tausende abhängt? Sind es nicht die Frauen, die das Glück der Familien gründen?

Sind nicht sie es, die den innern Haushalt ordnen, die über so Manches und Manches entscheiden, das in's Innerste des Lebens eingreift? Wahrlich von jeher hatten die Frauen einen großen, einen ent-

scheidenden Einfluß auf die guten und schlechten Sitten der Welt. — Legt ferner nicht eine religiöse, gesittete und verständige Frau den Grundstein zum Wohlstand einer Familie? Ordnet nicht ihre Einsicht, ihre Klugheit und Sanftmuth Alles zum Besten? Ja, weckt nicht ihre Frömmigkeit, ihr demüthiger Glaube oft bei dem Manne den bereits schlummernden Glauben durch Gottes Gnade wieder zum neuen Leben auf? Und was soll ich erst von den Kindern sprechen, die einst uns nachfolgen, und aus welchen dann das künftige Menschengeschlecht bestehen wird? Was würde aus den Töchtern werden, wenn die Mütter sie alsbald in früher Jugend verderbten, ihnen falsche Weltansichten beibrächten, durch Affenliebe sie verzärtelten, und ihren Gemüthern eine schiefe Richtung gäben, die selten oder niemals sich wieder gerade ordnen läßt; und dadurch den Grund zu nachfolgendem, oft unheilbarem Übel legten?

Hier also sehen wir die Wohlthätigkeit eines religiösen für die Erziehung der weiblichen Jugend errichteten Ordens, der in so vielen Ländern der Christenheit tausend und abermal tausend Töchter zur Gottesfurcht anleitete, sittlich bildete und zum bürgerlichen Leben unterrichtete. Denn dieß ist der Beruf der Kanonissinen von U. L. Frau, welche, die Liebe Jesu im Herzen, nicht aus Zwang, nicht um irdischer Belohnungen willen, sondern aus heiligem Berufe, dieser unschuldigen Kleinen mit mütterlichem Herzen und getreuer Sorgfalt und Gewissenhaftigkeit pflegen. Unermüdet muß die Klosterjungfrau in der Bildung der geliebten Kinder sein; und keine Beschwerde darf sie davon abhalten. Sie lehrt die Kleinen beten; sie legt durch geistlichen Unterricht die Erkenntniß Gottes in ihr zartes, empfängliches Herz, sie bringt ihnen gute Grundsätze bei, die oft so feste Wurzeln in ihrem Herzen greifen, daß späterhin keine Eindrücke der Welt es vermögen, dieselben zu schwächen, geschweige denn zu vertilgen. Was sie, und zwar in einem Tone, den nur der Glaube kennt, und mit der Sprache der Liebe über Gott, über seine unendliche Güte, Liebe, Gerechtigkeit und Barmherzigkeit zu der aufstrebenden Jugend spricht, das greift tief in die Herzen und bringt gleich Saatkörnern, aus einer höheren Welt auf ein gutes Erdreich gestreut, — hundertfältige Frucht; ja manches Samen Korn, das jetzt nicht aufgeht und gleichsam erstorben scheint, geht oft noch in späten Jahren auf, und verbreitet oft ein ganzes neues Licht über das Leben. — Dazu kommt auch noch, daß es in einer wohlgeordneten Klosterer-

ziehung keine Reichen, keine Armen, keine Vornehmen, keine Geringen giebt; denn die gottgeweihten Klosterjungfrauen sehen in ihren Pflēg-
befohlenen nur — Kinder Gottes, nur — Ebenbilder Gottes, und
in ihrem Herzen nur — Wohnstätten des heiligen Geistes und Jesu
Christi theuer erkaufte Erbe; und darum auch tragen sie für alle gleiche
Sorge, gleiche Liebe; und trachten Allen Alles zu werden, um Alle
Christo Jesu zu gewinnen.

Dies ist der Beruf unserer ehrwürdigen Kanonissinen, der übrigens
auch von seinem klösterlichen Geiste beseelt sein muß. Jede dieser gott-
geweihten Jungfrauen, die dem Beruf sich hingab, die weibliche Jugend
zu erziehen, muß selbst, wie es der gottselige Thomas von Kempen,
sehr treffend schildert, vom Geist der Religion Jesu durchdrungen sein;
sie muß sich selbst fleißig bilden, um den Unterricht, den sie vorträgt,
ganz in ihrer Gewalt zu haben; sie muß ohne Leidenschaft lehren, er-
mahnen, bessern und strafen; muß mit großer Geduld sich ausrüsten,
um unter Kindern zu leben und zu wirken, die noch voll der Fehler und
Unarten sind, und solche erst unter ihrer Leitung bessern und ablegen
müssen; sie muß ein sehr reines Leben im sterblichen Leibe führen; nicht
nur weil Kinder sehr scharfsichtig sind, die gerinsten Fehler an Denjen-
igen wahrzunehmen, welche sie lehren und bilden; sondern auch, und
noch vielmehr darum, weil sie Gott gänzlich geweiht, durch kein irdi-
sches Band an die Welt geknüpft, durch heilige Gelübde gebunden, und
durch ihren Stand selbst verpflichtet ist, nach der heiligen Vollkommen-
heit zu streben. Und dies auch ist's, warum der geistliche Ordensstand
so groß vor Gott, und so verehrlich vor den Menschen ist.

Empfangen sie aber auch im Reiche der ewigen Vergeltung ihren
reichen Lohn für die Mühen und Aufopferungen, welche sie dem Aller-
höchsten zu Liebe auf den Unterricht und die Bildung christlicher Töch-
ter verwenden, so sollen wir darum selbst nicht unterlassen, diese Mühen
und Aufopferungen nach ihrem wahren Werthe zu würdigen. Denn ver-
fügte nicht die Gnade Jesu Christi ihren Beruf, so wäre derselbe aller-
dings ein schweres Joch und eine drückendere Bürde, als man es sich ge-
wöhnlich vorstellt. Nur wer selbst durch eigenen Beruf beinahe täglich
verpflichtet ist, mehrere Stunden in der Schule zuzubringen und den
Schuldienst aus Erfahrung kennt, der weiß, welche Last mit diesem Be-
rufe verknüpft ist. — Wie Vieles muß eine Klosterfrau, die zum Unter-

richte bestimmt ist, um Christi willen sich versagen! Hier muß der schwächliche und gemächliche Leib der Pflicht dienstbar sein; hier ist kein Geschäft, kein unschuldiges Vergnügen, keine Gesellschaft, keine noch so angenehme Unterredung mit einer geliebten Schwester, keine Lesung eines auch noch so nützlichen Buches, die nicht beim Zeichen der Glocke auf der Stelle müßte unterbrochen werden. Kinder haben viele und vielerlei Bedürfnisse, die die Klosterfrau alle wissen, öfters auch errathen soll, um sie augenblicklich befriedigen zu können. Sie darf, wenn die Kinder ihrer Gegenwart oder Hilfe bedürfen, nicht sagen: „Wartet! Jetzt habe ich für euch keine Zeit.“ Die Klosterfrau, muß den Kleinen als ihr sichtbarer Schutzengel stets zu Hilfe eilen und ihnen immer zu Diensten stehen und zwar aus Liebe zu Jesus, der, als er eines Tages eine hochwichtige Sache mit seinen Jüngern besprach, und mehrere Mütter ihm ihre Kinder vorführten, und die Jünger sie schalteten, weil sie den Herrn unterbrachen: seinen Jüngern dies verwies, und befahl, die Kleinen sogleich zu ihm zu lassen, gleichsam andeutend, er könne nichts Besseres thun, als in Mitte der Kindlein sein. Und oft sind mancherlei Verdrießlichkeiten, Aerger und Undank der Lohn der Welt für die getreuesten, redlichsten und gewissenhaftesten Bemühungen. Dennoch dauert diese Uebung der Klosterfrauen in der Geduld, so lang als ihr irdisches Leben *). — Und also, meine Geliebten, werden auch unsere frommen Klosterfrauen zur größeren Ehre Gottes, zum Wohle des Vaterlandes und insbesondere zum Wohl und Segen unserer Stadt für und für wirken!

Fassen Sie, theuere gottgeweihte Frauen, diesen Ihren schönen und gottgefälligen Beruf wohl auf und erfüllen Sie ihn mit aller Treue.

Bilden Sie nicht nur den Kopf und die Hände Ihrer Schülerinnen; sondern erziehen Sie uns vornehmlich eine frommgläubige, andächtige und sittsame Jugend. Denn wahrhaft fromme und züchtige Frauen sind für ihre Männer und Kinder viel mehr werth, als gelehrte und überbildete: „Anmuth ist betrüglich, und Schönheit ist eitel“, sagt die heilige Schrift; ein Weib aber, welches den Herrn fürchtet, verdient Lob und Ehre!“ Ja, eine fromme Hausfrau ist der schönste Segen einer

*) S. Fürst Hohenlohe: „über die Wohlthätigkeit und den Nutzen klösterlicher Vereine“. Groß-Varweil. 1838.

christlichen Familie, und eine gottesfürchtige Mutter ist der beste Reichtum der Kinder.

Darum, hochverehrte Frauen, ermüden Sie nie, die Ihrer Obhut anvertrauten Mädchen vorzüglich im Glauben zu befestigen, und sie zur Andacht, zur Gottseligkeit und zum steten Wandel in Gottes heiliger Allgegenwart anzuleiten.

O bestreben Sie sich, die Flamme der erschlafften und erkalteten Religiosität in den Herzen der Kleinen anzufachen, und das heilige Feuer zu schüren, damit es von Neuem in die Herzen und Häuser leuchte und das Leben durchwärme.

Werden Sie Ihre heilige Ordensregel stets zur Richtschnur Ihrer Thätigkeit machen, so bin ich es gewiß, daß Ihr Kloster zu einer segenvollen Anstalt werde erstehen, und daß durch Sie alle die schönen Hoffnungen werden erfüllt werden, welche die Kirche, der hochwürdigste Reichsprimas und das Vaterland mit Recht in Sie gesetzt haben.

Die Familien, deren fromme Töchter und gottgefällige Hausmütter Sie erzogen, werden zurückkehren in die Kirche, zurück auf die Wege, auf welchen die Hand der treuesten und weisesten Mutter sie führt. Dann wird, wie der hochberühmte Förster sagt, jeder Morgen an dem Altare des Neuen Bundes die christl. Familien finden und der Segen des heiligsten Opfers sie weihen und stärken für ihr Wirken in dem kommenden Tage. Dann wird das Kirchenjahr mit seinen ernstern und freudigen Zeiten in unserem häuslichen Leben sich wieder abzeichnen und seine religiöse Weihe darüber ausbreiten. Dann werden die Hochfeste Weihnachten, Ostern, Himmelfahrt, Pfingsten, Kirchweih und die Gedenktage der heiligen Jungfrau, der Apostel und Glaubenshelden, mit ihren himmlischen Wahrheiten, mit ihren heiligen Erinnerungen, mit ihren erhabenen Vorbildern, lehrend, tröstend wieder in unser Dasein leuchten, und uns Freuden und Genüsse und Segnungen bereiten, die aus die Welt nimmer bieten kann. Dann werden unsere Tauf- und Namenstage, die Tage der ersten Beichte und des Abendmahles, der Firmung der Kinder uns würdigere Gegenstände heiterer Familienfeste sein, als jene heillosen Hauskomödien und Kinderbälle, die recht eigens dazu erfunden scheinen, die Pugsucht, die Eitelkeit und Sinnlichkeit in den unbefangenen Kleinen so frühe als möglich zu wecken und ihnen recht zeitig die Thorheiten der Welt lieb zu machen.

Leiten Sie, ehrwürdige Frauen, Ihre Schülerinnen an zum würdigen Gebrauch der heiligen Sakramente, die hie und da gänzlich vernachlässiget oder in einer Weise gebraucht werden, welche das Heil nicht fördert, es wohl gar in Gefahr bringt. Überzeugen Sie sie durch Wort und That, daß man das Heilige nicht heilig genug halten, aber auch nicht eifrig genug suchen und nicht würdig genug aufnehmen kann.

Flößen Sie ihren Zöglingen die zärtlichste Liebe und Verehrung ein gegen Maria die gotterwählte Jungfrau und Mutter des Herrn, daß sie keinen Tag ihres Lebens vergehen lassen, ohne ihre kindlichen Pflichten gegen sie, unsere beste Mutter, treu erfüllt zu haben. Unsere Vorfahren huldigten ihr, stets als der Beschützerin des Reichs. Der heil. Bischof Gerardus weihte ihr den Sonnabend insbesondere, und so blieb es bei den Frommen im Lande bis auf den heutigen Tag. O lassen Sie diese Andacht in den Herzen Ihrer Schülerinnen nie erkalten, und Maria wird denselben auf ihrer Lebensbahn stets in Allem ihr Vorbild sein, sie wird ihnen alle Lebensalter und Lebenslagen heiligen.

Flößen Sie, ehrenwerthe Frauen, Ihren Schülerinnen dankbare Hochachtung und Würdigung jener frommen Frauen und heil. Jungfrauen ein, die durch ihre aus Liebe zu Gott, zur Kirche, und zum Vaterland vollbrachten edelmüthigen Thaten und Aufopferungen, nicht allein sich selbst die ewige Krone, sondern auch dem theueren Vaterlande den reichsten Segen des Himmels erwarben. Die selige Gifela, Stephan des Heiligen fromme Gattin, die Erbauerin so vieler Kirchen und Hospitäler, die heilige Elisabeth, die Mutter der Kranken und Nothleidenden, das herrliche Urbild einer frommen Fürstin, einer christlichen Gattin, einer gottgefälligen und in Werken der Nächstenliebe sich nimmer genugthuenden Seele, die eben so liebenswürdigen ungrischen Königstöchter als frommen Klosterfrauen, Sophie *), Margaretha und

*) Sophie war die Tochter Königs Bela II. und dem deutschen Königssohn Heinrich verlobt. Sie wurde bis zur Zeit der Vermählung von ihrem künftigen Schwiegervater, Kaiser Konrad, mit ihrem Gefolge dem Kloster von Admont (in Ober-Steiern) übergeben. Als aber ihr Verlobter durch einen frühzeitigen Tod im J. 1150 hinweggerafft wurde, blieb sie im Kloster, so oft sie auch ihr Bruder, König Geisa zurückfordern ließ. Dieser wählte immer, der Abt halte Sophie mit Gewalt zurück; er sandte daher einen seiner nächsten Verwandten an der Spitze einer Anzahl Ritter mit zahlreicher Begleitung ab, und ließ den Abt mit Krieg bedrohen, wenn er Sophie nicht frei ließe. Die Ankunft der Gesandtschaft versetzte den Abt mit seinen Mönchen in große Angst und

Elisabeth x., diese duftenden Blumen der Kirche Ungarns, mögen Ihnen und Ihren Schülerinnen stets als Wegzeiger dienen in der Förderung der Ehre Gottes, zu allem Guten und Schönen.

Bestürzung; dringendst ermahnte und bat er Sophie, in ihr Vaterland zurückzukehren; aber nichts weiter konnte er bewirken, als den Entschluß, sich vor den Ungarn zu zeigen und ihren unwandelbaren Willen ihnen anzukündigen. Im Vorhofe des Nonnenklosters stellten sich der Abt und die Mönche von der einen, die Gesandtschaft von der andern Seite. Jetzt ward die Klosterspforte eröffnet, und die Fürstin trat feierlich heraus. Vieles Volk war versammelt und harrete ihres Ausspruches; die Gesandten aber wiesen ihr Gold und Edelsteine und prachtvolle Gewänder, und was Herrlichkeiten mehr waren. Laut betend wandelte die Fürstin ins Freie; als sie zu den Gesandten gelangt war, verneigte sie sich, und verabschiedete sie, dann wandte sie sich wieder um zur Pforte, und sang mit lauter Stimme: „das Reich der Welt und alle Herrlichkeit der Erde hab' ich verachtet.“ Die Nonnen aber, die sich in der Pforte gesammelt und in ihr die Zierde ihres Stiftes zu verlieren gefürchtet, weinten laut vor Freude, und stimmten in das Lied mit ein. Die Boten Geisa's, als sie sich nun überzeugt, daß sie aus eigenem freien Willen im Kloster bliebe, schenkten, was sie an Kostbarkeiten für die Fürstin mitgebracht, dem Kloster und gingen heim, Geisa aber befänstigte sich und hörte fortan auf, sie in die Welt zu verlocken.

Gefhler bemerkt hiezu: „Damals war zeitgemäße Andacht in den Palästen der Könige und Magnaten noch mehr, als in den Hütten des gemeinen Volkes, einheimisch; eine natürliche Folge höherer Cultur des Gemüthes. Eben darum wurden auch Jünglinge und Jungfrauen häufiger aus den vornehmern, als aus den niedrigern Ständen angetrieben, aller irdischen Herrlichkeit zu entsagen, und in klösterlicher Einsamkeit nach dem Ewigen zu streben ... also auch die Töchter Königs Bela IV. Kunigunde, Helena und Konstantia in dem Kloster zu Sandez und Salome, die Tochter des Herzogs Koloman, im Kloster zu Zawichost. Salome und Kunigunde werden als Heilige verehrt.

Noch berühmter als gottselige Nonne ist eine andere Tochter Bela IV. nämlich, Margaretha. Als die Mongolen Ungarn im J. 1241 verheerten, flüchtete sich Bela mit Frau und Kindern nach Dalmatien. In dieser jammervollen Lage auf der äußersten Spitze des Landes gelobte die Königin das Kind, dessen sie genesen sollte, dem Altar zu weihen; sie gebar eine Tochter, und nannte sie Margaretha. Es ist dieselbe, die von der Kirche als heilig verehrt wird. Mit der Geburt des Kindes begann sich das Glück zu wenden. Margaretha wurde schon in ihrem vierten Jahre der Bessprimer Priorin Olympia zur Erziehung anvertraut. Und als Bela sein prächtiges Marienkloster auf der Haseninsel für die Nonnen des hl. Dominik vollendet hatte, wurde die zwölfjährige Königstochter dahin verpflanzt, eingekleidet und zur Ablegung der feierlichen Gelübde vorbereitet im J. 1254. Von nun an hieß das Haseneiland St. Marien Insel. Das Kloster wurde bald durch eine Menge Vergabungen unter den weiblichen Klöstern das reichste, durch seiner Bewohnerinnen hohe Geburt, eble Erziehung und erbaulichen Wandel das berühmteste. Mit Margaretha zugleich trugen baselbst drei ihrer Nichten, Elisabetha, Stephan des V., Margaretha, Botislaw's und Subith, des Palatin Moys, Töchter den geheiligten Schleier. Von Elisabeth erzählt die Geschichte: Als im J. 1275 König Ladislaus schwer erkrankte und vier ausgezeichnete Ärzte, die ihn behandelten, an

Was Sie aber, ehrwürdige Frauen, durch Ihr Wort und Beispiel pflanzen, das empfehlen Sie im Gebete dem Herrn, der allein das Gedeihen geben kann und giebt.

„Denn es kommt“, wie die Schrift sagt, „nicht auf den an, welcher pflanzt, noch auf den, welcher begießt, sondern auf Gott, der das Gedeihen schenkt.“ Sichern Sie daher, ehrwürdige Frauen, den Erfolg und die guten Früchte Ihrer Bemühungen durch die Kraft des Gebetes und lehren Sie auch mit besonderem Eifer Ihre Schülerinnen beten. Das Gebet, sagt der heil. Augustin, ist die Grundsäule aller Tugenden. Es ist die Leiter zu Gott, das Licht des Vaters, die Kraft der Mutter, das Heil des Kindes, die Erfrischung der Dienstknechte, der Gatte der Wittwen, die Krone der Einsamen, der Segen des Hauses!

Suchen Sie, ehr. Frauen, vor Allem das Reich Gottes und seine Gerechtigkeit, und das Ubrige wird Ihnen zugegeben werden. Wir haben einen guten Vater im Himmel, dessen Weisheit und Vorsehung Alles lenkt, Alles erhält, Alles anordnet. Aus ihm und durch ihn und in ihm ist Alles. Er zählt die Tropfen des Regens, der unsere Felder befeuchtet; ohne sein Wissen wird kein Gräslein vom Thau befeuchtet. Durch ihn krümmt sich der Wurm; von ihm erwartet der junge Rabe seine Nahrung und ohne seinen Willen fällt kein Sperling auf die Erde. Wenn er aber für die leblosen Geschöpfe und die vernunftlosen Thiere so väterlich sorget; wenn er die Lilien auf dem Felde herrlicher kleidet, als Salomon in seinem königlichen Schmucke gekleidet war, was wird er nicht erst für Sie thun, ehrwürdige Frauen, wenn Sie ihn stets lieben und aus ganzer Seele auf ihm vertrauen werden. Und außer Gott können Sie mit Sicherheit auf den Schutz des hochw. Reichsprimas

seinem Lehen verzweifeln, und alle, die an seinem Bette versammelt waren, bittere Thränen weinten, da sandte Elisabeth, des jungen Königs Schwester und Nonne auf der Margarethen-Insel, (so wurde nämlich nun von Margareth die Insel genannt), den Schleier der hl. Margareth dem König zu, sie aber und die Nonnen beteten eifrig zu Gott, daß er des Königs Tod vom Lande abwenden möge. Die Herzogin Anna hüllte des Königs Haupt in den Schleier und alle beteten und harrten. Da verbreitete sich wohlthätiger Schweiß über den König, er schlug die Augen auf, erkannte die Umstehenden, und begann zu genesen. Allgemeine Freude herrschte im ganzen Land, der königliche Knabe aber, als er ganz hergestellt war, wallfahrte zu Fuß zum Grab seiner hl. Muhme und betrieb eifrig das Geschäft ihrer Kanonisation.

zählen, auf seine väterliche Fürsorge für Ihr Bestes, und auf jeden Beistand, welchen Sie von Hochdemselben verlangen und wünschen werden. Ihr Glück und Trost, Ihre Ruhe und Ihre Seligkeit wird ihm stets auch in der Ferne am Herzen liegen; — und auf die Liebe und Achtung der Bewohner von Fünfkirchen und der Umgegend können Sie auch stets rechnen.

Und nun will ich dem ferneren Gange dieser Feierlichkeit nicht länger mehr im Wege stehen.

So ziehen Sie denn, wohlervwürdige Frauen, hin in Ihr neuerbautes Haus. Ziehen Sie hin in Ihre stillen Zellen und lassen Sie Ihr Kloster unserer Stadt und der ganzen Umgegend mit der Gnade Gottes zu einer neuen Anstalt des Segens werden. Mögen Sie des Guten Vieles wirken und möge der Herr stets mit Ihnen sein!

So wie wir aber die Wünsche für das Aufblühen Ihres Klosters mit einander theilen, so wollen wir uns, ehe wir noch diese heiligen Hallen unseres uralten Domes verlassen, auch in dem Danke gegen Se. fürst-erzbischöflichen Gnaden feierlich vereinigen, dessen unermüdlichen Bestrebungen und Aufopferungen die Kirche Gottes nebst so vielen neuen Schöpfungen auch die Gründung und Erbauung dieses Klosters verdankt.

Sie aber, hochverehrte fromme Frauen, werden Ihren Dank dadurch am besten bethätigen und fortdauernd machen, daß sie für ihn, den hochwürdigsten Reichsprimas, Ihre Gebete dahin vereinigen, daß Gott all seinen Bestrebungen auch in der Zukunft Segen und Gedeihen schenken und daß er ihm noch ein langes Leben zum Wohle der Kirche und des Vaterlandes verleihen wolle! Amen.

N e d e

**Seiner fürsterzbischöfl. Gnaden des hochwürdigsten
hochgeborenen Herrn Herrn**

Johann Scitovský von Nagykér,

**Erzbischof von Gran, Reichsprimas etc. etc. gehalten in der zeitwei-
ligen Klosterkapelle den 6 Juli 1851.**

Lobe den Herrn meine Seele und Alles, was
in mir ist, seinen heiligen Namen
Ps. 102, 1.

Andächtige! Es ist bereits das zwölfte Jahr, daß ich als euer geistlicher Oberhirt, die mir durch Gottes Gnade anvertraute Verwaltung des bischöflichen Amtes hier bei euch in Fünfkirchen angetreten. — Eingedenk der Worte des Propheten Ezechiel: „Ich habe dich zu einem Hüter des Hauses Israel bestimmt; meine Reden — meinen göttlichen Willen — sollst du ihnen verkünden“ — ging mein Streben nach meinen schwachen Kräften stets im festen Vertrauen auf Gottes Gnade und Beihilfe dahin, euch als Kindern Gottes das Brod des Lebens zu brechen, und euch als eine auserwählte Heerde Jesu Christi auf den Wegen des Heils zu führen. — Eine meiner schwierigsten Aufgaben lag mir während der ganzen Zeit meines hierortigen bischöflichen Wirkens besonders am Herzen, und das war die christliche Erziehung und Bildung der heranwachsenden Jugend sowohl im ganzen Bisthume als insbesondere hier in Fünfkirchen. Vor Allen aber war ich stets für den Unterricht und die Bildung der weiblichen Stadtjugend besorgt, weil das Wohl der Familien von frommen Müttern und gottesfürchtigen Hausfrauen abhängt. Ich flehte daher im demüthigen Gebete zu dem Allmächtigen: Er möge mir ein Mittel an die Hand geben, dem Übelstand der sowohl in der Stadt wie auch in der ganzen weiten Umgegend wegen Mangel

der nöthigen Erziehungsanstalten nicht wenig vernachlässigten Erziehung der weiblichen Jugend nach Möglichkeit abzuhelpen, eure Nachkommenschaft in den Wahrheiten unserer heiligen Religion gründlich zu erziehen und das Unkraut der bösen Sitten aus dem Acker Christi auszurotten den Saamen aller christlichen Tugenden schon in die zarten Herzen der Kinder auszustreuen und zum Gedeihen zu bringen.

Und so lobe und preise nun heute meine Seele den Herrn für die mir erwiesene unbegrenzte Gnade; denn das Werk einer meiner vorzüglichsten Sorgen und Mühen ist unter seinem göttlichen Beistande so weit gediehen, daß die Wohlthaten der zu allen Zeiten und in allen Ländern hochgeachteten und für nothwendig befundenen Klostererziehung der weiblichen Jugend die ganze Umgegend, besonders aber diese Stadt zu Theil werden können, indem ich die hochehrwürdige Congregation der von Unserer Lieben Frau benannten Kanonissinen heute hier in dies neuerbaute gottgeweihte Haus feierlich einführe und ihr diese eure zarte Nachkommenschaft zur gottgefälligen Erziehung übergebe.

Aber auch ihr, andächtige Fünfkirchner, ihr meine in Christo geliebten Söhne und Töchter, lobpreiset heute den Herrn, denn das von Gott eurer Fürsorge anvertraute theuerste Pfand, eure Kinder, das Gott einst aus eurer Hand unter strenger Rechenschaft zurückfordern wird, könnet ihr mit größter Beruhigung und Zuversicht den liebevollen Händen, der rastlosen mütterlichen Sorgfalt dieser gottgeweihten Jungfrauen anvertrauen und übergeben. Während ihr in der Welt unter fortwährenden Sorgen und mühevoller Arbeit für euer Hauswesen, für euer Fortkommen, für die irdische Zukunft und den leiblichen Unterhalt eurer Kinder walten und schalten werdet, werden die ehr. Frauen für die weit höheren Seelengüter eurer Kinder sorgen und wachen; sie werden in ihre empfänglichen kindlichen Herzen jene Grundsätze tief einpflanzen, die dieselben auf ihrer künftigen Lebensbahn begleiten, die ihnen auch in Widerwärtigkeit, in Noth und Tod Trost und Erquickung spenden werden. Sorge werden diese ehrwürdigen Frauen tragen für die unsterbliche Seele eurer Kinder; zum Wachen, Beten und Streiten werden sie diese aneifern, damit das Verderben der Welt, die schnöde Lust zeitliche Güter zu besitzen, zu glänzen in ihnen nicht vorherrschend werde, sondern daß sie sich dem Willen, dem heiligen Willen Gottes zu unterwerfen lernen,

und anstatt der Liebe zur Welt, die mit allen ihren Lüsten vergeht, in der Liebe zu Gott, die ewig wie Gott bleibt, befestiget werden.

Lobpreiset also, liebe Eltern, heute den Herrn; denn bald, bald werdet ihr an euren Kindern mit Nührung wahrnehmen: wie emsig sie in der Sittlichkeit emporkommen, in der Gewissenhaftigkeit und Gottesfurcht die Kinder der Welt, sogar euch übertreffen; wie erbauend sie durch ihre Einfachheit, durch ihre Thätigkeit, Nächstenliebe, Frömmigkeit, durch Haltung an Ordnung, Gehorsam, durch Eifer und Liebe zu allen Guten, zu eurer Freude herangebildet werden.

Habet daher Vertrauen zu dieser Anstalt, schenket eure Neigung dieser zur Erziehung und zum Unterricht mit besonderer Sorgfalt gebildeten ehrwürdigen Genossenschaft, übergebet ihr eure hoffnungsvollen Kinder mit voller Zuversicht, und ich bin überzeugt, sie werden zu eurem Trost auf Erden, und zur Freude der Engel heranwachsen.

Doch insbesondere lobpreiset heute den Herrn, ihr in Christo geliebte, gottgeweihte, würdige Jungfrauen! Ihr habt nun den Zeitpunkt erlebt, der durch die schwierigsten, verhängnißvollsten Verhältnisse zwar hinausgeschoben, aber nicht aufgehoben wurde; ihr habt den Tag erlebt, der durch so viele harte Prüfungen eingeleitet, den Tag, der euch seit längerer Zeit vorbereitet wurde, den Tag, welchen ihr zu meiner Freude schon monatelang mit großer Ungeduld erwartet habet. — Der angenehmste Tag meines und eures Lebens ist euch heute angebrochen; ihr habt nun dieses neugegründete, euch bestimmte Kloster betreten. Alles ist in Bereitschaft gesetzt; euer himmlischer Bräutigam Jesus Christus erwartet euch schon und ruft euch die Worte zu: Hier in diesen Mauern, in dieser Stadt und in der Umgegend werdet ihr durch gewissenhafte Beachtung eurer heiligen Gelübde, durch die Erfüllung eurer vorzüglichen Pflicht, durch gottgefällige Erziehung der Kleinen meinen Namen verherrlichen. — „Komm meine Schwester, meine Taube, dein Bräutigam, der Vielgeliebte, den du unter tausend Anderen erwählt hast, läßt seine Stimme hören“. (Hohes Lied.)

Liebe Töchter! In heiliger Einsamkeit dient ihr Gott zur allgemeinen Erbauung der Christenheit schon mehrere Jahre, zahllose Kleine sind von euch in der Furcht Gottes schon erzogen worden; ihr kennet daher genau euern künftigen heiligen Beruf; die Bereitwilligkeit, mit

welcher ihr euch entschlossen habet, hieher zu kommen ist Zeuge eures eifrigen Bestrebens. Ich will daher jetzt nur in Kürze euch in eurem heiligem Vorsatz bestärken, euch an eure heilige Pflicht erinnern:

Wenn ihr eure Vergangenheit durchblicket, so werdet ihr ohne Zweifel mit innigster Dankbarkeit die Güte Gottes erkennen, wie wunderbar seine freigebige allmächtige Hand euch Schutz in Gefahren, Trost in Widervärtigkeiten, Hilfe in der Armuth zu Theil werden ließ. — Ihr werdet erkennen, daß obschon euer Beruf den weltlichgesinnten Töchtern der Erde schwer erscheint, derselbe jedoch für euch ein süßes Joch und eine leichte Bürde gewesen ist; — ihr werdet endlich erkennen, daß gleichwie ihr euch der Welt entzogen und in den engen Räumen eines Klosters durch Werke der Andacht und gottgefällige Erziehung der Kinder, bloß geistliche Freuden suchtet, ebenso sich mehrere fromme Mädchen fanden, die euern schweren, aber erhabenen und gottgefälligen Beruf schätzen und lieben lernten, und dem Rufe des himmlischen Bräutigams: „Komm o meine Braut“ freudig nachkommend in eure heilige Gemeinde aufgenommen zu werden verlangten; und daß sich gewiß auch in der Zukunft stets solche finden werden zur Erhaltung, Vermehrung und Fortpflanzung eurer wohlthätigen segenvollen Anstalt. — Es sei daher Lob, Preis und Ehre dem Herrn in Ewigkeit! Und ihr fromme Jungfrauen freuet euch im Herrn, nochmals sage ich es, freuet euch!

Wenn ihr euch ferner an die Verpflichtungen eures heiligen Ordens erinnert, so wißt ihr es wohl aus der Erfahrung, daß eure Gelübde euch mehr Annehmlichkeit und Seelenfreude gewährten, als die Welt in ihrer Freiheit und Ungebundenheit gibt und geben kann.

1. Ihr habt als gottgeweihte Jungfrauen eurer Freiheit vor dem Altare des Herrn gänzlich entsagt, und eure künftige Lebenszeit dem vollkommenen Gehorsam willig aufgeopfert; das heißt, euer Thun und Lassen richtet sich nach den Geboten der heiligen Ordensregel, eurer kirchlichen Vorgesetzten und eurer Oberin. Gebote, Ermahnungen, ja auch Zurechtweisungen vernehmet ihr in demüthiger Unterthänigkeit, so daß für euch kein anderer Wille mehr übrig bleibt als der: Gott vom ganzen Herzen nach der Ordensregel zu dienen, und die Gebote der Vorgesetzten für Gott und wegen Gott, der dem Demüthigen Gnade verleihet, bereitwillig und fröhlich zu erfüllen. „Was er

euch sagen wird, thuet es“ sagt eure h. Ordensregel; und erinnert euch fortwährend an das erhabenste Beispiel des Gehorsams, an Jesum Christum, indem „er vom Throne der Glorie herabstieg, um den Willen seines himmlischen Vaters zu erfüllen, und sich einem Menschen unterwarf, und gehorsam war bis in den Tod, und zwar den Tod des Kreuzes“.

O, und dieser Gehorsam nach der Forderung der Regel, ist das sicherste Mittel zur höchsten Vollkommenheit zu gelangen, ein bewährteres gibt es nicht. Und was die Regel vorschreibt, ach, es ist so leicht! und ihr entgehet durch eure demüthige Unterwürfigkeit dem Abgrunde, in welchen die Kinder der Welt durch ihre eigene Willkühr gestürzet werden; ihr seid dadurch der Rechenenschaft enthoben, die dem ewigen unbestechlichen Richter einst gelegt werden muß.

2. Ihr, liebe Töchter, habt auf all euer Eigenthum, all eure zeitlichen Hoffnungen und Bequemlichkeiten des Lebens, welche euch Schätze und Reichthum in der Welt hätten verschaffen können, freiwillig verzichtet — Ihr habt kein Eigenthum. Die Bequemlichkeiten und Freuden der Welt genießet ihr nicht; mit dem Wenigen, das euch die Armuth des Hauses zur Fristung des Lebens darreicht, seid ihr zufrieden. Ihr seid aber auch überzeugt von der Wahrheit jener Worte: Das Wenige, was ein Gerechter hat, ist tausendmal köstlicher, als das große Gut der Sünder. Der heutige Tag drückt euch mit seiner Plage nicht, der morgige beunruhigt euch auch nicht. David sagte in seinem Alter: „Ich habe noch nie den Gerechten verlassen gesehen, oder daß seine Kneuer Brod gesucht hätten“. — O wie tröstlich ist es für euch, sagen zu können: Wie ich heute bin, aller irdischen Güter bar und ledig, so war einst mein Seelenbräutigam, Jesus Christus: — „Er hatte nicht, wo er sein Haupt niederlege“ — und „als er reich war, ist er wegen uns arm geworden, um uns durch seine Armuth reich zu machen“. —

3. Ihr habt euch, liebe Töchter, dem himmlischen Bräutigam völlig aufgeopfert, jungfräuliche Keuschheit gelobt und die treulose Welt in einem Alter verachtet, wo es so natürlich scheint, sie zu lieben. Und ihr wisset recht wohl, was für eine Welt ihr verlassen habt: ach! eine Welt, an welcher Gott besonders in unsern Zeiten kein Wohl-

gefallen finden kann, eine Welt, wo das Evangelium vielen ein Ärgerniß, andern eine Thorheit ist; wo man die Kirche nicht höret, ihre Gebote nicht achtet, ihre Diener anfeindet; wo man den Namen Jesus zwar nennt, aber nur zu oft lästernd und fluchend, wo man die heil. Sakramente entweder gänzlich vernachlässiget, oder durch unwürdigen Empfang entheiliget. Ja, eine Welt habt ihr verlassen, in der man sich wenig um Gottes Wort kümmert, in der man dasselbe weder lesen, noch hören will, um so mehr aber die schlechtesten Bücher, die gott- und schamloseten Schriften verschlingt, und nur in diesen Freude und Vergnügen findet; eine Welt, wo alle bösen Lüste und Leidenschaften immer mehr und mehr sich verbreiten, wo der Ehrgeiz seine Helden, die Eigenliebe ihre Sklavinnen, die Nachsucht ihre Vertheidiger, die Wollust ihre Lobredner und die größten Laster ihre Parteigänger haben. Ihr habt eine Welt verlassen, wo die gelobte Treue zwischen Eheleuten, die zärtliche Liebe unter Geschwistern, wo der häusliche Friede und Eintrach in den Familien immer mehr und mehr schwindet; ihr habt euch aller weltlichen Dinge entzogen, die Welt verlassen und das Klosterleben ergriffen und könnet daher mit Thomas von Kempis ausrufen: „Es ist eine große Ehre, ein großer Ruhm, o Herr, dir dienen, und alles andere, wegen dir verachten. Denn die sich freiwillig deinem heiligsten Dienste unterwerfen, werden große Gnaden erlangen. Die aus Liebe deiner allen fleischlichen Ergänzungen entsagen, werden mit dem süßesten Troste des hl. Geistes erfüllt werden. Die um deines Namens willen den engen Weg antreten, und alle weltlichen Sorgen ablegen, werden zu einer großen Freiheit des Gemüthes gelangen. O, wie angenehm und lieblich ist es Gott dienen! — selige Dienstbarkeit! nach welcher man mit innigster Begierde trachten, welche man mit beiden Armen umfassen soll; weil man dadurch die höchste Glückseligkeit verdient, und zu jener Freude gelangt, welche ewig dauern wird. (Lib. III. 10, 5.)

Ferner ist außer diesen drei Verpflichtungen, liebe Töchter, nach den von eurem heiligen Stifter Petrus Fourerius festgesetzten Constitutionen, Satzungen, mit eurem Orden, den wir heute unter Gottes Beistand in diese Stadt einführen, die Obliegenheit verbunden, die heranwachsende weibliche Jugend nach den Grundsätzen der hl. katholischen Kirche in der Furcht Gottes zu erziehen,

sowohl innerlich dem Geiste nach, als auch äußerlich zu eingezogenen Jungfrauen, und gottesfürchtigen umsichtigen Müttern heranzubilden.

Was für eine Freude wird das für den Himmel und für die Erde sein, wenn ihr, ehrwürdige Töchter, die euch hiermit anvertrauten zarten Kinder mit mütterlicher Liebe und Sorgfalt aufnehmen, und gottgefällig erziehen und bilden werdet. Freuen werden sich alle guten Christen, insbesondere aber alle guten Eltern, sobald sie sehen, daß in eurer neugegründeten Anstalt die Jugend in der Furcht Gottes, in Unschuld, Sittsamkeit und Frömmigkeit, in der gewissenhaftesten Übung der öffentlichen und häuslichen Andacht erzogen und so geschmückt wird mit allen Tugenden, welche die schönste Zierde des weiblichen Geschlechtes ausmachen, und dasselbe am kräftigsten schützen gegen jede Unsittlichkeit.

Freuen werden sich sowohl die lieben Eltern, als auch alle guten Christen, wenn euer Scharfsinn und eure geübte Einsicht die aufkeimenden Fehler der Kinder schnell entdecken, den Leichtsinne von Bosheit unterscheiden, und beide Übel zu heilen sich bestreben wird; wenn ihr sie zum Gehorsam, zur Demuth frühzeitig gewöhnen, wenn euer Zartgefühl, eure Klugheit und Beharrlichkeit die zwar unschuldigen aber dennoch flatterhaften Mädchen nach ihren besondern Eigenheiten und Bedürfnissen mit aller nöthigen Schonung behandeln und ihnen alles das rastlos aneignen wird, was denselben zu ihrem künftigen Wohle unentbehrlich ist.

Welch eine Freude wird es für die Kirche Jesu und den Staat sein, wenn ihr, ehrwürdige Töchter, die euch anvertrauten zarten Mädchen zu andächtigen, sittlichen, arbeitsamen Jungfrauen, gottesfürchtigen getreuen Ehegattinnen, friedlichen sparsamen Hausmüttern heranbildet, die dann diese ihre guten Eigenschaften ihren Kindern als das köstlichste Erbgut hinterlassen und so nach und nach Religion und gute Sitten, besonders wahre und innige Liebe zur häuslichen und öffentlichen Andacht und Furcht Gottes so in dieser Stadt wie auch in der Umgegend verbreiten werden.

Wie heilig und wichtig ist daher euer erhabener Beruf; aber welche Seelenstärke, welche Sorgfalt und welchen heiligen Eifer fordert er auch! — Doch zaget nicht, die göttliche Vorsehung, die euch hieher berufen, wird euch, edle Seelen, auch stärken,

daß ihr allen Pflichten eurer Schweren Aufgabe Genüge leisten könnt. Denn wahre Religion, die euch beseelt, gibt immer Kraft und Stärke zu allen Guten. Und Gott ist euch ja über Alles. Ihr sehet und findet, ehrt und schähet ja in jedem Menschen Gottes Ebenbild. Ihr seid überzeugt, daß der Mensch, so wie er nur von Gott, also auch nur für Gott erschaffen ist. Ihr werdet gewiß nie vergessen, daß es eure heiligste Pflicht ist, mit allen Kräften dahin zu wirken, daß Gott durch Religion und Tugend immer mehr und mehr verherrlicht werde. Ihr werdet trachten, die euch anvertrauten Kinder Gott zu gewinnen und sie ihm zuzuführen. — Ihr wisset es ja, wie Jesus so liebevoll sich der Kleinen angenommen, wie er sie auf seine Arme gehoben und gesegnet hat; — ihr wisset es ja, wie die seligste Jungfrau, die Mutter Jesu, Maria so liebevoll gegen ihren göttlichen Sohn, gegen alle Menschen war, und alle Freuden und Schmerzen eines reinen hingebenden Mutterherzens empfunden hat; — ihr wisset es, wie euer hl. Stifter Petrus Fourerius sich es zur Lebensaufgabe machte, die Kinder durch christkatholischen Unterricht zu guten und glückseligen Menschen zu erziehen.

Ihr werdet daher trachten aus Liebe zu Gott und zu seinem Sohn Jesus Christus, aus Liebe zur Gottesmutter und zu eurem frommen Ordensstifter, daß aus eurer Anstalt Kinder hervorgehen mögen, durch welche die Zahl der Auserwählten auf Erden, und der Heiligen im Himmel vermehrt werde!

Vertrauet auf den Herrn, — in ihm können wir alles, ja in ihm und durch ihn der uns stärkt wird Großes in Schwachen vollbracht, und seine Gnade macht uns Alles leicht, und sein Segen gibt Gedeihen unserem Streben und Wirken! — Jesus Christus der göttliche Kinderfreund wird euch beistehen, euch trösten und erquicken, und euch den süßen Lohn eurer Bemühungen schon hier auf Erden im Gefühle treuerfüllter Berufspflicht verkosten lassen. — Maria die Hochgebenedeite, Unsere Liebe Frau, von der sich euer Orden nennt, wird euch ein heiliger Wegzeiger sein auf eurer Lebensbahn, sie wird euch und eure Anstalt in ihren Schutz und Schirm nehmen, und bitten bei Jesus, daß eure Zöglinge stets, in allen Verhältnissen des Lebens trachten werden, ihr, dem schönsten Vorbilde des christlichen Weibes, ähnlich zu werden, — und die fromme Einfalt des

Kindes, die gottgefällige Reinheit der Jungfrau, die Sanftmuth, Liebe, Demuth einer guten Mutter sich anzueignen und zu bewahren. — Der hl. Petrus Fourerius, euer Stifter, und der große Kirchenlehrer Augustinus dessen Regel ihr befolget, werden eure mächtigen Fürsprecher im Himmel sein, und eure Bürde wird euch leicht und süß, euer Tagwerk angenehm und trostvoll werden.

Und nun erübrigt nichts mehr, als daß ihr mit dem königlichen Propheten ausruhet: „Herr, vollende dein Werk; mache unsere Schritte fest, und erhalte uns auf dem Wege, auf dem du uns bisher geführt hast“. — Nicht auf unsere Schwäche, — auf die Kraft deines Armes rechnen wir: durch solche Hilfe unterstützt werden wir stark genug sein Schwieriges zu vollenden. — Das Verlangen unsers Herzens war in Abgeschiedenheit von der Welt, uns zum Wohle der hierortigen Christenheit heiligen Pflichten zu weihen; — du hast unsere Wünsche erhört, und uns an den Ort unserer künftigen Bestimmung geleitet. So sei denn du, barmherziger Gott, auch hier unser Erbtheil auf immer, sei stets unser Beistand und unser Trost, durch deinen Sohn Jesum Christum! Amen.

(Hierauf intonirte der hochwürdigste Pontifikant: Tu Domine universorum c., der Chor sang weiter, dann folgten die Kirchengebete und darauf die Übergabe der Klosterschlüssel und des Klosterriegels an die ehrwürdige Oberin mit den folgenden Worten:)

Übernehme nun, ehrwürdige Oberin und geliebte Schwester in Christo, die Schlüssel des Klosters, nicht nur als Zeichen der Gewalt, sondern vorzüglich als ein Zeichen der gewissenhaften Obliegenheit: daß du nach Vorschrift der heiligen Regel, damit der Geist Gottes, welcher im Kloster herrschen soll, nie verdrängt werde, und der Geist der Welt keinen Eingang finde, — Niemanden und nie anders als eure Ordensregel verordnet, den Eintritt gestatten wirst. — Gott gebe dir seine Gnade, daß du nicht des Ruhmes wegen, sondern um die geistliche Vollkommenheit deiner Mitschwester zu befördern, mit der Weisheit einer Vorsteherin und mit der Liebe und Sanftmuth einer Mutter dein Amt verwaltest.

(Hierauf begann die Prozession von der Kapelle zur Klosterpforte. Hier setzte sich der hochw. Reichsprimas nieder und sprach an die ehrwürdigen Klosterfrauen folgende Worte:)

Mit dem früher vor dem Altare Gottes in Kürze erwähnten heiligen Verpflichtungen ist ferner, geliebte Töchter in Christo, die Beobachtung der klösterlichen Klausur verbunden. — Ihr wißt recht wohl, daß im Sinne eurer heiligen Gelübde, sobald ihr den Raum dieser Mauern betreten werdet, für euch die Welt verschlossen ist, und ihr an diese Wohnung gefesselt sein werdet. Euer Fuß wird die Schwelle dieses geheiligten Gebäudes nie wieder überschreiten. — In dem engen Raum dieses Hauses wird für euch so zu sagen die ganze Welt zusammengedrängt sein, und in dieser engen Welt werdet ihr alle Tage eures vielleicht langen irdischen Lebens, fern von allen Freuden der Welt, zubringen.

Doch ich weiß recht wohl, daß ihr, geliebte Töchter in Christo, ob all diesem nicht zaget; denn wohlbekannt ist euch schon aus der Erfahrung: der Geist des Herrn liebt den Frieden; im Geräusche der Welt läßt sich seine Stimme nicht leicht vernehmen. — Vielmal habt ihr schon mit eurem heiligen Ordensvater, dem hl. Augustin ausgerufen: O selige Einsamkeit, o einzig wahre Seligkeit! — Mit innerer Überzeugung habt ihr ja vor einigen Augenblicken mit David gebetet: „O Herr, wie lieblich angenehm sind deine Wohnungen!“ — und bekannt ist euch, wie wahr Thomas von Kempis gesprochen: „So oft ich unter Menschen war, kehrte ich ein mehr unvollkommener Mensch zurück.“ Gerade jetzt haben wir ja gesungen: Tu Domine universorum — „Du Herrscher und Erhalter aller Dinge, wolltest, daß wir dein heiliger Tempel werden.“

Ich wiederhole es also: ihr werdet die Schwelle dieses geheiligten Hauses in diesem Leben nie wieder überschreiten, aber auch Niemand wird ohne oberhirtliche Bewilligung das Innere dieses Klostergebäudes betreten, wie uns der Verordnung des Tridentinischen Kirchenrathes, welche ich zur allgemeinen Kenntniß hier vorzulesen anordne, ersichtbar ist.

(Nun wurde die Verordnung gelesen).

Diese Verordnung seid ihr, vielgeliebte Töchter in Christo, aber auch euch ihr, liebe Christen, alle, gewissenhaft zu beachten streng verpflichtet. — So kommet denn ihr Bräute Jesu Christi, kommet wie die fünf wachsamten Jungfrauen im Evangelio, und gehet eurem

himmlischen Bräutigam entgegen; die Lampe in eurem Herzen ist überfüllt mit brennender Liebe Gottes, und dem eifrigsten Wunsch eure Pflichten in diesem Hause gewissenhaft zu erfüllen. —

(Und indem Hochderselbe nun jede Nonne einzeln über die Pforte führte, sprach er zu derselben):

Gehe ein in die Freude deines Herrn!

(Darauf führte der hochw. Pontifikant die Nonnen ins Chor und sprach:)

Ihr treuen Mägde des Herrn, gehet nun ein in den Ort des Gebetes, wo ihr alles andere bei Seite lassen und in Andacht und Gebet bei den Füßen des Herrn ohne Unterlaß flehen werdet: daß er euren großmüthigen Vorsatz im Himmel bekräftige, und eure Seelen rein und unsträflisch bis auf den Tag der Vergeltung bewahre. — (Dann wurden die vorgeschriebenen Kirchengebete gesprochen und die Feier mit dem Lobgesange: Te Deum beschloßen.)

N e d e,

**gehalten am Feste des hl. Petrus Souverius in der
Klosterkapelle**

von Andreas Schirgl,

Domherrn an der Metropolitankirche zu Gran.

Gedenket eurer Vorsteher, welche euch das Wort Gottes verkündet haben! Sehet auf den Verlauf ihres Lebens und folget ihrem Glauben nach! Jesus Christus ist eben derselbe gestern und heute in Ewigkeit. Hebr. 13, 78.

Durch eine beinahe wunderbare Fügung der Umstände wurde der gestrige Tag zur feierlichen Eröffnung und Einweihung dieser neuerbauten heiligen Hallen ausersehen; und es konnte so zusagen im ganzen Jahre zu dieser Feierlichkeit kein angemessener Tag gewählt werden, indem nämlich gerade heute das Fest jenes gottseligen, ganz besonders von Gott erleuchteten und mit überirdischer Kraft ausgerüsteten Mannes gefeiert wird, der, theure, gottgeweihte Jungfrauen, der heilige Stifter

Ihres ehrwürdigen Ordens war. Gestern begingen wir ein Fest, welches für die Kirche Jesu und für das theure Vaterland überhaupt, vorzüglich aber für die gute Stadt Fünfkirchen und die ganze Umgegend wichtig und ansprechend war, wie es auch die außerordentlich große und freudige Theilnahme bezeugte; und was hätte sich wohl schöner der gestrigen Feier anreihen können, als das Namensfest des hl. Petrus Fournierius. Sein Tag ist ja jährlich für Sie, ehrwürdige Jungfrauen, ein besonderes Freudenfest, und Sie wollen es ja heute hier in diesem heiligen Räumen zum ersten Male ganz besonders feiern. Ich schätze mich glücklich zu dieser Feier mein, obwohl geringes Scherflein beitragen zu können dadurch, daß mir der ehrenvolle Ruf ward, mit Ihrem heiligen Ordensstifter alle jene andächtigen Christen bekannt zu machen, die sich heute hier in dieser neugeweihten Kapelle eingefunden haben. Aber auch Sie, theuere Kanonissinen, die Sie nämlich das segensreiche Leben und Wirken des hl. Petrus F. schon kennen, sollen dabei nicht ganz leer ausgehen.

Es war in früheren Zeiten Sitte und ist es wohl hin und wieder heute zu Tage noch, daß man denen, die man besonders ehren und auszeichnen wollte, Blumenkränze flocht, und wie ein heiliger Schriftsteller sagt, pflegten die Gläubigen die Altäre und Tempel der Heiligen, deren Gedächtniß sie feierten, mit Blumengewinden der ländlichen Flur zu zieren, eingedenk der Worte des heil. Augustinus: „Die Heiligen Gottes sind Blumen, gesäet unter die Dornen und Disteln der Welt; die aber durch den Gnadenstrahl Gottes und die erwärmende Liebe des Allmächtigen freudig emporkeimten, sich erhoben und zum freundlichen Lichte des Himmels hinanwuchsen, von woher sie uns liebevoll zur Nachfolge zuwinken und zudufsten.“

Ich weiß es, ehrwürdige Jungfrauen, sie haben heute ihrem heiligen Stifter, wie die früheren Gläubigen thaten, auch einen Blumenkranz gewunden, und Sie werden sich gewiß freuen, wenn auch ich ihm einen flechte und zwar nicht aus irdischen hinfälligen Blumen, die heute blühen und morgen welk daliegen, sondern aus jenen herrlichen Blumen, die nie welken, die nach Jahrhunderten uns noch in gleicher Fülle zudufsten und die das Leben des Heiligen schmückten; und diese Blumen sind die Tugenden des heiligen Petrus F. Ich will jene glänzenden Eigenschaften, die an ihm besonders hervorleuchten, in einem

Kranz bringen; dieser sei vor Allem geweiht dem hl. Petrus F. — aber er sei auch Ihnen, ehrw. Klosterfrauen und allen meinen aufmerksamen Zuhörern verehrt.

Dieser Blumenkranz haucht, Ihnen, theuere Jungfrauen, Ihr ganzes Leben hindurch süße Erquickung zu; ja noch mehr, er schlingt sich wohlthätig um ihrem Sarg und geleitet Sie freundlich ins bessere Jenseits. Die kurze Lebensgeschichte des hl. Petrus selbst soll der Bindfaden meines geistlichen Blumenkranzes sein.

Benedikt XIII. dieses Namens, römischer Papst, setzte im Jahre 1730 mit gewöhnlicher Feierlichkeit in die Zahl der Seligen den Petrus Fourerius, den glorreichen Stifter der Kongregation oder Versammlung von unserer lieben Frau. Er war im Jahre 1565 zu Mirecourt, einem Flecken in Lothringen von sehr tugendhaften, obwohl gering bemittelten Eltern geboren. Von Kindesjahren an bemerkte man an ihm eine englische Eingezogenheit und sehr zarte Andacht. Er studirte mit ungemeinem Fortgang, war dabei aber ausgezeichnet fromm und gottesfürchtig. Der Name eines Gelehrten, und was noch mehr zu schätzen, eines Heiligen, wurde ihm schon dazumal beigelegt. Zwanzig Jahre alt, begab er sich in eine Abtei der reg. Chorherren des heiligen Augustinus, aus Verlangen, Gott dem Herrn, den er über Alles liebte, vollkommener zu dienen. Zum Priester geweiht, erwählte er von drei ihm angetragenen Pfarreien, die beschwerlichste und dabei zugleich die an Einkünften ärmste, Mataincourt genannt. Die Sitten der Einwohner waren gänzlich verwildert; der eifrige Seelenhirt brachte es aber innerhalb drei Jahren durch sein beständiges Ermahnen, liebeiches Zureden, und noch viel mehr durch sein Tugendbeispiel dahin, daß Mataincourt allen andern Pfarren zum Vorbilde aller Gottseligkeit diene, wie es die Bischöfe und andere Kirchenvorsteher selbst bezeugten. Nicht zufrieden mit dem, was er, als unermüdeter Diener Gottes, in seiner Pfarrei Gutes wirkte, wagte er sich auch in viele andere Orte, bestritt die Laster, wiederlegte die Ketereien, vertilgte die eingerissenen Mißbräuche und pflanzte nach allen Kräften die christlichen Tugenden.

Was dem apost. Seeleneifer aber zum ewigen Ruhme vor andern gereicht, ist die Stiftung der Klosterfrauen, die gewöhnlich Notre-Damen

genannt werden. Auf dem Rathe dieses für das Heil des Nächsten unermüdeten Petrus haben mehrere ansehnliche Jungfrauen ihre jungfräuliche Keuigkeit Gott dem Herrn gelobt und sich zugleich verbindlich gemacht, die Kinder im Lesen, Schreiben, Nähen und anderen dergleichen nothwendigen und schönen Kenntnissen, besonders aber in der Tugend und Gottesfurcht zu unterrichten. Die Versammlung dieser Jungfrauen, welche Petrus unter dem Schutze der seligsten Jungfrau errichtete, ist in der Folge vom päpstlichen Stuhle gut geheissen worden und hat sich noch bei Lebzeiten des heiligen Stifters sehr ausgebreitet, zum unaussprechlichen Nutzen der Jugend. Sogar nach Amerika verpflanzte sich dieser Orden bald und nun auch zur Freude aller guten Eltern und Christen auch von Preßburg, wohin er im Jahre 1743 kam, nach Fünfkirchen. Im Jahre 1636 wurde er aus Lothringen bei den damals wüthenden Kriegsunruhen vertrieben, und kam in die Grafschaft Burgund und hielt sich eine Zeit lang in einem Flecken, Gray genannt, auf, wo er die Jugend sorgfältigst zu unterrichten sich befleiß.

Gott der Herr, welcher seinen Diener zur ewigen Belohnung abfordern wollte, schickte ihm ein heftiges Fieber; dieses sah er als einen Vorboten des Todes an, und bereitete sich zu demselben durch andächtige Empfangung der hl. Sakramente. Die übrige Zeit brachte er mit den eifrigsten Anrufungsgebeten zu; bald ergriff er das Bildniß des Gekreuzigten und küßte dasselbe unter den zartesten Anmuthungen; bald richtete er seine Augen auf ein Marienbild und sprach: „Maria, zeige, daß du eine Mutter seiest! Und weil ich dich jederzeit als eine solche angerufen habe, so erkenne auch du mich für dein obwohl unwürdiges Pflegkind. Seine letzte Freude war, daß er das Fest der unbefleckten Empfängniß Mariä auf das Andächtigste begehen konnte. Am darauf folgenden Tage, nämlich am 9. Dezember um 11 Uhr bezeichnete er dreimal seinen Leib mit dem hl. Kreuzzeichen, und gab also seine mit so vielen Tugenden bereicherte Seele unter dem Schutze der jungfräulichen Mutter auf, die er von frühester Jugend kindlich verehrt hatte. Dieß ist nun, meine geliebten Zuhörer! ein kurzer Umriß, der äußeren Verhältnisse, in welchen unser seliger Ordensstifter Petrus gelebt hat. Sein ganzes Leben war ja nur gleichsam ein herrlicher Garten, wo die köstlichsten und schönsten Tugendblumen stets in voller Pracht standen und den herrlichsten Wohlgeruch verbreiteten.

Um Ihre Aufmerksamkeit nicht zu mißbrauchen, will ich aus dieser reichen Blumenfülle nur die hervorragendsten auswählen und zu einem Kranz winden.

1. Die erste Blume in diesem Kranz ist die überaus große Liebe zu Gott. 2. Nächstenliebe. 3. Die innigste zärtlichste Liebe zu Maria. 4. Gottgefällige Jugendbildung. 5. Seelenruhe.

1. Petrus liebte Gott über Alles, und war von der frühesten Jugend an bis zu seinem letzten Athemzuge von jener Liebe erfüllt, die von Oben gleichsam in einem Flammenregen zum Herzen dringt und dann als ein unlöslich Feuer in ihm brennt. Diese heilige Liebe war die Triebfeder seines Thuns und Lassens, und alle seine Neigungen, Begierden, Leidenschaften und Abneigungen fesselte er mit der goldenen Kette dieser reinen Liebe. Die Liebe zu Gott trieb ihn, der Welt zu entsagen. Die Liebe Gottes trieb ihn, die Versammlung von U. L. Frau zur gottgefälligen Erziehung der Jugend zu gründen. Die Liebe zu Gott ließ ihm Kreuz und Leiden, von woher es immer kam, geduldig ertragen.

Meine andächtigen Zuhörer! Beseelt auch uns eine ähnliche Liebe zu Gott? O lassen Sie sie uns lieben, die ewige Liebe, die uns zuvor geliebt! Alle Mühseligkeiten, die uns jetzt beugen, werden süß, wenn sie aus Lieb zu Gott getragen werden; denn der hl. Paulus sagt ja: „Denen, die Gott lieben, muß Alles zum Guten gereichen!“ Mit diesem Glauben, mit dieser trostreichen Anwartschaft verwandelt sich Leid in Freud, Treue in Lust, Schmerz in Wonne; und die Erde, gewöhnlich genannt ein Jammerthal, ein Thal der Thränen und Schmerzen, gestaltet sich zu einer Wohnung der Seligen!

2. Die Blume der Liebe Gottes kann nicht bestehen ohne Nächstenliebe, wie dieses so schön der heil. Johannes der Lieblingsjünger des Herrn bezeugt, — und diese himmlische Blume, jetzt so sehr mit Füßen getreten, blühte von der Wiege bis ins Grab im Herzen des hl. Petrus. Von dieser seiner Liebe zum Nächsten hat man Beweise im Menge. Seine Pfarrkinder und andere Untergebene liebte er als ein wahrer Vater und nahm sich sowohl ihres geistlichen als leiblichen Wohls an. Wegen seines Eifers, den er in Abschaffung verschiedener Mißbräuche und Verfilgung allerlei zur Gewohnheit gewordenen Laster bezeugte, wurde er von Einigen beschimpft, geschmähet und auf vielerlei

Weise verfolgt; allein er zeigte sich gegen dieselbe eben so liebeich und gutthätig, als gegen seine besten Freunde. Den Armen und Nothleidenden stand der sel. Petrus nach seinem Vermögen liebeich bei, brachte Vielen das Almosen selbst ins Haus und bemühte sich, seine Pfarrkinder zu eben diesen Werken der Barmherzigkeit anzueifern. Als er zum Obern seines Ordens erwählt wurde, hat er sich das Amt der Kranken zu warten, vorbehalten, und übte es stets mit wahrer Hingebung und unverdrossener Mühe.

Noch mehr ließ er sich aber das Wohl der Seelen angelegen sein. Sein einziges Verlangen war, alle seine Pfarrkinder in den Himmel zu führen. Daher gingen alle seine Ermahnungen dahin, daß dieselbe Gott lieben, wie er es verdient, und die Sünden meiden sollten. Vieles Gebet, viele Bußwerke, viele heilige Meßopfer verrichtete er für die Befehrung der Reher und verstockten Sünder. Er redete ihnen auf das freundlichste zu, und suchte sie so zur Besserung zu bewegen. „Allen nützlich und Niemanden schädlich zu sein“, diese Worte des heil. Ambrosius führte er gar oft im Munde und nach diesem christlichen Grundsatz hatte er auch sein Leben eingerichtet.

Andächtige! Die köstliche Blume der Nächstenliebe, von Jesus Christus erst auf die Erde verpflanz, durch sein heiligstes Blut gegossen, groß gezogen und entwickelt zur duftenden Fülle, durch sein Beispiel und seine Lehre, zum höchsten Flor gebracht, durch sein Leiden und seinen Ausruf am Kreuze: „Vater vergieb ihnen, sie wissen nicht, was sie thun!“ diese Blume, die Petrus in seinem Leben stets so herrlich pflegte, ist in unsern Tagen so selten, und scheint immer seltener zu werden. O möchte sie mit dem Festage des heil. Petrus neu erblühen. Leider wuchert allenthalben des Unkrautes so viel.

Da erhebt sich im Kreise der Familie die stechende Distel des Hasses zwischen Eheleuten, zwischen Eltern und Kindern. Dort sproßt üppig empor der rigende Dorn des Neides und Spottes. An einem anderen Orte greift mächtig um sich, die verschlingende Wucherblume des Geizes. Hier prangt in stolzem Flitterstatte die geruchlose Tulpe des Stolzes. Gar üppig erhebt sich auch die flatternde hochschimmernde Klatzchrose der Verleumdung und Ehrabschneidung: und Nächstenliebe, diese köstliche Blüthe, kann neben ihnen nicht bestehen, sich nicht entfalten, keine Früchte bringen. Hinweg also mit der Distel des Hasses, hinweg mit dem

Dorne des Neides, und Spottes, ausgerottet werde die Bucherblume des Geizes, vertilgt die Tulpe des Hochmuths und verbrannt die Klatrsch-rose der Verleumdung, und an ihre Stellen gepflanzt die wohlthätige Blume der Nächstenliebe!

3. Ein dritte Blume im Ehrenkranze unsers heil. Petrus ist eine besonders zärtliche Liebe und Verehrung gegen Maria. Er weihte sich mit Leib und Seele dem Dienste dieser himmlischen Jungfrau, Königin und Gottesmutter und suchte die Zahl ihrer wahren Verehrer stets zu vermehren. Er wollte, daß seine Pfarrkinder und Untergebenen Maria als ihre Mutter betrachten und wie Kinder zu der zärtlichsten Mutter ihre Zuflucht zu ihr nehmen sollen. So hat sie aber auch er stets angerufen und sich in allen Dingen und zu jeder Zeit sich ihrem mächtigen Schutze empfohlen. Den von ihm gestifteten Orden gottgeweihter Jungfrauen nannte er von U. L. Frau und befahl denselben, ihren Zöglinge die zärtlichste Liebe und kindliche Verehrung zur Gottesmutter einzuprägen. Und die frommen Frauen sind bisher noch immer diesem Befehl ihres Stifters auf das eifrigste nachgekommen, und werden auch hier in Fünfsfir-chen, wo die Hochbenedeiete stets mit besonderer Liebe verehrt wird, die ihnen anvertrauten Kinder lernen, stets wahre Andacht zu Maria zu hegen, damit sie ihnen dann den zeige in seiner Herrlichkeit, den sie in ihrem Schooße getragen.

4. Als vierte Blume zu unserem Kranze, die, wenn sie bei Zeiten gepflegt wird, dereinst mit den süßesten Früchten lohnt, ist die gottgefällige Jugendbildung, oder die gute Anordnung der Jugendjahre. Auch diese Blume pflegte Petrus bei sich und anderen mit aller Sorgfalt. Er suchte schon recht frühzeitig gute Sitten und Kenntnisse sich zu erwerben, so zwar daß er durch Fleiß und Frömmigkeit und Herzensreinheit alle seine Mitschüler weit übertraf und durch den Segen des Himmels gleich kräftig an Leib und Seele zum herrlichsten Baum im Garten Gottes — der heil. Kirche emporwuchs. Er trug schon in jenem Alter, worin Andere kaum die ersten Keime oder Blüthen zeigen, die schönsten Früchte, an denen sich Engel und Menschen erfreuten. Und was er für die Erziehung und Bildung der weiblichen Jugend that, davon liefern uns ja den schönsten Beweis seine geistlichen Töchter, unsere ehrwürdigen Klosterfrauen, die noch immer in seinem Geiste und nach seinen weisen Vorschriften in allen christlichen Ländern wirkend, mit dem besten

Erfolg sich der gottgefälligen Jugendbildung weihen und alles Mögliche aufbieten, die Erziehung der Kinder wieder überall auf die allein wahren christkatholischen Grundsätze zurückzuführen.

5. Auch eine fünfte Blume, die der Ergebung in Gottes heil. Willen hatte in der Seele des heil. Petrus J., ihre Wohnung. „Herr, ich will Alles, was du willst und will es nur darum, weil du es willst, dein Wille ist allein gut und heilig“, das war der Grundsatz aller seiner Handlungen. Seine vornehmste Grundregel, die er auch Andern anrieth, war, daß man in allen Verrichtungen sich nach Gottes heil. Willen richte. Nichts betrübte ihn mehr, als wenn er hörte, daß Gottes heil. Willen übertreten wurde. Mit welcher Geduld und Ergebung er sich zur Kriegszeit von seiner Pfarre flüchtete, wie er seine letzte Krankheit geduldig und ergeben trug, das erwähnte ich schon oben. Er konnte mit vollem Rechte sagen: „Jesu, dir lebte ich, dir will ich auch sterben; dein will ich sein todt und lebendig“. O heiliger Petrus sei unser Fürsprecher, daß auch wir unseren Willen stets Gottes heiligem Willen unterordnen.

Und sein Sterben war sein Heimgang ins himmlische Vaterhaus, wo ihm der Blumenkranz seiner auf Erden auf dem Wege der Nachfolge Jesu Christi gesammelten Tugenden in den Siegeskranz der ewigen Seligkeit verwandelt wurde! So flechten wir uns Alle hienieden diesen Tugendkranz des heil. Petrus J., und auch unser wartet dort oben die Siegeskrone!.

Ja heiliger, dreieiniger Gott, wir versprechen dir heute hier in dieser neugeweihten Kapelle, Nachahmer der Tugenden des hl. Petrus zu werden, dich zu lieben, wie er dich geliebt hat, und auch in Kreuz und Leiden nicht von dir zu lassen, sondern uns gerade da recht fest an dich anzuschmiegen. Wir versprechen dir, unsere Liebe zu dir besonders dadurch zu zeigen, daß, wie Petrus durch Wort und That es uns lehrt, wir die Menschen als Brüder lieben, uns freuen über ihr Glück, und traurig sind und für sie beten im Unglück.

Du aber, geliebter heil. Petrus J. bekräftige durch deine Fürbitte den guten Willen deiner geistlichen Töchter, sei ihr Vater, nimm sie an als deine Kinder, laß sie dir auf Erden ähnlich, damit sie wie du einst selig werden.

Bitte für uns alle bei Gott, daß er uns schwachen Menschen

Kraft gebe, daß wir ihn so lieben können wie du ihn geliebt hast, und daß wir dann in seliger Liebe vereint mit dir und allen Auserwählten ihn ewig loben und preisen können. Bitte insbesondere, daß er über den hochwürdigsten Stifter und Gründer dieses Klosters die Fülle seines Segens ausgieße, damit er gänzlich ausführen und vollenden möge, was er mit so vielen Opfern angefangen und trotz den verhängnißvollsten Zeitwirren der Vollendung schon nahe brachte, und damit er noch lange die schönsten, der Kirche und dem theuren Vaterlande erspriesslichsten Früchte dieser seiner köstlichen Pflanzung reifen sehe, und erst spät abberufen werde aus der streitenden in die triumphirende Kirche, um aus den Händen Jesu die Krone zu empfangen, welche er allen wahren Kinderfreunden versprochen hat. Amen.

111433

A D A T O K

A MECSEKHEGYSÉG ÉS DOMBVIDÉKE

JURAKORBELI LERAKODÁSAINAK ISMERETÉHEZ.

I.

STRATIGRAPHIAI RÉSZ.

S Z É K F O G L A L Ó É R T E K E Z É S

BÖCKH JÁNOS

LEV. TAGTÓL.

(Felolvasta a III. osztály ülésén 1880. aprilis 19.)

111433

BUDAPEST, 1880.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓHIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

r78

Csak helyben
használatra!

Adatok a Mecsekhegység és dombvidéke jurakorbeli lerakódásainak ismeretéhez.

I.

Stratigraphiai rész.

Mélyen tisztelt Akadémia! Midőn először emelek szót e helyen, mindenekelőtt köszönetemet kívánom kifejezni azon kitüntetésért, melyben e díszes körnek tagjává való megválasztásom által részesültem.

Jól tudom, hogy nem megszerzett érdemeknek köszönhetem ezt, hanem csakis buzditásnak tekinthetem azon útnak folytatására, melyen csekély személyem, mint tagja azon intézetnek, melynek feladatúl jutott Magyarország földtani viszonyainak mennél részletesebb megvizsgálása, eddig is tehetsége és erejéhez képest előrehaladni iparkodott.

Ennek folytán ez alkalommal is hazánk érdekesebb pontjai egyikére tekintek, a Mecsekhegység és dombvidékére, melynek jurakorbeli lerakódásainak ismeretéhez, kívánok néhány adatot szolgáltatni.

Mindenki bizonyára örömmel emlékezik vissza ama kies hegységre, mely, ha hajón lefelé vesszük utunkat, s Baja környékére érkezünk, mintegy 31 kilométer távolságban a Duna partjától tűnik fel a látkörön.

Ezen, Baranyamegye éjszaki részében emelkedő, az alján fekvő megyei főváros után, pécsi hegységnek nevezett lánczolat magasabb csúcsai egyike után mint Mecsekhegység is ismeretes.

Szigetként bukkan ki a csaknem köröskörül kifejlődött magasabb dombvidékből, mely kelet és délkeleti irányban a Duna alluviumáig terjed, ezt nyugat felé szegélyezvén.

Duna-Szekcsőnél maga a folyam vize mossa e dombvidék diluvialis lerakódásait, Báltánál pedig ama sajátosságos nyelvvel végződik a Sárviz torkolata felé, melynek létrejötté az ott a lazább diluvialis lerakódások alját képező, a víz megtámadásának jobban ellentálló mesozoí mészkövek jelenlétében találja természetes megfejtését.

Már más helyen említém, hogy a Mecsek vonulat hegylakó alakban, Pécstől körülbelül 15 kilométernyire nyugatra kezdődik, hol Megyefától keletre a Kapos-szeleggyel $364 \cdot 24^m$. ($192 \cdot 24^o$)¹⁾ emelkedik egy jól jelölt törési vonal mellett, mely utóbbi Megyefától és Hetvehelytől csak csekélységgel keletre árulja el jelenlétét, délnyugatról éjszakkeletre tartó csapással.

Ezen törés következtében megszakadtak mindazon palaeozoí és mesozoí lerakódások, melyek a hegység és dombvidéke Pécstől nyugatra eső részében képviselvek, s míg a törési vonaltól keletre fekvők részben magasra emelkedve a Mecsek-hegység e legnyugatiabb szárnyát alkotják, addig a törésen túl fekvők a mélységbe sülyedtek, s a jelenleg felettük települő neogen és diluvialis rétegekkel ama dombvidéket képezik, mely hegységünket eme nyugati részében környezi.

A Kapos-szeleggytől tovább keletre fokként emelkedik a vonulat, mi Szt. Lőrinczről tekintve, igen szépen látható.

Az első és legalacsonyabb lépcső ekkor a Kapos-szeleggy körül mutatkozik; a másodikát a vezérkari térképen Cseres- és Parragnak jelölt táj magaslatai képezik, a harmadik és legmagasabb pedig maga a Kővágó-Szöllős mögött lévő Szt. Jakabhegy, mellyel hegységünk már $591 \cdot 16^m$. (312°) magasságra jutott.

A gerinczvonálnak csapása a hegység ezen legnyugatibb részében általában nyugat-keletinek mondható, mert csak csekélységgel tér el ezen iránytól kelet-délkeletnek.

A Szt. Jakabhegyet elérvén, hatalmas szomszédja, a 612^m . (323°)-re emelkedő Mecsek felé, ismét alábbszáll a vonulat, minthogy ama hágó szerepel itt, mely az átkelési pontok egyikét képezi.

¹⁾ A magaslati adatok dr. Petersnek a következőben többször idézett művéből, túlnyomólag pedig a vezérkari térképekből vették.

A gerincz délnyugat-éjszakkéleti menettel bir itt, s kapcsolatba hozza az imént említett két magaslatot.

A Mecsekre jutván fel, elértük egyszersmind hegységünk nyugati részének legmagasabb pontját, s míg egy kagylómész képezte délkeleti kiágazás mint ék lép ki a Pécs körül fellépő liaszi lerakódások felé, addig hegységünk ama hosszú nyeregben találja folytatását, mely a Mecsekről mélyebb szintjába ereszkedvén le, ez utóbbit a Hosszúhetény mögött emelkedő Hármashegygyel hozza összeköttetésbe egész mentében a délnyugat-éjszakkéleti csapást megtartván.

A Hármashegy táján megváltoznak a viszonyok, mert a szomszédos Zengővártól, mely egyszersmind az egész hegység legmagasabb pontja, 680·21^m. (359°), éjszakkéletnek bár még mindig követhető egy rövidebb vonulat a Nádasd mellett, 454·74^m. (240°) felemelkedő Kirchen-Bergig, éjszaki oldalán a Rekka árok által határoltatván, éjszakra azonban mind a Zengővár, mind pedig a Hármashegy érintkezésbe lép ama hatalmas tömzsszel, mely a Mecsekhegység e keleti szárnyában kifejlődött, s melyre valamint ennek egyközepü alkotására, nemkülönben a benne fellépő eruptiv kőzetekre röviden már Peters ¹⁾ tanár úr utalt.

Barátom és kollégám Hofmann, ki a pécsi hegység keleti szárnyában kifejlődött tömzs, valamint az ezt nyugat és éjszak felé környező terület földtani viszonyait tanulmányozta és részletesen térképezte, e tömzsöt a területén fekvő helység után új-bányai tömzsnek is nevezi ama rövidebb közleményében, melyet »Pécsvárosa környékének földtani és vízi viszonyai« ²⁾ című munkámhoz csatoltam, s melyben átnézetesen tárgyalja mindazon eruptiv kőzeteket, melyek a Mecsekhegységben, nevezetesen pedig az itt említett tömzsben kibukkannak.

Ugyanis ott említést tesz Hofmann egy nagy törési

¹⁾ Über den Lias von Fünfkirchen. Sitzungsberichte der math.-naturw. Classe der kais. Akad. d. Wissensch. 46. Bd. 1. Abth. pag. 242 und pag. 245.

²⁾ A magy. kir. földtani intézet évkönyve IV. 233—237. Lásd továbbá Verhandlungen der k. k. geol. Reichsanstalt, 1876 pag. 22.

hasadékról, mely Magyar-Egeregynél táján létezik, tömzsünk éjszaki szélén.

A Mecsekhegység ez éjszakeleti részébe jutván, elérjük egyszersmind végét is, mert magaslataival alább szállván, végre a környező dombvidékbe megyen át.

Ez előadásomból látható, hogy itt első rendben középhegységgel van dolgunk, s minthogy hosszúsága jóval nagyobb mint szélessége, túlnyomó részével mint lánczhegység lép elénk, mely csakis éjszakeleti részében fejlődik ki tömzszsé.

Igen találóan jegyzi meg a jeles bűvár,¹⁾ mely a Mecsekhegység ismeretét illetőleg oly nagy érdemeket szerzett magának, hogy mint láncz két nagy tagból áll hegységünk; egy nyugatiból, mely két kiemelkedő csúcscsal bir, a Szt. Jakab-hegygyel és a Mecsekkel, s egy keletiből két nevezetesebb tetővel t. i. a Hármashegygyel és a Pécsvárad mögött tornyosuló Zengővárrel, mely két lánczszem vagy tag hosszú, helyenként alig 378.95^m. (200°)-nyi magas hát által köttetik össze egymással, s hogy a keleti taghoz éjszak felé az említett tömzs csatlakozik.

Látható továbbá, hogy hegylánczunk nagyobb részével délnyugatról éjszakelet felé csap, s csakis délnyugati végével tart közel nyugatkeletnek.

Hosszkiterjedése Megyefától Nádasdig mintegy 36 kilom. rúg.

Ezen a Mecsekhegység fekvésére, alakzatára, csapására, valamint kiterjedésére vonatkozó tájékozó megjegyzéseim után érinteni akarom röviden földtani viszonyait is, de csak általánosságban a mennyire kívánatos az itt ecsetelt kép kiegészítésére.

Mielőtt azonban ezt megtenném, legyen szabad még néhány nagyobb, fontos vetődésre utalnom. Már előbb utaltam egy vetődési vonalra, mely hegységünk nyugati részében, Megyefa és Hetvehelytől csak csekélységgel keletre, árulja el jelenlétét délnyugati-éjszakeleti csapással. Ha e vetődési vonalat csapás irányában meghosszabbítjuk, akkor azt látjuk, hogy az így nyert vonal közelébe esik a hegységünk délnyu-

¹⁾ Peters I. c. p. 244.

gati szárnya éjszaki oldalán, Abaliget mellett, a Klein-Steinbergen kibukkanó kagylómészfolt, de hogy továbbá, mi különösen kiemelendő, e vonal Kárász táján ama keskeny, idős lerakódások alkotta vonulat nyugati végét szeli, mely hegységünk éjszaki szélén bukkan ki.

E tünemény valószínűvé teszi előttem, hogy a szóban forgó vetődési vonal, melyet hetvehelyi vetődési vonalnak akarok nevezni, a Mecsekhegység nemcsak délnyugati szárnya nyugati oldalára szorítkozik, hanem e hegység északnyugati oldala egész hosszában terjedvén el, Kárász táján az ottani vonulatot szakítja meg nyugat felé.

Egy második, hegységünk déli oldalán mutatkozó nevezetesebb vetődésre már dr. Peters ¹⁾ figyelmeztetett.

Ama vetődést értem, melyről említi, hogy a Szt. Jakabhegy gerinczével szalad párhuzamosan.

E vetődésnek köszönhetjük, hogy napfényre jutottak a Szt. Jakabhegy déli törszéle hosszában ama homokkövek és palák, melyekben a dr. Heer által leírt felső-permi növényzet van eltemetve.

Ez utóbbi vonal, mely Kővágó-Szöllös táján a Szt. Jakabhegy déli alján árulja el jelenlétét délkeletről-éjszaknyugat felé, Töttöstől éjszakra, körülbelül ott, hol az út Viganvárra vezet, s a kezdetleg felemlített lépcsők másodika fejlődik ki, csapás irányát megváltoztatván, további folytatását amaz antiklinál vonalban találja, mely onnan délnyugati irányban a Boda feletti Gyalán nevű tájig követhető, míg végre innen ismét északnyugati csapással egyenesen Megyefának tart, hol a hetvehelyi vetődésre ér.

Itt egy tüneményre is akarok röviden figyelmeztetni, mely arra látszik utalni, hogy eltekintve számos kisebb zavargástól, e vidéken még egy második jelentékenyebb vetődési vonal is létezik.

Ha t. i. az imént tárgyalt zavargási vonalnak ama részét, mely Boda tájáról északnyugati irányban Megyefának tart, meghosszabbítjuk délkelet felé, akkor e meghosszabbított vonal éppen ott találja amaz elvetett Szt. Jakabhegyi ho-

¹⁾ L. c. p. 249.

mokkő-vonulatot, mely Cserkút környékén a szigetvári országút felé húzódik le, hol ez az úgynevezett Kávésmalom táján véglegesen eltűnik a felszínről.

E vonal kint a természetben orographiai tünetmények által nem látszik jelölve, de az itt nagyjában kitüntetett menete vagy teljesen összeesap, nevezetesen éjszaknyugati részében, egy petrographiailag jelölt határral, vagy pedig ettől csak csekélységgel tér el, mert míg e vonaltól éjszakra a felső permbeli, túlnyomólag homokkő alkotta csoport szerepel, addig délre, bár homokkövek itt sem hiányzanak, túlnyomólag vörös agyagos palákat találunk képviselve.

Lépteinket kelet felé irányozván, csakhamar reáakadunk ismét egy hosszabb vetődési vonalra, mely Pécestől délnyugatra, az említett Kavésmalomnál mutatja legelőször nyomait, ¹⁾ délnyugatról éjszakelet felé csapván, s a Makárhegy táján át, Pécsvárosa keleti részéig engedi nyomozni hatásának következményeit.

E vetődési vonal hegységünk kezdetleg érintett nyugati tagját délkeleti oldalán elmetshi, s rajta jelentkezik többek közt ama gránit képezte szalag is, melyet a Makárhegy keleti oldalától a Pécsvárosa keleti részében fekvő Tettye völgyéig nyomoztam.

Kit eme, nevezzük pécsi vetődési vonal, közelebből érdekel, ezt a kezdetleg említett munkámhoz csatolt földtani térképen azonnal felismerheti. Dr. Peters e gránitnak Pécs éjszaki végén, a petrezselyem-utca felett való fellépését igen jól ismerte, mint ezt többször említett művének 8-ik szelvénye mutatja, csak hogy ennek helyezkedését az ugyanis Pécs felett elterjedő liaszi folt ellenében idézett szelvényében, legalább az én figyeléseim szerint, tévesen tünteti fel a tisztelt bűvár, mert ez, mint idézett térképemen látható, a liaszi folt nem éjszaki, hanem déli szélén jut napfényre.

Csak futólagosan érintem ez alkalommal ama vetődést, mely a Pécs keleti része mögött fekvő Bertalanhegy vonulatát a Mecsek és Türbös zömétől elszakítá, mire alkalmilag

¹⁾ Böckh: Pécsvárosa környékének földtani és vízi viszonyai. Magy. kir. földtani intéz. évkönyve IV. pag. 142.

már figyelmeztettem; ¹⁾ szintén csak mellékesen utalok ama nagyobb vetődési hasadásra, mely a Pécs melletti Kolonia táján a Lőrincz-, Karolina- és András-akna területén figyel-tetett a bányákban, s hol a Szabolcs környékéről délnyugati csapással és délkeleti düléssel megérkezendő széntelepek csaknem épszög alatt változtatják meg csapásukat, minthogy további mentükben délkeleti irányt követvén, jobban Pécs felé tartanak, mi mellett e szárny az említett vetődési vonal hosszában Wernberger R. bányamérnök és Zwicker József aknász urak szives közlései szerint 35—40°-nyire vettetik el keletnek, ez elvetett szárnyban, az utóbbinak figyelmeztetései szerint, egyszersmind még négy vetődés által kisebb-nagyobb mérvben megzavartatván.

E többszörös vetődések, melyek a pécsi liaszképződés e részében figyeltettek, mint egy tekintettel a földtani térképre látható, ama területre esnek, hol kagylómeszünk is jelét adja az előbb érintett nagyobb zavargásnak, s így bizonyára nem alaptalan, ha e zavargások közt bizonyos összefüggést feltételezni hajlandó vagyok.

Nem tekintem ez alkalommal a kisebb-nagyobb zavargásokat, melyeket hegységünk Pécestől Hosszúhetényig harmadkori rétegeiben is elárul, s egyenesen Pécsváradra fordulok, hol már dr. Peters figyelmeztetett jelentékenyebb zavargásokra, melyek hegységünk keleti részét érték.

Már ha ama lejtőket figyeljük, melyek a Hosszúhetényről keleti irányban Pécsváradra vezető úttól közvetlenül fekszenek éjszak és délfele, látható, hogy az ott képviselt liaszi lerakódások a két oldalban ellenkező dülést mutatnak, rövidebb antiklinal vonal jelenlétét árulván el.

Ránczczal van dolgunk, melynek gerincze a vizek által eltávolított, melyek helyette az idő folyamában sőt laposabb teknőféle mélyedést vájtak ki, melyben a nevezett út épen huzódik.

Pécsváradot elérvén, a helység éjszaknyugati végén, már az első házaknál akadunk különféle színű mészkövekre, melyek-

¹⁾ Pécsvárosa környékén-k földtani és vízi viszonyai, pag. 134 és 168.

nek egy részére, úgylátszik, nevezetesen hajdanában jobban mivelt kőbányák is nyitattak.

Mindenki, a ki a Mecsekhegység egyes képleteinek köze-
teivel bár csak futólagosan is ismerkedett meg, azonnal tisztá-
tában van az iránt, hogy e mészkövek, bár a Hosszúhetényről
ide követett liaszi rétegek csapásában és tőszomszédságában
fekszenek, nem a liaszhoz, hanem hegységünk legmagasabb
jurakorbeli lerakódásaihoz tartoznak.

E mészkövek éjszak-éjszakketel felé dülnek a kőbányák-
ban 30—35°-al, s a zengővári vonulatban kifejlődött liaszi
lerakódások tehát fedőjükben szerepelnek.

Világos, hogy itt vetődéssel van dolgunk.

Dr. Peters ¹⁾ e mészköveket s helyezkedésüket igen jól
ismerte, mint ezt többször említett művének 7-ik szelvénye
tisztán tanúsítja. Ő e pécsváradi mészköveknek egy részét
bizonyos, később érintendő ammonitdús lerakódásokkal hozta
viszonyba, ²⁾ melyek a Pécsváradtól jobban éjszakketel felé
fekvő Pusztafalutól valamivel éjszaknyugatra fordulnak elő,
s azt következtetvé, hogy a pécsváradi hegység főzöme (a
Zengő csúcs és éjszaki környéke) nemcsak ama vetődés által
zavartatott meg, melyet az illető helyen a Zengővár aljáról
említ, hanem egy második erős vetődést is szenvedett, mely
épen a fentebb említett, s hogy tehát, mint mondja, a közép-
lias éjszaki részei a rajta települő jura rétegekkel, köszönet
a hatalmas eruptív tömegeknek, melyek még a felső-miocen
korszak előtt tolattak közéjük, jelentékeny magasságban ülvé
maradtak, míg déli és délkeleti folytatásuk a nagy, meden-
czeit alkotó fordultnál többszörös törésekkel a mélységbe
sülyedt. ³⁾

A mi az időpontot illeti, melyben e nevezetesebb
dislokatio kezdetét vette, annyit jegyezhetek meg, hogy az
említett pusztafalui előjövetelnél határozottan győződhettem
meg arról, hogy tithoni mészköveink a sülyedt részben képví-
selvék, s hogy tehát az elvetés ezek lerakása után történt;
másképpen pedig láthatjuk, hogy az elvetett területen szóban

¹⁾ L. c. pag. 270.

²⁾ L. c. pag. 285.

³⁾ Peters l. c. p. 285.

forgó vetődési vonalunkon vagy közel hozzá, mintegy felkeresve a zavargás által megnyitott utat, mind a liaszi, mind pedig tithoni lerakódások közt, habár csak csekélyebb részletekben, törnek ki eruptív kőzetek, melyek Hofmann szerint hegységünk eruptív kőzetei ama 2-ik, quarczmentes, augit- és amphibol-kőzetek alkotta csoportjának tagjai, melyeket nevezett barátom a kezdetleg idézett helyen tárgyal, s melyeknek legnagyobb kitörései az újbányai tömzs területére esnek.

Hofmann ¹⁾ ezen második csoport eruptív kőzeteinek kitörését a krétakorszak kezdetébe helyezi, megjegyezvén, hogy a főeruptiók a középnéokom-korszakban történtek.

Az előadottakból következtethetjük, hogy vetődési vonalunk, melyet szintén könnyebb idézés végett pécsváradai vetődési vonalnak nevezek, kétségtől a tithoni rétegek lerakása után képződött, de minthogy mentét alsó krétakorbéli eruptív kőzeteink szintén felkeresték, feltehetjük, hogy létrejött ezek kitörését megelőzte, s hogy tehát az e vonalunk hosszában beállt sülyedés az alsó kréta korszakára esik.

Az imént tárgyalt pécsváradai vetődési vonal, az utóbbi helységtől kiindulva, délnyugatról éjszakeletfelé tart. Pécsvárad és Várkony közt partként emelkednek ki az e vonaltól éjszakra következő liaszi lerakódások, míg dél felé a pécsváradai és Pusztafalu melletti jurakorbéli lerakódások jelzik menetét.

Ugyane vonal csapását különben még tovább éjszakeletre is láthatjuk elárulva amaz alsó-oolithbéli rétegek által, melyek Ó-Falutól kissé délnyugatra bukkannak ki a dombvidék területén.

Tudjuk továbbá, hogy Pécsváradnál e vetődési vonal ama ránczczzal lép érintkezésbe, mely a Zengővár déli alján nyugati irányban Hosszúhetényig követhető, s már azért nem kételkedhetem, hogy e, hegységünk keleti láncz-szeme vagy tagja déli oldalán mutatkozó, zavargás még tovább nyugatra is folytatódik, minthogy ott az eruptív kőzetek mindinkább szaporábban lépnek fel; de ott egyúttal elértem ama terület

¹⁾ Böckh: Pécsvárosa körny. földt. és vízi viszonyai, pag. 233.
Lásd továbbá Verhandl. der k. k. geol. Reichsanst. 1876. pag. 22.

határát is, melynek viszonyaival személyesen megismerkedhetni alkalmam volt.

Ama dombvidékhez térvén vissza, mely a Mecsekhegység éjszakkeleti szárnya és az ettől délkeletre következő Fazekas boda-morágyi gránitvonulat közt terjed el, a pécsváradi nagy vetődési vonaltól csak valamivel délre, egy második törési vonal árulja el magát, melynek hosszában sorakoznak az Eszternél torkoló úgynevezett »Kalk-Thal«-ban előforduló jurakorbéli lerakodások, s e második törésnek délnyugati folytatását látszik jelölni ama vörös krinoidamész foltocska, mely közvetlenül Pusztafalu helységénél bukkan napfényre.

Igen jól tudom, hogy az előbbeniben felsorolt nagyobb vetődésekkel korántsem merítettem ki e tárgyat, de nem is szándékozom ez alkalommal még behatóbb részletekbe bocsátkozni, mert ez igen elvezetne a szemem előtt lebegő czéltől; itt csak általános vonalokban akartam jelölni ama jelentékenyebb dislokatiói vonalakat, melyek által hegységünk időmíttatott, s melyek, hogy mondjam a keretet képezik, mely hegységünket körülövezi.

Visszamaradt végre még, rövid pillantást vetni a Mecsekhegység földtani alkotására.

E tekintetben annál rövidebben tarthatom magamat, minthogy jelenleg a magy. kir. földtani intézet által kiadottak az összes baranyai hegységekre vonatkozó földtani térképek s bárki által könnyen megszerezhetők, e térképek pedig egy tekintésre sokkal élesebb képet alkalmasak nyújtani, mint én sőt terjedelmes leírás által adhatnék.

Az alaphegység nagyobb terjedelemben csak lánczolatunkon kívül jut napfényre, hol a gránitok Fazekas-Boda Morágy közt terjednek el, nemkülönben csekélyebb hosszúsággal bíró szalagban Zsibrik mellett phyllit közbentelepült mészpálákkal is figyelhető.

A gránit azonkívül, mint láttuk, keskeny szalagként hegységünk tövén, Pécsett is kibukkan, s mint nem érdektelen tényt említhetem, hogy ennek csekélyebb előjövételét, mint végső előörst, Pécstől mintegy 23 kilom. még tovább nyu-

gatra Szt. Erzsébetnél, közel Somogy határához, szintén ismerem. ¹⁾

Magát hegységünket tekintvén, a legidősb lerakódásokat a délnyugati szárnyban találjuk képviselve.

Az ott szereplő felső dyadi homokköveken és palákon kívül részt vesznek eme tag alkotásában még nevezetesen az alsó triaskorszakbeli lerakódások s csekélyebb mérvben a felső triadi wengeni palák és a liasz.

Hegységünk eme délnyugati szárnyának két legnevezetesebb csucsát a Sz.-Jakabhegyet és Mecseket a triadi kőzetek alkotják, az elsőt az általam a tarkahomokkőképlet legmélyebb részébe helyezett, úgynevezett Sz.-Jakabhegyi homokkő, a másodikat pedig a kagylómész.

A dülési viszonyok hegységünk e nyugati tagjában változékonyak.

Elérvén ama hosszú hátat, mely a nyugati tagot a keletivel összeköti, a liasz területén állunk. Itt bukkan ki ama, nemzetgazdászati szempontból oly fontos lerakódás, mely bányavállalataink legjelentékenyebb egyikének, a pécsi szénbányászat mivelési tárgyát képezi.

Fekvőjében a raeti s valószínűleg részben sőt felső triadi telepmentes homokkövek fejlődnek ki vastag övben, melyet túllépven, keskenyebb szalagban, közel már a gerinczhez, a wengeni palákra is akadunk.

A gerincz éjszakkéleti részét, valamint az éjszaki lejtőt fedve találjuk diluvialis és mediterrán rétegek által, de ezen lejtő délnyugati felében elárulja jelenlétét még a kagylómész is három, közel a gerinczhez kibukkanó foltban.

A déli lejtő hosszában, éjszakkéleti csapással és délkeleti düléssel, áthúzódna nevezetesen a liaszi rétegek a szabolcsi szénbányák területére honnan Vasasig jobban keletnek tartanak, az utóbbi ponton egyszersmind napfényre jutván a liasznak a széntartalmu csoportnál magasabb lerakódásai is.

Vasas helységénél fordulatot tesz az egész képlet s míg egyrészt éjszaknyugati irányban követhetjük a vasasi szénbányákon valamivel túl, hol végre a diluvialis és mediterrán le-

¹⁾ Földtani közlöny 1876. p. 315. Verhandlungen der k. k. geol. Reichsanstalt. 1877. pag. 14.

pel által elfedtvén, csak még tovább éjszaknyugatra fekvő ponton, t. i. Komló táján lettek kimutatva, addig éjszakkeletre Hosszúhetényen át Pécsvárad felé ama nyereg fejlődik ki, melyről az előbbeniben tettem említést.

A liasz ezen két ágával elértük hegységünk éjszakkeleti szárnyát, hol az uj-bányai tömzs fejlődik ki, melyet délnyugati oldala alján alsó liaszunk körül fog a felszinen.

Hegységünk emez éjszakkeleti részében képviselve találjuk, mint már Peters mutatá, mind a közép, mind felső liasz lerakódásait, melyekre azután a dogger és malm különböző szintjai települnek; annak kimutatását azonban, hogy itt, mint legfiatalabb mesozoi képződés közép neokombeli rétegek sem hiányzanak, Hofmann fáradozásainak köszönjük.

Eme tömzsnek egyközepű kifejlődésére, mely azonban nevezetesen nyugati részében zavart, már kezdetleg utaltam s tudjuk szintén, hogy az egyszersmind a Mecsek-hegységben kibukkanó másodkorbelti eruptív kőzetek főelterjedési helye is. Felemlítém továbbá azt is, hogy tömzsünk éjszaki oldaláról Hofmann nagyobb törési hasadékokat említ, melyen túl Kárász- és Kis-Mányok közt, keskenyebb övben, hegységünk egyéb részeiből ismert képződéseknek jó részét szintén kimutatta.

Délkelet felé, mint láttuk, a pécsváradit törésre akadunk, melynek hosszában elszakadván a rétegek a hegység alkotásában résztvevőktől többszörös töréssel a mélységbe süllyedtek; s e tájon a harmadkori és diluvialis lepelbe mélyen bevágódott árkok többjeiben szintén akadunk másodkorbelti lerakódásokra, melyeket, legalább nagyobb részt, és sokkal jelentékenyebb mérvben már hegységünk éjszakkeleti részéből ismerünk.

A fiatalabb harmadkori és diluvialis lerakódások végre, melyek a dombvidék területen ama takarót képezik, mely alól az idősb lerakódások csak itt-ott jutnak napfényre, köpenyként veszik körül hegységünket s csakis ott jutnak fel hegységünk gerinczére, hol ama hát fejlődött ki, mely két hegytunkat köti össze egymással.

Ezen a Mecsek-hegység általánosságban való megismeretetésére czélzó előadásomból kiderül, hogy midőn szándékom ennek jurakorbelti lerakódásainak ismeretéhez adatokkal szol-

gálni, lépéseinket éjszakkéleti szárnya felé, nemkülönben az ettől elvetett szomszédos területre kell irányoznunk, a mondtak után pedig haladéktalanul fordulhatok kitüzött czélom felé.

A Mecsekhegység már rég fölkelte a természetvizsgálók figyelmét s mint ennek eredménye több, elszórt, többnyire azonban csak rövidebb közlemény került az irodalomba.

Beudant Magyarországon tett utazásai alkalmával e hegységünket szintén meglátogatta, de mint utazásaira vonatkozó művéből látható, ezt csak futólagosan érintette.

Az első, hegységünket behatóbban megismertető munka az, melyre az előbbeniben már többször hivatkoztam, s melyet Peters »*Über den Lias von Fünfkirchen*« czim alatt tett közhirrre a bécsi császári tud. akadémia math. és természettudományi osztálya 46. kötet. I-ső részében.

A mélyen tisztelt tudós eme művében, mint már czime mutatja, a liaszkorbeli képződések megismertetésére fektette a főszólyt, de emellett közöl az ezeknek fekvő és fedőjét képező lerakódásokra nézve is oly jeles figyeleteket, hogy e mű az, mely a Mecsek-hegység földtani viszonyaira vonatkozó ismereteinket illetőleg az alapot képezi.

Peters, midőn nem lévén szándéka idézett művében a bennünket itt érdeklő jurakorbeli lerakódásokkal bővebben foglalkozni, ezeket természetesen csak rövidebben érinti, nevezetesen a barna jura lerakódásait, de művének 242. lapján már említi a közép- és felső-juraképletet s a 270-ik lapon közölt, Pécsvárad környékére vonatkozó szelvényben kijelölt úgynevezett *foltos márga* csoport legfelső részét általánosságban szintén a barna jurához számítja, ez alkalommal magasabb jurakorbeli lerakódásokat is kimutatván.

Peters művét tovább lapozgatván, a 277-ik lapon azt láthatjuk, hogy ő a foltos márga csoportban legfent, Szobák közelében és közel Ó-Bányához, ammonit nyomokat figyelt, melyek, mint mondja, *Ammonites torulosus* Schübl.-re utalnak s velük belemnites töredékeket, melyek *Belemnites subclavatus* Voltz-hoz látszanak tartozni, megjelölván, hogy tehát ez egyforma rétegcsopórt, ha későbbi vizsgálatok eme figyeleteket megerősítik, a bajocien legalsó osztályába érne fel.

Én, kinek alkalma volt legalább Ó-Bánya környékének földtani viszonyaival megismerkedhetni, nem jutottam ugyan ama helyzetbe, hogy a fent érintett két kövületet saját leleteim közül felsorolhatnám, de sikerült közvetlenül Ó-Bányánál a »Stampfgraben« torkolata keleti oldalában, közvetlenül a felső-liaszi lerakódások felett mutatkozó szürke, olykor söt mészdúsabb márgákban többek közt *Harpoceras opalinum* Rein. sp. akadni, az általellenben mutatkozó oldalon képviselt, petrographiailag hasonló fedőbb rétegekben, valamint egy második, jobban a helység nyugati vége felé fekvő ponton pedig egyebeken kívül *Harpoceras Murchisonae* Sow. sp. fordult elő számosabb példányban.

Eme leletek folytán a legcsekélyebb kétely sem marad, hogy Ó-Bánya körül, mint Peters feltenni hajlandó vala, az alsó oolith legalsó része tényleg képviselve van, s mellékesen megjegyezhetem, hogy itt a barna jura egyéb, magasabb lerakódásai sem hiányzanak.

Peters vizsgálatai után a Mecsek-hegység jurakorbeli lerakódásaira vonatkozó ismereteink fejlődésében mintegy 10 évi szünet állt be, minthogy a helyszínén tett újabb figyeleteken alapuló közlemények tudtommal nem jelentek meg s így csak 1873-ban, midőn a m. kir. földtani intézet működését e hegységre is kiterjeszté, kerültek újabb adatok tudomásunkra.

A nevezett hegység tanulmányozása és részletes földtani térképezése kollegám Hofmann és személyemre bízott, mi mellett ő az éjszaki szárnyal s ennek nyugat, valamint éjszaki környékével, én pedig a délnyugatival s az ekkörül ki-fejlődő dombvidékkel foglalkoztam, működési területeink pedig az éjszakkeleti szárnyban Hosszúhetény és Ó-Bányán csatlakoztak egymáshoz.

Hofmannak ez alkalommal sikerült a bennünket itt közelebbről érdeklő, nevezetesen az új-bányai tömzs területén szereplő, közép- és felsőjurabeli lerakódásokra nézve is felette érdekes tényeket kipuhatolni, melyek folytán a legkisebb kétely sem maradhatott, hogy hegységünkben mind az alsó, mind pedig a középső és felső dogger képviselve van, mint ő ennek idézett rövidebb közleményeinek egyikében kifejezést adott.¹⁾

¹⁾ Verhandlungen d. k. k. geolog. Reichsanstalt 1876. pag. 22.

1874-ben végre, midőn a megelőző évben Pécs környékén megkezdett felvételekkel hegységünk éjszakkeleti szárnya keleti részére s az ott kifejlődött dombvidékre nyomultam előre, sikerült nekem is új, hegységünk jurakorbeli lerakódásaira vonatkozó ismereteinket bővíteni képes adatokat kipuhatolni, melyek egy részének megismertetéséhez ezennel sietek.

Pillantsunk mindenek előtt Pusztafalu tájára.

Pusztafalu.

Pusztafalutól 1200 met. éjszaknyugatnak, ott, hol a pécsvárad-nádasdi országról Varasdra vezető ut a völgyön átkel, mészkemenczét látunk, mely Várkony községének tulajdona.

E mészkemencze mellett mészkövek bukkannak ki a völgy mindkét oldalán, melyekre hajdanában kőbányák nyitattak, ott létemkor azonban a mészégetés beszüntetve lévén, sajnálatomra az utóbbiak sem műveltettek.

A keleti lejtő kőbányája csak kicsiny, a nyugatiban fekvő azonban meglehetősen nagy. Csakis ez utóbbi lehet az, melyről Peters idézett művének 281. lapján említést tesz, felsorolván több, e kőbányában gyűjtött kövületet, s melyek alapján Zittel¹⁾ később oda nyilatkozott, hogy az e kövületeket tartalmazta mészkövek gyanithatólag az Ammonites tenuilobatus szintjét képviselik.

Gyanitanom kell, hogy Peters tanár ur kövületei a kőbánya mélyebb részeiben gyűjtettek, mert én ugyanezen kőbánya mintegy középső részében a *Terebratula diphy* F. C. sőt több példányban szedtem ki, ott tehát már tithoni lerakódással volna dolgunk, a mi azonban ezen kőbánya, valamint az általellenben fekvő kisebb bányába átcsapó mészkövek legmélyebb részéből került nem épen fényes megtartási állapotban kezembe, Zittel tanár ur nézetét csakis támogatni alkalmas.

A nyugati lejtőben a kőbánya által feltárt rétegek közvetlen fekvőjét nem figyelhettem, minthogy ott lősz és a lejtőt fedő sűrű bokor mindent eltakar, a keletiben azonban, bár szintén sűrű bokor által fedve s a természet által fölötte roszszul feltárva, még sárgás, gumós mész árulja el jelenlétét a

¹⁾ Palaeontologische Mittheilungen II. Bd. I. Abth. pag. 31.

kis bánya által feltárt rétegek közvetlen fekvőjében; ezen mészkő alatt pedig csakhamar bukkan ki kis vizmosásban vörös színe által feltűnő márga, de csak parányi feltárásban.

Ezen vörös márgában, melylyel kedvezőbb feltárási viszonyok mellett megismerkedni a következőkben alkalmunk lesz, mindenek előtt számos héjtöredéket figyeltem, mely posidonomyától látszik eredni.

Gyűjteni itt mesterséges feltárás nélkül nem lehet, mert az egész feltárt rész alig egypár négyszögláb. Birtokomba került innen továbbá *Phylloceras mediterraneum* Neum., valamint egy *Stephanoceras sp. indet.* töredéke.

Az ezen vörös márga fedőjében kibukkanó sárgás mészkő helytálló részéből nem üthettem ki semmit, de ugyanis itt kimállva három cephalopoda kőmagvát találtam. Ezeknek egyikeben hiányosabb megtartása daczára *Aspidoceras perarmatum* Sow. sp. vélem felismerhetni, a második kopott phylloceras, a *Phylloceras tatricum* Pusch alaksorozatából, mely általános alakja, nevezetesen pedig első oldalnyergének minőségével *Phylloc. euphyllum* Neum.-re emlékeztet, a harmadik végre teljesen biztos meghatározást enged, ez *Stephanoceras macrocephalum* Schl. sp. E kőmagvak közetének színe teljesen azonos az itt kibukkanó mészével s csakis az utolsó felsorolt kövületnél tüntet fel a sárga mész vörös foltot is.

Előfordulási helyük, petrographiai kinézésük folytán, tehát egy perczig sem kételkedhetem, hogy e kövületek tényleg ama mészképezte lerakodásból származnak, mely völgyünk keleti lejtőjében az említett vörös márga közvetlen fedőjében foglalt helyet, egyuttal a kis kőbánya által érintett, már magasabb szintájba tartozó mészrétegek közvetlen fekvőjét képezvén.

Az itt utóbb felsorolt három kövület szerint azt kell következtetnem, hogy a várkonyi mészkemenczéhez tartozó kisebb kőbánya fekvőjében képviselve van az alsó kallovien, de az oxford-csoport mélyebb része is.

Bővebb fölvilágosítás itt a jelenlegi feltárási viszonyok mellett nem kapható.

Még tovább a fekvő felé tekintvén, a vörös márgákon túl szürke, olykor sárgás foltokat feltüntető mészkövet, mint ilyen a Mecsek-hegység közép doggerjéből ismeretes, heverő

darabokban figyeltem ugyan, de egyéb nem látható, míg végre magasabb liaszi rétegekre akadunk, melyek azonban jelenleg tárgyaláson kívül maradnak.

Völgyünk nyugati lejtőjéhez térvén vissza, emlékeztetek arra, hogy a nagy kőbánya által feltárt lerakódások közvetlen fekvője itt nem látható s így igen öröndetes, hogy e tekintetben legalább némileg felvilágosítást szolgáltatott a keleti lejtő.

Mintegy 70—80 met. a nagy kőbánya fekvője felé kis árokra akadunk s az így nyert feltárás a Mecsek-hegység kőzépső barna jurájának egy igen érdekes szintjét ismerteti meg velünk.

Ezen árkocska torkolatától már 10—15 lépésnyire patlak lefelé láthatunk szürke vagy sárgás, homokos-csillámos, vékonyrétegzésű márgapalákat, melyek több centimetryi, de sőt több decimetryi vastag, szilárdabb márgás mészkőrétegekkel váltakoznak.

Ez utóbbiak sárgásszürke vagy szürke színnel birnak s az alapanyagban sötétebb szürke foltokat tüntetnek fel.

Ezen kagylóstörésű mészkövek teljesen hasonlítanak azokhoz, melyekben a Mecsek-hegység egyéb pontjain *Stephanoceras Humphriesianum* Sow. sp. találtatott, itt azonban csak egy *stephanoceras* rossz darabját figyelhettem e mészkövekben, valamint a palák is mutattak, de csak igen ritkán és épen oly rossz megtartású cephalopoda nyomokat.

A rétegek éjszaknyugat felé (21 h.) dülnek, 40°-al. Jobban a fekvő felé, mint a keleti lejtőben úgy itt is, a liaszi lerakódások bukkannak ki.

Az imént tárgyalt, nézetem szerint közép doggerbeli rétegek említett árkauskánkig követhetők.

Midőn ez utóbbiba mászunk fel, meggyőződünk arról, hogy ez is az előbbienekhez petrographiailag hasonló rétegeket tár fel; itt is tehát szürke vagy sárgás, rozsdássárga foltokat mutató homokos-csillámos, vékonyrétegzésű márgapalákat látunk váltakozni majd vastagabb, majd vékonyabb, kívül többnyire rozsdasárga, belül szürke vagy sárgászürke, szilárd mészpadokkal. A hol ily mészpad réteglapjával jelentkezik, ott ez mint polyedrikus darabokból összerakottnak tünik. Ezen rétegek is éjszaknyugat felé dülnek, mintegy 45°-al.

Az árok által közel 4·5 met. szélességben táratnak fel a rétegek s az alsó félben szereplő, nevezetesen márgás minőségűek csaknem mindegyikében figyeltem kővületeket, nagyobb számmal azonban a feltárás alsó harmadában, valamint felében kibukkanó, mintegy 45 cm. illetőleg 1 meter vastag márgapalából kerültek ki.

Jelenleg e feltárásból a következő fajokat ismerem :

Belemnites Würtembergicus Opp.

» sp. indet.

Nautilus sp. indet.

Lytoceras polyhelictum n. sp.

Phylloceras Zignoanum d'Orb. sp.

» sp. indet. aff. connectens Zitt.

» cfr. viator d'Orb. sp.

Stephanoceras Humphriesianum d'Orb. sp.

Cosmoceras subfurcatum Ziet. sp.

» Garantianum d'Orb. sp.

» cfr. baculatum Quenst. sp.

Ancylloceras baculatum Quenst. sp.

Perisphinctes cfr. Martiusi d'Orb. sp.

» Pusztafaluensis n. sp.

Aptychus.

Rhynchonella sp. indet.

Ostrea rhysa n. sp.

Nucula sp. indet.

Az ezen feltárásban jelentkező rétegösszlet alosztályozására szükség nem forog fenn, mert legalább a szaporábban fellépő cephalopodákat a jobban kizsákmányolt lerakódások mind alantabb mind fentebb fekvőjében figyeltem.

A kővületek rendesen csak összelapított kőmagvakban találhatók.

Az előbbeniekben felsorolt kővületek folytán legcsekélyebb kétely sem lehet, hogy itt alsó oolithbeli lerakódással van dolgunk, s első rendben a középső barna jura zárrétegeire kell irányozni szemeinket.

Eltekintve azon fajoktól, melyek, mint eddig máshonnan ismeretlenek vagy kevésbé biztosak, tájékozásul nem szolgálhatnak a többire nézve azt látjuk, hogy itt oly faunával van

dolgunk, melynek tagjai a közép-európai juraterületen, hol részleteseb osztályozás keresztülvihető vala, Oppel beosztása szerint a *Stephanoceras Humphriesianum* és *Cosmoceras Parkinsoni* szintájára osztódnak el, ezeknek egyikéhez vagy másikához tartván magukat, vagy pedig felszállván az egyikből a másikba.

Mindenek előtt *Belemnites Württembergicus* Opp., *Cosmoceras subfurcatum* Ziet. sp., *Cosmoc. Garantianum d'Orb. sp.* nevezhetem kövületeim közül mint olyanokat, melyeket a jeles jurageolog mint jellemzőket sorol fel a *Cosmoceras Parkinsoni* szintáját képező rétegek különösen legalsóbbjaira nézve. Oppel ¹⁾ egyszersmind arra is utalt, hogy későbbi vizsgálatok igen valószínűleg ezen mélyebb rétegeknek elkülönítésére, s mint külön szintájnak való tekintésére vezetnének.

Csak annyit akarok itt megjegyezni, hogy *Cosmoceras Parkinsoni* Sow. sp. Pusztafalun a szintájban, melyből fentebbi kövületeim származnak, még nem figyeltem.

Az utóbb említett cephalopodákon kívül találkozunk olyanokkal is, melyek lerakódásunkat még a megelőző, t. i. a *Stephanoceras Humphriesianum* szintájával hozzák kapcsolatba, mint első rendben *Stephanoc. Humphriesianum d'Orb. sp.*, *Cosmoceras cfr. baculatum* Quent. sp.

A *Cosmoc. Garantianum* dús fellépte, nemkülönben a *Cosmoc. subfurcatum*, *Perisphinctes cfr. Martiusi* és *Belemnites Württembergicus* jelenléte mindenekelőtt a mellett küzd, hogy tárgyalásban levő rétegeinkben a *Cosmoc. Parkinsoni* szintájának (mint ezt Oppel értette) legalsó része képviselve van, másrészt azonban tagadhatatlan, hogy a *Stephanoc. Humphriesianum d'Orb. sp.* nem épen ritka jelenléte, valamint az eddigelé igaz csak egy töredékben mutatkozott *Cosm. cfr. baculatum* Quent. sp., nem is említvén a phylloceráták rendesen nagyobb függélyes elterjedése folytán a szintén számos darabban talált *Phylloc. Zignoanum d'Orb. sp.-t*, ²⁾ igen alkalmas ben-

¹⁾ Jura pag. 579.

²⁾ Dr. Neumayr eme fajt Broc környékéről a *Steph. Humphriesianum* szintájából említi. Verhandl. d. k. k. geol. Reichsanstalt 1871. pag. 353.

nünk azon nézetet ébreszteni, hogy a szóban forgó képződés, az említett szintáj alsó határán túlnyulván, lerakódásokat is foglal magában, melyeknek egyenértékei más területeken a *Steph. Humphriesianum* szintája zárrétegeinek tekintetnek.

A fentebbi fauna folytán nem kételkedhetünk, hogy az ezt tartalmazta rétegekkel Quenstedt beosztása szerint a barna jura δ osztályának zárrétegeiben állunk, körülbelül ama szintájban, melyet ugynevezett *bifurcata rétegei* jelölnek, bár a fentebbiekből láthatjuk, hogy nem alaptalan azon gyanítás, miszerint rétegeink talán valamivel mélyebb lerakódásokra is visszanyúlnak

Egy kitűnő tájékozási szintájjal van dolgunk, melynek vízszintes elterjedése nagy, mert összehasonlítván a fentebb összeállított kövületjegyzéket azzal, melyet Garnier¹⁾ úr a francia földtani társulatnak 1872-ben Digne-n, Basses-Alpes megyében tartott rendkívüli gyűlésén az ottani, mint *Couches à Ammonites Niortensis* vagy *subfurcatus* összefoglalt lerakódásokból közöl, látható, hogy szóban forgó baranyai lerakódásunk a nevezett, Franciaország délkeleti részében kimutatott rétegekkel párhuzamosítható, melyeket Garnier úr is a barna jura δ osztályának felső része, Quenstedt *bifurcata* és *coronata* rétegei képviselőjének tekint; s midőn Garnier úr ez alkalommal a Franciaország északnyugati részében, Calvados megyében fekvő Bayeux-nél fellépő lerakódásokra is tekint, az említett *Ammonites Niortensis* vagy *subfurcatus* tartalmu rétegeknek ottani képviselőjét a Normandia *oolithe ferrugineuse*-jének ama harmadik rétegében látja, melyben Deslongchamps²⁾ szerint a vasoolith mindinkább ritkul s az *Ammonites Niortensis* és *Parkinsoni* gyakortasága által van kiűtötve.³⁾

Ancylloceras baculatum Quen. sp., melyet Quenstedt a

¹⁾ Bulletin de la société géol. de France. 2. Sér. Tome XXIX. pag. 647—649. ect.

²⁾ Études sur les étages jurassiques inférieurs de la Normandie p. 106.

³⁾ Garnier ur az *Ammonit. Niortensis* vagy *subfurcatus* rétegeiből egy *Ammonites aff. Garantianus* (*baculatus*? Quenst.) is sorol fel, melyre vonatkozólag a 642-ik lapon alant megjegyzi, hogy ezen alak nemcsak a Basses-Alpes tulajdona, hanem Privas- és Bayeux-nél is előfordul, felem-

barna jura δ osztályának zárrétegeiből ismertetett meg, mint láttuk, nálunk sem hiányzik s mondhatom, sőt számos példányban gyűjthető, úgy hogy a szintájt, melyben nálunk jelenkezik, e sajátságos alak után lehetne elnevezni, ha nem tartanánk czélszerűbbnek ezt, minthogy már egyebütt megtörtént, a különben Baranyában is mutatkozó *Cosmoc. subfurcatum* után jelölni.

Ugy látszik, e szintáj az, melyet Griesbach ¹⁾ az éjszakeleti Alpeseekben közel Bécshez, Szt.-Veitnél figyelt, belőle *Cosm. baculatum* Quenst. sp. és *Ancyl. baculatum* Quenst. sp. sorolván fel, tehát két alakot, mely, mint tudjuk, nálunk sem hiányzik.

Szilárdabb márgás mészkövekben *Stephanoc. Humphriesianum* Sow. sp. és ennek rokonságához tartozó alakok, olykor sőt óriási példányokban, hegységünkben sem hiányzanak, de ezekkel alakokat, mint *Ancyl. baculatum*, *Cosmoc. Garantianum*, *Cosmoc. subfurcatum* stb. eddigelé nem figyeltünk, s így már palaeontologiai okoknál fogva következtethetjük, hogy az előbbienek hegységünkben valamivel mélyebb szintájban jelenkeznek, mint a melyet *Cosmoc. subfurcatum* tart. rétegeink jelölnek.

Foglaljuk össze az eddig figyeltet s a mondottak folytán tehát azt látjuk, hogy a várkonyi mészkemencze mellett fekvő kőbányákban feltárt mészkövek fekvője felé, a keleti lejtőben legelőször is a mélyebb oxford, valamint az alsó kallovien árulja el jelenlétét *Aspidoceras perarmatum* Sow. sp. és *Stephanoceras macrocephalum* Schl. sp. fellépte által; ezek fek-

lítőn, hogy ez valószínűleg az ammonit, melyet Quenstedt mint *Ammonites baculatus* ismertetett meg igen röviden. Mint láttuk, az utóbbihoz felette hasonló alak, de csak töredékben, nálunk is mutatkozik a szóban forgó szintájban.

Az alak, melyet mint *Phyllocer. cfr. viator* soroltam fel, jobb anyag mellett valószínűleg egyenesen d'Orbigny fájával léssen azonosítható.

Ammonites Circe Héb. Neumayr megjegyzései szerint nem volna egyéb, mint a *Phylloceras Zignoanum* d'Orb. sp. fiatalkori állapota. (*Phylloceras* pag. 339—340.)

Ammon. Niortensis d'Orb.-t pedig Oppel Jurájában, pag. 381, az *Ammon. subfurcatus* Zict.-el azonosítja.

¹⁾ Jahrbuch d. k. k. geol. Reichsanstalt XVIII. Bd. pag. 127.

vőjében pedig vörös márgák bukkannak ki *Phylloc. mediterraneum* Neum., *Stephanoceras* sp. *indet.*, valamint posidonomya-féle töredékeket tartalmazván.

További, bennünket itt közelebbről érdeklő figyeletekre a keleti lejtő itt nem alkalmas, a nyugatiban azonban a *Cosmoceras subfurcatum* tartalmú rétegek jelentkeznek.

Ezen szelvényünk a természet nyújtotta feltárások elégtelen volta folytán hézagos, nevezetesen ama részében, melyben a vörös márga szerepel, s melyre nézve csak annyit látnunk, hogy a bajocien felső része és az alsó kallovien közt foglalván helyet, első rendben bathoni lerakódásra utal.

E völgyet elhagyván, szelvényünk kiegészíthetése végett a Mecsekhegység más pontjaira kell tekintenünk, s így egyesesen az új-bányai tömzs keleti része, Ó-Bánya felé tartok.

Ó-Bánya.

Ha Ó-Bányáról kindulva, ama völgyet követjük, mely Új-Bánya körül a hegytömzsben kezdődván, éjszakkéleti irányban az előbbi helység felé tart, akkor jó darabig szürke vagy kékesszürke, homokos-fehércsillámu, vékonyrétegzésű márgákban járunk, melyek hasonló színű vastagabb, szilárdabb, mészdúsabb fekvetekkel váltakoznak. Mind a ketten gyakran mutatnak külsejükön rozsdasárga foltokat.

Az ugynevezett *foltos márgákkal* van dolgunk, melyeket már Peters ¹⁾ említ a szomszédos Rekka árok éjszaki lejtőjéből, hová rétegeink Ó-Bányáról áthuzódnak, belőlük az *Amm. radians* d'Orb. idézván, mely utóbbit Ó-Bányán, a már említett »Stampf-Graben« torkolatánál, szintén könnyen mutathatjuk ki a *Harpoc. opalinum* Rein. sp. tartalmu rétegek fekvőjében.

E foltos márga-csoport rétegei Ó-Bányától még mintegy 11½ kilom. követhetők völgy felfelé, dülési irányukat több ízben megváltoztatván, minthogy figyeltem 10°5' és 22° is, általában azonban 14—18° közt tartja magát.

A rétegek laposan dülnek, mert bár 30° is találtam, általában 10—20° közt forog a dülési szög; e lapos település-

¹⁾ L. c. pag. 270. fig. 7. és pag. 276.

ből pedig könnyen kimagyarázható rétegeink nagy kiterjedése az ó-bányai völgyben.

Ugyanis a foltos-márga csoport területén, Ó-Bánya fölött fekvő első, ugynevezett Natterer malmon túl következő kettős malom táján láthatjuk, hogy az itt a vékonyabb palákkal váltakozó 65 cm., de sőt közel méternyi vastagságra is vergődő márgás mészapadok, elmosódott sötétebb foltokat és csíkokat mutatnak, mint ezeket a Pusztafalutól éjszaknyugatra, a várkonyi mészkemencze mellett fekvő *Cosmoc. subfurcatum* tartalmu márgákkal, s közvetlenül fekvőjükben felépő szilárdabb mészkövekben figyeltük.

Közvetlenül a kettős malom előtt fukoida-féle rajzok is mutatkoznak a palákban.

Ezen utóbbi malmot is elhagyván, s a patak medrét követvén, csakhamar láthatjuk, miként csökken mindinkább a márgákkal váltakozó foltos mészfejek vastagsága, s lépnek túlsúlyra a márgák, míg végre ott, hol az Újbányára felvezető út először kel át a patakon, rétegeink megszűnnek, s fedőjükben más petrographiai kinézéssel bíró lerakódások szerepelnek, melyekkel megismerkedni azonnal lesz alkalmunk.

Még valamivel eme eltérő kinéző lerakódások beállta előtt, tehát foltos-márga csoportunk mondható zárrétegeiben, egy helyt kövületeket is találtam, de igen kevedzőtlen viszonyok közt, minthogy a patak vize igen akadályozá a gyűjtést, másrészt pedig a kövületek csak összelapított kőmagvak.

Előfordultak itt mindenekelőtt kétségkívül a parkinsoniakhoz tartozó cephalopoda példányok, melyek azonban kedvezőtlen megtartásuk folytán biztosan meg nem határozhatók.

Számos, alacsony tekervényei, nyílt köldöke folytán az egyik alak leginkább még a *Cosmoceras Parkinsoni depressus* Quenst. sp.-re (Cephal. Tab. 11. fig. 5.) emlékeztet, melyet Oppel *Cosmoc. Parkinsoni* Sow. sp.-el állított össze.

Mutatkozott itt továbbá *Phylloceras Zignoanum d'Orb. sp.* s egy *glyphea* töredéke.

Már az említett phyllocerátának fellépte, melynek első oldalnyerge kétleveles voltáról példányaim egyikénél meggyőződtem, mutatja, hogy a fekhelyét képező rétegekkel az alsóoolith felső határát túl nem léptük. Ha most megjegyzem,

hogy tárgyalt foltos-márga csoportunkban az említett *Natterer* malom-tól csak csekélységgel Ó-Bánya felé egy *Stephanoc. cfr. Sauzei d'Orb. sp.* ismerek, hogy tovább a fedő felé, a kettős malom táján, *posidonomyák* és *Phylloc. Zignoanum d'Orb. sp.* társaságában *humphriesianusok* jelentkeznek, fent említett lelhelyünkkel pedig még jóval sőt ezek fedőjében vagyunk, nézetem szerint bátran következtethetjük, hogy ez utóbbival rétegekben állunk, melyek Oppel beosztása szerint a *Cosmoc. Parkinsoni* szintájába tartoznak.

A következőben látni fogjuk, hogy hegységünk eme részében előfordul azonban még egy második lerakódás, mely a klaus-rétegeinkkel párhuzamosítandó lerakódások közvetlen fekvőjében való helyezkedése s faunájának palaeontologiai jelleme folytán szintén a *Cosmoc. Parkinsoni* szintájába osztható be, minthogy pedig ezen utóbbi lerakódás a fentebbi *cosmocerátákat* tartalmazta rétegek fedőjében települ, az utóbbiak a parkinsoni rétegeknek mélyebb tagját képezik.

Ha most visszatekintünk Pusztafalu környékére, hol *Phylloc. Zignoanum d'Orb. sp.* szintén fellép, azt látjuk, hogy a többi ez utóbbit ott kísérő fajt itt Ó-Bányánál foltos-márgacsoportunk fedő részében ugyan nem találhattam, de daczára ennek, láthatjuk a mondottak folytán azt, hogy az itt Ó-Bányánál a *Phylloc. Zignoanum*ot *cosmoceráták* társaságában tartalmazta márgákkal földtani értelemben bizonyára közel állunk ama szintájhoz, melyet a Pusztafalunál jelentkező *Cosmoc. subfurcatum* rétegei jelölnek.

Ezen eredményhez jutván, tekintsük most a fedőben következő lerakódásokat.

A foltos-márga csoportot túllépvén, mindenekelőtt világoszöldes-fehér vagy szürke, vörös foltokat mutató vagy sőt teljesen vörös, vékonypalás-márgák következnek, melyek vasas, mészdúsabb márgagumókat tartalmaznak, nemkülönben több centiméter vastag fekvetekben márgás meszet is figyeltem közbetelepülve.

E gumós márgacsoport beálltával, a kettős malomtól idevezető út áttér a völgy éjszaki oldalából a délire, csekély távolságban azonban a patakon újra átkelvén, visszatér az éjszakiba.

Ugyanis ez utóbbi ponton szépen láthatjuk, miként húzzák át itt szalagként a többnyire világoszöldes-szürke, mészdúsabb gumós márgafekvetek a vékonyrétegzésű, vörös márga rétegeket. Mind a palák, mind pedig a gumós szalagok egyenkint, többnyire csak kevés centiméternyi vastagok.

Látható itt egyszersmind, hogy a szóban forgó csoportot zavargás is érte, minthogy rétegeiben ráncz mutatkozik; mert míg a déli lejtőben 65° -al dél-délnyugati ($13^{\circ}5'$) dűlést figyeltem, addig átaellenben ez éjszaknyugati ($21^{\circ}5'$).

Innen még tovább patak felfelé nyomozván e csoportot láthatjuk, hogy gumós minősége visszalép, rétegei mindinkább mészdúsabbak és sárgás vagy zöldessárga színt öltenek fel, mi mellett a márgákkal váltakozó mészpadok sőt 30—35 centiméternyi vastagságra is vergődnek.

Elértük az úgynevezett vadászmalmot, s ennek tőszomszédságában a patak mindkét oldalán bukkan ki a sárgás mész 15—20 centim. vastag rétegekkel, dél-délnyugati dűléssel, 25° — 30° alatt, s a mésznek közbetelepült márgafekvetek itt már igen háttérbe szorulnak, csaknem véglegesen kimeradnak.

Már itt a vadászmalomnál figyelhetünk, így a meredek déli lejtőbe feltekintvén mintegy 30 méternyi magasságban, vörös mészkövet s a patak mellett menvén tovább, csak csekélységgel a malmon túl, teléveny okozta rövid félbeszakadás után, szintén ráakadunk a vörösszinű, vörös szarukőtartalmú, vékonytáblás mészkőre, melynek felülete gumós természetű. Aptychákon kívül benne nem láthattam semmit.

Meg kell jegyeznem, hogy ezen vörös mészkő fekvője felé gumós minőségét elveszíti, a rétegek pedig itt 20° -al $16'$ dűlnek.

Ezen mészkő Új-Bánya felé egy ideig folytatódik, míg végre az első, a vadászmalmon túl álló magányos ház közelében fehér, világos szarukövet ritkábban tartalmazó mészkővekre akadunk, melyek ott 25° -al $21'$ felé dűlnek.

Nem tartózkodom ezen vörös és fehér szaruköves mészköveknél, melyek, ha nem talán összességükben, legalább túlnyomó részükkel tartoznak a tithonba, hová már Hofmann sorolta, minthogy hegységünk egyéb részeiben a *Terebratula*

diphyia F. C. figyelte bennük, hanem azon csoport rétegeit tekintem közelebbről, mely a vörös, szaruköves mészkövek és a fekvőből megismertetett foltos-márga csoport közt foglal helyet.

Hofmann ¹⁾ az első, ki ezen csoportnak hegységünkben való fellépéséről említést tesz, s a belőle gyűjtött kövületek, valamint rétegrendszerünkben való helyezkedése folytán, a felső dogger jelenlétére következtetett.

Mintegy évvel utána, nekem is volt alkalmam ezen csoportnak a vadászmalom előtt fellépő részével a helyszínén megismerkedni, s rétegeit kizsákmányolni, mi mellett nevezetesen Legeza Viktor úr, akkoriban tanárjelölt, sziveskedett a kövületek begyűjtésénél támogatni.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznem, hogy itt posidonomyadús rétegekkel van dolgunk, minthogy ezeknek összelapított, részben még héjazott fedelei vagy héjrészecskéi helyenkint sőt elárasztják a rétegeket, s az alatt fekvőktől a legfedőbbekig felkövethetők.

A posidonomyák egy és ugyanazon fajhoz látszanak tartozni, t. i. *Posidonomya alpina* Gras-hoz. Ezek társaságában azonban egyéb kövületek is mutatkoznak, bár nem egyaránt elosztva az egész csoportban, hanem inkább csoportunk csak alsó részében gyűjthetők, a fedőbb részekben posidonomyákon kívül sőt alig akadhatunk más valamire, mely utóbbi körülmény szóban forgó csoportunk fedő részeinek szabatos korbelt meghatározását igen akadályozza; annál kedvezőbb körülmény forog fenn alsó részét illetőleg, hol kevésbbé petrographiailag, mint palaeontologiailag két szintáj van jelölve.

Közel azon ponthoz, hol, mint mondtam, az út a déli lejtőtől visszatér az éjszakiba, völgyünk éjszaki lejtője alján, közvetlenül a patak mellett, kövületekre akadtam s többszörös gyűjtések a következő fajokat juttatták napfényre:

Belemnites canaliculatus Schl.

» Baranyaensis n. sp.

» Gillieron Mayer.

¹⁾ Verhandlungen d. k. k. geol. Reichsanstalt 1876, pag. 22.

Lytoceras tripartitum Rasp. sp.

» *cfr. Eudesianum* d' Orb. sp.

» *dasyptychum* n. sp.

Phylloceras cfr. Kudernatschi Hau. sp.

» sp. indet. af. *subobtusum* Kud. sp.

Stephanoceros cfr. linguiferum d' Orb. sp.

Cosmoceras Parkinsoni Sow. sp.

» *dubium* Quenst. sp.

» *Stürzenbaumi* n. sp.

Aptychus.

Inoceramus petalotus n. sp.

Posidonomya alpina Gras.

Felette ritkán s többnyire meg nem határozható állapotban figyeltem perisphinctes, phylloceras és lingulához tartozó példányokat; kis cephalopoda-csőrök, foraminiferák, ostrakodák egy példányban krinoidatöredék és spongita is jelentkezett.

Végre nem vagyok tisztában az iránt, vajjon egy új *cosmoceras*, melyet *Cosmoceras Új-Bányaense* nevezek el, eme szintájból származik-e vagy pedig a közvetlenül felette következőből.

A legelterjedtebb alak e szintájban a *Cosmoceras dubium* Quenst. sp. mellette különben *Cosm. Parkinsoni* Sow. sp. sem ritka, úgy, hogy a rétegeket, melyek a fentebbi faunát tartalmazták, utánuk lehet elnevezni, s szintúgy mint a pusztafalui *Cosmoc. subfurcatum* tartalmú rétegek, úgy ezek is a *cosmoceras* nem alakjainak szaporább fellépte által vannak kitüntetve.

Más képet nyerünk, ha az itt tárgyalt lelhelytől bár csak néhány lépésnyire, de az átalellenben fekvő lejtőben képviselt rétegeket figyeljük.

Közvetlenül ott, hol az út másodszor kel át a patakon, ennek tőszomszédságában, inkább vörösösek gumós márgáink.

A rétegek itt dél-délnyugat felé dülnek, míg átalellenben, mint figyelmeztettem, éjszaknyugati düléssel találjuk *Cosmoceras dubium* tartalmú rétegeinket fedőjükkal együtt, ez utóbbi ponton egyszersmind látván, hogy a vörös színezés jobban a fedő felé fejlődik ki.

Midőn tehát a déli lejtő érintett pontján zsákmányoljuk ki a rétegeket, valamivel magasabb szintájban gyűjtünk, mint előbb az éjszakiban, mint ez a faunából is látható lesz.

A déli lejtő megjelölt pontjáról a következő fajokat birom:

Belemnites apiciconus Blainv.

» *Neumayri* n. sp.

» sp. (cfr. *Bessinus d' Orb.*)

» sp. indet. (töredékek).

Lytoceras tripartitum Rasp. sp.

Phylloceras Ó-Bányaense n. sp.

» *flabellatum* Neum.

» *disputabile* Zitt.

» *mediterraneum* Neum.

» *subobtusum* Kud. sp.

» *af. tortisulcato d' Orb.* sp.

Oppelia sp. indet.

Stephanoceras rectelobatum Hau. sp.

Cosmoceras sp. indet. (af. *ferrugineum* Opp.).

Perisphinctes subtiliplicatus n. sp.

» *aurigerus* Opp. sp.

» sp. indet. (töredék).

» sp. indet. (a *procerus* alaksorozatából).

» *banaticus* Zitt. sp.

Terebratula sp. indet (töredék).

Rhynchonella sp. indet (összelapított).

Inoceramus petalotus n. sp.

Posidonomya alpina Gras.

Hofmann ugyanezen szintáj rétegeiben több, már eme lajstromban felsorolt alakkal *Stephanoceras molarum* n. sp. is találta, s részemről egyéb rossz töredékek mellőzésével aptychusokon kívül, még az *Ostrea costata* Sow. idézhetem.

Az itt felemlített faunát tekintvén, s összehasonlítván azzal, melyet nevezetesen Kudernatsch, Hauer F., Oppel, Schlönbach, Zittel, Benecke és Neumayr munkálatai alapján, a klaus-rétegekből ismerünk, azt vélem, egy perczig sem kételkedhetünk, hogy az ezt tartalmazta rétegeinkkel ama

szintájban állunk, melyet a mediterrán juratartományban a klaus-rétegek jelölnek.

A klaus-rétegek hazánk különböző részeiből lettek kimutatva, s egy kitűnő képviselőjük, melyet Szörénymegyéből, Sviniczáról ismerünk, egykorúságát a Hallstatt melletti előjövetelekével Hauer Ferencz lovag¹⁾ már mintegy 28 év előtt ismerte fel s Oppel²⁾ utalt azon feltűnő összhangzásra, mely a Kudernatsch által az érintett svinczai rétegekből megismertetett ammonitek s az Oberblegi-tó mellett, a Glärnischen fellépő vasoolithból Escher v. der Linth által gyűjtöttek közt létezik.

Oppel³⁾ a klausrétegeket tudvalevőleg már annak idejében osztotta be a felső doggerbe, hajlandó lévén ezeket a *Cosmoceras Parkinsoni* szintájának körülbelüli egyenértékének tekinteni, az Oberblegi-tó közelében fellépő vasoolithokra nézve azonban megjegyzé, hogy ezek nem egyetlen szintájt látszanak jelölni, hanem kövületeik folytán mind a parkinsoni rétegeknek, mind pedig az alpeseken-kivüli bath-csoportnak megfelelni.

Ugyanily értelemben nyilatkozott Bachmann⁴⁾ is az említett vasoolith kora iránt, s hasonlóképen Benecke, ⁵⁾ mind ez utóbbi, mind pedig a klaus- s az ezekkel egykorú posidonomya-rétegekre nézve.

Schlönbach⁶⁾ 1865-ben ama gyanításának adott kifejezést, hogy az említett svinczai klausrétegek bizonyos, Eimen mellett (Braunschweig) fellépő, általa mint *Ammonites ferrugineus* és *Ostrea Knorri* szintája megkülönböztetett rétegekkel egyenértékűek vagy legalább ezekhez igen közel állanak, s ugyanis ezen a *Cosmoceras ferrugineum* és *Oppelia fusca* fel-

¹⁾ Jahrbuch d. k. k. geolog. Reichsanstalt. 1852. III: Jahrg. Nr. 1, pag. 184. és 1853. IV. Jahrg. pag. 765.

²⁾ Palaeontologische Mittheilungen 1862. pag. 149 és 150.

³⁾ Zeitschrift d. deutschen geol. Gesellschaft XV. Band, pag. 193, 198 és 203.

⁴⁾ Über die Juraformation im Kanton Glarus. Mittheil. der naturf. Gesellschaft in Bern, 1863. Nr. 549—552. pag. 157.

⁵⁾ Geognostisch-palaeont. Beiträge I. Bd. 1868. pag. 119—120.

⁶⁾ Palaeontographica XIII. Bd. pag. 178.

lépte után elnevezett alsó-bathoni szintájba sorolja Waagen ¹⁾ sviniczai cephalopodadús klaus-rétegeinket.

Magasabb szintájba mint az előbbeni búvárok kívánta Zittel ²⁾ állítani az utóbbi rétegeket, mi ellen azonban szót emelt Neumayr ³⁾, kinyilatkoztatván, hogy véleménye szerint a klaus-rétegek az *alsó bathoniennes* és talán még valamivel mélyebb rétegeknek felelnek meg, mely nézetének müveiben még több helyt adott kifejezést, ⁴⁾ a klaus-rétegeket a *fullers-earth*, *Oppelia fusca* és *Cosmoceras ferrugineum* szintája, a *Normandia oolithe blanche* s az *Ostrea Knorri*-rétegeivel egykorúnak nyilvánítván.

Végre legújabb időben Mayer Károly ⁵⁾ úr egy kis, érdekes művében a bath emeletet két részre osztja fel, ezeknek mindegyikét különvéve, emeletnek tekintvén; a felsőbbet t. i. *bradfordclayt* és *cornbrasht* tartalmazót, mint *bathian* jelöli, a mélyebbet pedig, mely három al-emeletre oszlik, *vesullian*-nak nevezi. Eme *vesullian-emelet* alant a *fuller's earth* és ennek egyenértékeivel kezdődik, lefelé tehát a bajocien, felfelé pedig az említett *bathian* által határoltatik.

Eme *vesullian-emelet* alpesi faciesének, déli képviselőjének tekinti Mayer klaus-rétegeinket.

Midőn tehát a vadászmalom előtt fellépő *Posidonomya alpina*-tartalmú rétegeink ama részét, melyben több más klaus-faj társaságában *Stephanoceras rectelobatum* Hau. sp. is fellép, s melyeket eme kövület nevével akarok jelölni, a mediterrán juratartomány klaus-rétegeivel hozhatjuk párhuzamba, láthatjuk, hogy eme rétegeinkkel már a felső doggerben állunk, ama szintájban, mely mint az *Oppelia fusca* és *Cosmoc. ferrugineum* szintája ismeretes, a bathonien alsó részében.

¹⁾ Geognostisch-palaeont. Beiträge II. Bd. Die Formenreihe des Amm. subradiatus 1869. pag. 206.

²⁾ Jahrbuch d. k. k. geol. Reichsanstalt XVIII. Bd. 1868. Palaeontolog. Notizen pag. 607.

³⁾ U. o. XX. Bd. 1870. pag. 153.

⁴⁾ Jahrbuch d. k. k. geol. Reichsanstalt, XXI. Bd. 1871. pag. 311 és 510. Abhandlungen V. Nr. 6, 1873. Die Fauna der Schichten mit Aspidoc. acanth. pag. 154.

⁵⁾ Das Vesullian. Vierteljahrsschrift d. Zürcher naturf. Gesellschaft 1879.

A *Stephanoceras rectelobatum* fellépte által kitüntetett rétegeink faunáját tekintvén, egyszersmind láthatjuk, hogy ezeket illetőleg palaeontologiai okok nem forognak fenn bennük az alsó bathoniennél még mélyebb rétegek képviselőjét is keresni.

Ez utóbbi rétegek tözsomszédságából, a posidonomya-tartalmú gumós márgacsoport mélyebb részéből, megismerttettem az előbbeniben egy második faunát is, mely a *Stephanoceras rectelobatum* rétegeiével több közös faj jelenléte által ugyan rokonságba lép, de e mellett megtartja saját jellemét, mely mindenekelőtt már abban nyer kifejezést, hogy a cosmoceráták bár nem faj, de egyedszámra nézve gyakoriak, mely körülményt a *Stephanoc. rectelobatum* tartalmú rétegeinkről korántsem állíthatom.

Tudjuk, hogy nevezetesen *Cosmoc. dubium* Quenst. sp. és *Cosmos. Parkinsoni* Sow. sp. szerepelnek itt, úgy, hogy e rétegeket ezen fajok egyike után lehet jelölni.

Ha a fent tárgyalt klaus-rétegeinket a mondottak folytán a fullers-earth, az *Oppelia fusca* és *Cosmoc. ferrugineum* szintájával, s így Dél-Németország dentalia-agyagjai alsó részével hozhatjuk párhuzamba, akkor *Cosmoc. dubium* Quenst. sp. tartalmú rétegeinkkel ama szintájra vagyunk szorítva, melyet p. o. a Normandiában az *oolithe blanche*, Württemberg remek juraterületén Quenstedt *parkinson-oolithjai* jelölnek, Oppel beosztása szerint tehát a *Cosmoc. Parkinsoni* szintájának felső részére.

A cosmoceráták gyakorisága, a *Cosmoceras dubium* Quenst. sp. és *Cosmoc. Parkinsoni* Sow. sp. fellépte, mely utóbbi ugyan a bathocsoportból is idéztetik, egybevéve tények, melyek igenis szót emelnek a mellett, hogy itt lerakódásokkal van dolgunk, melyek egyebütt az alsó-oolith zárrétegeinek tekintetnek.

Láttuk, hogy ez utóbbi rétegeink palaeontologiai tekintetben bizonyos rokonságot árulnak el ugyan a *Stephanoc. rectelobatum* tartalmú rétegek faunájával, a nélkül azonban, hogy azonosság mutatkozna; mondhatom továbbá, hogy petrographiai tekintetben is szoros kapcsolatban lépnek a két, palaeontologiailag jelölt szintáj rétegei, mert mind a kettő

gumós márga alakjában lép elénk, s csak annyiban láthatok eltérést, hogy a *Cosmoc. dubium* rétegeiben a vörös színezés korántsem mutatkozik oly mérvben, mint a magasabb szintájban, úgy hogy inkább világoszöldes-szürke kinézésű, s egyúttal kevésbé posidonomyatartalmú márgákkal van dolgunk.

Eme utóbbi rétegek hegységünkben tehát petrographiailag, de néhány közös faj folytán palaeontologiailag is jobban csatlakoznak a *Stephanoceras rectelobatum* tartalmú rétegeinkhez, mint a fekvőjükben települő foltos márgacsoporthoz.

A határ, mely itt a foltos-márgacsoport és az erre következő, alsó részében gumós márgacsoport közt petrographiailag jelölve van, az előbbeniek folytán bár közel összeesik azzal, mely p. o. az oly jól tanulmányozott közép-európai juralerakodásokban az alsó-oolith zárrétegeit az alsó-bathoni rétegektől elválasztja, de mégis kissé alantabb tartja magát, minthogy az alsó-oolith zárrétegei, a mondottak folytán, a gumós márgalerakodás alsó részében találják korbelt egyenértéküket.

Tudjuk az előbbeniből, hogy posidonomya-tartalmú rétegeink magasabb részét figyelvén, a posidonomyákon kívül alig mutatkozott egyéb, s a mi hosszú keresgélés után birtokomba került, ép oly kevésbé nyújt biztos támpontot annak megoldására, vajjon mily földtani szintájak vannak eme magasabb részben képviselve, mint azon anyag, melyet Hofmann társam kerített ki a szóban forgó lerakodás magasabb részéből.

Ha tekintem posidonomya rétegeink eme magasabb részének az előbbeniben megismertetett *Stephanoceras rectelobatum* tartalmú rétegekből való szakadatlan kifejlődését, vastagságát és segítségül veszem azt, mit hegységünk egyéb részeiben tapasztaltam, legalább némileg jogosítva érzem magamat azon gyanítás kifejezésére, hogy eme magasabb részben képviselve kell tekintenünk a magasabb bathoni lerakodásokat is; sőt azt is gyanítom, hogy e posidonomya tartalmú lerakodás magasabb részében kallovien és talán sőt oxfordbeli rétegekkel is van dolgunk.

Biztos palaeontologiai adatok hiányában, jelenleg e tekintetben csak egyéni nézetemnek adhatok kifejezést, ennek okadatolására később még néhányat hozván fel.

Posidonomya tartalmú lerakódásunk magasabb részében, még pedig néhány méterrel fedőbben, mint gyűjtöttem a fentebb felsorolt klaus-faunát, *Posidonomya alpina* Gras és *Phylloceras mediterraneum* Neum. társaságában egy nagyobb stephanoceras mutatkozott, sajnálatomra azonban csak teljesen összelapított példányokban, mi ezeknek fajbeli meghatározását igen gátolja.

A *Stephanoceras Ymir Oppel* csoportjához tartozó alakkal van dolgunk, mely az ismert sviniczai bullátától Kuderatsch rajza szerint már az által különböztethető meg, hogy alakunknál a főbordák sőt a lakosztály végén is még két vagy három ágra oszlanak a külső rész felé, ez utóbbin a bordázás sűrűbben is jelentkező.

Stephanocerasunk ennek folytán még közelebb áll *Stephanoceras bullatum* Lycett ¹⁾ (non d'Orbigny)-hez, de ezzel sem mutat teljes összhangzást. Itt igen valószínűleg új fajjal van dolgunk, melyre vonatkozólag csak azt jegyzem meg, hogy koránt sincs kizárva a lehetőség, hogy e stephanoceras az Eszteren fellépő, sajnálatomra eddig szintén csak rossz megtartással birtokomba került bulláták egyikéhez tartozik.

A rétegek, melyek eme eszteri bullátákat tartalmazzák azonban, mint látni fogjuk, valamivel már magasabb szintájra utalnak, mint az előbbeniben tárgyalt *Stephanoc. rectelobatum* tartalmuak, s így ha később jobb anyag mellett sikerülne a vadászmalom előtt fellépő stephanocerast az eszteri bulláták közt tényleg kimutatni, akkor az előbbeni fekvőhelyének néhány méterrel való helyezkedése a vadászmalom előtt figyelt *Stephanoceras rectelobatum* Hau. sp. tartalmú rétegek fedőjében legszebb összhangzásban állana az eszteri bullátatartalmú rétegeknek tulajdonított fiatalabb korával.

Ez szintén egyike ama körülményeknek, melyek ébreszték bennem a gyanítást, hogy a vadászmalom előtti posidonomya rétegekben a klaus-rétegeinknél fiatalabb bathoni lerakódások is képviselvék.

Midőn említett stephanocerátánk még vörös színezéssel bíró rétegeit is túllépjük a fedő felé, a vörös szín mindinkább

¹⁾ Supplement to monograph of the mollusca from the great oolite p. 3., pl. XXXI. fig. 1.

visszalép, s posidonomyákon kívül alig akadtam valamire. Nehány cephalopodacsőr s egy perisphinctes lenyomatának rövid töredéke az egész mit láttam, a Hofmann gyűjtötte anyag pedig szintén csak aptychust, valamint kisebb belemnites töredékét tartalmazza.

Eme leletek szóban forgó csoportunk fedő részeinek korbeli meghatározására nem elegendők, de tudjuk, hogy ez legfent sárgás mésszel végződik.

Ha körültekintek a Mecsekhegység általam bejárt területén, s ezen mészkövekhez legalább petrographiailag hasonlókat keresek, nem tudnék nevezni rétegeket, melyek ezeket legalább petrographiailag jobban megközelítenék, mint bizonyos, Pécsváradon szintén a vörös, szaruköves mészkövek fekvőjében települő, de sajnos, csak igen rosszul feltárt mészrétegeket, melyek ott vörös posidonomya-tartalmú agyag társaságában jelenkeznek, s melyeknek közvetlen fekvőjéből származó, pincze kifalazására a televény alól kitört sárga mész tuskói-ból többek közt *Peltoceras transversarium* Quenst. sp., az ismert oxfordbeli fajt, ütöttem ki.

Az eddig előadottat tekintvén, a pusztafalui, valamint pécsváradi leletekből következtethetjük, hogy a Mecsekhegység területén képviselve vannak az oxfordcsoport legalább mélyebb részébe tartozó lerakódások, még pedig első rendben sárgás mészkövek által.

Láttuk továbbá, hogy az említett oxfordbeli rétegeket petrographiailag igen megközelítő anyagban, ugyanis Pusztafalu táján, *Stephanoceras macrocephalum* Schl. sp. fellépte által az alsó kallovien árulja el jelenlétét, s most még csak annak kimutatásához sietek, hogy képviselve van hegységünk területén még egy sajátságos lerakódás, mely települési és palaeontologiai viszonyai folytán az alsó kallovien és mélyebb bathonienbeli rétegeink közt látszik helyet foglalni.

Az új-bányai tömzsöt e célból elhagyván, ismét ama dombvidékre térek vissza, mely lánczatunkat délkelet felé környezi.

Eszter.

Ugyanis ott Eszteren völgyre akadunk, melyet a lakósok Kalk-Thal-nak jelölnek.

Közel torkolatához, délkeleti oldalában, árok szakad össze vele, mely utóbbi mint Kohl-Thal ismeretes.

Eme két völgy egyesülésénél kisebb kőbánya látható, de ennek művelésével, úgylátszik, már huzamosb idő óta felhagytak.

A kőbánya sárgás, gumós mészre nyitattott meg, mely a fekvő felé sárgás és vörös foltú vagy söt egészen vörös, alant egyszersmind márgásabb természetűt is mutatván. E mészkő igen repedezett s rétegei éjszaknyugat felé dülnek, mintegy 40°-al.

A mészkőlerakodás fedőbb része helytálló rétegeiben kövületet nem figyelhettem, petrographiailag azonban ezek teljesen megegyeznek a Mecsekhegység egyéb pontjain (Pusztafalu, Pécsvárad) figyelt mélyebb oxfordbeli rétegek kőzetével, s minthogy kimállva e kőbányából belemnites töredékén kívül:

Phylloceras tortisulcatum d'Orb. sp. és

Perisphinctes plicatilis Sov. sp.

birom, nem kételkedem, hogy e kőbánya legalább magasabb rétegeit illetőleg, az oxfordcsoportba tartozó lerakodással van dolgunk, csakhogy a fentebbi kövületek alapján ki nem mutatható, vajjon az e csoporton belül megkülönböztetett középeurópai szintájak melyikével van dolgunk.

Tekinvén azonban a kőbánya fedőbb rétegeinek említett petrographiai nagy hasonlatosságát a Pusztafalu és Pécsváradról idézett mélyebb oxfordbeli sárgás mésszel talán annál kevésbbé tévedek, ha ezekben is, legalább részben, mélyebb oxfordbeli lerakodásokat keresek, minthogy ezektől a közvetlenül alattuk előforduló, mindjárt tárgyalandó alsó kallovienbeli lerakodásokhoz petrographiailag bizonyos átmenet látszik.

Legalant a kőbányában, az ott nagyobb rögökre széteszött sárgás és vörös foltú vagy vörös mészből a következő fajokat ütöttem ki:

Phylloceras euphyllum Neum.

» *disputabile* Zitt.

» *mediterraneum* Neum.

Haploceras vallis-calcis n. sp.

Stephanoceras bullatum d'Orb. sp.

Perisphinctes Recuperoi Gemm.

» *patina* Neum.

» cfr. *leptus* Gemm.

Rhynchonella penninica Uhlig.

Hiányosabb megtartású belemnites és terebratula példányokon kívül meghatározásra nem alkalmas egyéb, *lytoceras*, *perisphinctes* és *phyllocerastól* származó töredékeket is bírok, valamint egy-két echinoideát is figyeltem.

Ezen fauna folytán tisztán látható, hogy az ezt tartalmazta mészkő a kallovienbe tartozik, mi mellett a *Steph. bullatum* d'Orb. sp., *Perisphinctes Recuperoi* Gemm., *Perisph. patina* Neum. jelenléte által az alsó kallovienre, az úgynevezett macrocephálák rétegeire történik az utalás.

Phylloceras euphyllum Neum. egy alak, mely Neumayr szerint ugyan oxfordbeli rétegekben is előfordúl, de ezen bűvár által a Briethali kallovien rétegekből is idéztetik.

Phylloceras mediterraneum Neum.-t mint nagyobb független elterjedéssel bíró alakot mellőzöm, *Phylloc. disputabile* Zitt-re nézve pedig nem érdektelen, hogy az ezen szintájban fellépő példányok közt vannak olyanok, melyek már átmenetet képeznek az oxfordbeli *Phylloc. Manfredi* Opp.-hez. *Rhynchonella penninica* végre Uhlig úr által a Kárpátokból, a kellowaycsoportba állított mészkőből idéztetik.

Egészben véve tehát az eszteri kőbánya legfőbb részében fellépő sárgás-vörös foltú vagy vörös mészkövet az alsó kallovien-be kell állítani s a belőle eddig birtokomba került palaeontologiai anyag közt nem láthattam jeleit annak, hogy a kőbánya eme legmélyebb rétegeiben a *Stephanoceras macrocephalum* szintájába tartozókon kívül, a magasabb kallovienbeli szintájak is képviseltetnének.

Stephanoceras macrocephalum Schl. sp.-t e helyről eddig nem bírom, de ennek okát abban keresném, hogy a kőbánya eme legfőbb része aránylag legrosszabbul van feltárva, mert innen mintegy 7-5 kilom. tovább délnyugatra, Pusztafalu táján, petrographiailag, mint tudjuk, hasonló anyagban ezen faj is jelentkezett.

Mélyebb rétegekbe, mint melyekből a fentebbi alsó kallovienbeli kövületek származnak, a kőbánya nem hatolt, midőn tehát a kőbánya feltárta rétegek fekvőjével kívánunk megismerkedni, ez utóbbit el kell hagynunk, s ekkor közvetlenül mellette kis útra jutunk, mely a Kohl-Thal-ba vezet.

Ezen úton mindjárt kezdetleg, tehát a kőbányában feltárt mészkövek közvetlen fekvőjét képezőleg, túlnyomólag vörös színű márgás lerakódásra akadunk, mely azonban szilárdabb mészgumókat is tartalmaz.

A rétegek az előbb tárgyalt kőbánya mészkövei alá dűlnek, s minthogy ezen márgás csoport fedője felé mészdús fekveteket is tartalmaz, mind színre, mind petrographiai tekintetben teljes átmenet létezik a kőbánya legmélyebb részéből megismertetett alsó kallovienbeli rétegekhez.

E lerakódás az út hosszában 20—25^m. vastagságban látható, de nevezetesen fekvő részében táratik fel rosszul, miért is ezen utóbbiban kövületekre nem akadhattam.

Kizárólag fedőbb részéből származnak a kövületek, melyeket alantabb felsorolok, hol ezek a rétegeknek közvetlenül az út mellett huzódó árkokskában kibuvó részéből kerültek ki, még pedig igen korlátolt, néhány lábnyi szélességgel bíró részéből.

A kövületek megtartása rosz, s bármennyire is felkellették az itt talált kövületek érdeklődésemet, a helybeli viszonyok folytán igen akadályozva valék a gyűjtésben, minthogy a rétegeknek aránylag még legjobban feltárt részét az út tőszomszédsága végett, ennek veszélyeztetése nélkül, nagyobb mérvben nem bontathattam le.

Némi pénzáldozat mellett bizonyára nagyobb mérvben való gyűjtések is lesznek foganatosíthatók, mire tudományos intézeteink figyelmét ezennel felhívni bátorkodom.

Eddigélé a következő fajokat kebleztem be a magy. kir. földtani intézet gyűjteményébe:

Belemnites sp. indet (töredékek).

Lytoceras tripartitum Rasp. sp.

» cfr. Adeloides Kud. sp.

Phylloceras euphyllum Neum.

» disputabile Zitt.

Phylloceras mediterraneum Neum.

Oppelia (*Oekotraustes*?) sp. indet.

Stephanoceras linguiferum d'Orb. sp.

» n. sp. indet. (af. *rectelobatum* Hau sp.)

» *Eszterense* n. sp.

» n. sp. indet. (cfr. *Eszterense*).

» sp. indet. (af. *Ymir* Opp. sp.)

» cfr. *Bombur* Opp. sp.

Perisphinctes curvicosta Opp. sp.

» *funatus* Opp. sp.

» cfr. *Wagneri* Opp. sp.

Előfordultak továbbá spongiták, egy krinoida s még egy-két *stephanoceras*, valamint *perisphinctes* meg nem határozható töredékei.

Mielőtt ezen faunát s az ezt tartalmazta lerakodást közelebbről tekinteném, felhozom, hogy utunkat még tovább folytatván, a főleg vörös színű márgás lerakodás fekvőjében szürke márgákat látunk, melyeket csakhamar követnek szürke vagy sárgás, szilárdabb meszek, mely utóbbiakból, közvetlenül az út mellett, *Stephanoceras Blagdeni* Sow. sp. gyűjtöttem.

Ezen rétegek szintén csak rosszul feltárvák az út mellett, de innen kissé délnyugatra kőbányákat is láthatunk, melyekben a kékesszürke vagy sárgás, helyenként itt is igen márgás mésztörek.

A kőbányákban néhány centimetryi, de sőt több decimetryi vastagsággal találjuk a rétegeket s 40°-al éjszak-éjszaknyugat (23ⁿ) felé dülnek, a *Stephanoceras Humphriesianum* Sow. sp. óriási példányokban is tartalmazván.

Tisztán látható, hogy itt már a közép doggerben állunk, a *Stephanoceras Humphriesianum* szintájában.

Midőn ezen szintáj lerakódásait túllépjük, rövid félbeszakadás után ismét láthatunk kőbányát fent a Kohl-Thal éjszakkeleti lejtőjében, melyben vörösös és sárgás, brachiopoda tartalmú krinoida-mész figyelhető szintén több centimetryi, vagy sőt néhány decimetryi vastag, 50°-al éjszak-éjszaknyugatra (22;5ⁿ) dülő rétegekben, de ez utóbbi liaszorkorbeli lévén, jelenleg tárgyaláson kívül marad.

Ezen leírásból mindennek előtt kiderül az, hogy a tekintetbe veendő, főleg vörös színű márga-csoport a *Stephanoceras Humphriesianum* szintája és a kezdetleg megbeszélt kőbánya alsó kallovienbeli mesze közt foglal helyet, s így már helyezkedése folytán vala elvárható, hogy benne felsődoggerbeli lerakódások állanak előttünk.

Petrographiai minőségét tekintvén, figyelmünk első rendben ama posidonomya tartalmú csoportra irányoztatik, melylyel az Ó-Bányától délnyugatra fekvő vadász-malom szomszédságában ismerkedtünk meg, ott is bizonyos részében vörös szinezés által kitüntetvén, nemkülönb a pusztafalui vörös márgákra is. Ha azonban közelebbről hasonlítjuk össze ama faunát, melyet a vadász-malomnál megkülönböztetett *Stephanoceras rectelobatum* Hau. sp. tartalmu rétegekből közöltem, azzal, mely az Eszter melletti vörös rétegek fedő részéből származik, meg kell győződünk arról, miszerint daczára annak, hogy mind a két esetben első rendben cephalopoda faunával van dolgunk, sokkal csekélyebb az összhangzás, mintsem hogy az ezeket tartalmazta rétegek egykoruságára következtethetnénk.

Lytoceras tripartitum Rasp. sp., mely a vadász-malom előtt a *Stephanoceras rectelobatum* rétegeiben sőt gyakran fordul elő, bár Eszteren sem hiányzik, itt azonban bizonyára ritka, mert eddigelé csak egyetlen példányban került birtokomba.

Phylloceras disputabile és *Phylloc. mediterraneum* előfordul mind a vadász-malom előtt, mind pedig itt Eszteren is a tekintetbe vett rétegekben, de tudjuk, hogy ezeknek elseje Neumayr szerint felszáll a klausrétegekből a kallovienbe, a második pedig még nagyobb függélyes elterjedéssel bír.

Az ezen szintájban jelenkező *Phylloc. euphyllum*, mint ez a jelen munka II-ik részében bővebben tárgyalatik, a *Phyll. flabellatum* és *Phyll. euphyllum* közt átmeneti alakot képez, a többi Eszteren kimutatott fajt pedig a vadászmalom említett szintájából, talán még *Lytoc. cfr. Adeloides* kivételével, egyáltalában nem ismerem.

Ily tényállás mellett azt vélem, hogy az itt Eszteren a fentebbi kövületeket tartalmazta rétegek, melyeket a ben-

nük előforduló *Stephanoc. Eszterense* után akarok elnevezni, más földtani szintájt jelölnek, mint a vadász-malom tájáról megismertetett *Stephanoc. rectelobatum* tartalmuak.

Egy körülmény, mely a tárgyalásban lévő eszteri rétegeknek különös jelleget kölcsönöz, a bulláták gyakoriabb fellépte, s ez első tekintésre megkülönbözteti ez utóbbiakat azoktól, melyeket a vadászmalom tájáról mint *Steph. rectelobatum* tartalmuakat ismertettem meg.

Tudjuk, hogy a vadász malom előtt ugyan szintén fellép a *Stephanoceras Ymir* csoportjához tartozó bulláta, melyre nézve korántsincsen kizárva a lehetőség, hogy az eszteri alakok egyikéhez tartozik, de tudjuk azt is, hogy ezen bulláta példányai a vadászmalomnál csak néhány méterrel az onnan kimutatott *Stephanoc. rectelobatum* rétegei fedőjéből származnak, magukban ez utóbbiakban pedig eddigelé, daczára annak, hogy ezen klauszrétegeinkkel a sviniczai előjövetelhez legközelebb fekvők egyikével van dolgunk, egyetlenegy bullátára sem akadhattam.

Talán jeladásnak tekinthetjük ezt az iránt, hogy mely szintájban keresendő a vadászmalom előtti *Posidonomya alpina* tartalmu lerakodásban az eszteri bulláta dús rétegeknek egyenértéke.

Ha közelebből tekintjük a lajstromot, mely a *Stephanoceras Eszterense* tartalmu rétegekből eddig birtokomba került fajokat mutatja fel, mindenekelőtt szembeötlő, hogy ezen fauna kevertséget árul el, amennyiben itt társalogni látunk alakokat, melyek egyebütt az alsó-bathonienben, vagy sőt az alsóoolithben is fellépnek, mint p. o. *Lytoceras tripartitum* Rasp. sp. és *Stephanoceras linguiferum* d'Orb. sp. olyanokkal, melyek mint p. o. *Perisphinctes curvicosta* Opp. sp., *Perisphinct. funatus* Opp. sp., más helyeken kallovienbeli lerakodásokban honosak, s melyeknek száma jobb és számosb anyag rendelkezésre állása mellett valószínűleg még egyéb kallovien és felsőbathoni alakok által lészen szaporítható, mint ezt a *Stephanoceras* cfr. *Bombur* Opp. sp. és *Perisphinct.* cfr. *Wagneri* Opp. sp. jelenlétéből következtetni merem.

Ezek mellett jelentkeznek végre olyanok is, melyek a szóban forgó eszteri rétegeknek sajátjai.

Utaltam már arra, hogy ezen fauna szűk határok közt gyűjtetett, s minthogy továbbá láthattuk, hogy a mind helyezkedésük, mind faunájuk folytán mélyebb bathoni lerakodásokkal párhuzamosítandó *Stephanoc. rectelobatum* tartalmu rétegeink palaeontologiai tekintetben az eszteri bullata dús rétegektől különböznek, a fentebb említett alsó-bathoni kövületek felléptéből annál kevésbbé van okunk következtetni, hogy a *Stephanoc. Eszterenense* tartalmú rétegekben a mélyebb bathoni lerakodásainkat is képviselve kell tekintenünk, minthogy a Kohl-Thalból felsorolt fauna az ottani alsó kallovienbeli szintáj fekvőjében kifejlődött, főleg vörös színű, nevezzük Eszteri rétegeknek, csakis legfelső részéből származik s így ugyanis ott még maradnak lerakodások, melyekben a *Stephanoc. rectelobatum* tartalmu rétegeink, jobb feltárás mellett talán palaeontologiai leletek folytán is kimutathatók lesznek.

Világos mindenek előtt az, hogy, ha a *Stephanoc. Eszterenense* jellemezte rétegeket a fentebbiek folytán megkülönböztethetjük a *Stephanoc. rectelobatum* tartalmuaktól, már a kallovien alakoknak az előbbieken való fellépte árulja el azt, melyik a kettő közül a fiatalabb lerakodás.

A *Stephanoceras Eszterenense* tartalmu rétegek közvetlen fedőjében az Eszterről megismertetett alsó kallovienbeli fauna foglal helyet s a mi ebből birtokomba került, semmi kevertséget nem mutat, hanem egész határozottsággal utal a *Stephanoc. macrocephalum* szintájára. Nincsen tehát szükség az ezek közvetlen fekvőjét képező, a tárgyalt kevert faunát tartalmazó rétegekben az alsó kallovien képviselőjére kutatnunk, ekkor pedig ama lassankénti átmenet, mely a Steph. *Eszterenense* tartalmu s az idézett alsó kallovienbeli rétegek közt petrographiailag létezik, az előadottak folytán, nézetem szerint, csak azt a következtetést engedi, hogy az eszteri rétegek felső részében egy felső-bathoni lerakodással van dolgunk.

Garnier ¹⁾ ur 1872-ben a Basses-Alpes megyében fekvő Castellanne közeléből egy szelvényt ismertetett meg a »les Blaches« nevezett helyiségről, melyben az *Ammonites tripartitus* rétegei fedőjéből ezekhez petrographiailag bár hasonló,

¹⁾ Bulletin 2 Sér. Tome XXIX. pag. 734—737.

de faunájában, mint mondja, eltérő csoportot mutat ki. — (Szelvényében 5).

Ezen magasabb csoport szerintek fekete palák által fedetik, melyekben alant többek közt Ammon. athleta jelenkezik, az utóbbi két lerakodás közt hézag létező.

Eme 5-dik csoport az, melyben az *Ammon linguiferus* társaságban szerepel, mely igen is alkalmas figyelmemet fölkelteni, s ama nézetet ébreszteni bennem, hogy e csoport a *Stephanoc. Eszterense* tartalmu rétegeknek korbéli egyenértékét képezi.

Garnier ur az illető dél-franciaországi előjövételt szintén a bathonienhez tartozónak, ennek magasabb emeletének tekinti.

E felső bathonien-ről megjegyzi egyúttal, hogy ez a »cluse de Chabrières«-ben az Ammonit. macrocephalus tartalmu, tehát alsó kallovien által fedetik,¹⁾ mely utóbbi körülmeny az eszteri viszonyokkal összhangzásban áll.

A szem előtt lebegő eszteri előjövétel a mondottak folytán ama hézagot tölti ki, mely, midőn a klausurétegekkel párhuzamosított *Stephanoc. rectelobatum* tartalmu rétegeinket az alsó bathonienbe állíthatjuk, ezek közt és a Stephanoceras macrocephalum szintájába tartozó lerakodásaink közt még fennmaradt.

Mielőtt befejezem e tárgyat, legyen szabad egy pillantást vetni a mondottakra.

Midőn ez alkalommal mind a mélyebb, mind pedig a legfiatalabb jurakorszakbeli lerakodásokat csak mellékesen kívántam érinteni s a Pusztafalu környékéről megismertetett *Cosmoceras subfurcatum* tartalmu rétegeket, valamint az ezekkel körülbelől egy és ugyanazon szintájt jelölő, Ó-Bányánál figyelt legfelső foltos márga-rétegeket választom kiindulási pontul, ezen szintájt s a mélyebb oxfordbeli lerakodások közt még négy faunát láttunk eltemetve, melyeknek mindegyikének meg van saját jelleme, úgy, hogy segítségükkel a Mecsekhegység s dombvidéke középpjurabeli lerakodásainak közelebb tekintett részében 5 palaeontologiailag jellemzett lerakodást

¹⁾ Lásd Bulletin 2 Sér. Tome XXIX. pag. 669—670.

vagy szintáját különböztethetünk meg, melyek lerakódásuk chronologiai sorrendjében alulról felfelé a következők:

1. *Cosmoceras subfurcatum* rétegei.
2. » *dubium* »
3. *Stephanoceras rectelobatum* »
4. » *Eszterense* »
5. » *macrocephalum* és *bullatum* rétegei.

Mutattam az előbbbeniben, hogy ezen szintákak elsejével t. i. a *Cosmoceras subfurcatum* tartalmú rétegeinkkel Quenstedt beosztása szerint a barna jura δ osztályának zárrétegeiben állunk, körülbelül ama szintájban, melyet a württembergi jurában megkülönböztetett »bifurcata« rétegek jelölnek; nem lehet továbbá kétség az iránt, hogy az alsó kallovienbe állított lerakódásunk az ϵ osztály legfedőbb részében szereplő, úgynevezett *macrocephalus-oolith*nak korbeli egyenértéke s így a *Cosmoc.* *dubium*, *Stephanoc.* *rectelobatum* és *Stephanoc.* *Eszterense* tartalmú rétegeinknek egyenértékeit az oly szépen taglalt középeurópai juratartományban, nevezetesen pedig a Quenstedt vizsgálatai által oly remekké vált sváb jurában ama rétegösszletben kell keresnünk, mely ott a bifurcata rétegek és a *macrocephalus-oolith*ok közt foglal helyet.

Láthattuk, hogy a *Cosmoceras dubium* tartalmú lerakodásnak korbeli egyenértékét keresvén, ennek rétegrendszerünkben való helyezkedése, a parkinsoniak uralkodása, sőt a benne aránylag leggyakrabban előforduló 2 faj folytán joggal irányozhatjuk szemeinket a barna jura ϵ osztályának alsó lerakódásaira, az úgynevezett »parkinson-oolithokra«, hozzászámítván talán még az alattuk kimutatott vaskovandos agyagot is.

A *Stephanoceras rectelobatum* tartalmú rétegeinknek megfelelő lerakódásokat a parkinson-oolithok felett következő dentalia-agyagban palaeontologiai alapon egyenesen kimutatni ugyan nem lehet, de midőn az előbbieneket a klaus-rétegekkel párhuzamosíthatjuk, a *Stephanoc.* *rectelobatum* rétegeit is a dentalia-agyag csak alsó részével hozhatjuk párhuzamba, ekkor pedig *Stephanoc.* *Eszterense* tartalmú rétegeinknek korbeli egyenértékéül a dentalia-agyag felső része marad fen.

A Mecsekhegység és dombvidékének imént megismertett 5 szintája összefoglalva ama rétegösszlet egyenértékét képezi, természetesen mediterrán jelleggel, mely a délnémet-országi barna jurában Quenstedt beosztása szerint a legfelső δ és az egész ϵ képezi.

Oppel taglalása szerint tehát a *Cosmoceras Parkinsoni*, az egész bathesoport és a *Stephanoceras macrocephalum* szintájával van dolgunk.

Kiemeltem az illető helyen, hogy *Cosmoceras dubium* tartalmú rétegeink jobban csatlakoznak az őket követő mint megelőző szintáj rétegeihez, midőn tehát ezeknek korbelt egyenértékét a barna jura ϵ osztályának mélyebb részében keressük, a határ, melyet Quenstedt a barna jura δ és ϵ osztályai közt húz, mondható összeesik azzal, mely Ó-Bányától délnyugatra a foltos-márga csoportot és az erre következő gumós-márga rétegeket választja el egymástól.

Az itt megismertetett öt szintáj közül hármat, t. i. a két első és az utolsót, csak korlátolt előjövételben ismerünk, minthogy az előbbekben megnevezett pontokon kívül hegységünk többi részéből eddig ismeretlenek, annál nagyobb elterjedéssel bírnak, egybevéve tekintve, ama felső doggerbeli lerakódások, melyeket mint a *Cosmoceras dubium* és *Stephanoceras macrocephalum* szintája közt szereplőket ismertettem meg.

Barátom Hofmann ezen felső doggerbeli rétegeket az új-bányai tömzsben, hol ennek csakis nyugati részében szétzaggatvák, szalagként húzódva mutatta ki, nemkülönben az ettől éjszakra fekvő szászvári, idősb lerakódások alkotta keskeny vonalban is.

A feltárások itt azonban értesülésem szerint nem kedvezők.

A palaeontologiai anyagot, melyet nevezett barátom az általa vizsgált területen a felső doggerből gyűjtött, s melyet legnagyobbbrészt már maga határozott meg, tanulmányozásra készségesen nekem is átengedvén, azon helyzetbe jutottam, hogy a Mecsekhegység eme nyugatiabb és éjszakiabb részében rejlő alakokkal is megismerkedhettem.

A Hofmann gyűjteményében képviselt idevágó anyag mintegy 11 helyiségen gyűjtetett.

Ezeknek egyikét t. i. a vadászmalom előttit mellőzhetem, minthogy ennek kövületeire figyelemmel voltam az előbbeniben.

Nem tekintem továbbá itt azon helyiségeket, melyek csak egy-két alak által vannak képviselve s így első rendben a Pusztaszobáktól éjszakkeletre fekvő hidasi völgyben, a Baglászhegytől délkeletre gyűjtött anyaghoz fordulok.

Hofmann gyűjteménye e helyről a következő fajokat tartalmazza:

Belemnites sp. (cfr. Bessinus d'Orb.).

Litoceras tripartitum Rasp. sp.

» cfr. *Adeloides* Kud. sp.

» *polyanchomenum* Gem.

Phylloceras Ó-Bányaense ? n. sp.

» *disputabile* Zitt.

» *mediterraneum* Neum.

Oppelia Mecsekiensis n. sp.

Stephanoceras rectelobatum Hau. sp.

Terebratula cfr. *perovalis* Sow.

Posidonomya alpina Gras.

Szöngiták.

Ha ezen faunát áttekintem s összehasonlítom azokkal, melyeket az előbbeniben megismertettem, nézetem szerint a hidasi völgynek a fentebbi kövületeket tartalmazta rétegeit nem lehet egyébnek tartani, mint a vadászmalom tájáról megismertetett *Stephanoceras rectelobatum* rétegei képviselőjének.

Ezen nézet mellett szól eddigi tapasztalataim szerint a fentebbi belemnites töredék fellépte, a *Litoceras tripartitum* gyakoribb jelentkezése, továbbá a *Stephanoceras rectelobatum* Hau. sp. jelenléte.

Mint második helyiséget, melyről Hofmann gyűjteménye szintén több alakot tüntet fel, a Magyar-Egregytől dél-délkeletre fekvő Mária-vári völgyet nevezhetem.

Ugyanis ott egy tuskóból a következő fajokat ütötte ki:

- Lytoceras tripartitum* Rasp. sp.
 » n. sp.
 » *polyanchomenum* Gem.
Phylloceras Ó-Bányaense n. sp.
 » *flabellatum* Neum.
 » *disputabile* Zitt.
 » *mediterraneum* Neum.
Haploceras sp. indet. (cfr. *oolithicum* d.Orb. sp.)
Perisphinctes subtiliplicatus n. sp.
 » sp. indet.
Terebratula (a perovalesekhez tartozó).
Posidonomya alpina Gras.
 Spongiták.

Azt vélem, itt sem kételkedhetünk, mely szintáj jelenléte utal e tuskó. A fentebbi kövületek alapján, csakis a *Stephanoceras rectelobatum* tartalmú, alsó bathoni lerakódásainkból származónak tekinthetem.

A Mária-vári völgyben azonban Hofmann egy második ponton is akadt néhány kövületre, de ezek egy-két darab kivételével megtartásuk vagy korbeli állapotjuk folytán biztosabb meghatározást nem engedvén, nem alkalmasok ama kérdés eldöntésére, vajjon az ezeket tartalmazta rétegekkel még a *Stephanoceras rectelobatum* vagy pedig már a *Steph. Eszterense* szintájában állunk-e, bár inkább az utóbbit gyanítanám.

Hofmann ez utóbbi pontról a következőket hozta:

- Phylloceras disputabile* Zitt.
Oppelia aspidoides vel *fusca* (két kis darab s így biztosággal meg nem határozhatók.)
Stephanoceras sp. indet. (a *Steph. Ymir* alakköréből).
Perisphinctes cfr. *procerus* Seeb. sp.
Terebratula digona Sow.
Rhynchonella cfr. *spathica* Lam.

Míg tehát az eme utóbbi lelhelyre vonatkozó szintájbeli kérdést egyelőre még nyitnak kell tekintenem, tartalmaz Hofmann gyűjteménye Komló környékéről, megjelölése szerint a komlói völgy éjszaki ágából, néhány, bár szintén rosszúl megtartott kövületet, melyeknek egyikét *Stephanoceras Mor-*

risi Opp. sp. másikat pedig a *Stephanoceras Eszterense*-nek tartom.

Ezek társaságában előfordult továbbá *Stephanoceras linguiferum* d'Orb. sp., *Phylloceras disputabile* Zitt. egy igen kopott stephanoceras és spongitan kívül.

Nem tekintvén phyllocerátánkat, a *Stephanoceras* Eszterense és *linguiferum* nálunk, mint tudjuk, az előbbi kövület után elnevezett rétegekben mutatkozott egymással s így ezen komlói előjövételt is legokadatoltabban mint a *Stephanoc.* Eszterense rétegei szintáját jelölőt kell tekintenem.

Egy második, szintén Komló táján fekvő pontról néhány más rosszabb kövületen kívül *Lytoceras tripartitum* Rasp. sp. és *Stephanoceras bullatum* d'Orb. sp. említhetem, melyek azonban csak lazán gyűjtettek.

Végre még azt akarom megjegyezni, hogy Pusztá-Szobától éjszak-éjszakkeltre, a Fonyászó völgyben, Hofman a következő kövületeket gyűjtötte:

Phylloceras disputabile Zitt.

» mediterraneum Neum.

Stephanoceras sp. indet. (az Ymir csoportjából, de kisebb, hiányosabb megtartású töredék lévén, el nem dönthető, vajjon ezzel vagy inkább az Eszterensével van-e dolgunk).

Perisphinctes aurigerus Opp. sp.

» n. sp. indet.

» Könighi Sow. sp.

Terebratula sp. indet. (töredékek).

A Fonyászó völgy egy második pontjáról pedig a *Phylloceras euphyllum* Neum. fekszik előttem ama alakban, mint ez Eszteren a Stephanoc. Eszterense szintája rétegeiben lép fel.

Egészben véve tehát ezen Fonyászó völgyi előjövetelét is legjobban az eszteri rétegek említett szintjába vélem állíthatni.

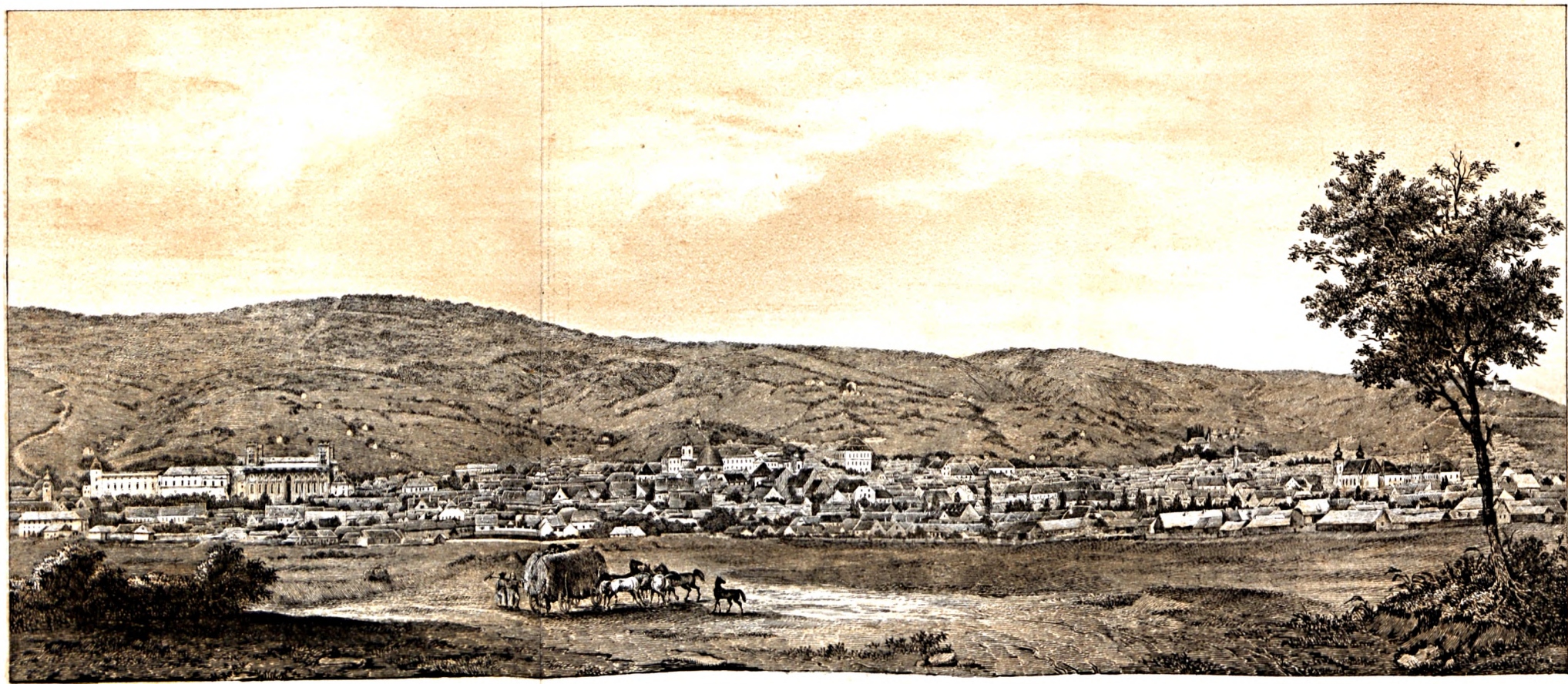
Mellőzzük ama leleteket, melyek hiányosabb voltak, vagy előfordulási viszonyaik folytán szabatosb tájékozást nem

nyujtanak, már a hidasi völgyből és a Mária-vári völgy tuskójából származó kövületek egybetartásából a komlói és fonyászi leletekkel merném következtetni, hogy a Mecsekhegység eme nyugatiabb és északiabb területén is megvan a szóban forgó lerakódásokban ama két szintáj, melyet az előbbeniben a Stephanoc. rectelobatum és Stephanoc. Eszterense után jelöltem.

111433

3 006101 114339

BARANYA VÁRMEGYÉNEK ORVOSI HELYIRATA.

Szerző

Höbbling Miksa,

*orvos-főfelügyelő, t. Baranya vármegye' t. főorvosa,
a' királyi magyar termézfeltudományi társulat' ren-
des tagja és a' magyar orvosok és termézfeltutiságálók'
VI. nagygyűlésének egyik titkosa.*

111433

Pécssett,

Nyomatott a' lyc. könyvnyomó-intézetében.

1845.

Csak helyben
használatra!

3 006101 114339

Orvosi helyírások' haszna tagadhatatlan. A' helynek, hol lakunk általános egészségi állapotja nemcsak az orvosra, hanem a' kormány és minden egyes lakóra nézve is felette fontos. A' kormányt érdekli a' tárgy, mert a' köz testi jólétre gondoskodás első kötelességei közé tartozik; mert csak egészséges polgárok munkások, 's munkásság hoz jólétet és szerencsét egyesekre úgy, mint az álladalomra. Az egyes lakó illy helyíratok által avattatik azon viszonyok' ismeretébe, mikről az ő, 's laktársai épsége függ. Végre, ki ne olvasná szívesen lakhelye sőt önnön maga előadását illy fontos és eddig még nem érintett tekintetekben? — A' föladás azonban nehéz, ugy annyira, hogy a' jeles orvosi helyírások általában a' ritkaságok közé tartoznak. Mert a' tárgyak' különfélesége többek' összemunkálását teszi szükségessé, a' kutfók' vizsgálata, az adatok' gyűjtése töménytelen akadályokkal jár, kivált nálunk, hol vajmi sok dolog még búlsójében fekszik. 'S mert az illy helyírat leginkább a' leirt táj' lakóitól olvastatik, a' legszigorubb szabatosságot, pontosságot és hűséget kívánja, annyira, hogy a' legkisebb kicsiség, máskép adva mint van, tetemes szemrehányást szerez az írónak.

Dr. Schedel Ferencz.

RT

**MÉLTÓSÁGOS
SZÉKHELYI IFJ.**

MAJLÁTH GYÖRGY

URNAK,

**T. BARANYA VÁRMEGYE'
FŐISPÁNI HELYETTESÉNEK,**

KI
SZÓVAL, IRÁSSAL, TETTEL
A' HAZA' JAVÁT,
A' FEJEDELEM ÉS NEMZET' DICSÓSÉGÉT,
BARANYA' TEKINTETÉT ÉS JÓLÉTÉT
ERNYEDETLEN ÁLLHATATOSSÁGGAL, RITKA BÖLCSESÉGGEL,
TÁNTORITHATLAN IGAZSÁGSZERETETTEL
ELŐMOZDITANI, EMELNI, ÖREGBITNI
TÖREKSZIK,
MÉLY TISZTELETÉNEK ZÁLOGÁUL
A.

a' szerző.

Méltóságos Főispánhelyettes Ur!

Azon bizodalom, mellyre Méltóságod megbecsülhetlen kegyessége és leereszkedő nyájassága által szívemet magas személye iránt gerjeszté, bátorított, hogy munkálatom' zsengéjét Méltóságodnak ajánlanám határtalan tiszteletem' csekély jeleül, és azon őszinte hálának, mellyel Méltóságodnak tartozom némi bizonyságául. De kinek is ajánlhattam volna inkább Baranya' orvosi helyíratát, mint épen Méltóságodnak kinek szive, a' historiai dicső név alatt, hazánkért általában és Baranyaért különösen olly hön dobog, kinek honfui magasztos keble szent érze-

lemmel csügg mindenben, mi megyénk' áldott té-
rein az általános jobblétet akármikép emelheti,
előmozdithatja, és kiről beiktatása' alkalmával
nem a' hízélgés, nem a' vérmes reményű hevü-
let, hanem az őszinteség és a' legbensőbb köz-
meggyőződést tolmácsoló megfontolás a' megye
színe előtt állítá, hogy Baranya' jobb korának
hajnala kormányának Méltóságod általi átvéte-
lével tünt föl. Igen, Méltóságodnak, ki a' leg-
közelebb múlt két honggyűlésen Baranya' tekinte-
tét olly igen emelte, ki adozó népünknek eddig
is szerető kegyes atyja és hathatós pártolója

vala, szentelhettem legnagyobb joggal jelen szerény művemet, mellyen a' tudomány, a' szívem' minden érzeményével és lelkem' minden erejével szeretett megységem' szent érdekében irtam. Jól tudom ugyan, hogy parányi erőm' e' tökéletlen szülötte nem méltó Méltóságod nagy nevéhez; de merem mégis fáradozásom' legédesb' díjául reményleni, hogy Méltóságod szokott kegyességével veendi azt ótalma alá, nem tekintvén csekélységét, hanem a' jó szándokat, mellyel azt tevém, mi tőlem kitelt.

Isten éltesse Méltóságodat a' legkésőbb emberi korig a' király, haza, és különösen Baranya' hasznára és fényes családjának diszére állandó ép egészségben! — Én határtalan legmélyebb tisztelettel maradok

Pécsell, junius' végén 1845.

Méltóságodnak

legalázatosabb szolgája,

Dr. Hölling Miksa.

ÜDVÖZLET

a' Pécssett 1845 aug. elején összegyűlt magyar orvosok' és természetvizsgálóknak.

Magas örökre lelkesül
Polgáraink' mindegyike,
Hogy ennyi jeles **honfinak**
Üdvözetét nyujthatja be;
'S az *érző* lanthur volna tán,
A' sok öröm közt egy maga,
Melly égvé várt vendéginek
Üdvözlő dalt ne mondana?!

Légy fönnen üdvözölve hát
Te szép **füzér!** ő általa,
Mellyet jelesb virágiból
A' nagy **természet** font maga:

Hogy tűzne, mint az égi bolt,
Ha csillagfény ragyogja át,
Magyar hazánk' babértalan
Fejére ékes koronát,

Légy üdvöz, diszes **társulat!**
Dicső küzdelmed' színhelyén,
Kéért egy hon vetélkedik —
Körünkben üdvözöllek én;
'S a' kit magas királyi kegy
Olly fényesen kitüntetett,
Hogy lenne tág hatásköröd
Önálló 's hosszú életed! . .

Ám szent a' cél, a' munka nagy,
Küzdelmetek — az **ösanya,**
Kinek gyönyörjein a' bölcs
Csügg egyaránt 's a' lant' fíja;
Keblén a' gazdag ércz terem,
Növény virul, 's a' földkirály,
A' lények' millióival
Bő tápot 's üdveket talál.

'S mint méhe fáradatlanul
Elszállva völgyön és hegyen,

Kis porszemekben gyűjti meg
Mézét a' nyíló kelyheken:
Bejárván messze téreket,
Munkában csüggedetlenek,
Szorgalmatok' termékeit
A' honoltárra gyűjtitek;

Mert szent a' cél: a' hon' disze
'S közvirradásnak hajnala!
Melly kebletek' hő rejtekén
Nemzetérdekké lángola,
Hogy lenne nagy, 's dicső hazánk
'S kiküzdve érdemelt helyén
Nemesb örömmel töltse meg
Minden igaz magyar szívét.

A' **hon** tehát 's a' tudomány
Hozott körünkbe **bennetek**,
Fogékony szűnkben legdicsőbb
Két eszmét szentesítve meg,
'S nemes példát mutatva rá,
— Minél dicsőbb alig lehet —
Mint kell szeretni tudományt,
'S emelni véle nemzetet!

'S mig kiszólja hódolat-
'S üdvözetét, hő lantomon,
Hogy messze földre zengjen el,
A' hűrt magasra hangolom:
„A' legnemesebb küzdelem
E' hont áldással töltse meg,
'S a' küzdelemnek bajnoki
Soká 's örömben **éljenek!'**”

E L Ő S Z Ó.

Azon reám nézve megbecsülhetetlen kitüntetésemért, melly szerint a' magyar orvosok és természetvizsgálók' VI nagygyűlésének egyik titoknokául elválasztattam, úgy véltem, nem fejezhetem ki jobban legőszintébb tiszteletteljes hála-
lámot t. cz. választóim iránt, mintha megkísértem orvosi helyiratát adni azon megyének, mellynek keblében gyűlendenek ők hatod izben össze-
társulatuk' legüdvösb célját előmozdítandók. Érezvén azonban tehetségeim' parányiságát és a' kitűzött föladat' nehézségét, valamint az időnek fölötte nagy rövidségét, csak azon biztos remény, hogy t. ügyfeleim nem vetendik meg munkálatom' zsengejét és elismerendik törekvéseimet, késztetett kísérletem' közzétételére. Ha ők azt úgy veendik, mint irántoki határtalan tiszteletem' csekély jelét, és elviendik magokkal, mint a' hatod izi összejövetelök' alkalmával Pécssett töltött eredménydus napoknak némi em-
lényét, igen boldoggá fognak tenni. Egyébként pedig eltökélt szándokom, e' parányi munkálatomat, mellyet jelenleg magam is csak orvosi helyirat' sietve irt tökéletlen némi vázlatának tekintek, idővel bővíteni, tökéletesíteni, hogy azt annál érdekesebbé és hasznosbbá tehessem.

A' most említett czél' minél biztosabb elérésére, úgy hiszem, ezután sem fogják tőlem megtagadni kegyeiket és közremunkálásukat azok, kik eddigelé sziveskedtek ügyemhez segédkezeket nyújtani; miért is legszentebb és legkedvesb kötelességeim' egyike, ezzel nekik legforróbb hálámat nyilván kijelenteni. Tartozom pedig a' legnagyobb hálaköszönettel főkép nm. nagykeri Scitovszky János ur, pécsi püspök és a' magyar orvosok és természetvizsgálók' VI nagygyűlése' elnökének, valamint méltóságos székhelyi ifjabb Majláth György ur, t. Baranya vármegye' szeretve tisztelt főispánhelyettesének; minthogy a' föntisztelt püspökelnök méltóztatott minden baranyai kath. lelkész urakat körlevelek által fölszólítani plébániájok' leírásának a' legközelebb mult april' végeigi elkészítése és beküldésére; a' méltóságos főispánhelyettes ur pedig a' tudományok iránti közönvésegen elismert szeretetét és pártolását az által ujlag kegyeskedett kitüntetni, hogy nemcsak a' megye' levéltárát nyitattá meg használatomra, hanem egyszersmind magánlevéltárából is önkényt szolgált a' legbecsesebb adatokkal. A' megyei t. cz. lelkes tisztviselő urak is legszívesben gyámolíták mindenképen vállalá-

tomat; miért is nekik igen - igen lekötelezettnek vallom magamat. Hálával tartozom továbbá Baranya' mindenvallásu t. cz. lelkészeinek azon kitünő készségért, mellyel a' nekik tett kérdésekre felelni sziveskedtek, és úgy vélem, nem róhatom le jobban irántuki tartozásomnak egyik részét, mint ha itt nyilván vallom, hogy ítéletem szerint jelen körülményeinkben csak úgy irattathatnék le édes hazánk' állapota minden tekintetben lehetőleg legtökéletesebben, ha ügyfeleik országszerte szinte olly kimerítő pontosság, ügyesség és készséggel adnának feleleteket az eleikbe vagy egyesek vagy pedig, mi leginkább kívánandó volna, valami társulat által adandó kérdésekre, mint ezt Baranyának lelkes egyházi egyénei tevék. Ugyanezen szempontból indult ki legujabban a' cs. k. bécsi udvari főpostahivatal is az által, hogy mennyire tudom, legalább a' pécsi püspöki megye' plébánusainak nyomtatott rovatos táblákat küldött azon kérelemmel, töltsék meg az említett rovatokat a' szükséges adatok' pontos följegyzésével, mit ők legszivesben megis tettek; és mennyivel nagyobb örömmel tennék meg ők szinte azt, sőt még többet is, valami hazai intézet vagy társulat fölszólítására. Csak azt sajnálom, hogy a' t. cz.

XVI.

Ielkipásztorok' érdemtcljes t. cz. előjáróik' kegyes közbejárására nyert feleleteket nem használhattam az időnek rövidsége miatt, úgy mint kívántam volna. Végül még a' legszivesb hálával azt is meg kell említenem, hogy baranyai ügyfeleim közül tek. Czírer Antal, megyei, Pátkovics József pécsvárosi főorvos urak, Dr. Huta János ur, pécsi gyak. orvos, aztán Dr. Kugler Leopold, Klein György, Simonyi József, Bedekovics Alajos kerületi sebész urak is sziveskedtek munkálatomat elősegíteni azáltal, hogy általam megkérletve szívesen szolgáltak a' szükséges adatokkal, valamint tudós Nendtvich Tamás pécsi vegyszerész ur is Vilmos szépreményű fiával együtt. Mindazáltal, jól tudom, mégis sok érdekes hibázik munkálotomban, mit azonban kegyesen el fognak, úgy hiszem, tisztelt olvasóim és bírálóim nézni márcsak a' főnérintett okoknál fogva is, és meggyőződve levén arról, miszerint sem költséget, sem fáradságot nem kiméltem a' lehető leghitelesebb adatok' megszerzésére, és a' legnagyobb hálával fogom venni a' velem közlendő utbaigazításokat, és fölvilágosításokat, lelkiismeretesen használándó azokat munkámnak másodszori kiadásában.

ELSŐ SZAKASZ.

1. §.

Baranya vármegyének fekvése, határai, kiterjedése, földismereti viszonyai.

Baranya, melly egy részét tette a' nagyterjedelmű Pannoniának és több asiai és europai nemzeteknek gyűl és lakhelye volt, de kik mindig kiszoríták egymást, míg a' magyarok a' kilenczedik század' végén ezen földet elfoglalták, fekszik Magyarországnak déli végrészeiben a' drávántuli kerületnek, mellyet hibásan neveznek még most is némellyek Slavoniának, éjszaki oldalán az éjsz. $45^{\circ} 34'$ és $46^{\circ} 24'$ és a' keleti hossz. $35^{\circ} 32'$ és $36^{\circ} 41'$ között Ferrótól.

Határai: Keletről a' Duna, melly által Bács vármegyétől választatik el; délről a' Dráva, melly leszakadván a' stájér hegyekből, Baranyának és szomszéd Verőczének alacson partjai között sebes futtában számtalan kanyarulatokkal hömpölyög; nyugotról Somogy vármegye; éjszakaról pedig Tolna vármegye, mellynek napkeleti végénél Pest vármegyével is összeütközik.

Kiterjedése Lipszky szerint $91\frac{7}{10}$ négyszög mérföld, Kóczian József baranyamegyei tisztí mérnök szerint pedig csak $83\frac{8}{10}$ □ bécsi postamérföld. Legnagyobb hossza éjszokról délre, Dombovártól Eszékig 13 —, legnagyobb széle pedig nyugotról kelet felé Szigetvártól Mohácsig 8 mérföldnyi. — Használható földje Fényes szerint 734,511 hold u. m. 321,882 hold szántóföld; 50,044 h. szőlő; 10,228 h. kert; 266,865 h. erdő.

Az egész megyének ezen térsége háromszöget képez, melynek oldalait a' Duna és Dráva, alapját pedig Somogy és Tolna illető határai képezik. A' Duna és Dráva' mentében rónaság képi fölületét; éjszaki-nyugoti része pedig hegyes.

Hegyei mind azon hegység' láncolatához tartoznak, mely sz. Gotthárd mellett Stájerországból bevonul hazánkba és Vas, Szala, Somogy vármegyéken keresztül Baranyába is áthúzódik. Baranya hegyei több ágozatokra oszlanak, melyek között a' következő három érdemel leginkább figyelmet :

I-ör. A' *Mecsek*, melyet Istvánffy majd Mersethumnak majd Mecekusnak nevez, középmagasságú hegy. Kezdődik Szegszárdnál, vagy megyénket tekintve, inkább Nádasdnál, és délnek tartván elnyulik Pécs felé Kővágószőlősig, itt megalacsonyodik és dombok és halmak' alakjába Szigetvárig és tovább terjed. Hossza megyénkire nézve 7 mérföldnyi. Déli oldalát többnyire sző-

lők és egyéb szelid gyümölcsfák, tetejét, éjszaki és napnyugoti oldalát gazdag makkos erdők födik. Legmagasabb csúcsa Pécsvárad mellett a' Zengő, aztán az, melly Pécs mögött pompáz és az ugynevezett Jakabhegy, melly, nemcsak gyönyörű szép kilátásáról, legtisztább és leg-egészségesebb kutvizéről, hanem egyszersmind arról is nevezetes, hogy legregényesb tetején állott az egyetlen egy magyar szerzet', értem a' paulinokat, első kolostora, Bertalan pécsi püspöktől 1225-ben létre hozatva. Alig lehet Pécsről valahová szebb kirándulást tenni, mint e' kies vidékre, melly nemcsak a' leggyönyörűebb kilátással jutalmazza meg az egyébként kellemes ut' kevés fáradalmait, hanem egyszersmind visszaidézi látogatóinak emlékezetébe az elmúlt ősidőt kolostorai és jámbor vasszorgalmú szerzete-seivel.

2-or. A' *siklósi* hegy, Villánytól Szent-Mártonig huzódik. Hossza mintegy 4 mérföld.

3-or. A' *baranyavári*. Kezdődik Monostornál és két mérföldnyi menetele után Batinánál a' Dunába elvesz.

Ha a' nevezett hegyvonaloknak geologiai alkatását vizsgáljuk és geognosiai adatokkal, mellyeknek annyi romjait és maradványait, tengeri állatok' csontjait stb. találjuk, ugy bizonyosan elhitethetjük, hogy valaha hegységünket, következőleg egész megyénket is, vizek boriták vala. A' hajdani „mare album” ,fejér tenger' egyik

szélső része megyénket is érinté, jelesen elfoglalá éjszaki részét egészen, itten találván határait főhegyvonalunkban, mely Helyesfától Vé-
méndig huzódik.

Hegyeink általában véve leginkább mészkő-tömegek, mellyeken az újabb képletek nyugosznak. Tartoznak tehát a' második képlethez vagyis az átmenetszaki hegyekhez, alkotási idejökre nézve középhelyet foglalók az első és harmadkori vagy is legujabb képletek közt.

Mint átmenetszaki hegyek jeleskednek magasságuk és kiterjedésök, nyílt hasadékaik és barlangjaik ¹⁾ által, mellyekben tufa vagyis darázs és csepppegőkő találtatik.

A' mészkő, mint átmenetszaki, tömörsége és sokféle színe által kitünő, mely tulajdonaival a'

¹⁾ Leginkább nevezetes az abaligeti barlang, mely a' mecseki hegyláncz' éjszaki oldalában találtatik, Pécs-hez $1\frac{2}{3}$ mérföldre. Hossza 500 ölre terjed. Bővebb leírását a' derék Kölesytől lásd a' Tudományos Gyűjteményben. — A' mánfai határban is találtatik csöppkövi barlang. Bemenete igazán pompás és nagszerű sziklaboltozatban van, de belül a' barlang né-melly helyen igen alacson és iszapos. A' legközelebb mult tavaszkor 50 ölnyre benne valék, de az ott talált sok víz miatt, tovább nem haladhattam; hallám azonban mánfai lakosoktól, hogy száraz nyáron a' pásztorgyermekek sokkal messzebb szoknak bemenni, zsiros ruhadarabokból csinálván magoknak mécsét. Különös az, hogy mind a' mánfai mind az abaligeti barlangokból sebes patakok zúdulnak ki.

baranyai márvány nem csak különfélesége, hanem egyszersmind jelessége által igen alkalmas levén szobrászati alkotmányokra, fölülhalad legtöbb más magyar márványt.

Ezen átmenetszaki mészkőn ujabbkori képletek fekszenek, mikhez tartoznak:

A' régiebb vörösszínű homokkő, melynek hatalmas rétegei Kővágószőlősnél az ugynevezett Jakabhegyet fődözik, innét Cserkuton át egész az országutig lenyulván. Belőle igen jó malomkövek készülnek főkép Kővágószőlősen. — Az ujabb képletszakaszbeli homokkőhöz kapcsolva van

A' kőszén. Rétegei Pécestől éjszak-kelet felé Szabolcs, Vasas, Váralja, Máza, Császtá, Szász, Kárász, és Komló' irányába vonulnak el. Berks ur, a' pécsi k. bányakerület' tudós igazgatója mélytudományu vizsgálódásai' következtében állítja, hogy hihető, miszerint nemcsak a' budavidéki mész és homokrétegek alatt, hanem még Bács és több szomszéd megyének homokrétegei alatt, mint az egykori „féjer tenger” medrének mélyében hatalmas kőszéntelepek fekszenek (Steinkohlenflötze).

Ezen kőszénrétegek, melyek rendesen a' homok és palakővel (schistus argillaceus) változnak, helylyel néhány hüvelknyi, helylyel pedig több ölnyi vastagságúak. Miután azonban csak 50 év óta ásatnak nálunk, legalsóbb rétegeik, vagyis alapjaik, melyeken fekszenek, még nin-

csenek megvizsgálva. Ugyan Berks ur' állítása szerint minden kétségen túl van, hogy kőszentelepeink is legrégiebb képletszakaszbeliek, mit többek közt az is bizonyít, hogy ezen kori képletnek elválhatlan társai telepeinkben is megvannak u. m. a' már mondottakon kívül a' palakő, Schistus lithantracicus, ferrum ochraceum argillaceum (Brand- oder Kohlen-Schiefer, Thon-Eisenstein) stb.

A' kőszénrétegek azonban a' velök összekapcsolt homokrétegeknél kisebb kiterjedésűek.

Ezen régiebb képletekhez az ásványos-növény-kőszén is tartozik, mely nálunk nagy mennyiségben találtatik. És mi igen-igen nevezetes és ritka tűnemény, a' vasasi bányákban kőszén né vált palmaágok is ásattak ki már többször.

Némelly más ásványok, mellyek megyénkben előfordulnak, még szorgosabb vizsgálatot ohajtanak. Így bizonytalan, valljon a' Szászvár és Magyar-Egregy mellett találtató bazált és a' Hetény körül előforduló kovacs-porphyr való-sággal-e az, minek állítatik. Chalcedon is találtott már nálunk és némelly más ásvány, mely azonban nyilvánosan másounnan neptuni alluviu-mok által hozatott tájunkra.

Ezen ásványi ritkaságok' figyelmes megvizsgálása igen-igen ohajtható, hogy a' megyénk' földismereti viszonyait nyomó sok kétely a' tudomány' érdekében föloszlassék. Némellyek' állí-

tása szerint az asphaltnak is nyoma volna a' mecseki hegylánczban. (?)

Homok és csigamész is sok találtatik megyénkben az említett kőszénhegyek tövétől lefelé a' Duna és Drávamelléki síkságig. Így egyik homoktelep Szabolcsnál az ugynevezett homokhegyet képzi, Pécssett is építéshez sok jó homok van. Fazekas-Boda és Kékesd mellett számos csigakövvülések mellett kővé vált asteriák is találtaknak. Pécsváradon pedig csak nem az egész halom, mellyen a' kath. templom fekszik, *Ostrea edulis* féle kövületekkel van fődve. Pécssett ezen mészképletek a' kőszéntelepek közt fordulnak elő.

Hozzávetőleg a' vaskőről is kell itten emlékeznünk, melly mindenütt tatáltak hol tetemes kőszéntelepek előfordulnak, következőkép nálunk is. Igen hihető, hogy hajdan Vasas és Pécsvárad körül vasbányáink voltak. A' mult század' végefelé bizonyos Hasenhenzl sokat fáradozott annak kikutatásában, valljon lehetne nálunk bányamivelésre elegendő vaskövet találni, de siker nem koronázta igyekezetét. Legujabban a' pécsi vasgyár' igazgatósága karolta föl ismét ezt az ügyet, és nem veszté meg reményét, hogy megtalálандja azt, mit keres. Eddigelé a' földfölvületén 12—20 fontos vaskövek találtak ugyan ittott, de a' föld' gyomrában még nem igen akadtak nyomukba. Berks ur azt véli, hogy elvétve lehetne talán itt vagy ott tetemes vasanyagtelepet találni, de a' siker' bizonytalan volta

miatt nem érdemes azt nagy költséggel keresni. Egyébként nincsenek még hegyeink' természetudományilag megvizsgálva, és mi e' tekintetben történt, az egyedül csak Berks urnak, a' pécsi bányászati kerület' igazgatójának köszönhető. Mit hegyeink' alkatrészeiről a' hazánk helyirati ismertetésében olly fényes hirü Dr. Zipser Sopronyban 1820-ban megjelent munkájában közlött, azt is leginkább Berks barátjának sziveségéből nyerte. 1818-ban meglátogatta ugyan Pécs' városát és környékét Beudant, a' hires franczia természetvizsgáló; de mint maga vallja, csak futólag „Voyage mineralogique et geologique en Hongrie. Paris, 1822” czimü munkájában többek közt így ír a' jeles tudós: „A' Pécs' városának északi részén emelkedő hegyek egészen mészkőből állanak és legalsóbb részeikig be vannak szőlővel ültetve. A' városhoz legközelebb eső ágozatokban igen igen bűdös mészkövek találtnak, mellyekkel számos terebratulák kapcsolvák. A' szőlők fölötti hegységben szinte mészkő fordul elő; de ez lényegesen elüt az előbbtől, minthogy tömöttebb és nincs csigakövéletekkel vegyítve, nem is olly bűdös mint az először említettem. E' mészkőtelepek igen nagy kiterjedésűek és csak ott vesznek el, hol a' kőszéntelepek kezdődnek. De sehol sem birtam kivenni a' mész és homokkövek közti viszonyokat; minden, mit mondhatok, az, hogy e' vidék' belső alkatrésze a'

mész-kő, mely egyébkint a' vörösös homokkő-
veknél sokkal idős; összes tapasztalataim után
azonban nincs elválasztva a' vörös homokkő a'
szén-homokkőtől. E' pécsi kirándulásom után Va-
sasra mentem. Közel még a' városhoz, a' pécs-
várad utnak bal részén fekvő dombokban párisi
mésztelepeket vettem észre, melyek hihetőn az
egész közellevő rónaságon is előfordulnak; és
e' szerint, úgy látszik, a' párisi mészképlet Buda-
pestről levonul a' Dunának síkjain egészen az
azokat határozó nyugoti hegylánczokig.... A' va-
sasi kőszén, úgy látszik, igen jó tulajdonsággal
bír és tartozik a' palakőszénhez. Az utósó látható,
kőszéntelep fölött igen finom és keményedő ho-
mokkő-tömeg találtatik, mely végre a' jegese-
dett kőnemek jellemét tünteti ki. Továbbá a' kő-
nek olly neme is fordul itt elő, melyet e' helyen
nem igen keresne az ember; ez pedig a' kovacs-
féle kő, mely a' tömött zöldkő (grünstein-com-
pacte) közönséges jellemét mutatja és igen nagy
tömegekben jelentkezik... A' porphyr nagy
mennyiségben mutatkozik a' Székről Pécsre ve-
zető főuton és pedig különféle színben; van sötét
barna, és tiszta fekete, vérpiros és sárga össze-
kötési anyagu. Én úgy tartom, hogy e' porphy-
rok a' vörös homokkő képletéhez tartoznak.
Azon hegyeket is megvizsgáltam, melyek Pécs-
nek nyugoti részén terülnek el; de itt a' vörösös
homokkőnél egyebet nem találtam. E' kővekből
házak, utak és hidak építtetnek. Úgy látszik,

hogy e' kõnem délnyugot felé egész a' drávai mocsárokig elhuzódik. — Siklósra a' tartós eső miatt nem mehettem, de kétségen tul van, hogy azon hegyláncz, melyet azon tájon láték, legnagyobb részt átmenetszaki mészkőből áll.

Találtatik tehát Pécsen: Fekete mészkő; kétféle szénhomokkő u. m. durvább szemekből álló és palahomokkő; palaagyagkő vagyis bűdös-mész; szenes szénhomokkő (grés houiller charbonneux); kőszéntelepek; különféle homokkövek; zöldkő; vöröshomokkő; vörös porphyr telepek- és fészkekben; végre gyántakő is találtatik e' homokkövek közepett.

A' pécsi homokkő jelesebb mint az, mely a' karpatokban találtatik; a' kőszén is gazdagabb itt, és földözttetik valami sajátságos zöldkő által. Ez a' vörös porphyr miatt nevezetes; és minden oda mutat, hogy mind ezen zöldkő mind pedig a' porphyr neptuni eredetű. Eddig Beudant. Mind-ez Kleinschrodnek „Min. und geognostische Beschreibung von Ungarn“ czimű, Leipzigben 1828-ban megjelent könyvében is mondatik. Legujabban azt hallók, hogy Hetény mellett a' kőnyomat' használatára is találtatnának olly kövek, melyek az austriai birodalomba igen nagy árért Bajorhonból hozatnak be. Bár igaz lenne!

2. §.

Baranyának folyó és pangó vizei.

A' Dunán és Dráván kívül számos apró patakja van Baranyának, melyek leszakadván a'

mecseki hegyekről vagy pedig szomszéd Somogy vármegyéből betoldulván, rendetlen folyásban átfutják az egész megyét és részént a' Dunába részént pedig a' Drávába öntik vizeiket. Az első között legnevezetesebb a' *Karasicza*, aztán a' *pécsi* és *hetényi* viz, mellyek már rendes medrekben folynak; az utóbbiak közt az Okor, Almás, Gyöngyös és a' Feketeviz említendő; ezek rendetlen kanyarulatokban hömpölyögven, gyakorta kiáradnak és Baranyának nem csekély részét nemcsak haszontalan, hanem egyszersmind káros mocsárrá változtatják.

A' tavak közt említésre méltók azok, mellyek a' bellyei, dárdai és siklósi uradalmakban fekszenek és a' közönséges halaknak többféle nemeivel bővelkednek. Mesterséges halastó azonban nincsen megyénkben.

E' vizek körül igen-igen sok történt már az ujabb időkben, de mindazáltal még igen sok tenni való van hátra. Legtöbb károkat okozott eddigelé a' Dráva, miknek gátlására eleinte Somogy, Baranya és Verőcze vármegyék' részéről vegyes kiküldöttségek kezdettek munkálkodni egész 1818-ig; ekkor pedig királyi biztosok nevezettek ki, kik egymás után ekkép következtek: gróf Szécsen István; gróf Amade Antal, gróf Győry, Skerlecz József, báró Bedekovics Lajos és végre 1839-ben Ürményi Ferencz ő excellentiája, ki most is híven munkálkodik ezen ügyben. Ásattak pedig eddigelé 15,653 ölnyi

hosszu átvágások, jelesen Baranya adózói által 9328 öl, Verőcze által 6205 öl, és Somogy által 120 öl. Miből azonban némelyek károsoknak találtatván, nem használtattak. 1834-ben 3295 ölnék kiásatása rendeltetett meg; de ezen határozat 1844-ben a' királyi biztosság által megsemmisített. Megásandónak elhatároztatott legújabbán 3026 öl; és 1140 ölnék megásatása meg is kezdetett már. Épen midőn e' sorokat írárok, jött azon legszomorítóbb tudósítás, hogy junius elején a' Dráva annyira kiáradott, hogy a' most említettem, tömérdek fáradsággal és munkával emelt töltéseket nagyobb részt megrongálta, és áttörvén rajtok, több helységeket egészen elöntött, csak magának a' bellyei uradalomnak eddigelé 100,000 forintnyi kárt okozván. Pedig a' stájer hegyekeni sok hó mégcsak most kezd olvadozni. Valóban megyénk' adózói nem képesek már e' szilaj folyónak hathatós gátot vetni, és ha országos segílyt nem nyerünk minélelőbb, a' legszomorúabb sorsnak leendenek kitéve a' Dráva' igen szorgalmas magyar lakói. De bizunk atyai fejedelmünkben, ki legújabbán is tanusítá, mit szándékozik tenni a' hazánkban közlekedési eszközök' minélelőbbi létesítésére. — Történt továbbá több munka közérővel a' Duna' mentében, valamint egyebütt is a' hegyi vizek' némi szabályoztatására. Legtöbbet mindazáltal főséges Károly főherczeg tett e' tárgyban bellyei uradalmában. Legújabbán a' dárdai uradalom' bir-

tokosa, Schaumburg-Lippe herczeg is több csatornákat ásat.

3. §.

Baranyának erdei.

Megyénk' hegyein és rónáin nagykiterjedésű roppant erdők is találatnak. Legjelesebbek a' bellyei, pécsváradi, pécsi püspökségi, káptalani, h. Eszterházyféle, siklósi stb. uradalmakéi.

A' baranyai fánemek következők:

Cserfa.	Quercus cerris.	Zerreiche.
Tölgyfa.	Quercus robur.	Traubeneiche.
Szárostölgyfa.	Quercus pedunculata.	Stieleiche.
Bükfa.	Fagus sylvatica.	Rothbuche.
Gesztenyefa.	Castanea vesca.	Süsser Kastanienbaum
Sima szilfa.	Ulmus campestris.	Glatte Ulme.
Kérges szilfa.	Ulmus suberosa.	Korkulme.
Nyolcz himű szilfa.	Ulmus effusa.	Langstiel. Ulmbaum.
Fejér szilfa.	Ulmus alba.	Weisse Rüster.
Büdös kőrisfa.	Fraxinus excelsior.	Gemcine Esche.
Virágos kőrisfa.	Fraxinus ornus.	Blühende Esche.
Közönséges egerfa.	Alnus glutinosa.	Gemeine Erle.
Rezgő nyárfa.	Populus tremula.	Zitterpappel.
Szöke nyárfa.	Populus canescens.	Weisse Pappel.
Ezüstös nyárfa.	Populus alba.	Silberpappel.
Fekete nyárfa.	Populus nigra.	Schwarze Pappel.
Jegyenenyárfa.	Populus dilatata.	Italische Pappel.
Fehér hársfa.	Tilia alba.	Weisse Linde.
Nagylevelű hársfa.	Tilia grandifolia.	Grossblättrige Linde.
Kislevelű hársfa.	Tilia parvifolia.	Kleinblättrige Linde.
Sárfűzfa.	Salix vitellina.	Dotterweide.
Csöregefűzfa.	Salix fragilis.	Bruchweide.
Jókorifűzfa.	Salix praecox.	Frühweide.
Bánatosfűzfa.	Salix babylonica.	Trauerweide.
Hamvasfűzfa.	Salix cinerea.	Graue Weide.

Teknősfűzfa.	Salix incubacea.	Mattenweide.
Partifűzfa.	Salix riparia.	Uferweide.
Zsályafűzfa.	Salix aurita.	Salbeiweide.
Kecskefűzfa.	Salix caprea.	Sahlweide.
Kötő fűzfa.	Salix viminalis.	Korbweide.
Fejér fűzfa.	Salix alba.	Weisse Weide.
Közönséges nyirfa.	Betula alba.	Gemeine Birke.
Hegyeslevelű iharfa.	Acer platanoides.	Spitz Ahorn.
Juharjávör.	Acer pseudoplatanus.	Weisser Ahorn.
Tompalevelű iharfa.	Acer obtusatum.	Stumpfblättr. Ahorn.
Fekete gyűrűjávör.	Acer tataricum.	Russischer Ahorn.
Fodorjávör.	Acer campestre.	Feld Ahorn.
Ostriaújávör.	Acer austriacum.	Österreichisch. Ahorn.
Kertiszilvafa.	Prunus domestica.	Gemeine Pflaume.
Középszilva.	Prunus insititia.	Gemein. Kriechenbaum
Kökényszilva.	Prunus spinosa.	Schlehenstrauch.
Zelniczemeggy.	Prunus padus.	Traubenkirsche.
Sajmeggy.	Prunus mahaleb.	Mahaleb-kirsche.
Csepleszemeggy.	Prunus chamaecerasus	Strauchartige Kirsche.
Borizümeggy.	Prunus cerasus.	Saure Kirsche.
Cseresnyemeggy.	Prunus avium.	Süsse od. Vogelkirsch.
Gyertyánfa.	Carpinus betulus.	Hainbuche.
Barkóczafa.	Crataegus torminalis.	Elzbeerbaum.
Vörösa fonyafa.	Crataegus aria.	Mehlbaum.
Vörös berkenyefa.	Sorbus aucuparia.	Vogelbeerbaum.
Fojtos berkenyefa.	Sorbus domestica.	Zahme Eberesche.
Vadkörtefa.	Pyrus communis.	Wilder Birnbaum.
Vadalmafa.	Pyrus malus.	Wilder Apfelbaum.
Somfa.	Cornus mascula.	Kornelkirschbaum.
Vörösgyűrűfa.	Cornus sanguinea.	Rother Hartriegel.
Hajtűslepénfa.	Gleditsia triacanthos.	Dreidorn. Gleditschie.
Vesszősfagyal.	Ligustrum vulgare.	Rheinweide.
Fügefá.	Ficus carica.	Wilder Feigenbaum.
Ternyő tiszafa.	Taxus baccata.	Aibenbaum.
Sóskátöv. v. leányom	Berberis vulgaris.	Weinschädling.
Farkasboroszlán.	Daphne mezereum.	Seidelbast.
Pongyolafanzár.	Lycium barbarum.	Gemeiner Bocksdoorn.
Virginiai boglárfa.	Platanus occidentalis.	Gemeiner Platanus.
Iszalagbércse.	Clematis vitalba.	Waldrebe.
Csemegemondola.	Amygdalus communis	Gemeiner Mandelbaum

Alle diese Hölzer im Jahr 1844

Hangamondola.	<i>Amygdalus nana.</i>	Zwergmandelbaum.
Őszibarackkmondola.	<i>Amygdalus persica.</i>	Pfirsichbaum.
Pompásdiófa.	<i>Juglans regia.</i>	Walnussbaum.
Cseregalagonya.	<i>Crataegus oxyacantha</i>	Gemeiner Weissdorn.
Közönségesmogyorófa	<i>Corylus avellana.</i>	Haselnuss-Strauch.
Csikos kecskerágó.	<i>Evonymus europaeus.</i>	Gemeiner Spindelbaum
Bibircsóskecskerágó.	<i>Evonymus verrucosus</i>	Warziger Spindelbaum
Varjutóvis.	<i>Rhamnus catharticus.</i>	Kreutzdorn.
Kutyabenge.	<i>Rhamnus frangula.</i>	Glatter Wegdorn.
Hólyagfa.	<i>Staphylaea pinnata.</i>	Pimpernuss-Strauch.
Ostorménybangita.	<i>Viburnum lantana.</i>	Wollichter Schlingstr.
Orgonafa.	<i>Syringa vulgaris.</i>	Spanischer Holler.
Fájazanot.	<i>Cytisus laburnum.</i>	Gelber Kleebaum.
Fekete szeder.	<i>Rubus fruticosus.</i>	Brombeerstrauch.
Földi szeder.	<i>Rubus caesius.</i>	Ackerbrombeer.
Szamártóvis.	<i>Genista tinctoria.</i>	Färberginster.
Iglicze.	<i>Genista germanica.</i>	Kleiner stachl. Ginster.
Vadszőlő.	<i>Vitis vinifera.</i>	Wilder Weinstock.
Repkényborostyány.	<i>Hedera helix.</i>	Wilder Epheu.
Gyalogfenyő.	<i>Juniperus communis.</i>	Wachholder.
Jegenyefenyőfa.	<i>Pinus abies.</i>	Rothtanne.
Erdei fenyőfa.	<i>Pinus sylvestris.</i>	Gemeine Föhre.
Gyepűbodza.	<i>Sambucus nigra.</i>	Schwarzer Holler.
Selyemeperfa.	<i>Morus alba.</i>	Weisser Maulbeerb.
Napkeleti tujafa.	<i>Thuja Orientalis.</i>	Orientalisch. Lebensb.
Gesztenyebokrétafa.	<i>Aesculus hippocastan.</i>	Wilder Kastanienb.
Fejér akász.	<i>Robinia pseudacacia.</i>	Weisse Akazie.
Hosszukás l. bajnocza	<i>Spiraea oblongifolia.</i>	Längliche Spierstaude
Csipkerózsabokor.	<i>Rosa canina.</i>	Heckenrose.
Pallagrózsa.	<i>Rosa arvensis.</i>	Feldrose.
Kökényrózsa.	<i>Rosa spinosissima.</i>	Vielstachliche Rose.
Fejér rózs.	<i>Rosa alba.</i>	Weisse Rose.
Terjedő rózs.	<i>Rosa repens.</i>	Kriechende Rose.
Körtvélyes rózs.	<i>Rosa pumila.</i>	Niedrige Rose.

És még eddig meg nem határozott négy más
rózsafaj.

Megjegyzendő itt, mikép szép sikerrel fenyőfák ültetettek megyénkben már több uradalmak által, és Bartosságh Villányban a' legszebb sikerrel kezdé nevelni és szaporítani az ugynevezett sátoros felleng, vagy bálványfát, (*Ailanthus glandulosa*, Götterbaum), melly a' legkövesebb földben is magasra megnő és igen szapor. Madarak nem fészkelnek rajta, de még nem is szeretnek reá szállni. Levelét a' hernyó nem bántja. Haszonvehetőségéről Bartosságh különös könyvecskét irt. A' sárga szömörce (*rhus cotinus*) is tenyészik nálunk, és szaporításával igen nagy keresetágot lehetne nyitni, mint-hogy a' kordovánbőrnek sárga színrei festéséhez gyöngé vesszői és gyökere igen használható, sőt szükséges is.

4. §.

Baranyának viránya (flora).

A' flora megyénkben, mellyben a' hegyes vidék a' mocsárokkal és a' legjobb fekete iszapföldterületekkel változik, igen gazdag; fájdalom, hogy eddigelé körülbelöl mégcsak hatod része van megvizsgálva, ámbár nem kevés ritkább növényfajokat is tenyészt. Leginkább hegyeink és mocsáros vidékeink sohajtoznak fűvész után. Általában megyeszerte, de leginkább Pécs vidéken igen buja a' tenyészet (*vegetatio*); itt számos olly növény jön elő, melly hazánk' egyéb részeiben vagy épen nem vagy csak igen ritkán

találtatik, legalább eddigelé föl nem földöztetett még. Nendtvich Tamás ur, pécsi gyógyszerész, Pécs vidékén jelenig 1100 féle növénynél többet talált, mik közül nem lesz érdek nélkül a' nevezetesebbeket és ritkébbakat itt betűszerinti sorban fölhozni:

<i>Achillea nobilis</i> L.	<i>Atriplex acuminatum</i> W. K.
„ <i>setacea</i> W. K.	„ <i>oblongifolium</i> W. K.
„ <i>tanacetifolia</i> All.	„ <i>roseum</i> Besseri.
<i>Aconitum Anthora</i> L.	<i>Atropa Belladonna</i> L.
„ <i>Lycoctonum</i> L.	„ <i>physaloides</i> L.
<i>Agrimonia agrimonoides</i> L.	<i>Avena tenuis</i> Mönch.
<i>Agrostis canina</i> L.	<i>Barbarea praecox</i> Brovni.
„ <i>hispida</i> Willd.	<i>Brassica elongata</i> Ehrhard. et WK.
„ <i>capillaris</i> Lers.	<i>Bromus commut.</i> Rom.etSchuttess
„ <i>palustris</i> Hudson.	„ <i>gracilis</i> Pers. <i>Festuca</i>
„ <i>sylvatica</i> Host.	„ <i>gracilis</i> Host.
„ <i>Schultessii</i> Kunth.	<i>Bunias cochlearioides</i> WK. Ca-
„ <i>verticillata</i> Villars.	„ <i>leпина</i> Corvini Desv.
„ <i>Var. Agrostis palustris</i>	<i>Campanula rotundifolia</i> L.
<i>Aira canescens</i> L.	„ <i>Speculum</i> L.
„ <i>cespitosa</i> L.	<i>Carduus collinus</i> W. K.
<i>Var. major et minor</i> Schrad.	„ <i>mollis</i> Jacq. <i>Serratula</i>
<i>Alchemilla Aphanes</i> Lers.	„ <i>blanda</i> MB.
<i>Allium oleraceum</i> L.	„ <i>radiatus</i> W. K. <i>Serra-</i>
„ <i>ursinum</i> L.	„ <i>tula radiata</i> MB.
<i>Althea cannabina</i> L.	<i>Carex cuprina</i> Nendt.
„ <i>hirsuta</i> L.	„ <i>Drimeja</i> Wahl.
„ <i>pallida</i> Willeb. et W. K.	„ <i>inflata</i> Hoff.
<i>Anchusa italica</i> Retzii.	<i>Carpesium abrotanoides</i> L.
<i>Aparga hastilis</i> Willd.	<i>Carthamus lanatus</i> W. K.
„ <i>hispida</i> Willd.	<i>Castanea vesca</i> Gaert.
<i>Arabis Thaliana</i> L.	<i>Centaurea Crupina</i> L.
„ <i>turrata</i> L.	„ <i>montana</i> L.
<i>Artemisia camphorata</i> L.	„ <i>solstitialis</i> L.
„ <i>scoparia</i> W. K.	<i>Cerastium anomalum</i> WK.
<i>Asperula taurina</i> L.	„ <i>brachypetalum</i> Desport.
<i>Aster annuus</i> L.	

- Cerastium manticum* WK.
 „ *sylvaticum* WK.
Chaerophyllum aureum Jacq. Myrrhis aurea Spr.
Chenopodium ambrosioides L.
 „ *Botrys* L.
Convolvulus cantabricus L.
Conyza squarrosa L.
Cyperus fuscus L.
Cytisus Laburnum L.
 „ *supinus* L.
Dianthus barbatus L.
 „ *trifasciculatus* Kit.
 „ *atrorubens* Jacq.
Digitalis ferruginea WK.
 „ *lanata* WK.
 „ *lutea* Jacq.
Doronicum Nendtvichi Sadler.
Echinops Sphaeracephalus L.
Epilobium angustifolium L.
Epipactis ensifolia Sw.
 „ *microphylla* Sw.
 „ *ovata* Sw.
 „ *pallens* Sw.
Festuca phleoides Host. *Koeleria phleoides* Pers.
Festuca geniculata Willd.
Fritillaria meleagris L.
Fumaria capreolata L.
Genista germanica L.
 „ *ovata* WK.
Geranium divaricatum WK.
 „ *Phaeum* L.
Glechoma hirsuta WK.
Glycyrrhiza glabra L.
Gnaphalium germanicum Sm.
 „ *montanum* Willd.
 „ *rectum* Sm.
Gypsophilla altissima L.
 „ *muralis* L.
Helianthemum marifolium. Pers.
Helleborus odoratus Kit.
Hesperis runcinata WK.
Hieracium stoloniferum WK.
Hypochaeris radicata L.
Inula germanica L.
 „ *Helenium* L.
 „ *squarrosa* L.
Lactuca sagittata L.
Lathyrus sphaericus Retz.
 „ *L. coccineus* All.
Limodorum abortivum Sw.
Lonicera Periclymenum L.
Luzula pilosa Willd.
Lysimachia thyrsoiflora L.
Malva Alcea L.
 „ *crispa* Lavanill.
Medicago maculata Wt.
Mellilotus procumbens Bess.
Mercurialis ovata Stirnb. et Hoppe
Mespilus tomentosa Willd.
Monotropa Hypopithis L.
Myosotis obtusa WK. *Anchusa*
 „ *Barrelieri* Decand.
Narcissus pseudonarcissus L.
Onosma stellulata WK.
Ophrys bicornis Sadl.
Orobancha caerulea L.
 „ *elatior* Sm.
 „ *ramosa* L.
Orobancha variegata Ten.
Oxalis corniculata L.
Plantago sericea WK.
Poa pilosa L.
Potentilla rupestris L.
Poterium polygamum WK.
Primula acaulis L.
Prunus Padus L.
Pyrethrum uliginosum Kit.
Ranunculus bulbosus L.

<i>Ranunculus lanuginosus</i> L.	<i>Thalictrum aquilegifolium</i> L.
<i>Reseda phyteuma</i> L.	<i>Thymus Calamintha</i> Scop.
<i>Rosa arvensis</i> L.	„ <i>montanus</i> WK.
„ <i>repens</i> Villd.	<i>Tilia alba</i> WK.
<i>Ruscus aculeatus</i> L.	<i>Trifolium diffusum</i> WK.
„ <i>Hypoglossum</i> L.	„ <i>filiforme</i> L.
<i>Salvia glutinosa</i> L.	„ <i>minus</i> Sm.
„ <i>scclarea</i> L.	<i>Triticum intermedium</i> Host.
<i>Scirpus Michellianus</i> L.	„ <i>juncum</i> L.
<i>Scorzonera laciniata</i> Willd.	„ <i>rigidum</i> Schrad.
„ <i>parviflora</i> Jacq.	<i>Ulmus suberosa</i> Mönch.
<i>Scutellaria peregrina</i> WK.	<i>Vaillantia glabra</i> WK.
„ <i>simplex</i> Nendt.	<i>Verbascum floccosum</i> WK.
<i>Sempervivum globuliferum</i> L.	„ <i>rubiginosum</i> Schrad.
<i>Senecio aquaticus</i> L.	<i>Veronica hybrida</i> Schrad.
„ <i>sylvestris</i> .	„ <i>angustifolia</i> Nendt.
<i>Silene Armeria</i> L.	„ <i>Buxbaumi</i> Tenore.
„ <i>dichotoma</i> WK.	„ <i>elatior</i> Ehrh.
<i>Spiraea Aruncus</i> L.	„ <i>neglecta</i> Wahl.
„ <i>oblongifolia</i> WK.	<i>Vicia lutea</i> Sm.
<i>Stachys alpina</i> L.	„ <i>serratifolia</i> L.
<i>Stellera passerina</i> L.	<i>Viola montana</i> L.
<i>Tamus communis</i> L.	„ <i>sylvestris</i> Kit.
<i>Teucrium Laxmanni</i> WK.	<i>Xanthium spinosum</i> L.

Családok szerint pedig, leginkább Sprengel után' fölosztva, e' következő jegyzékben tűnnek elő Florának a' pécsi környéken tenyésző gyermekei:

Plantae circa Quinque - Ecclesias sponte crescentes iuxta familias divisae:

<i>Acera</i> Spreng.	<i>Amentaceae</i> Spr.	<i>Asperifoliae</i> Spr.
5.	34.	29.
<i>Aggregatae</i> Spr.	<i>Aristolochicae</i> Spr.	<i>Avenaceae</i> Spr.
9.	2.	23.
<i>Agrostideae</i> Spr.	<i>Aroideae</i> Spr.	<i>Amninac</i> Spr.
13.	5.	3.

3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30

Campanuleae Spr.
 12.
 Caparideae Spr.
 3.
 Caprifoliae Spr.
 10.
 Caryophilleae Spr.
 44.
 Caucalinae Spr.
 8.
 Cereae Spr.
 3.
 Cichoreae Spr.
 40.
 Cisteae Spr.
 3.
 Chenopodeae Spr.
 25.
 Coniferae Spr.
 6.
 Contortae Spr.
 3.
 Coronariae Spr.
 25.
 Convolvuleae Spr.
 5.
 Cucurbitaceae Spr.
 1.
 Cynareae Spr.
 28.
 Cyperoidae Spr.
 39.
 Euphorbiaceae Ju.
 16.
 Eupatorineae Spr.
 27.
 Rubiaceae
 14.
 26.
 29.
 30.

Sedeae Spr.	Solaneae Spr.	Tiliaceae Spr.
5.	10.	3.
Selineae.	Spireae Spr.	Umbelliferae dehi-
4.	2.	scentes auctor.
Siliculosae L.	Synclistae Ouct.	2.
14.	4.	Urticeae Spr.
Siliquosae L.	Terebinthaceae Spr.	8.
35.	1.	Valerianeae Spr.
Smilaceae Spr.	Thymeleae Spr.	5.
2.	3.	Verbeneae Spr.
Smyrnieae Spr.		1.
4.		

E' jegyzékből kiderül, hogy Pécs' környékének viránya úgy áll a' nagykiterjedésű Pest' megyéhez mint 1:1, 6; egész hazánkéhoz pedig mint 1: 2,898-hoz. Tartozik továbbá a' pécsi növények közül 46 faj magyar hazánk ritkább növényeihez, 62 pedig olyan jön elő, melyet a' pestmegyei virányban hiába keresünk. De még sokkal gazdagabb egész megyénk viránya; mivel mint említém már, megyénk' $\frac{5}{6}$ részében fűvész még eddigelé nem vizsgálódott, mi csak abból is kiviláglik, mivel a' főttebbi jegyzékben hiányzanak azon növények, melyeket a' szorgalmas fűvész csak a' sós, homokos és mocsáros vidékeken talál. — Vidékünk' virányának gazdagságára és különféleségére a' földnek jósága mellett igen nagy befolyással van

annak déli lejtős fekvése, mi által a' nap sugár-
rainak jobban kitéve és egyszersmind az éjszaki
szelek ellen védve sokkal inkább kedvezhet a'
vegetationnak mintsem más tájak. A' cseresnye
már május' végével szokott többnyire Pécs kö-
rül megérni, a' szőlő pedig augustus' elején,
minélfogva nem fog föltetszeni, hogy a' szüret
többnyire september' közepén kezdődik, sőt
1834-ben már september' 6-kán kezdték azt.
Azon növények, mellyek másutt egyszer, azok
nálunk gyakran kétszer is virágzanak; sőt van-
nak olyan növények, mellyek october' végén
vagy november' elején harmadszor is teljes vi-
rágzásban állanak. Csak nem hihetlen a' kü-
lönbség, melly e' tekintetben a' Dráva és Duna
közti vidék és honunk' éjszaki részei között
uralkodik. — Késmárkon p. o. a' baraczk, melly
nálunk már junius' végén érik, csak september'
vége felé kezd érni. A' cseresnyéről ott csak
augustusban lehet szó; midőn nálunk javában
aratnak, ott még csak virágnak indul a' gabna.
A' szilva és más gyümölcs ott gyakran éretlen
levén megfagy a' fán.

Leggazdagabb tenyészésnek hegyeink ör-
vendenek, mellyeknek alja átalában jeles és
különféle szőlővel van beültetve. A' szőlők közt
számos olly gyümölcsfa szabad állapotban min-
den reá fordított gond nélkül jön elő, melly
csak a' melegebb éghajlatot kedveli, illyen a'
mandola és baraczkfa. a' birsalma és fügefá

(*Ficus carica*) dió, vadolaj és gesztenyefa (*Aesculus Hyppocastanum*.) A' *Lonicera periclymenum*, *Lycium barbarum*, *Syringa vulgaris*, *Clematis vitalba*, *Colutaea arborescens*, *Cornus mascula et sanguinea*, *Acer tataricum* mindenütt a' szőlők sövényét képzik. Az utakon' és ezek szélein e' következő növények találtnak nagy mennyiségben, u. m. *Althaea hirsuta et pallida*, *Allium oleraceum*, *Anchusa Barrelieri*, *Arrabis turrita*, *Atriplex acuminatum*, *Barkhausia hispida*, *Cerastium brachypetalum*, *Euphorbia virgata*, *Evonymus verrucosus*, *Fumaria capreolata*, *Glaucium luteum*, et *phoeniceum*, *Linaria linifolia*, *Linum hirsutum*, *Melica altissima*, *Myosotis sparsiflora*, *Rubus glandulosus*, *Salisla scoparia*, *Salvia sclaraea*, *Trifolium diffusum et expansum* stb. Ezek körülbelől azon nevezetesb' növények, melyek' a' hegyek tövé-től egész azok' közepeig, azaz a' szőlők' felső határaig tenyésznek. Hegyeink' felsőbb köves és erdős részeiben pedig a' következő nevezetesebb növények jönnek elő: *Aconitum Jacquinii*, *Vinca herbacea*. *Verbascum rubiginosum*, *Lathyrus Nisolia*, *Ophrys bicornis*, *Artemisia camphorata*, *Galium pedemontanum* et *Bauhini*, *Helianthemum fumana*, *Medicago prostrata*, *Serratula blanda*, et *radiata* *Rhus cotinus*, *Glechoma hirsutum*, *Mercurialis ovata*, *Mespilus tomentosa*, és ezek a' Mecsekhegy köves részeiben találtnak; következők pedig u. m.

Asperula taurina, *Doronicum Nendtvichi*, *Cerastium sylvaticum*, *Limodorum abortivum*, *Orobanchaceae variegatus*, *Ruscus aculeatus* et *hypoglossum*, *Tilia alba*, *Waldsteinia geoides*, *Stachys alpina*, *Lycopus exaltatus*, *Tamus communis Paris quadrifolia* a' Pécs városa' erdeje benső részeiben. *Lathyrus sphaericus*, *Veronica orchidea*, *Orchys hircina*, *Convolvulus cantabricus*, *Agrostemma coronaria*, *Dianthus trifasciculatus*, *Iris variegata* pedig a' Makárhegy' csucsán. A' legalantabbi déli vidéken, a' réteken többek között e' következő növények jönnek elő: *Cerastium anomalum* et *manticum*, *Digitalis lanata*, *Leucojum aestivum*, *Marrubium remotum*, *Melampyrum barbatum*, *Medicago maculata*, *Melilotus dentata*, *Myagrum perfoliatum*, *Prenanthes pulchra*, *Silene dichotoma*, *Vicia pannonica*, *serratifolia* et *sordida*, *Anchusa paniculata*, *Hesperis runcinata*. Az előszámlált növények közül némelyek épen csak egy helyen tenyésznek. Így a' *Doronicum Nendtvichi* a' kistréti völgy mellett néhány száz öles térségen nő nagy mennyiségben, máshol pedig eddigelé nem fődözött föl; a' *Lathyrus sphaericus* pedig egyedül csak a' Makár hegyen találtatik stb. Nevezetes az, hogy az *Ophris bicornis* és *Doronicum Nendtvichi*, melyet a' többször említett *Nendtvich* ur fődözött föl, mint látszik, épen csak vidékünkre szorítvák, minthogy másutt még senki sem akadt reájok. A' *Lathyrus sphaericus* is hazánk'

legritkább' növényeihez tartozik, (Vesd össze Dissertatio inaug. Car. Max. Nendtvich 1836.)

A' mérges növények között leggyakrabban előfordul nálunk: az *Atropa Belladonna* farkascseresnye, *Bryonia*, *Colchicum autumnale*, *Euphorbia*, *Daucus*, *Conium*, *Aethusa*, *Chaerophyllum*, *Cicuta*; aztán a' *Hyosciamus*, *Datura*; a' *Digitalis*, *Rhamnus* és a' *Ledum palustre* stb.

Német népünk a' földi bodza' (*sambucus ebulus*) céliránytalan és mértékletlen használata által sokszor em kevés bajt szerez magának. A' kárászi plébánia' határában, nem messze Márévár omladványaihoz az ugynevezett „Házitető” hegyháton valami különös mérges növényfajnak kell tenyésznie; mert ha ott tavasz kezdetétől egész június eleig, kivált eső után vagy reggel nagyobb harmattal szarvasmarha vagy sertés legeltetik, az néhány óra alatt mind elvesz; és az így elhullott állatok húsá, különösen belrészei egészen megfeketednek, mint az ottani t. plébánus ur hitelesen bizonyítja. Igen érdemes volna azt a' vidéket fűvészileg minél előbb megvizsgálni. Lehet, hogy buján a' *Doronicum Nendtvichi* tenyész ott. Egyéb tekintetekben is igen érdekes az egész kárászi plébánia területe, minthogy sziklás hegyekből állván, számos szép növénynyel, palakő, kőszén, és vasporral bővelkedik, az utósót nagyobb záporok után a' patakok és vízmosságok' szélein

mérő számra szedik össze az ottani lakosak, és eladják porzónak a' szomszéd városokban.

A' gombák közül evésre leginkább a' következők használtatnak: a *Boletus bovinus*, *subtomentosus*, és *luteus* stb., melyly szárítva vargánya név alatt igen nagy mennyiségben árul-tatik főleg Pécssett; továbbá *Amanita caesarea* császárgomba főleg becsinálthoz, valamint a' legnagyobb kedvességben álló *Agaricus* (*Myce-na*) *esculentus* Per. melyly szeggomba, *Nagerl-schwamm*-nak neveztetik. Nő ezen gomba er-deinkben, rétjeinken, és az utak mellett is nagy mennyiségben. Egyébféle számos *Agaricus* is találtatik megyénkben u. m. az *Agaricus cam-pestris* (*champignon*), az *Agaricus ruber*, és *caudicinus*.

A' gilvagomba leginkább levesnek használ-tatik. A' *Morchella esculenta* (*Morchel*), és a' *Lycoperdon tuber* (*Trüffel*) is honosak nálunk.

Népünk a' nyári hónapokban szorgalmasan szedi a' különféle gombanemeket részint ön hasz-nálatára, részint eladja. Szárított vargánya me-gyénkből ki is vitetik. Jól készített gombák igen izletes étkeket adnak, és nem áll, hogy azok-hoz különös emésztési erő kívántatnék. A' gom-bák' husa igen különféle. Elérett, különféle ál-latkáktól megkezdett, bőrféle gombák mint gyo-morterhelők nem élvezetre valók; rothadásnak indult gombát el kellene a' piacról tiltani, mint-hogy általában egészségtelen minden, mi már

rothadt. Ismeri ugyan népünk a' mérges, ártalmas gombafajokat, mindazáltal megtörténik né-mellykor, hogy egész háznépek megmérge-sítettnek a' rosszul választott és czéliránytalanul el-készített gombák által. Az *Agaricus torminosus*, *necator* és *emeticus* azon mérges gombák, mely-lyek' vidékünkön leginkább előfordulnak. Az *Agaricus muscarius*-ról (légyölő) jól tudja né-pünk, hogy mérges.

5. §.

Állatok' országa.

Nincsenek ugyan Baranyának terjedelmes pusztái, de azért szarvasmarhában, lovakban szükségét nem szenved, jóllehet czimeres szar-vu kitűnő ökrökkel, jeles tehenekkel és nemes-vérű lovakkal nem igen dicsekedhetik. Csodál-hatni, hogy köznépünknek csak nem általános gondatlansága és egyéb körülmények miatt, még olyan az, „igás jószág” a' millyen. A' mult évi megyei összeírás szerint találtatott megyénkben hámos ló: 6368; ménesbeli ló: 3; három éves csikó 36, két éves csikó 42; ökör 2563; fejős tehén 2249, meddő 358; tinó 162; borju 373; sertvés 4423; ¹⁾ birka 1338; kecske 6; ámbár némelly rácz falvakban ezen a' fákra nézve olly ártalmas állatok nem csekély számmal találtatnak. A' fölhozott számokból az derül ki, hogy az említett összeírás általában igen-igen messze áll

¹⁾ Credat Judaeus Apella!

a' tökéletesség és hitelességtől. Az utósó előtti közgyűlésben azonban hatályosan rendelkezett megyénk a' közterhek' igazságosb' fölosztása végett tökéletesebb összeírás iránt, és reménylhetni, hogy nem sokára némi nagyobb hitelességgel készülendének el a' szükséges kimutatók. Mennyire mehet a' kiváltságos osztály' marháinak száma, azt minden lehető iparkodás mellett mégcsak megközelítőleg sem lehetett megtudnunk. Annyit azonban mondhatunk, hogy a' juhokon kívül igen csekély kiváltságos osztályunk' marháinak, lovainak száma; minthogy általában kevés nálunk a' nemesség, és több nagyobb uradalom alig bir állodiatúrával, illyenek p. o. a' pécsváradi, kamarai, székesegyházi stb. uradalmak; mások megint szakmányosak által miveltetik földjeiket; mihez még az is járul, hogy nagyobb puszták sincsenek megyénkben. Pécs városában csak 637 fejőstehén van összeírva. — A' sertésseli kereskedés igen élénk nálunk, főleg a' Dráva mentében; de mindazáltal nem igen nagy haszonnal jár adózó népünkre nézve, mivel többnyire kölcsön vett pénzzel kénytelen azt üzni. — A' házi állatok közül számos lud, récze, pulyka és baromfi tenyésztetik nálunk; Gyöngytyukok és pávák a' ritkaságok közé tartoznak. Vadak közül leginkább az őz nevezetes nálunk, a' bellyei, dárdai és herczeg Eszterházy' jószágában; de itt sincs oka a' szegény adózónak panaszra, hogy miatta vetése

kárt szenvedne. Vadas kert egész megyénkben nincsen, azért nincs is vaddisznó. Nyul elég találkozik. Róka, nyest is van, és igen kevés farkas és vadmacska. A' vidra sem egészen ismeretlen nálunk. — Van továbbá ürge, borz, mókus, görény, hörcsök, menyét, gözű (ungarische Spitzmaus).

A' szárnyasvad között csak a' császármadár tetrao Bonasia, nyirtyuk, tetrao tetrax, fogoly, per-dix, és a' huros érdemel említést. Fácán nálunk épen nem szaporittatik de — találatnak a' bolyi erdőkben ittott még szabad állapotban fácánok, és Papanek' bizonyítása után Dárda mellett is. A' ragadozó madarak közül csak a' tyúkhordó kányát, vércsét és bagolyt említjük. A' kősas (Steinadler) és közönséges sas (Aasgeier) csak mint vándormadarak mutatkoznak nálunk.

Az éneklőmadarak nagy sokasággal tartozkodnak a' mindenütt vízzel és erdővel bővelkedő hegyeinkben. A' fenyves *turdus pilaris* nagy mennyiségben jön el hozzánk csak nem minden télben. Párja Pécssett többnyire 8 p. kr. A' különféle czinegék *parus*, és fecskék, *hirundines*, említést érdemelnek, valamint a' fekete harkály, küllő, *picus martius*. Ez a' ritka madár Somogy' szélén szokott tanyázni. A' kányák, *coracias garula* és varjuk, *corvus* nem ritkák. Számos nálunk a' rigó, fülemüle, csiz, tengelicz, pipis, pinty, pírók, sármány, aranymálinkó, kenderke, csóka, szarka, kakuk és seregély. A' parti mada-

rakból (Strandläufer) igen sok találtatik nálunk. A' Dráva mentében számos a' gólya, *ardea ciconia*, bölönbika *ard. stellaris*, daru *ard. grus*. A' szalonkának' *scolopax* különféle nemei találtnak. A' vadrécze is nagy mennyiségben tartozkodik mocsáros vidékünkön, hol különféle buvár, *mergus* is találtatik. A' vadlud *anas anser* szárcsa, vizityuk, gém, kárákatona, gődény, halászmadár stb. sem ritka, a' hattyu csak Dárda körül látható. ¹⁾ — A' *halak* közül legnevezetesebb a' viza *acipenser huso*, sőreg, *acipenser ruthenus*, süllő, *perca lucioperta*, ponty, *cyprinus*, csuka, *esox*, kecsege, *acipenser sturio*, harcsa, *silurus*, és a' számos kárász, *carassus*, melytől egyik folyóvizünk, a' Karasicza, nevét vette, és a' fejr hal, *cyprinus alburnus* stb.

¹⁾ Papanek többek közt idevonatkozólag ezeket írta: *Aucupium pingve instituitur: Volitat enim Luscinia... Luteola, Acanthis, Galgulus, Curruca, Sturnus, Strutio Regulus, Trochillus, Noctua, Bubo cum protensis, alter sine auribus, Upupa, Phasianus, Tarda, Oris, Gallinago, Turdus, Grus, Turtur, Palumbes, Aquila, vultur, corvi magni ad instar aquilae, et communes, Milvus, Falco, Nisus, Accipiter, Astur, Anser, Anas, Mergus, Fulica Haliaeetus, Motacilla, Ardea, Ficedula. Quidam Scriptores minus periti notant in Hungaria non reperiri Candidum Olorem, Pelicanum, et Butionem: quod a veritate alienum esse experientia me docet. Dum enim in Vörösmart parochum agerem, exundante Danubio et Dravo crebro praenominatas aves vidi et a venatoribus accepi.*

Az *amphibiumok* közül van nagy mennyiségben tekenős béka, néhányféle gyík; aztán némely *kigyófaj*, mint a' *coluber austriacus*, és az *angvis fragilis*; továbbá a' mérges *coluber berus*, közönséges *vipera* és az épen nem ártalmas *coluber natrix*.

A' hasznos *insecták* között első helyen áll a' méh *apis mellifera*, mellynek tenyésztése sem nagy munkával, sem tetemes költséggel nem jár és Baranyában jó hasznót hajt. Szabad állapotban is találni nálunk ittott méhrajokat. Találtatik nálunk továbbá nagy mennyiségben *kőrisbogár meloë vesicatorius*; a' rák, *cancer astacus*, és a' selyembogár, *bombyx mori*, mellyet honunkban mintegy 160 év előtt Passardi János nevű olasz ember kezdett először Pellérden tenyészteni.

A' *férgekből* igen nagy mennyiségben találtatik még most is mocsáros vidékünkön a' pócza vagy nádály, *hirudo sanguinea et officinalis*, mellyel a' zsidók nem csekély kereskedést üznek. A' kerticsiga (*helix pomatia*, Weinberg-schnecke) is honos nálunk, de nem használtatik, ámbár jóízű és erőtadó levest készíthetni belőle.

6. §.

Baranya' éghajlata.

Baranya már földleirási helyzeténél fogvást a' mérséklett égöv' melegebb tartományihoz tartozván, fekvésének teljesen megfelelő, mérsé-

kelt, kellemes és igen egészséges éghajlattal bir; melly azonban a' vidéknek egyenetlen területe miatt némelly módosítást is szenved. Így a' megye' éjszak-nyugoti hegyes része valamivel hűvesebb, mint Pécs, Siklós' és általában a' megyének déli része. A' Dráva' mentében, és főleg torkolatánál a' sok mocsár és rothadó organicus testek' kigőzölgései miatt nem legegészségesebb a' lég; melly körülményre azonban jótékonyan hatnak a' gyakori kiáradások, mellyek a' pangó vizeket megfrisítik, és a' ritkán nyugvó éjszaki szelek, mik az ártalmas gőzöket délfelé elhajtják.

Tíz évi (1823 — 1833) időjárási szorgosan följegyzett tapasztalatok szerint Pécssett, mint a' megyének középpontján, közpszámitással a' kénesőmérő (barometrum.)

Legmagasabb	—	—	28"	7'''	4 ³ / ₁₀ '''
Közép	—	—	28	3	9 ⁶ / ₁₀
Legmélyebb állása volt:	28	0	1 ⁶ / ₁₀		

A' hőmérő (thermometrum)

Legmagasabb állása pedig mutatott;	+ 26, 30
Közép	— — — — + 7, 32 ¹ / ₂
Legmélyebb	— — — — 11, 65

Ezen tíz év alatt legmelegebb volt az 1830-ki nyár. A' hőmérő majus' 15-kén + 29° R. mutatott. A' tél is azon évben volt legkevényebb, minthogy január 8-kán és 30-kán a' hőmérő — 18°-ra esett, olly tűnemény, melly 30 év alatt csak egyszer tapasztaltatott nálunk.

Az egyes hónapokat tekintve pedig ez vala középállása

A' kénesömrőnek; a' hévmérőnek;

Januar:	28"	7'''	4 $\frac{3}{10}$ '''	—	1' 81 $\frac{3}{10}$
Februar:	28.	3.	11 $\frac{5}{8}$:	—	0' 05 $\frac{7}{8}$:
Martius:	28.	3.	3 $\frac{9}{16}$:	+	3' 74 $\frac{5}{16}$:
April:	28.	2.	9 $\frac{3}{8}$:	+	9' 78 $\frac{1}{8}$:
Majus:	28.	3.	5 $\frac{7}{16}$:	+	13' 71 $\frac{1}{16}$:
Junius:	28.	3.	2.	+	15' 95 $\frac{7}{8}$:
Julius:	28.	3.	10 $\frac{7}{8}$:	+	18' 26 $\frac{1}{8}$:
Augustus:	28.	3.	11 $\frac{1}{2}$:	+	17' 93 $\frac{1}{2}$:
September:	28.	4.	1 $\frac{9}{16}$:	+	14' 48 $\frac{1}{16}$:
October:	28.	4.	1 $\frac{9}{16}$:	+	9' 88.
November:	28.	4.	2 $\frac{3}{8}$:	+	3' 12 $\frac{7}{8}$:
December:	28.	4.	5.	+	5' 04 $\frac{9}{16}$:

A' szelek közül leginkább a' keletiek uralkodtak. Erős szelek vagy szélvészrek ritkán tartanak 24 óránál tovább. Égi viharok, ferge-tegek, gyújtó villámok nem gyakoriak. Általában 12 égi háboru jön egy évre, melly szabály alól azonban a' jelen 1845-ik év különös kivételt tesz. Első égi háborunk az idén már april' 13-kán volt, és folyó juniushan csak nem naponta dörög az ég. Egy évre közép számítással 89 szép tiszta, felhőtlen nap esik, holott hazánk' némelly megyéiben azok' száma alig megy 40-re. Fölhős 195. Esős: 79. Ködös 27. Itt azonban nagy kivételt szenved a' Drávának mocsáros vidéke, hol a' nagy ködök sokkal gyakoribbak. Hó 16 napon esik.

A' tél nálunk általában rövid, minthogy az őszt sokszor december' végeig elszokott tartani. A' tavasz többnyire már martius' elején kezdődik, virágozván akkoron a' *Galanthus nivalis*, *Anemone hepatica*, et *Pulsatilla Scilla bifolia*, *Helleborus odoratus*, *Ornithogalum arvense*, *Androsace maxima* stb. A' Helleborumot egyéb más növényekkel nem ritkán már az év' végével láthatni virágjában. A' hó, melly némelykor nagyobb mennyiségben esik, ritkán tart el 4 — 6 napnál tovább, minthogy a' keleti szelek és több helyeken a' meszes föld' természetes melegsége által csak hamar fölolvasztatik, úgy, hogy igen ritka nálunk a' jó szánut. A' martiusi hó Baranyában a' ritkaságokhoz tartozik; mindazonáltal van havas eső némelykor még áprilisben is, sőt a' hegyekben még május' végével is. A' tavasz' kezdetén igen változékony az időjárás, második felében azonban állandó szokott lenni az ég' tisztasága, és a' tenyészet' leggazdagabb. A' nyár forró szokott lenni és gyakran záporosókat hoz, mik többnyire nyugot és éjszokról közelednek jégeső kíséretében. 1823-ba tyuktojásnyi jég esett Pécs' táján. Némelykor a' forróság hetekig eltart annyira, hogy a' rétek és legelők kiszáradnak, és a' források megapadnak. Az őszt az évnek legkellemesebb szaka Baranyában, és sokszor november' végeig tartanak gyönyörű szép napjai; hideg éjszakáival végre előpostálja az év' közelgő végének.

MÁSODIK SZAKASZ.

Baranyának lakói.

Az időnkénti népszéirás szerint ez vala a'
nemnemes

Népesség' száma.

Az össze- irás' éve.	M. város.	Falu.	Pusztá.	Házak.	Családok.	Férfiak.	Asszony nemb.	Összes lé- lekszám.
1805	8	345	25	28237	33966	96462	97051	193513
1818	11	341	25	28268	34985	100733	103092	203825
1822	—	—	—	—	—	—	—	210814
1825	—	—	—	—	—	—	—	215084
1844	13	341	23	30792	35706	109262	107800	216062

Az utósó évi összeirásban a' följegyzette-
ken kívül még egyéb rovatok' számai így álla-
nak: katholikusok vannak Baranyában: 74,838;
ágostai vallásuak: 3925; helvet vallásuak 21,553;
nemegyesült görögök: 6950; zsidók: 1761. Meny-
nyire hiányos azonban ezen összeirás, kitetszik
csak abból is, miszerint az illető nt. esperes'
hiteles jelenléte szerint jelenleg 7834 ágostai
vallásu lakosa van megyénknek; a' reformátu-

sok' száma pedig szinte az illető t. cz. esperes urak' számítása szerint 43,453 lelket tesz. Miért is igen érdekesnek tartom egyenkint előadni a' plébániák' népességét a' legközelebb mult 10 éven át szülöttek, holtak és házasultak' számával együtt, mint azt az illető t. cz. lelkész urak' hivatalosan beadták.

Év	szülöttek	hottak	házasultak	összesen
1881	1037	1037	1037	3108
1882	1037	1037	1037	3108
1883	1037	1037	1037	3108
1884	1037	1037	1037	3108
1885	1037	1037	1037	3108
1886	1037	1037	1037	3108
1887	1037	1037	1037	3108
1888	1037	1037	1037	3108
1889	1037	1037	1037	3108
1890	1037	1037	1037	3108

I. Katholikus Plébániák.

Plébániák nevei.	1834-ki népes- ség.	1835-től egész 1844-ig.			Növe- kedés.
		Szület- tek.	Meg- haltak.	Háza- sodtak.	
Abaliget. - -	2019	1096	856	255	240
Báán. - - - -	2289	1386	1290	337	96
Baar. - - - -	666	329	210	83	119
Babarcz. - -	1857	1092	942	231	150
Bakonya. - -	1229	477	445	173	32
Baranyavár. -	2401	1507	1202	323	305
Batina. - - -	1170	880	580	196	300
Bellye. - - -	840	385	296	102	89
Berement. - -	2745	1932	1516	401	416
Berkesd. - - -	2511	1237	939	339	298
Bicsérd. - - -	1450	665	512	177	153
Bikal. - - - -	908	768	618	177	150
Bodony. - - -	1619	572	469	215	103
Bogád. - - - -	2268	1385	998	329	387
Bogdása. - -	736	456	306	110	150
Boly. - - - -	2932	1855	1537	409	318
Bozsok. - - -	1519	821	583	189	238
Bükösd. - - -	2075	986	675	297	311
Darázs. - - -	2615	1456	1247	349	209
Dárda. - - - -	1300	741	486	162	255
Egerág. - - -	3594	2412	2036	594	376
F. Mindszent. -	2790	1444	917	387	527
Garé. - - - -	502	321	172	69	149
Gödre. - - - -	1602	1097	651	221	446
Görcsöny. - -	2065	714	618	297	96
H. Hetény. - -	2320	1088	836	300	252
Hetvehely. - -	1120	753	517	196	236
Himesház. - -	2374	1225	1048	289	177

Plébániának nevei.	1834-ki népes- ség.	1835-től egész 1844-ig.			Növe- kedés.
		Szület- tek.	Meg- haltak.	Haza- sodtak.	
Hird. - - - -	1254	644	360	154	284
Ibafa. - - - -	1466	1008	731	239	277
Izsép. - - - -	2901	1757	1370	359	387
Jánosi. - - - -	1187	642	438	159	204
Kárász. - - - -	1518	801	569	191	232
Kéménd. - - - -	2520	1302	1057	324	245
Keszü. - - - -	1880	905	634	245	271
Kisasszonyfa. - -	1693	717	536	184	181
Köblény. - - - -	767	444	193	116	251
Kővágószőlős - -	1799	575	494	198	81
Lak. - - - -	1648	916	620	178	296
Lancsuk. - - - -	1128	802	580	175	222
Laskafalva. - - -	2164	1111	704	242	407
Lovászhetény. - -	516	228	161	51	67
Lúcs. - - - -	2631	1466	1289	325	177
Mágocs. - - - -	2786	1832	1192	432	640
M. Hertelend. - -	941	450	342	132	108
Maiss. - - - -	1896	1095	932	261	163
Mocsolád 1½ év óta.	603	63	53	12	10
Mohács. - - - -	5773	3523	2275	746	1248
Nádasd. - - - -	2536	1248	774	262	474
Nagy-Nyárad. - -	1220	645	548	155	97
Németi - - - -	1234	849	708	203	141
Német-Márok. - -	2158	1237	988	246	249
Német-Ürögh. - -	1350	573	413	178	160
Olasz. - - - -	2260	1254	1086	680	159
Pécsvárad. - - -	2135	974	772	237	202
Pellérd - - - -	1601	726	667	249	159
Pécs. - - - -	12780	5345	4830	1350	515
Ráczmecske. - - -	1090	867	707	176	160
Ráczpetre. - - -	3173	1855	1595	414	260
Sáasd. - - - -	1656	971	660	252	311

Plébániák nevei.	1834-ik népes- ség.	1835 től egész 1844-ig.			Növe- kedés.
		Szület- tek.	Meg- haltak.	Háza- sodtak.	
Siklós. - - -	2473	1254	1006	313	248
Somberek. - - -	1855	1085	824	242	261
Sumony. - - -	966	618	437	170	181
Szabolcs. - - -	1174	409	281	82	128
Szajk. - - -	1765	1028	896	272	132
Szalatnak. - - -	593	296	219	64	77
Szászvár. - - -	2573	777	556	160	221
Szebény. - - -	2091	1136	930	241	206
Szekcső. - - -	2515	1615	1036	363	579
Szék. - - -	2337	1367	924	309	443
Sz. Dénes. - - -	803	317	273	89	44
Sz. Erzsébet. - - -	2357	1240	998	319	242
Sz. György. - - -	1156	552	364	143	188
Sz. Iván. - - -	991	395	303	129	92
Sz. Király. - - -	1937	855	762	213	93
Sz. László. - - -	476	256	174	52	82
Sz. Lőrincz. - - -	1805	729	592	236	137
Vájszló. - - -	448	327	258	85	69
Vásárosdombó. - - -	2100	950	690	288	260
Vaszar. - - -	965	749	409	127	340
Vémend. - - -	1393	911	591	180	320
Villány. - - -	1819	1115	775	268	340
Vörösmart. - - -	1651	835	530	379	305
Ófalú 's Zsibrik fiókegyházak.	576	248	162	38	86
Szárászfiókegyház.	320	175	97	46	78

II. Ágostai hitvallásuak:

E g y h á z a k' nevei.	1845-ki népes- ség.	1835-től egész 1844-ig.			Növe- kedés.
		Szület- tek.	Meg- haltak.	Háza- sodtak.	
Ráczkozár - -	7834	2114	1397	490	717
Mekényes. - -		698	542	172	156
Hidas. - - -		681	413	135	268
Kácsfalu. - -		293	217	110	76
Zsibrik. - - -		220	155	47	65

III. Helvet vallásuak:

A. Felső baranyai egyházvidék.

E g y h á z a k' nevei.	1845 ki népes- ség.	1834-től egész 1844-ig.			Növe- kedés.
		Szület- tek.	Meg- haltak.	Háza- sodtak	
Aderjás. - - -	227	66	73	33	—7
Bélvárd. - - -	410	154	148	43	6
Besencze. Páprád.	430	137	112	51	25
Beczefa. - - -	241	152	110	54	42
Bisse. - - -	297	152	140	55	12
Bogdása. - - -	570	216	170	86	46
Botyka. Kis Peter.	601	248	195	96	53
Büdösfa. - - -	540	—	—	—	—
Csarnota. - - -	261	106	81	27	25
Csehi. - - -	383	151	112	58	39
Csepel. - - -	410	138	101	44	37
Czún. - - -	362	123	94	45	29
Dancsháza. - -	452	197	141	63	56
Dr. Palkonya. -	552	216	175	76	41
Dr. Szabolcs. -	479	216	116	58	100
Garé. - - -	188	70	41	26	29
Gordisa. - - -	458	121	119	51	2

E g y h á z a k' nevei.	1845-ki népes- ség.	1834-től egész 1844-ig.			Növe- kedés
		Szület- tek.	Meg- haltak.	Háza- sodtak	
Gyűd. - - -	510	198	208	56	— 10
Haraszti. - - -	550	248	175	71	73
Harkány. - - -	499	207	172	96	35
Hidvég. - - -	341	109	123	49	—14
Hirics. Kis. sz.					
Mártony. - - -	763	285	195	91	90
Ipacsfa. - - -	367	146	125	44	21
Iványi. - - -	493	202	220	84	—18
Kákics. Marocsa.	630	—	—	—	—
Katádfa. - - -	326	132	104	35	28
Kémes. Piski. -	406	251	221	70	30
K. Csány. Oszró.	1012	—	—	—	—
Kis Harsány -	635	214	186	87	28
Kis Tótfalu. -	296	137	112	59	25
Kórós. - - -	446	186	119	35	67
Kovácsbida. -	328	—	—	—	—
Lúzsok. - - -	336	185	179	71	6
Magyar Peterd.	430	166	133	70	33
Márfa. - - -	235	—	—	—	—
Maty. - - -	623	261	211	67	50
Mecske. - - -	399	—	—	—	—
Mindszent. Bogád					
Egerszeg. - -	352	176	79	43	97
Nagyfalu. Tapol- cza. Berement. -	1098	408	308	126	100
Nagy Harsány. -	1135	336	319	131	17
Nagy Tótfalu. -	610	231	167	78	64
Nagy Peterd. -	467	155	119	43	36
Nagy Váty. Kacsóta	496	204	181	75	23
Óld - - -	556	247	178	64	69
Piskó. Kemse. -	658	246	199	92	47
Rád. - - -	468	164	151	58	13

E g y h á z a k' nevei.	1845-ki népes- ség	1834-től egész 1844-ig.			Növe- kedés.
		Szület- tek.	Meg- haltak.	Háza- sodtak	
Ronádfa. - - -	288	92	71	35	21
Sámód. - - -	275	127	93	41	34
Szava. - - -	437	133	110	39	23
Szaparcza. Tésenfa	764	257	188	81	69
Szerdahely. - -	350	107	72	—	35
Sz. Erzsébet. -	248	147	118	—	29
Siklós. - - -	1092	409	342	125	67
Sós Vertike. -	478	196	146	62	50
Terehegy. - -	486	160	117	46	43
Turony. - - -	294	104	74	32	30
Vájszló. - - -	900	323	321	144	2
Vejtí. - - -	321	106	121	34	—15
Viszló. - - -	585	205	193	83	12
Zaláta. - - -	670	240	201	71	39

B. Alsó baranyai egyházvidék.

Bellye. - - -	550	164	128	60	36
Csuza. - - -	1004	221	183	137	38
Darócz. - - -	875	227	163	84	64
Herczeg-Szölös	633	181	130	108	51
Babarcz. - - -	248	128	89	65	39
Kákics. - - -	379	163	154	36	9
Karancs. - - -	838	279	261	98	18
Kopács. - - -	1312	283	155	242	128
Keő. - - -	472	135	99	65	36
Kölked. - - -	815	308	228	115	80
Laskó. - - -	1200	309	224	149	85
Mohács. - - -	1500	540	405	188	135
Sepse. - - -	739	187	143	84	44
Vörösmart. - -	1017	325	241	114	84

C. Tolnai egyházvidék.

E g y h á z a k' nevei.	1845-ki népes- ség.	1834-től egész 1844-ig			Növe- kedés.
		Szület- tek.	Meg- haltak.	Háza- sodtak	
Hidas. - - -	623	—	—	—	—
Nagy-Pal. - -	297	—	—	—	—
Pécsvárad. - -	820	—	—	—	—
Várkony. - - -	621	—	—	—	—

A' tolnai egyházvidéknek Baranyában fekvő most nevezett négy egyházból nem kaphattuk meg a' szükséges adatokat, sem a' 28 baranyai nem egyesült görög egyháztól. A' zsidóknak pedig ugynevezett matriculáik nincsenek. A' kath. lelkészek nem küldvén be a' jelen népesség' számát az 1834-ikét kellett venni a' névtár szerint. Továbbá szükséges megjegyezni, hogy a' katolikusok és ágostaiaknál 10 évi, a' reformatusoknál pedig 11 évi növekedést tüntet elő az illető rovat, minthogy annyit vettek számba az illető lelkészek.

Az életkorra örömmel lettünk volna a' meghalálozottak' elősorolásánál kellő tekintettel; de adatok' hiányában csak azt mondhatjuk általánosan: hogy a' ráczok szoktak leginkább népünk között hosszú életűek lenni; a' németek többnyire legjobb korban halnak el; a' magyarok sem élnek leghosszabb kort. Az illető legpontosb rovatok' nyomán kitűnik, hogy milly arány-

ban van plébániánként a' házasság, szülés és halálozás a' népesség' számához. Házasságon kívül főkép a' magyar falusi népnél alig nemzetik gyermek. Magyar falusi gazda' leányáról soha sem hallani, hogy megesett volna; de a' német e' pontban a' magyarnál sokkal alantabb áll, minthogy a' testiség sokkal nagyobb mértékben uralkodik rajta, sem mint a' magyaron. ¹⁾ A' rácznál is sok helyen igen elhatalmazott a' fesslettség. A' halandóság föltűnő nagy a' gyermekek közt. — De föltűnő talán némelyki előtt még az is, hogy Pécsen 10 éven át 4830 halál' esetére csak 5345 szülés jő. Ebből épen nem lehet talán Pécs' egészségtelen fekvésére következtetést huzni. Pécs a' legegészségesebb városok' egyike. Annak oka másutt keresendő, főkép abban, hogy sok idegen, és sok olyan, ki csak elaggott korában jön Pécsre, hal meg városunkban. Aztán népesebb városokban, a' halottak és születtek' száma többnyire igen egyforma, sőt az elsőbbeké rendszerint valamivel nagyobb szokott lenni. Így Pesten évenként 3040 halál' esetére 3205 szülés jön; Budán pedig 1830 halál' esetére csak 1812 szülés, Miből kiviláglik, hogy a' pécsi népesség mozgal-

1) Azonban a' németnél sem nagy a' házasságon kívül születettek' száma: Így Ráczközárón 633 ujszülött közt csak 5 vala törvénytelen. Ikrek ellenben 32 születtek.

ma fölötte kedvező. Szerettük volna továbbá azt, mi az orvosi helyiratban különös tekintetet érdemel, értem a' betegségek' neveit, mik' következtében a' halálozások történtek, elősorolni; de itt is adatok' hiányával vagyunk. Általánosán csaknem legtöbb baranyai ember a' sorvok' áldozata. Egyébként némi arányt mutat a' ráczkozári evang. egyház csaknem 4000 lelket számláló népessége, melly közül 10 év alatt az anyakönyv bizonyítása szerint hideglelésben 325 halt meg; vizkorságban 120; sorvadásban 127; tüdőlobban 47; hurutban 90; — gyermek pedig görcsökben elhalt 433; vörheny (skarlát) és kanyaru vagy vörös himlőben 173, és pedig keveset kivéve, minden orvosi segély nélkül.

A' nem egyesült görög lelkész uraktól nem kaptam tudósítást.

A' zsidókról csak azt tudhattam meg a' Pécssett lakó főrabbinus urtól, hogy körülbelől 250—260 zsidó család lakik Baranyában, kiknek szülöttjei, halottjai és házasultjai sem föl nem jegyeztetnek, sem össze nem számíttatnak, melly hiánynak legalább némi pótlása végett maga a' főrabbi is szándékozik kérelmét minélelőbb a. t. megye elébe terjeszteni. —

Egyébkint a' megyei utósó összeíráshoz, melly szerint Baranyának nemnemes lakóinak száma a' mult évben 216,662 lélekre rugott, hozzá kell még vennünk a' nemesség és Pécsvárosa népességének számát is. De az elsőre

nézve is csak annyit tudunk, hogy a' legújabb összeírás szerint 791 szavazattal bíró nemes egyén találtatik megyénkben, és úgy véljük, hogy megfogjuk közelíteni a' baranyai nemesség' összes számát, ha azt 3164 lélekre tesszük. Mi Pécsnépességét illeti, azt kerek számmal 15,000-re tehetjük, és e' szerint legalább is 234,226 lélekre rug Baranyának összes népessége, papok és katonák nélkül. Esik tehát egy □ mérföldre 2,822 lélek.

Kath. pap van Baranyában 166; szerzetes 86; ágostai vallású 3; református 86; nemegyesült görög 41; zsidó rabbinus 5.

A' fönidézett megyei összeírás szerint találtatik továbbá Baranyában 369 tisztviselő és előbbkelő; 1516 polgár és kézműves; 1144 nemesek' szolgája; 20,908 paraszt; 16,078 zselér, lakó és kertész; 68,327 fugyermek; végre 40-ik évetuli ember 19,519. A' megyéből pedig 296 egyén költözött ki az elmúlt 1844-ik évben. De ezen népességi összeírástól igen-igen nagyon elüt az ugyan azon évi dicális összeírás, melly szerint, hogy csak egyet említsünk, csak 65 szolga és 48 szolgáló találatnék megyénkben.

Figyelmesen vizsgálván ezen rovatokat azon eredményre jutunk, hogy megyénk' német lakosai leginkább szaporodnak. 1½ szász-tóli szaporúság' észrevehető csak nem minden német helységben, nem is tekintve azt, hogy a' német helységekből igen sokan elköltöznek évenként

más falvakba sorsuk' jöbbitása végett, minthogy
 közölők nem könnyen marad meg két gazda,
 vagy is testvér egy házban. Németajku népünk'
 szaporuságát bizonyítják leginkább az ágostai
 vallástételt követőkröli adatok, melyek szerint
 azok jelenleg 7834 lelket számlálnak Baranyá-
 ban, 1835-től egész 1844-ig 1282 lélekkel sza-
 porodván. Magyar népességünk' haladásával el-
 lenben, mint t. Fényes ur mondja, a' legtulzóbb
 mérsékeltek is megelégedhetnek, mert ez valódi
 csigahaladás, pedig ez állatot szeleskedéssel
 még senki sem vádolta. Így találtatik jelenleg
 Baranyában 43,453 tősgyökeres reform. magyar
 lélek, és e' szépszámu népesség 11 év alatt
 csak 3323 lélekkel szaporodott, Milly fölöttébb
 nagy a' németek és magyarok közti különbség,
 melyet kétségbe épen nem lehet vonni, mint-
 hogy az anyakönyvekböli adatok tüntetik az
 előnkbe. Így Nagy Harsányban 1135 lélek la-
 kik jelenleg, és ezen népesség 11 év óta csak
 17-el szaporodott. Siklósna 1098 ref. lakója
 100-al növekedett azóta. Csuzán 1004 lélekhez
 csak 38 jött 11 év óta. A' kath. plébániákban
 is legkisebb a' szaporuság a' tiszta magyar hely-
 ségekben. Így az 1834-ik évben a' bakonyai
 plébániában 1229 lélek lakott, és az azóta csak
 32-vel szaporodott. A' kővágószőlősi plébániá-
 ban 1799 lakó csak 81-el nőtt. Fényes szerint
 a' magyar népesség csekély szaporodása nyil-
 ván tanusítja, hogy a' status' gépelyének egy

része romladozó állapotu, 's igazitásra vár: de ezen kívül nálunk még egy más ok forogván fön, melly akadályozza a' népesség' növekedését, és ez nem egyéb mint a' következő: legtöbb magyar helységeinkben szégyennek tartják a' menyecskék, ha ők házasságuk' első 4 sőt 10 évében szülnék, aztán a' legegészségeseb' és legerősb asszony is ritkán szül többet 2 gyermeknél a' t. lelkészek és kerületi orvos urak' bizonyítása és köztudomás szerint. Sok menyecske szépségének föntartása végett akadályozza titkos és bűnös módon a' szülést, 1) sokat pedig a' szegénység visz arra, minthogy tudniillik egyegy fél telken sokszor 3—4 család is kénytelen élni.

Baranyának magyar lakói általában közepeszerű nagyságuk, és nem legizmosb testalkotásuk. Azon számos helységek' lakói, mint bizonyítja a' ker. orvos ur, hol leginkább a' szarvas marha és sertésztenyésztés üzetik, mint a' kereset legfőbb ága, igen gyöngye testalkotásuk, minthogy az izmokat jobban kifejtő erősítő

- 1) K. kerületbeli orvos ur erről így tudósít: „A' fogantatás' akadályozására tanítást kapnak az öregebbektől; és hogy durva kenetés által a' már megfogant magzatot is elűzik, az közbeszéd.” „Azon pórasasszony, ki először fiat szül, ritkán szül többé; ki nek leánya van először, az másodszor szül ugyan; de ha ismét nem fiat, többé nem hoz magzatot a' világra.” Aztán a' mocsáros vidéken, úgy látszik, a' halandóság is nagyobb, mint másutt.

munkákat kerülnek, de azért olly ügyetlenek is, hogy, ha egy zsák gabonát akarnak szekérre rakni, azt hárman czepeklik. A' növényedékek télen nyáron az erdőben csatangolván, és fákra mászkálván, lábaikat elidomitják, és ugynevezett löcszlábokat kapnak, mit leginkább az ujonczállításkor lehet tapasztalni, mert volt eset, hogy egy helységnek 17 — 18 összeirt ifjaiból kettőt sem lehetett találni, kik tökéletesen alkalmasak voltak volna a' katonaságra. Egyébkint fölöttébb silány táplája és a' kora házasság is sannyasztja népünket. Különös szépségűek a' Dráva' mentében lakó magyar parasztnők, kik valóban legnagyobb ellentétet mutatnak az elsatnyult férfiakhoz képest.

Németajku lakóink többnyire erős vaskos testalkotásuak, de a' magyaroknál sokkal idomtalanabbak. Helyes testalkotásu, vagy szép arczu német parasztnő legnagyobb ritkaság.

A' ráczok lakóink közt a' legizmosbak, legerősebbek, jóllehet ezek sem haladják meg igen a' középserű nagyságot. Valóban csudálhatni e' népfaj' vastermészetét, ha kimondhatlan rossz élelmét és egyéb életmódját tekintjük.

Mi Baranya' különböző nyelvű népességét illeti, azt az 1839-ki egyházi névtár így adja elő: kath. magyar van 63,579; kath. német 68,941; kath. rácz vagyis shokác 31,916. Továbbá mind magyar a' 37,483 reformatus; német pedig az 5349 ágostai vallásu; és rácz a' 16,456 nem egye-

sült görög. Miket összefoglalván volt 1839-ikben Baranyában: magyar: 101,062; német: 74,290, és rác: 48,372; azonkívül 1760 zsidó, kik magok között rossz német-zsidó nyelven beszélnek, jóllehet magyarul is tudnak.

Mi már a' baranyai nép jellemét, szokásait, életmodját illeti, azt úgy vélem, leginkább az illető lelkipásztorok ismerik; miért nem tartóztathatom magamat azoknak többször érintett tudósításaiból többeket vagy egészen, vagy lényeges kivonatan közleni, és pedig akkép, hogy nemcsak különajku, hanem egyszersmind különvallásu és vidéki lakóinkra is tekintet legyen. Először a' Pécsvárad körül lakó kath. magyarokról ezt írja az egyik tudósító:

A' magyaroknak legsajátságosabb szokásaik a' házasság, háztartás és viselet körül tűnnek szembe

Keleti szokás szerint a' leány eladó. A' házasság legény a' menyasszonynak nem csak pénzt ad 5, 6, 8, 10, 12 ft. v. hanem még ruhát is vesz, többet vagy kevesebbet; többet ha a' leány szép, vagy tehetős szülők' gyermeke; kevesebbet, ha a' leány vagy nem igen szép, vagy szegény szülőktől származott. A' ruha darabok többnyire ezek: mente, vagy ködmen, bundika, azaz, báránybőr mellény, szövet mellény, szoknya, kötény, kendő, piros vagy sárga csizma stb. Ezen fölül a' legény viseli a' házasság' egész költségét, mely 70, 100, 150 forintra is felrúg. Ez az oka, hogy a' lakodalomban a' menyasszony' rokoni közöl

senki sem vesz részt, még szülei sem, sőt a' leány sincs jelen az ebéden, ki esketés után azonnal egy asszony késéretében haza megy, 's itt délutáni 4 óráig siratja leányságát, 's jajgatva búcsuzik hozzá sereglő lánytársaitól, míg a' nász-nép muzsikaszóval, 's lobogókkal a' házhoz őt elviendő, meg nem érkezik. A' menetet mindig 3 kocsi vagy szán kíséri. Az egyikre rakják a' menyasszony' ágyiruháját; a' másokra a' vőfény felveti a' menyasszonyt, kit azonnal ölbe fogad a' bundás vőlegény, a' harmadik a' szekrényt (ládát) viszi. Ezen kívül a' leány kap még szüleitől rok-kát, kapát és sarlót. Az új menyecske, midőn avatóra megy, mindenkit megcsókol, kivel találkozik, 's ezért pénzt kap. Aratásig nem metsz kenyeret.

A' háztartás is különös. A' pénz a' gazda kezén van, és pedig ha több pár van egy házban, vagy az apáén vagy a' legidősb testvérén, ki az adót fizetni, és mind saját, mind a' házban levő férfiak' öltözetéről köteles gondoskodni. Az asszony maga ruhazza magát is, gyermekeit is, sőt férjét is ő látja el feje ruhával. Pénzt holmi aprólékból szerez, ugymint eladott baromfiból, tojásból, vászonból, kendermagból, borsóból, sőt néha, ha szerét teheti, a' hambárt is megvámolja. Ha több asszony van a' házban, a' kereszt egyenlő arányban valamennyi közt megosztatik. A' legöregebb a' gazdaasszony, ki maga süt és főz, a' többi szolgálói dolgokat végez. Ez

az oka, hogy 40 esztendőss asszonyok is találkoznak, kik sem sütni sem főzni nem tudnak.

A' férfiak' öltözete: kalap vagy báránybőrsapka, fátolyolyakra való, hosszú szűr vagy bunda és bocskor. A' tehetősebbek és fiatalok közül igen sokan, ünnepeken, csizmát is viselnek. Rövid szüre vagy buga, azaz prémetlen ködmenye kevésnek van. A' mellényt eddig a' vászontarisnya pótolta, mellyben az olvasó, pipa, dohányzacskó, és pénzes erszény szép egyetértésben hevernek. Most a' mellényt kivált a' sihederek nem igen szeretik nélkülözni. Az ing' újja, sőt két felől a' gatyá szára is vörös, kék és fekete gyapjúfonállal van himezve igen fáradságosan. Az öregek inkább szeretik a' fejér himvarrást, noha ezt még nyáron is a' bunda takarja. — Az asszonyok és leányok már kényesebbek. Kinek mentéje és piros csizmája nincs, igen szegény. A' leányok a' legcsikorgóbb hidegben is egy ingben jelennek meg a' templomban, kezökben hozva a' csizmát, ha rossz út vagyon. Ha a' leánynak bundikája, csizmája és szekrénye van, hajcsapját jól alatt szokta megkötni, a' mi annak a' jeie, hogy már eladó. A' fejércselédeknel eddig fejér vászonszoknya volt a' divat, mellyet ezer redőbe szoktak hajtogatni. Most már a' korszellem hatalmas szózatát ezek is megérték, 's rohanva haladnak, azaz, vetélkedve szerzik a' tarkábbnál tarkább szöveteket mellényeknek is ugyan, de leginkább mégis szoknyáknak. Fejökön az

asszonyok szeltében hosszú kontyot viselnek, melyet ünnepeken fejr kendő fődöz. A' leányok hajadon fővel járnak, mellyről a' pártának, vagy is széles piros selyem szalagnak elmaradni nem szabad. A' hajesap alá is szoktak több apró szalagokat aggatni, hihető, hogy a' mellény tisztában maradjon. Mert fejöket ezek is, valamint a' férfiak igen zsirozzák, mi annak, ki hozzá nem szokott, émelygést okoz, kivált nyáron, midőn a' zsircsöppek az arczon csurognak le. Ők ezt szépnek tartják, kérkedve hánytorgatván, hogy a' magyar nem kóczos, mint a' német. Azonban a' zsirozásnak az a' haszna is lehet, hogy a' bundát, melly a' pátriárkális gazda' nyakából még éjjel sem igen szokott lejönni, a' kelletlen vendégek-től oltalmazza.

Lakásuk kis szalmás födelü házikó, melly — van ugyan kivétel is, de kevés, — egy füstös kéménytelen konyhából áll, 's egy alacson kis szobából, mellybe két piczin ablak igen fösvényen ereszti be a' világosságot. Kéményes házak sem hiányzanak ugyan, de a' kéményteltet még is csak jobban szeretik, a' szalonna és disznóhus miatt, melly itt vélekedésök szerint jobban meg füstölődik. A' melly konyhában sütőkemencze nincs, abban egy kis alacson tűzhelynél egyéb mi sem látható; mert a' cserépedény a' szobában függ a' falon. Szint illy kevés van a' házban. Egy puhafa ágy — ezen kívül még egy vagy két ágy, vagy földbe vert czövekeken álló cserény, egy

asztal, melly sok helyen szinte czövekeken nyugszik, két pad a' szegletben az asztal mellett, egy vagy két szekrény, és egy rud, mellyről mindennemű ruha lóg, és egy vizes korsó az asztal alatt — ezekből kerül ki, még a' vagyonosabbaknál is a' buturozás. De a' szegénységet kipótolja a' tisztaság, melly ellen nem lehet kifogás, kivált nyáron, midőn már az ágy alá rakott burgonya elfogyott.

Nagy hibájok, hogy alig van ház, mellyből valaki nem pásztorkodnék. Mivel az illy pásztor abban helyezi minden dicsőségét, ha barmait jól tartva hajthatja haza, igen örömet becsap mind a' rétekre, mind a' vetésekre, a' mit csak olly biró képes gátolni, ki szemes, fáradhatatlan, 's a' határt éjjel nappal megkerüli, főkép, ha arról ismeretes, hogy barmai nem másén üdültek. A' mezei rendőrség szigoruan teljesítve talán gátot vetne e' szokásnak, ha egyuttal a' külön pásztorkodást tiltó parancsolat életbe lépne. Ezen pásztorkodásnak még más két rossz oldala is van. Egyik az, hogy az iskolától elvonja a' gyermeket. A' másik az, hogy az iskolából kikerült gyermekek, ha még olly jó indulatuak voltak is, megszokják a' henyeséget 's a' káromkodást, melly a' magyar népnek egyik legnagyobb gyalázatja. Általában a' gyermekek, iskolai nevelése iránt igen-igen hanyagok. Ha az édes szülőnek akár minő baja akad, ha süt, ha mos, ha a' gyermek sir, az iskolást kifogja. A' kis leány-

kát, mihelyt 9 éves, erőszakkal is alig lehet az iskolába erőtetni — mert „sok a' szösz, 's fonni kell.” De a' gyermekek' ruhátlansága is megrovást érdemel. Közönségesen ócska „botos” a' lábon, rongyos szűr, vagy ködmön, vagy e' helyett lepedő, mint kaczagány a' nyakon, ez a' szegény iskolások' öltözete. Ember legyen, ki egy könyvnél többet tudna velök vetetni, a' minek helylyel közzel szegénység is lehet az oka.

Ellenben meg kell adni nekik a' méltó dicséretet, hogy igen kevés kivétellel, szelidek és becsülettudók. Legfőbb illetlenségnek tartatnék, ha valamelly fiatal az öregebbet, elmenvén mellette, meg nem üdvözléné. Sőt a' fiatalok az öregek előtt még nemis igen szólnak, méltónak ítélvén, hogy azokat hallgassák, kiktől tanulhatnak.

Életmódjok egyszerű. Főtáplálékuk kenyérből, lencséből, borsóból, káposztából és husból áll. Ritkán esznek tiszta rozskenyeret; többnyire kukuriczával 's árpával vegyítik, hogy venni ne kelljen, — a' mit azonban, kivált a' kisebb helyűek, ritkán kerülhetnek el. Rendszeren kétszer esznek főttet: reggel 's estve; délből kenyereznek, kivevén a' nyarat, midőn a' mezőn dolgoznak; akkor ebédjük is szokott lenni. Reggeli ételök többnyire rántott leves és korczin, azaz: szeletekre vágott és kisütött szalonna darabkák. Estve a' leveshez főzeléket is készítenek, mellyhez, ha kevés hus is járul,

már az szép életnek tartatik. Burgonyát természetnek ugyan, de még csak most kezdenek vele, mint eledellel, megbarátkozni. A' szemes és előrelátó gazdák a' borral igen „képesen“ bánnak télen át, hogy a' nyári munkaidőre is maradjon. De vannak olyanok is, és pedig nem kevesen, kik, midőn legkevesebb a' dolog, töltöznek, midőn be áll a' munka ideje — ha a' viz nem izlik, szomjuznak.

Betegségeik között leggyakoribb a' mellbaj, 's vizibetegség. Rendes orvoshoz folyamodnak ugyan, de nem rendesen, részint azért mivel nincs bizodalmuk az orvosokhoz, részint mivel undorodnak a' gyógyszerektől, de főkép, mivel egy menetért az orvosnak 5 for. nemis tudnak, nemis akarnak fizetni. Az orvos asszonyok kapósabbak.

Keresetük: A' földművelés, bortermesztés, és baromtartás. A' barmok közül a' magyar juhót szeretik tenyészteni, trágyája, turója, gyapja, és bőre miatt. Pénzelnek is belőlők. Szarvas marhát számosan nem nevelhetnek, mivel igen szűk a' széna. Mégis találkoznak, kik esztendőnként, vagy minden két esztendőben egy pár tinót eladnak. Lovaknak csikókat vesznek, mellyeket egy két esztendő után nyereséggel eladnak. Némelleyek közülök ökrökkel is kereskednek. — Más plébánus ur így ír:

Télen át a' nép rendesen csak kétszer eszik, reggeliz t. i. és vacsorál, és csak a' tavaszi munka

beálltával rendesen ebédel, sőt ezután uzsonáz, 's végre vacsorál (ha mie van.). A' munka beálltával a' legöregebb asszony honn marad, ebédet, vacsorát főz, az aprógyermekeknek, majorságnak gondját viseli, a' többi asszony pedig mezei, szőlői munkára kijár. Télen át az asszonyok fonnak szőnek, még pedig mindegyik asszony saját családja számára, és ezt a' kendervetésnél is megtartják, úgy hogy a' hány asszony van a' háznál, annyi egymásól elkülönözött darab kendervetés vagyon. A' férfiak pedig legnagyobb részét a' téli időnek heverésben töltik, és nem is tesznek egyebet mint hogy marhájokat ellátják, fájás után mennek, faragnak, de legtöbbet mégis pinczéjüket látogatják. A' férfi keveset, vagy épen semmitsem gondoskodik nője ruházatjáról, azzal, a' mit menyegző' alkalmával mátkája' számára megvett, úgy véli, hogy e' részben felesége iránti adóját örökösen lerótt; 's e' miatt kénytelenítettnek asszonyaik kertőknek egy részét a' magok' számára a' többtől kihalasztatni, 's illetően termesztett dohányt, sárga répát, mákot stb. eladván, ennek árából a' szükségesebb ruha darabokat szerezzetik meg maguknak. De némelyeket férfiaik ebbeli méltatlan bánásmódja azon alacsonyagra vezet, miszerint imigy megszorulva gabonát, lisztet stb. mesterileg lopnak, azt a' falu' zsidójának kéz alatt csekély áron az egész családnak kárával eladván.

Átalában ellehet e' népről mondani; hogy szelid, békeszerető, sokáig tűrő, engedelmes és minden előljáróját tisztelő, különösen a' horvátok együgyűek is; de ezek' együgyűségével és türedelmével nem ritkán égbekiáltó visszaélések gyakoraltatnak; és valamint a' magyar komoly, sőt lehet mondani, komor, úgy a' horvát vidámkedvű, főleg ha bora van, és nem éhezik. Soka' magyarok közül is, de a' horvátokról általában lehet mondani, igen könnyelmű; míg mie van, addig gondatlanul pazéról, ha elpazérlotta, legnagyobb türedelemmel koplal. Ha ma van kenyere és holnapra nincs, se' baj; és ha figyelmezteti valaki holnapra, kedvét nem csüggeszti, biztatván magát az isteni gondviseléssel, mindig csak azt válaszolván; „Bog zna.” 'S így nem ártana, ha a' horvát gondolkodóbb és munkásabb volna, és különösen, ha a' meryegzői és tori lakomák, melyek' kitüntetésére a' legszegényebb is utósó erejét fordítja, korlátok közé szoríttatnának. Mind a' magyar, mind a' horvát' sajátsága továbbá, az, miszerint csúfnevet kohol embertársa' számára, úgy hogy e' részben sem urát, sem előljáróját meg nem kéméli.

Egy harmadik lelkész jelentéséből érdekes ez: E' nép igen egyszerűen él és szegényen, kivéve egykét tehetősb gazdát: többnyire egész héten át csak hajma és gombából áll eledelök, még ritkaság az eczetes leves is, melybe kevés tésztát hajintanak. Kenyérhez szalonnát szeret-

nek „csurgatni”, és ezt ők peccsenyének nevezik. Sok gazda olyan szegény, hogy az aratás után már két hónapra kenyere nincsen. Hogy élnek ezek nem tudom; elég hogy éhen nem halnak. Az egész természet’ tavaszkori följultával fölvidul a’ legszegényebb gazda is, és nem fél többé éhségtől, eleségül szolgálván neki a’ keserű hajma és gomba, és kezdődván a’ napszám.

Lássuk most a’ hegyháti magyart: „Valóságosak, Isten’ házáat minden zordon idő és távolság’ daczára is szívesen megtöltik ünnep és vasárnapokon, egymás iránt szánakodók és szükségekben segítők. — Vétkes hibájok az irgalmatlan káromkodás; a’ réteken, vetéseken, „füenten” való kártevés, és sokaknál a’ mértékletlen borital; házasságtörések, megszeplősítések több évek folyta alatt is ritkán hallhatók. — Noha számosan laknak egy házban, több helyt 3—7 nős pár is, de családi panaszok ritkán kerülnek birák’ eleibe, az ügyet többnyire a’ ház’ gazdája, ritkábban az illető plébánus szokta elintézni; akár hányan lakjanak is egy háznál, csak egy viseli a’ gazdálkodást és parancsnokságot, a’ többi férfiak fölosztatnak: béres, kocsis, robotosra, néha juhász és kanász is a’ nemzetségből választatik, ha jobban bírja magát, a’ többi „dolgos” nevet visel; a’ nők közül minden háznál csak egy a’ sütőfőző, ki „gazda asszonynak” hivatik, ki többnyire ugyan, de nem mindenkor a’ legöregebbik, a’ többi háznál levő nők gyakran rántást sem tudnak keverni,

's így sokszor történik, hogy a' gazdaasszony elhunytával, midőn másik foglalja helyét, az sem sütni sem főzni nem tud, 's nem kevés pazarlás történével sem részesülhetnek izes eledelben. Leányaikat nagyritkán szokták főzni vagy sütni tanítani. — Halottjaiknak, legyenek bár milly gazdagok, asztalossal koporsót nem készíttetnek, hanem nagy hasáb fákból — melyeket télen fázaskor félre raknak, — faragnak deszkákat, és abból készítenek az atyafiak, rokonok 's jó barátok áldomásért koporsót; halottjaikat vállon soha sem viszik, kivévén a' kisdedeket, hanem széken, melly eleibe a' gazda tehetsége, valamint rokonainál 's barátjainál tett érdeme szerint, négy majd 12 ökröt is be fognak, sőt ha nagyobbra emelkedik a' gyászpompa 16 — 20 ökör is ballag a' járomban végszolgálatát fizető urának; a' széken levő koporsó tetejére fölülnek a' nehezen járó sirató „ősebb” nőszemélyek, és a' kisebb gyermekekből egész sereg, mit ezek a' halottasház' gyermekeivel levő barátságból mintegy multságul tesznek. — A' haláltól nem igen irtóznak; a' nők lármás jajgatással siratják — sokszor oktan kifejezések' közbevegyítésével halottjaikat, melly többnyire csak pogányoktól reájok maradt szokás inkább, mint keserű fájdalmak' kifejezése. — Itt is valamint máshol ősi szokás szerint minden adásvevés, munkakezdés végzés áldomással történik, mit ugyan mindenkor a' Jézus' szent neve' dicséretével köszöntnek egymásra, még

akkor is midőn a' borgőztől egymást alig ismerik. Egy más tudósító így ír:

Betegségek a' láz' többféle nemei, számosan elhunynak sorvadásban 's tüdővészben is, kevesen haladják meg a' hetven évet; kérdeztetvén betegségekben: mi bajok? többnyire felelik „fájás van bennem.” Gyógyításukat leginkább az isteni gondviselésre bizzák, orvosra nem sokat költenek, ha egyszer valamit bevettek 's azonnal nem gyógyultak, bizodalmukat orvosban helyezni megszűnnek, ha eret vágattak, vagy egyszer hántatót bevettek, melyet ők „itatónak” neveznek, már akkor, gondolják, mindent elkövettek gyógyulásokra, találkoznak még számos együgyűek kivált a' korosb nőszemélyek közt, kik viaszöntésekből törekesznek betegjeik gyógyulását, vagy halálát kikuruzsolni. — A' késértetek 's hazajáró lelkek hívői már igen meg fogytak.

Különös kiválló sajátságai e' népnek nincsenek, hasonlít ez nagy részben többi magyar rokoniához, jelesen a' szomjontuli italban, káromkodásban, munka körüli maga megerőltetésének gondos kerületében, miért is szegény; ki félévre elég eleséget termeszt, egy hizott sertést öl, 's kenyerét sóval sütheti, azt vagyonasnak lehet mondani; azért elsatnyult, erőtlen, szintelen, apró, rövid életű faj; 1000 közül talán harmincz él hatvan évet. Házaik disztelenek, kényelmetlenek, egészségtelenek, kivált télen, midőn poshadt káposztájok, kolompérjok, apró mar-

háik benn telelnek; butoraik kevesek, nyomorultak, tisztátalanok, saját kezeik' művei; fölösleges semmi, mint valóságos philosophusokhoz illő. — Noha a' fiatalság 14 — 20 évek között a' szünetlen pásztorkodás által Isten' házától elvonva, megromolva, vadulva, elerkölcstelenedve lévén, marháival ősi magyar szokás szerint károkat tétetni dicsőségnek tartja, — mi miatt néha történő véres jelenetecskék, aprólékos fejbetörések számba sem vehetők, — de az egész népnek becsületére legyen mondva, a' némelly helyeken divatozó szarvasabb tolvajságok, rablások itt hallatlanok. Igen kárhozatos sajátságuk a' nagy magyar barátság, mi szerint ősszel 's télen a' pinczéknél számosan egybeseregelve addig dőzsölnek, míg husok 's borukban tart, úgy hogy nyaratszaka a' legterhesebb munka közben legtöbben száraz kenyéren tengődnek, a' mikor aztán milyen a' tápla olyan a' munka. A' nép csekély számához képest aránytalanul sok itt a' víz és aszkóros, még a' fiatalabbak, sőt a' gyermekek között is, mi itéletem szerint a' hevítő italok kora, 's mértéktelen éldeletének következménye. A' komaasszonynak ugyan is első és fő kötelessége a' csak most szült asszonyt fájdalmai enyhítésére pálinkával jól tartani, így a' csecsemőnek első csöpp tápja is méreg; — és valamig a' boros hordók, pálinkás korsók a' háznál ki nem ürülnek, a' sorban járó boros, pálinkás mazonna férfiak, asszonyok,

öreges ifjak, leányok és kisdedek' kezein egyformán kering, az örök igazságnak amaz elvitázhatatlan elve szerint, kinek joga van a' szőlőhöz, annak joga van terméséhez is. — Itt azért szálal, testes, poszgás ember ritka madár. — Egyébiránt megjegyzést érdemel, hogy e' faj nyaválóját, betegségét megmagyarázni nem tudja; kérdezzünk bár melly beegyet, mi baja? felelete ez: fájásom van? Illy levés ismerettséggel bírván még önnön érzékenységeik' tárgyában is, illy nyomó szükség alatt engvén, képzelni lehet, milly tekintetben legyen nálunk a' gyógyászat! — ritka, ki orvosi szert egyszer vegyen; és ha ez 24 óra alatt őket talpra nem állítja, nincs halandó, ki őket többször reávehesse, hogy vagy tudós orvoshoz folyamodjanak, vagy legalább házi szereket használjanak; nakacsul ragaszkodván ama valóságos török elvhez: ha Isten akarja, úgy is meggyógyulnak. — Legőbb nyaválójok, oka a' *megrontás*, azért nagyobb bizodalommal vannak a' *javos* asszonyokhoz; nem ritkán, noha titkosabban gyakoroltatnak a' *megöntések*, *ráolvasások* is. Kiürthatatlan véleményök az, hogy az egészség' helyreállítására elkerülhetetlenül szükséges a' betegnek mindent megadni, mit kíván; és így minden tekintet nélkül a' nyaválának minőségére, boron, pálinkán kívül még viz, édes és aludt tej, turó, saláta, ugorka, gyümölcs, méz, stb. szóval, semmi a' betegről meg nem tagadtatik, mit össze kéregetni lehet; — ki ez eset-

ben legjobb szándékkal bár valamit megvonna, kegyetlen, irgalmatlan, ösvénynek tartatnék. — Az is fonák vélemény itt, hogy a' betegséget az étvágy nem létének, nem evésnek tulajdonítják; az ellenközörről magukat meggyőzetni nem engedvén; azért a' huzamosabban szenvedők körül általános panasz az, hogy nem akarnak enni, 's így megnem gyógyulhatak. — Télen, tavaszon hurutok — nyáron, ősszel hideglelések, tüdőgyulladások szoktak lenni. — *1836-ban az epe-mirigy — 1844-ben a' hmlő uralkodott.*

Általában véve e' lép földmivelőkből (nem földmivészekből) áll; le mivel, mint mondám, ez kevésnek nyújt egész évre elegendő ele-delt, silány boraikat pedig jobbadán magok elköltik, vásárolással segítnek magukon úgy, hogy eladott barmaiknak árából olcsóbbakat vesznek, a' maradékpénzről egyéb szükségüket pótolván; de a' tapasztalás mutatja, hogy sokan addig vásárolnak, míg csereberék által mindenkiből kikopnak. Az egyházbériedek a' pécsi mesterembereket szokták a' szomszéd vásárookra hordani; — a' bodolaiak pedig több 's jobb lovakkal birván nagy fuvarokkal szép pénzt szereznek; nekik Pécs, Posony, Szabadka, Temesvár, Zágráb csekély ut; Pesten pedig nincs vásár, mellyen kereskedőket hordozó több bodolai meg ne jelenjen; innen nagy ellenszenvvel viseltetnek a' gőzhajók iránt, 's átkozzák Fultont, hogy keresményöket megcsökkentette.

A' drávamelléki ref. magyarokról így szól az egyik tudósítás: „Életmodjok igen egyszerű: igen ritkán esznek marhahúst, de disznó, kecske és apró baromfi húst gyakrabban, többnyire pedig tészta étellel, bab, borsó, lencse, salátával élnek; igen szokott és kedves ételök még a' savanyított káposzta, az eczetes paprika és ugor-ka”. — Egy másik tudósításból ezeket emeljük ki: „Életök' nemére nézve földmivelő jobbágyok, de a' földmívelést hanyagolják, és csak a' szükség parancsolta munkát teljesítik, azt is csak imigy amugy. A' földmívelésnél sokkal elébbvalónak és hasznosabbnak tartják a' sertvésseli kereskedést és annak tenyésztését; de ez sem esik kezökre, minthogy kölcsönvett pénzzel folytatják, sokszor meg is buknak, ennél fogva többnyire adósak is. Határakra nézve szabályozás hiával vannak, melly okozza, hogy magoktól fölöstott sok diribdarab szántóföldjeik 's rétjeik elszórva rendetlenül hevernek. A' helységekben a' különben is keskeny, szük telken két három, sőt négy különvált gazda is külön, de egymáshoz közel épült faoldalú szalmafedelű, kéménynélküli házakban lakik. Különben szántóföldjeik, rétjeik, legelőjük természeti jó tulajdonságaik és termékenyek. Erdővel, vízzel bővelkednek, és a' marhatenyésztést is üzhethék, de ezt is hanyagolják; általában véve igen szegények.

Mi az erkölcsiséget illeti: meg vagynak ezeknél is azon gyarlóságok 's vétkeknek kisebb

's nagyobb nemei, mellyek erednek az erős italokkali élésből, a' lomhaságból, a' tudatlanság 's nevetlenségből, az önjavokra czélzó szentesített rendőrségi törvényeket kijátszák: mit a' megyei hatóság behúnyt szemmel bizonyosan nem nézne, ha tudtára volna; de még eddig figyelmét elkerülte, hihető a' bokros foglalatosságok miatt. Ezeken kívül uralkodik náluk babonaság, boszorkányoknak' hívése, a' késeérteteknek létezéséről 's megholtak' lelkeinek hazajárásáról hiedelem stb."

Mi Baranyának *németajku* népességét illeti, azt igen igen kevés kivétellel, vasszorgalmáról mindenki dicséri és legvagyonosabbnak ismeri el a' megyének népessége közt. — Házaik sokkal szebbek, tágasabbak, mint sem a' magyarok és rácokéi. A' takarékosághoz jobban ért a' német, mint a' magyar és a' rác, és jobban is táplálkozik és ruházza magát, mint amazok. Földjeit jobban szorgalmasban miveli, mint sem azok, szóval csaknem mindenben fölülhaladja más nyelvű lakótársait, jóllehet, mint mindenütt, úgy itt is van kivétel. Van helység, mellyben jobban bírja magát a' magyar, mint a' német, de ez ritkaság; azután az is tekintet érdemel, hogy a' németek közt igen számosak a' zsellérek és kisházások. Általában németeinkről e' következőt mondhatni: „A' német nép életmodja majd minden kivétel nélkül a' földmivelés. A' ház' tartására szükséges élelmet,

gabonát, burgonyát, melly főágát teszi a' német táplájának, kukuriczát, babot, lencsét, bort stb. mindegyik maga termeszt. Urbéri földjeikkel be nem érik, azért a' telkes gazdák szinte, mint a' kisházosak és házatlan zsellérek árendába és felébe is vesznek föl földeket, ön és más uraságoknál sokszor hozzájok messze hátrában. Ámbár kitanult és ügyes mesteremberek u. m. kovács, lakatos, asztalos, esztergálos, ács, kőműves, bodnár, pintér, varga, szabó, takács (ez majd minden háznál) többen vagynak, mégis többnyire földmivelést űznek, sokan pedig mesterségeikről egészen lemondanak és parasztokká lesznek; nyomasztó a' mesteremberekre nézve az, hogy robotjokat az uraság pénzzel megváltani nem engedi.

A' nép erkölcsiségét illetőleg, az, kivált a' tiszta német helységeekben, majd általánosan jó. A' kevert helyekben romlottabb. A' német leginkább kitünő tulajdona a' szorgalmatosság; ő jó alattvaló; engedelmes jobbágy ¹⁾, sokszor igaz, inkább félelemből, mint lelkiismeretből. Ő az élet' majd minden fokozatán megkívántató erényekkel ékeskedik. Mint gyermek szüleit szereti és tiszteli, azokat vénségökben, betegségökben ápolgatja és gondjukat viseli. Mint

¹⁾ Nem mindenütt; és a' magyar is azt mondja felőle: „Uram, a' németek nálunknál azért vagyonosabbak, mivel jobban kitudják keresni az igazságot”.

serdülő ifju és leányzó a' tiszta és szeplőtelen életre sokat tart és azt legalább a' világ előtt gondosan őrzi; házasságában tisztességesen és békeségben él; mint szülő gondos és házában jó rendet tart, gyermekének java szíven fekszik és azt előmozdítani igyekszik; a' társaságnak hasznos tagja, senkinek terhére lenni nem akar. Még a' hibásak is megkeresik kenyerőket. A' sánták szabóságra, a' vakok muzsikára, a' némák ásásra, árokmetszésre adják magokat, a' kik pedig épen nyomorultak, azok szülők vagy rokonaik által tápláltatnak; és még a' szegény házatlan zsellérnek nyomorultja sem jár koldulni, annyira tulajdona ezen népnek a' szemérem és a' becsületérzés. A' közel négy ezer lélekből álló nyájamból nem tudok csak egyet is, ki koldulással táplálná magát. — Czégéres vétkek tiszta német községekben igen ritkák, jelenleg nem is találhatik. Nálunk, legalább az én tudtomra, ki mindig nyájom között vagyok, nincs korcsmázó, részegeskedő, naplopó, nyilvános tolvaj vagy rabló, nincs parázna, verekedő vagy gyilkos; és harmincznégy esztendei lelkipásztorkodásom alatt, ha volt is arra egy-két példa, hogy némellyik a' büntető törvénytörések eleibe vonatott, az is, nem annyira önvétke mintsem a' körülmények miatt, mellyek sorsát nehezítették, történt. De van ezen népnek nem kevés és nem csekély erkölcsi hibája is. Illyen az a' könnyelműség és testiség a' föl-

di gyönyörűségeknek' élvezése, mellynél ez a' nép nagyobb boldogságot nem ismer. Innét van a' lakodalmazás, születési, halotti torozás, a' bucsukori vendégeskedések, az áldomásozás stb. A' fényűzés, pompázás, mi által költségei napról napra nevelkednek, miket, hogy előteremtsen, eszét szüntelen jártatja, és az eszközöknek választásában, mellyek által vagyonát szaporítani véli, a' szeretet' törvényéről néha néha megfeledkezik, a' processuskodásokra, szinte rokonnal és testvérrel is hajlandó, és nem igen idegenkedik a' vásárt meglátogatni, hol az igazság áruba bocsáttatik. Gőgös és a' hivatalokra a' községben ásitózó, jobban ön, mint a' közhaszon iránti tekintetből.

Egy másik tudósítás pedig így szól németeinkről: „Hol most németek laknak, ott a' török elűzése után többnyire rácok vagy is szerbek laktak, kiket a' kiűzött török e' honnak ostor gyanánt hagyott vissza azon helyeken, melyeknek hajdani magyar lakói részint elestek a' háborus időkben, részint rabságba hurczoltattak. Letelepdedvén a' németek, mivel iparkodók voltak, egymás után megvették a' rácok' telkeit, úgy hogy a' németek mindinkább szaporodtak, a' rácok' meg fogytak. Így Ráczpetrén hajdan mind rác lakott, ma pedig ott rácznak híre sincs. Iván-Batthyáuban még 30 év előtt csak négy féltelkes német lakott, ma öt ráczon kívül német az egész község. Történik pedig a'

német' terjeszkedése ekkép: A' német telkesgazdák gyermekeik közt föl nem osztják telkeiket, hanem idősbíki figyermeköknök adják át azon föltétellel, hogy testvéreik kifizesse. Illy kifizetett német elmegy rácz faluba lakni és ott először házatlan, aztán házas zsellér lesz, és mivel atyai örökségét pénzben kapta ki először megveszi a' rácznak szántóföldjét vagy rétjét, ki, szorultságban lévén, megis szántja neki, sőt ha kívánja, meg is trágyázza. Ebből ez következik, hogy jövőre nincs a' rácznak kenyere, és így kénytelen megint egy telek részt a' németnek zálogba adni, míg végre egész telke német kézre kerül. Méltán félhetni, ha nem lesz már tájunkon kiszorítani való tunya rácz, a' magyarra is el következik a' sor és 50—100 év múlva a' czifra magyar gatyá helyett, csak szűk sváb nadrág lesz látható. — Rendesen magas, izmos testalkotásuak németeink, hosszú arcz, kék szem és sárga haj bélyegzi őket; és ha mindjárt hét lábnyi magas germánt nem látni köztök, a' hat lábnyi hosszú férfiu nem ritka. Legtöbbnek igen jó természetes esze van. Indulataikon a' magyar éghajlat talán változtatott valamit, mert jóllehet csendesebb természetűek, mint sem a' magyarok, még is hevesebbek németföldi atyafiaiknál; de hosszú béketűrésöket, állhatatosságukat meg nem törte a' magyar föld. Csodálatos szorgalmuk a' nyári éjeket gyakran nappalokká változtatja, azaz, éjjel is kaszál, kapál és

arat a' német; szénáját nem hagyja hetenkint, mint a' magyar és rácz több helyütt szokta, kiteve az idő' viszontagságainak, ha száraz, azonnal haza viszi és pajtájába takarja. Ritka német kinek lóherese nem volna. Aratás után két héttel, nincs német, kinek gabnája ki nem volna nyomtatva. Kitünő szorgalommal űzi a' német a' szőlőmivelést. Valóban álmélkodik az ember, ha azt a' szőlőt, mit tegnap még szedetlen látott, ma már bekapálva szemléli. A' borkészítés rosz módja mellett azonban meg fog a' német is maradni még mindaddig, míg az uraság a' tizedelés' alkalmával magának a' legjobbat választja ki. — Ritka német, ki írni, még ritkébb, ki olvasni nem tudna, és becsületére mindenik büszke és védi is azt; reá nézve sokkal nagyobb a' testi semmint a' pénzbeli büntetés. 3000 lélekből álló plébániából nagyobb lopás miatt félszázad óta ki sem volt bebörtönözve.

A' baranyai német még a' nőszülésben is leginkább a' haszonra néz, úgy hogy 10 házasság között alig köttetik egy, mellynek alapja a' szerelem, és nem a' gazdasági viszonyok volnának. A' vén özvegy asszony, ha gazdag, közönségesen fiatal legényt kap férjül; a' vén, de gazdag özvegyember közönségesen fiatal leányt vesz feleségül. Zene, pompa nélkül német nem házasodik, a' lakodalom többnyire 3 napig tart, jöllehet megjön a' dinom dánom után a' szánom bánom. Torra is sokat költ a' német.

A' **rác**zok általában erős, izmos testalkotásuak, türelmesek, és nélkülözéshez szokottak, és fölöttébb tunyák. A' mértékletesség és a' jövőről gondoskodás épen nem tulajdonaik. Az éktelen káromkodásban és a' kártevésben fölül mulják a' magyart, mesterségre általában nincs hajlamuk. Dudán kívül mit sem készítenek. Őszi és téli időben megeszik a' miők van, nyáron a' dolog' idejében koplalni kénytelenek. Gyermekait a' rác már a' bölcsőben szokta eljegyezni, és 14—15 éves korában már házasságra lépnek a' rác ifjak, többnyire náluknál 4—5 évvel idősb leányokat vevén feleségül. Rác ifju soha más házhoz be nem házasodik, mind atyja házához hoz nőt, ha még annyian volnának is. Rác ifju vagy leány soha szolgálatba vagy napszámba nem megy, minthogy ezt rendkívüli szégyennek tartja. Van rác ház, mellynél 10—12 házaspár lakik, és 40—50 lélek. A' legidősb férfin tartatlan hatalommal bir az egész család fölött, neki minden legkisebb ellenvetés nélkül engedelmeskedik a' családnak minden tagja; ő fizeti az adót, ő gondoskodik a' szükségesekekről, ő veszi egész háznépének a' szükséges kalapokat, szűröket, bocskorokat 'st.b. Ő lakja az ugynevezett házat, a' többi párok az udvarban levő sötét, egészségtelen kamrákban hálnak. Valamint tunyák általában a' rác férfiak, ugy szorgalmasok asszonyaik, kik sokszor kénytelenek az egész családot eltartani és ruházni. A' rác

leányok, még mikor pásztorkodnak, is varrnak vagy kötnek. Táplájok kimondhatlanul silány. A' szegénység köztök nagy. Van azonban ittott jó birtoku ráczgazda is, sőt kevés falvakban ki-
tűnnek egyéb ajku lakótársaik között a' ráczok.

Egy más tudósítás ekkép szól a' ráczokról: A' ráczok durvák, miveletlenek és módfölött tunyák. Jóllehet áldott földön laknak, mégis anyyira szegények, hogy nem ágyban, mert ez igen kevésnek van, hanem a' legnyomorultabb egyszerűséggel összeilletett deszkázaton legfö-
lebb szürkőpeny alatt adják ki lelkeiket. Házaik, mellyeket ólaktól alig lehet megkülönböztetni, többnyire kéménytelenek, rokkant, vakolatlan, rosszul földött, alacson, ronda, szennyes, egészségtelen kunyhók. Hibájok még az iszákosság, a' rettentő káromkodás (magyar és rácz nyelven) és — a' bujaság. A' ráczok többnyire szaporábbak még a' németeknél is."

Ezen igen érdekes és leghitelesb adatokhoz csak keveset akarunk még általánosságban hozzá tenni.

A' physikai *nevelésről* földnépünknel többnyire csak a' jó anya, a' természet, gondoskodik. A' kisedek vagy magukra hagyatvák, vagy nagyobb testvéreikre, vagy munkára alkalmatlan öregekre bízattvák, egy ingben, melly csak vasárnapokon változtatik, henteregnek, csusz-
nak másznak a' földön, hóban, sárban, a' legrosszabb tápla mellett, és mégis erős egészsé-

ges emberekké lesznek. A' ráczok sokszor még két éves gyermekeiket is meztelenül hagyják járni a' legnagyobb tél idejében, és nemcsak a' szobában, hanem azon kívül is, és valóban csodálatos, hogy mindazáltal a' rácz erőre és egészségre fölülhaladja a' magyart és németet. Alig érik el a' gyermekek hatodik évöket, már legalább is liba őrzésre használtatnak, később horju 's t. b. pásztorokká kell lenniök, és kisebb gazdasági munkákat végezni. Az iskoláztatás az újabb időben igen nagy előmenetelt tett a' magyarok és németeknél; a' ráczok ebben is legalantabb állanak, sőt irtóznak sok helyeken az iskolától.

Népünk *életmódja, táplája, lakása és ruházata* főkép a' nemzetség szerint változik.

A' magyar' táplája általában az, mi már főnebb le van írva. Nagy része nyáron át bizony csak tengődik kenyér és hajma mellett. Boldog ő, ha pecsenyéje van, azaz, ha munkájánál tűzmellett, szalonnát csöppögtethet kenyérre. Főttel korán sem él minden nap, és a' főtt is miből áll? Csak a' káposztát tudja asszonya jól elkészíteni; egyéb étele különféle zagyvalék, melly épen nem képes másban étvágyot gerjeszteni. Tejet csak a' gyermekek kapnak. A' rántott tojást különösen szereti, és azt szalonnával igen keményre sütvé „*gajgonyának*” mondja; véletlen jövő vendégnek ezzel kedveskedik. Marhahusnak az izét ritkán izleli. Disznóhúsa is csak

télen át van neki. Fűszerei, só, paprika, bor, és most már czukorból is állanak. Kenyeret meg lehetőst sütnék a' magyar asszonyok.

A' *németek* általában jobban táplálkoznak, étkeiket is jobban készítik el, és főkép arról gondoskodnak, hogy nyáron, a' nagy munka' idejében legyen nekik boruk és husétkök.

A' *rácznak* eledele a' legsilányabb a' világon. Konyhájában egy vashográcsnál egyéb főzőedény nem igen van; a' főzésről mitsem tud; kenyeré is tészta és nehezen emészthető.

Itala bor, sör, pálinka és víz. Sok helyen csigert készítenek ekképen: Szüretkor nagyobb hordókat megraknak szőlőfürtökkel és vízzel megtöltik, miből forrás után kellemes savanyuságu szesztelen italt nyernek, mellyel főkép nyári időben munkánál víz helyett élnek és azáltal a' bortól mintegy elszoknak annyira, hogy ha ingyen jutnak is jó borhoz, egy pohárral megelégesznek. Pálinkát törkölből és szilvából égetnek, kereskedésbe belőle nem jut, mivel gyöngé. Nem ritkák Baranyában a' bornemiszák, főkép a' Dráva' mentében; ellenben számos az iszákos is, főkép a' rácز között. Rácз és magyar addig szokott pinczébe járni, míg csak egy csöpp bora van; ha elfogy zsidóhoz megy. A' németek közt aránylagosan kevesebb részegeseket lehet találni.

A' *víz* Baranyában legnagyobb részt jó, tiszta, és egészséges. A' Mecseknek számos hő for-

rásai vannak. A' Dráva' mentében azonban a' berkek, mocsárok közt nemlegjobb az ivóviz, színe sárgás, íze posványos, azonfölül homokrészekkel erősen van vegyítve. Egyik oka, hogy itten rossz a' viz, abban fekszik, hogy nem szokás a' kutakat kővel kirakni, közönségesen „budu” azaz rothadt üreges tölgyfa tétetik a' kutakba kövezés helyett.

Öltözetben ismét a' német az első a' megyénkbeli népesség között. Többnyire megtartotta még ugyan nemzeti öltözetét, többek közt a' szűk rövid nadrágot, mit „Pistolahosen”-nak nevez, aztán a' harisnyát, cipőt stb.; de egészség' tekintetében ruházatában nem lehet annyi hiányt találni, mint magyar és rácز népünkében. Különös említést érdemelnek itt a' németnek faczipői, melyek ezrenként készíttetnek erdős vidékeinken hársfából és páronként 4—6 váltó garason adatnak el. Használtatnak e' czipők főkép télen, hóban, sárban, és annyiban igen jó szolgálatot tesznek, hogy a' lábot szárazon és melegen tartják. Több plébánus urtól halottam, hogy télen át német községekben csaknem ismeretlen azon közönséges köhögés, mit magyar falvakban leginkább akkor tapasztalni, ha a' község összegyűl isteni szolgálatra. Egyébkint legnagyobb ügyességgel járnak németeink ezen faczipőkben, és versenyt futnak bennök akarmelly bocskorossal. Posztó ruhája csaknem minden vagyonosb németnek van.

A' *magyarnak* ruházatja, fájdalom, főkép egészségi tekintetben igen-igen hiányos. Gyapjos süveg, melyet télen nyáron hord, vagy zsirral telt nehéz, széles karimájú kalap fõdi fejét, posztómellény, melly a' régen igen kedvelt kis tarisznya' ¹⁾ helyébe lépett, ködmen, ujjatlan szûr és sárral vízzel könnyen megtelõ bocskor teszi egész felsõ öltözetét, nadrág helyett két gatyát, nyakkendő' hiányában hitvány fátyolt hordoznak. Fehér ruhája azonban czélarányos és tiszta, főkép ünnepnapokon. Különösen föltûnõ a' magyar fejrényp, főkép a' siklósi járásban, mert lenbõl készült és jóálló hófehér ruhájában szép testalkotása, és bájoló arcánál fogva nemcsak csinos, hanem valóban szép is, és nagy ellentétet képez a' gondosan kizsirozott fejû szûrõs, bocskoros férfiak ellenében. Azonban köztök is el kezd terjedni a' fényûzés. Selyem szalagok, aransikrojtokkal ékesített kötények, kendõk, melltûk, ékes fátyolos fõkötõk stb. nem ritkák már. Szépségök' megõrzése végett egészen bekendõzik munka' idejében arcaikat, miket sokan fõstének is. Fõhibájok a' ruházatra nézve az, hogy a' legcsikorgóbb télben is meztláb jár-

¹⁾ Népünk hajdanában annyira kedvelte a' kis vászontarisznyát, hogy többnyire tarisznyás vármegyének csufoltatott, és az mondatik még ma is róla: Mikor a' baranyai gyermek reggel fölkel, így szól: „Anyám-asszony, adja keed ide tarisznyámat, hadd ötözzem fõ.“

nak még templomba is, mi által átfázván gyakori hószámi bajokat, és tüdősorvadást okoznak magoknak. Posványos helyeken falábokon is járnak férfaink; és a' bocskort több helyen „*égbeballagónak*” nevezik.

A' rácznak öltözete egy ingből, gatyából, bundából vagy szűrből és bocskorból áll. Posztó mellénye csak igen kevésnek van. Asszonyai éktelen fejéket, és nyakukon ezüst pénzdarabokat, tallérokat, hordoznak, és hasonlóan a' magyarokhoz mezitláb járnak télen nyáron. Széles öveiket, miket derekaikon viselnek, magok készíttik, és botránkozásig szemérmetlenül föltűrik elől ruházatjokat.

Nagyrészt nem annyira házaknak, mint inkább gunyhóknak nevezhetők a' pornépnek *lukai*; minthogy többnyire idomtalanok, és kicsinyek, és nedvesek, és a' konyháknak kéménye nem levén, füsttel telvék. Mindezekhez még az is járul, hogy téli időben a' szobák szerfölött fűtetnek, és a' bemázolt ablakok miatt soha ki nem szellőztetnek. Gyakran nedves ruhák, bundák, bocskor és csizmakapczák is száríttatnak bennök.

A' németek és vagyonosabb magyarok' házai azonban kivételt szenvednek. Örvendezettető az is, hogy a' több uradalmakban lábrakapott helységrendezés az építésmódra is jótékonyan hatott és hat jelenleg is. A' fából készült, befont és sárzott vékony fallal bíró, télen hideg és nyáron meleg viskókat sok helyen válog és tömött falak-

ból álló tágos, világos és kényelmes házak váltották föl, melyek a' vagyonsabbaknál cseréppel fűdvék, sőt szobapadlattal is ellátvák. Minden tekintetben kárhoztatást érdemelnek a' ráczok' alacson, nedves, télen sem fűthető, ablak nélküli hálókamrái. Valóban megrovandó még az is, hogy számosnál számosb házaknál még éléskamara sincsen; de minek is? — Egyébkiut tisztaság uralkodik mégis e' szomorú körülmények közt sok baranyai paraszt vagy „pógár“ házában, mi annak tulajdonítható, hogy a' baranyai magyar asszonyok különösen kedvelik a' tisztaságot. Hogy népünk' nagy része szintelen, ez bizonyosan egészségtelen viskóinak tulajdonítható.

HARMADIK SZAKASZ.

7. §.

Baranya népének erkölcsössége.

Népünk' *erkölcsössége* hazánk és megyénk' jelen körülményei közt még jó lábon áll. 10 év alatt a' megye és a' hét vérhatalommal bíró uradalmakban 3691 egyén vala bebörtönözve, és közülök 465 fölmentve. Vala pedig az elítéltek közt 6 szülőgyilkos; 27 gyermekgyilkos; 274 közönséges gyilkos; 295 történetes gyilkos; 232 rablógyilkos és rabló; 77 gyujtogató; 422 marhalopó; 925 tolvaj; 250 más vétségű. Nő 110 volt fogva. A' foglyok közt 16 éven alul 11 vala; 16—24 éves 647; 24—40 éves 905; 40 éven tul 358. Nemes 29. Előkelő 23. Külföldi 13. Legtöbb rab és pedig gyilkos a' pécsváradi uradalomra jut, hol közönséges gyilkos 84; történetes gyilkos 77; és rablógyilkos 89 börtönöztetett be. 3 éven tul az egész megyében 182 egyén bűnhődött. Nemzetségre nézve aránylagosan legtöbb a' rácز rab; kevesebb a' magyar és legkevesebb a' német. Vallásra nézve nincsen följegyezve az illető kimutatásban az arány,

minthogy némelly uradalomban a' vallás tekintetbe nem vétetett. Liptód, Karancs, Szekcső, Olasz, Mohács azon helységek, honnan aránylag legtöbb egyén került a' büntető igazság' ítélőszéke elibe. Liptódon az elhiresült Szávics Milos' szülőhelyén csak két rácz találtatik, ki még börtönben nem lett volna. Szekcsőn, Mohácson a' közellevő dunai nagy sziget és Bács szomszédsága gyakorol roszt befolyást. Örökké igazak maradnak Westenriedernek következő szavai: „Zum Stehlen und Rauben hat von der Natur keine Nation einen Hang, jede muss ihn geerbt, durch schlechte Pflege gleich einer schändlichen Krankheit überkommen haben. Und hat sie ihn einmal, so hilft keine Härte, und sollte man ein ganzes Land entvölkern, so lange das Übel nicht aus der Wurzel gehoben wird. Diess in Bayern zu thun, ist so leicht! Wer waren die meisten Menschen, die man so häufig hinrichtete? Hüther, Leerhäusler, Schinder, Vaganten, und was diesen anhängt. Also keine wohlhabenden Bauern, keine etwas besser erzogene und ordentliche Hauswirthe? Also sind Armuth und Rohheit der Seele die Quellen, woraus alle diese schrecklichen Uebel fliessen? Diese sind's. Also: Befehle man, dass die Hüther arbeiten, und vermindere ihre Zahl. Wenn die Theilungen der Gemeingründe vor sich gehen, und da, wo es möglich die Stallfütterungen eingeführt würden: so müsste sich ihre Menge

schon dadurch mehr als um die Hälfte verlieren sth." Ezt a' nagyhirű Westenrieder 60 év előtt írta Bajorországról, és mivé lőn azóta azon kis ország? Ha azon kis ország egészen áttudott változni, miért nem követhetné azt honunk is; de mig csak bot, vessző, korbács, láncz, közös börtön és bitófa marad büntetőtörvénykezésünk' főalkatrésze: addig oda el nem jutunk, hova más kisebb és szinte sem gazdag népek már régen eljutottak. ¹⁾

Mi *börtöneinket* illeti, közölök csak kettőt ismerek voltaképen, a' megyeit és a' püspöki uralomét. Az utósó uj, egészséges és tágas épület. Bár a' megyeiről is azt mondhatnók. Azonban biztat a' remény, hogy nem sokára a' t. megye is foganatosítja régóta táplált forró óhaját börtöneire nézve. Átalában évenként 70—90 férfi rab és 5—9 nőrab ül a' megye' börtönében. A'

¹⁾ Megfontolásra méltó, mit az idei Allg. Zeit. 20 sz. mond a' büntetésekről: „Die bemerkenswerthe Erscheinung möchte wohl die sein, dass gerade da, wo die Beamten körperliche Züchtigung anwenden lassen, die Roheit nicht weichen will, während da, wo man jene Strafart gar nicht oder nur selten eintreten lässt, rohes Betragen nicht nur nicht einreißt, und nicht zunimmt, sondern immer seltener wird.” Hazánknak pedig egyik legnemesb fia azt az észrevételt tévé, hogy mig valakit csak azért nem börtöznak meg, mivel nemes ember, nem pedig azért, mivel ember, addig haladásunkkal épen nem dicsekedhetünk.

büntettekre nézve közönségesen ez áll: Lólopók többnyire más megyebeliek vagy dunamelléki lakosok szoktak lenni. Disznólopók a' megyebeli kanászok. Véres verekedők a' helységekbeli pásztorok és suhanczok. Pinczetörők a' pásztorok 's suhanczok. Pénzrablók középkorú férfiak szoktak lenni, kik vagy telkeiket elhagyták vagy más uton fosztattak meg vagyonuktól. Szántszándékos gyilkosok a' szökött katonák vagy a' szökött rabok. Orgazdák, a' telkes jobbágyok, számadók és csőszök. A' nők többnyire férj és gyermekgyilkosok vagy férjeik' czinkostársai. — A' megyei börtönbe 26 nagy lépcsőn juthatni le. Nappal mind együtt vannak a' rabok. 70—90 ember összezárva földalatti szűk börtönbe, és ezek közé jut minden szerencsétlen, ki elfogatik, legyen bűne nagy, vagy kicsiny, legyen ő kitanult gazember, vagy még csak kezdő a' bűn' útján. Ezen rendszernek következményei tudvák azonban már, és reményljük, fognak honatyáink minélelőbb e' fontos ügyben javításról komolyan gondoskodni. Este heten nyolczan záratnak egy-egy sötét, nedves egészségtelen szűk benyilóba, melly benyilók még levegőt is csak a' közbörtönből nyernek; mindazáltal többnyire csodálatosan egészségesek a' rabok és csak hurut és mellfájásban szoktak szenvedni. Nehány év előtt többször szenvedtek sülyben (scorbutus), mint-hogy a' börtönök olly nedvesek voltak, hogy sárban kellett a' szerencsétleneknek némellykor

feküdniök és tiszta levegőt nem igen kaptak; melly bajon azonban t. Majláth alispán ur' hathatós rendelkezésére némikép segítettett az által, hogy szelelő lyukak nyittattak, és a' börtönök kiköveztettek. Jelenleg is csak a' legnagyobb vigyázat és czélszerű orvosi intézkedés által gátolthatatik meg a' scorbut, hagymáz és egyéb ragályos járványos nyavala; de meddig — azt a' jó Isten tudja. Valóban Baranya vármegyének leg-sürgetősb szükségei közt főhelyen a' börtönügy áll. Nem hiszem, hogy Howard börtönünknel rosszabbat látott volna. Munkára a' rabok akárkinek kiadatnak 18-vk. napibérért. Egyéb-ként ők végeznek minden munkát a' megyeház körül; a' börtönben pedig pipacsinálás, harisnyakötés és késseli faragással töltik idejüket és igen hajlandók bár minek megtanulására is. Bizony ideje volna, czélszerű dolgoztató-intézetet állítani számukra. Kik bot alá alkalmatlanoknak ítéltetnek az orvos által, azok minden pálczaütés-ért egy napot kénytelenek a' börtönben tölteni; azonban mindenkép azon vannak, hogy inkább meg pálczáltassanak, mintsem hosszabíttassék fog-ságuk' ideje. Többen mégis közölkök, ha idejüket kiállották, csak nehezen válnak meg a' börtöntől, részint mivel azt megszokták, részint mivel nincs miből élniök. — Eledelök naponta egy katonaportio kenyér. Vasárnapon, kedden és csütörtökön $\frac{1}{4}$ font hus és hetenként egy mesz-szely káposzta. — Vasár és ünnepnap, hála nm.

megyés püspökünknek, öt év óta reggel és délután rendes isteniszolgálat tartatik számukra ¹⁾ Pécs' városának börtöneiben 10 év alatt 121 rab volt. Közölők fölmentetett 11; gyilkos 6 volt; nevezetesen gyermekgyilkos 2; gyújtogató 1; totvaj 40; más vétségű 23. Nő 10 volt; 3 éven tuli büntetést kapott 2; rögtön bírálathoz alá senki sem fogatott. A' városi börtönök, tákosak, tiszták és egészségesek. Ezen rabok' számára is nm. bőkezű püspökünk alapított rendes isteniszolgálatot.

¹⁾ Folyó 1845-ik évi mart. 14-kén jelentést tett első alispánunk a' megye közigazgatási és törvénykezési állapotáról; szerinte 1844-ben a' megyei börtönben levők' száma 81 volt, kik közül 54 elítélve, 27-en még ítélet nélkül valának; — a' polgári főlebbzett pörök 84, u. m. alispáni 1, szolgabírói 5, szóbeli 5, szabadalmas város tanácsi 6, urbéri 15, urszékekről felebbzett 52 valának.

NEGYEDIK SZAKASZ.

N é p f o g l a l k o d á s.

Baranyának lakói a' következő keresetmódok által szerzik meg magoknak élelmöket.

Földmivelés. A' mezei gazdaságot népünk úgy úzi mint őseitől tanulta. Jóllehet az uradal-
makban példát lát az okszerű gazdaságra, de az
nál nem igen fog. A' trágyázással nem igen
vesződik, többnyire megelégszik azzal, ha sző-
lejére jut trágya. A' német legtöbb helyen itt
is dicséretet érdemel, és többnek van már túl-
tögtető ekéje. Megyénk' földje többnyire termé-
keny és jó; még hegyes része sem mindenütt
sovány.

Buza természetlik a' megyének minden
részében: de tisztát leginkább a' német termeszt;
a' magyar megelégszik kétszeressel is, és nem
igen szereti a' rozst a' buza közől kiirtani. A'
püspök-laki, pellerdi, somberek, bolyi és hely-
lyei buza csak nem föl ér a' banátival. Tenge-
rit mindenfelé természetnek embereink, legtöbb-
bet még is a' drávamellékiek. Árpát szinte min-
denütt természetnek, zabot kevesebbet. A' pó-
hánka különösen diszlik Baranyában, de csak

Somogy vármegye' közelében természetik. Köles a' siklósi járásban természetik legtöbb. Burgonya természetissel leginkább a' németek foglalkodnak. Babot, borsót főkép a' ráczok természetnenek, a' lencsét nem annyira szeretik. Kendert minden háziaszony természet, de csak családjának szükségére. Len Siklós körül terem legtöbb. Dohányt legtöbbet természetnenek a' hidasi németek. A' ráczkozári, szekesői, bikali és tótfői németek nehány év előtt még anynyi dohányt természettettek többnyire bérbe vett földeken, hogy némelly gazdának évenként 40 — 50 mázsája volt; de az ujjabb időben inkább tengerit természetnenek. Legjobbnek a' Paléban temett dohány tartatik. Repczét csak az uraságok természetnenek. Mákot is természet a' baranyai nép. Répát csak az ujjabb időben láthatni ittott. Czukor répát eddigelé csak Pécs táján természettettek. — Más országban tudják, mennyit vetnek el és mennyit természetnenek a' földmivelők; de nálunk még csak azt tudjuk, hogy a' jobbágy-ság 10,000 teleknél többet bir. Gazdasági szer-számaink többnyire oda mutatnak, hogy száza-dok óta meg vannak in statu quo.

Takarék-magtárak megyénkben, tudtomra nincsenek; pedig keblében is könnyen támadhat népünk' nagy részének gondatlansága és szegénysége mellett sanyaru szükölködés. Következzék csak, mitől Isten mentsen, egymásra két vagy három szük esztendő, és némelly

helységeink valóban Árva' sorsára jutandnak, miért a' legnagyobb örömmel hallottuk legközelebb mult közgyűlésünkben a' nm. k. helytartótanácsnak a' magtárak' fölállítására czélzó komoly és erélyes intézkedéseit. — De kérde tén, valaki miért szegény a' baranyai népnek jókora része? Erről N. lelkesz ur úgy irt: „A' nép elszegényedését nem egyedül a' hegyes, gödrös terméketlen határ, hanem leginkább az éjjeli szabad legeltetés, a' kölcsönös kártétel és talán az adónak aránytalan kulcsa okozza. Ezen kívül a' naponként szaporodó árendászsídok, mint hajdan az izmaeliták, különféle álnoksággal csalják, zsarolják és nyomorítják a' szegény köznépet; különben honnét fizethetnék a' nagyhaszonbért? ¹⁾ Vannak még más mellékes okok is, mellyek sok szegény embernek nyakába akasztják a' koldustarisznyát, de ezekről....” Egyébkint a' restség, dologtalanság, gazdálkodási éretlenség's tudatlanság, tagosztályhiánya stb. is okozza ittott népünk' szegénységét.

A' földművelés után leginkább *bortermesztéssel* foglalkodik a' baranyai nép. Már a' mult században 50 ezer holdnál többre ment a' szőlő, azóta pedig igen megsaporodott, minthogy különösen a' németek, hol csak lehet, mindjárt szőlőt ültetnek és a' legszegényebb kisházaz is min-

¹⁾ Hol keresztény esapláros előbb 100, ott zsidó legalább is 600 for. haszonbért fizet.

den igyekezetét arra fordítja, hogy minél előbb egy kis szőlőcskét szerezhessen. Fényes alaposan azt állítja, hogy megyénknek egyévi bortermesztése 1 millió akót könnyen fölülhaladhat. Csak Pécs' hegyein megterem évenként 80—100 ezer akó. Kiviláglik innen, mennyi munkát és fáradságot fordít a' baranyai nép a' bortermesztésre, többnyire köves szőleinek művelésére. Valóban sokkal könnyebben él a' drávmelléki baranyai nép, mint a' megyének egyéb lakói, és pedig csak azért, mivel szőlei nincsenek. Kár csak, hogy népünk általában okszerűbben nem üzi a' bortermesztést, hogy a' szőlőfajokat nem tudja a' körülmények és helyzetekhez képest czélszerűen megválasztani, hogy nem ért a' borkezeléshez, és hogy borának nincs kelete. Az említett összegből legfőlegb csak egy harmadrész vitetik ki a' szomszéd megyékbe. Mindazáltal jókora számmal vannak még megyénkben szőlőhegyek' számára üres helyek, mellyek szorgalmas kezekre várnak: ellenben pedig igen sok helyen megint czélszerű volna a' szőlőket kevesíteni. Soknemű mind erő, mind jó íz által kitünő boraink' királya a' bires villányi. A' villányi és a' szomszéd vidék hazánkban valódi Burgundiája, ¹⁾ mert bora, értők állításai után

¹⁾ E' vidéken fekszik a' harsányi hegy, melyről a' nagyhirű gyakorlati gazda Elsner így ír: „Von seinem Fusse an bis ohngefähr zum 4-ten Theile seiner Höhe umrankt ihn der Wein, der je höher hinauf, um so

mondom, vetekedik a' legjobb burgundival. Leg-
 ujabban igen sokat tett villányi borunk' hírének
 emelésére Villánnak fönséges birtokosa, Ká-
 roly főherczeg, a' Rhenusról hozatván különféle
 legnemesb szőlővesszőket, és jó sikerrel te-
 nyésztetvén főkép a' *rizlinget*. Különös jósa-
 guak továbbá a' pécsi káptalannak Tokayról ho-
 zott vesszőkön közel Pécshez termett szentmik-
 lósi borai; aztán a' szilvási, pécsi, helyesfai,
 hetényi, pellérdi, ¹⁾ hidori, szilágyi, versendi,

sparsamer wächst, aber auch um so bessere Quali-
 tät hat. Einer der besten ung. Rothweine, der Vil-
 laner wird hier gewonnen. Es gibt wenig Rothwei-
 ne, die man ihm vorziehen könnte. Er ist über und
 über mit Steingeröll übersäet und sieht von Weiten
 aus, wie ein gepflügter Acker, das hat denn im Vol-
 ke die Sage erzeugt und unterhalten: es habe der
 Teufel auf ihm gepflügt. Etwas Eigenthümliches
 habe ich noch ausserdem bemerkt, und das ist das:
 dass er stets wie im Sonnenscheine liegt, wenn auch
 Wolken ihre Schatten auf ihn werfen. Während rings-
 um die Gegend von Wolkenschatten dunkel aussah,
 so leuchtete um ihm die Atmosphäre vollkommen so
 hell, als wenn die Sonne in der reinsten Klarheit da-
 rauf schiene. Vielleicht ist es die Trockenheit, die
 er in ihr durch die starke Einsaugung erzeugt, welche
 diese Erscheinung hervorbringt. — Vermöge seiner
 Höhe, mit den er alle umliegenden Berge überragt
 wird er zum Wegweiser auf weite Strecken, und
 bis hinab nach Esseg sieht man ihn ganz klar."

¹⁾ Hosszu-Hetényben a' pécsi püspökségnek 150 kapás-
 ra terjedő szőlője van, melyet a' nagyhirű Klimó

karancsi, berkesdi 'st. b. fehér borok. A' vörösök közt pedig leginkább dicsértetnek a' gyűdi,

és utána gf. Eszterházy Pál püspökök részint Tokaj részint Badaacsonyból hozatott nemesfaju szőlőveszszökkel ültettettek be. Pellérdén mintegy 900 kapásból álló szőlőben is hires bor terem. M. Czindery főispán ur különös gonddal és ügyességgel kezelteti borait, mi által azt nyeré, hogy a' pesti borkereskedők örömet és drágán veszik meg azokat a' külföldrei szállítás végett. A' *gadányi* bor kiállotta az egyenlitőt és Braziliában különös dicséretet aratott. — Pécsi polgár is sok ültetett már rajnai és más legnemesb külföldi vesszőket a' legjobb sikerrel. Pécs körül e' következő szőlőfajok ismeretesek leginkább:

F e j é r:

Ökörszem.	Bagó.	Totika.
Hörcsök.	Öreg galambláb.	Császárszőlő.
Fehér Denka.	Hulló fosóka.	Csipkelevelű spanyol.
Tihanyi.	Öreg sárfehér.	Gránnás.
Sokicza.	Öreg molnárszőlő	Apró sárfehér.
Beglérdi.	Apró galambláb.	Öreg tökös.
Zöld szőlő v. Zele-	Öreg spanyol.	Tökös muskatár.
nika.	Margit.	Öreg kéknyelű.
Csomozka.	Fodor.	Piros denka.
Perdóc.	Szarkaláb.	Kabaklevelű.
Muskatár.	Sárga bajnár.	Romonyai.
Apró tökös.	Fehér kecskecsöcsü.	Barátság.
Adagu.	Mohácsi.	Apró molnár.
Fosóka öreg.	Rókafarkú.	Apró kéknyelű.
Békaszáju.	Öreg hárslevelű.	Hulló piros denka.
Öreg függer.	Függer apró.	Fekete faju fosóka.
Ezerjőszőlő.	Kadarka.	Zöld bajnár.

V ö r ö s:

Tuli piros.	Apró gránnás.	Tökös.
Jakabszőlő.	Fosóka.	Hulló szőlő.

siklósi, ráczpetrei, palkonyai, kövesdi, báni, sz. miklósi, bodolyai, sepsei, kői 's t. b. Kár, hogy érdemök szerint nincsenek még megismértetvék ezen igen jeles és tartós borok.

Allattenyésztés. Ha a' gazdaszat ezen fontos ágára vetünk meggyünkben egy futólagos pillanatot, mindenek előtt a' szarvasmarhatartás ötlík szemünkbe. Ezzel a' Duna' és Dráva' mentében különös gonddal foglalkodik magyar és rácz népünk, minthegy fő élelmét abban találja. ¹⁾ Mind azáltal sok kívánni való hiányzik még itt is. Az istállók többnyire rozszak, a' legelő nyáron kiszül, és takarmányt még nem igen termeszt népünk. Sokszor ugyan a' szénának bőségében van, de ha a' kiöntések, mind az idén, tartósak, akkor legszebb marháját is kény-

Margit.	Tökös muskatár.	Tóth fekete.
Kecskecsöcsü tompa szemü.	Kadarka.	Piros hevang.
Budai kadarka.	Hulló kadarka.	Kálóczai kadarka.
Öreg függer.	Öreg gránnás Bajnár.	Öreg borjuböng.
Kéknyelü.	Zsiros kadarka.	Czukorszóló.
	Piros kecskecsöcsü.	

¹⁾ Nem sokára azonban itt is, ha tagosztály és takarmány' természetéről nem leendő gondoskodva, igen igen meg fog fogyni a' marha' száma a' legelő el-
különzése miatt. Egyébhelyeken is szívszakadva so-
hajtozik a' magyar parasztgazda, az elmúlt idő' kor-
látlan szabadsága után, midőn még az „urfélék" a'
legelővel nem igen gondoltak, és a' legszebb virá-
nyu mezőkön, hegyeken szabad volt még a' harma-
dik, negyedik határban is legeltetni. A' magyar csak
sokból tud megélni.

telen elharácsolni széna' szüke miatt. A' magyar és rác'z ökrökön, sőt néhutt teheneken is szánt; azért hogy csak erős marhát neveljenek, ritkán vagy soha sem fejik a' teheneket. A' németek ellenben lovaikat használják a' gazdaságra, azért ezek' tenyésztésére fordítanak inkább gondot, mint a' szarvasmarhatartásra. Ritka német tart ökröket. Szederkény, Lovászhetény, Szajk, Nyárád, Boly, Kéménd, Babarcz, Lak, Geresd, 'stb. legszebb lovakat nevel, minden helység maga tartván csődöröket. A' szentlőrinczi és hegyháti járásnak némelly helységei is számos lovat tartanak fuvarozás végett. Jelesebb ménes épen nincs megyénkben. — Bivalokat csak némelly uradalmak tartanak, főkép rendkívüli kövér és jóízű tejök miatt. — A' nemesített juhtenyésztés is lábra kapott több év óta Baranyában, de a' szerfölött tulságos reménységnek meg nem felel. A' parasztok csak ott tartanak durvaszőrű juhokat, hol a' legelő megengedi azt nekik. — Hogy az állattenyésztés előhaladjon, lényeges javítás kell a' rétek és takarmány' művelésének, mit a' szükség csakhamar előállítand, ha mint valószínűleg várhatni, az uradalmak a' legelőt mindenütt el fogják különöztetni. — A' ráczok némelly helységekből kecskét igen sokat tartanak, szeretvén tejöket, minthogy teheneiket nem fejik. — Minthogy a' szalonna, sertéshus, és sertésszir, a' nép legkedvesb táplálékszereihez tartoznak, ez okból a' sertéstartás a' gazdaság'

nevezetes részét teszi. A' Drávamentében számos falu sertéstenyésztéssel kiválólag foglalkodik, és nem csekély mennyiség hajtatik ki évenként a' megyéből.

A' méhtartás a' kereskedés' számára nevezetes mennyiségű mézet és viaszt nyújt; leginkább üzetik a' hegybáti, szentlőrinczi járásokban és Siklós körül; de még sokkal inkább üzethetnék, minthogy megyénkben nagy haszonnal jár.

A' selyemtenyésztés, melyre egész megyénk igen alkalmas, nem tesz előlépést, jóllehet a' megye ajánlja és gyámolítja azt. Azonban a' közönséges tapasztalás mindenütt megmutatta, hogy megyei hatóság eddigelé a' selyemtenyésztéssel nem boldogulhatott. Több év előtt 5—6, jelenleg $1\frac{1}{2}$ —2 mázsa selymet termeszt megyénk. Azonkívül Dr. Hermann Mohácson, és Barthos ügyvéd ur Gyűdön is foglalkodnak még selyemtenyésztéssel. A' pécsi selyemtenyésztő társulat létezik ugyan, de létezésének jelét nem igen adja. Sok faluban egész hold termékeny föld használatlanul áll és a' lakosoknak elég szabad órájuk volna a' könnyű és egészséges munka után járni, csak hogy volna, a' ki őket erre tanítsa és ösztönözze. Aztán az is sokat visszatartoztat, hogy eddigelé azok, kik bajlódtak vele, nem igen örvendhettek fáradozásuk' jutalmának. Ha azonban a' szomszéd Tolna több sikerrel működik néhány év óta e' szép

pályán, az annak tulajdonítható, mivel ott több mint nálunk a' középrendű nemesség, melly különösen pártolja a' selyemtenyésztést. Legujabban egy schweizi ház' ügyvivője városunkat tüzte ki egy nagyszerű selyemgyár' fölállítására.

A' *halászat* megyénkben igen gazdag; sokszor a' nemesebb halaknak mázsája' Pécsen csak 5—6 pfor. Ugyan nem lehetne-e ezen halakat besózni, hordókba rakni és kereskedést üzni velök. Többen állíták már, hogy ekkép igen nagy keresetágot nyithatna magának megyénk; azonban ki sem gondolkodik erről. Eddigelé csak a' vizákat szokás nálunk besózni és a' pontyokat fölfüstölni. A' Dráva és Duna' mentében sok család foglalkodik halászattal, melly az illető uradalmaknak igen szép jövedelmet hajt. Némi gondatlanságra még az is mutat, hogy egész megyénkben nincs mesterséges halastó; de minek is ott, hol a' Duna és Dráva maga csinál olyanokat még olly helyeken is, hol nem is kellenek.

A' *gyümölcstenyésztés* iránt a' bellyei uradalom, több lelkész és egyéb egyes privát emberek faiskolák' telepítése által kitűnő érdemet szereztek magoknak; de mind a' mellett eddigelé csak középszerűen is alig gyakoroltatik; ha némelly helyeken mint p. o. Pécs, Egerágh, Szék, Pécsvárad, Nádasd, Gödre, Mohács, Sátoristye, Lak, és némelly szőlőhegyek körül látjuk, milly jól tenyésznek a' legtöbb nemesi-

tett gyümölcsök, akaratlanul is hidegségről és restségről kell vádolnunk azon embereket, kiknek nagy és jól fekvő kerteikben, némelly vén almafákat kivéve, alig teng néhány, nyomorúság közt fölnőtt szilvafa egymás hátán. A' téli és nyári legjobb ízű gesztenye különösen szereti vidékünket, és még ott is, hol igen nagy belőle a' haszon p. o. Pécsváradon, Várkonyban, Pécssett, Hetényben kevés gond fordittatik ezen hasznos fák' szaporítására, jóllehet némellyik évenként 25—30 ftot. jövedelmez. Hetényben egy rendkívüli nagyságu gesztenyefa találtatik, mellyen ez előtt 9. pozs. mérő gesztenye szokott évenként teremni. — Pécs' vidékén eddigelé 61-féle nemes almafaj tenyésztetik; jóllehet a' pécsi igen meszes föld nem kedvező az almafáknak. Körte Pécs körül 66 faj találtatik. Leginkább a' barack és szilvafa szereti a' pécsi vidéket, úgy hogy Pécssett nem ritkaság 14—16 latos legnemesb barackot látni. Eddigelé 35-féle barack találtatik nálunk. Szilva 26 féle; cseresnye és meggy, azokon kívül, mik közönségesen a' piacon árultatnak, van 16-féle Pécs körül. Nem lehet elegendőkép csodálkozunk, hogy nálunk, hol a' gyümölcs többnyire olly jóízű, olly édes, még senki sem akar bajlódni annak szárításával. Legfőlebb, ha szilvát szárítanak ittott németjeink. Pedig könnyen követhetnők a' soproniak' utánzásra méltó példáját. Még gyümölcsbort, vagy ecztet sem készí-

tünk, kivéve a' mohácsiakat. Sok falvakban ugyan egész szilvafaerdőket láthatunk; így H. Hetény 1836-ban 10,000 for. vett be a' szilvából, plébánusa bizonyítása szerint; de még a' szilvafákra sincs elég gond. Sokszor a' hernyó és cserebogár nagyon elpusztítja gyümölcsfáinkat.

Az erdészet legtöbb uradalmainkban okszerűleg üzetik már több idő óta. Erdős vidékünön lakó magyarjaink és németjeink mindenféle faeszközöket készítenek u. m. kocsikat, hordókat, taligákat, lapátokat, abroncsokat, zsindeleyeket, faczipőket 'stb. és azokat Bács, Pest, sőt Csongrád vármegyébe is elhordják. Fát még Tolna, Bács és Pest vármegyéknek is adhat Baranya; de épülethezi fenyő szálfat, zsindeleyt a' stájerok hoznak le hozzánk a' Dráván, a' tótok pedig a' Dunán.

Köszén és kőbánya sok van megyénkben, és ezernél több ember foglalkodik bennök. Az idő és a' szükség még igazi aranybányákká tenni eddigelé nem igen használt köszénbányáinkat. 1808—1840-ig megyénkben 2,819,000 mázsa köszén ásatott ki. Legkülönbféle, jeles márványunk eddigelé többnyire csak mészégetésre használtatott vagy utépítésre. Mészszel több szomszéd megyéknek is szolgál Baranya. Ha az utépítés a' külföld' példájára nem kényszerített munkával történnék a' nemzeti gazdaság' legnagyobb kárára, sok család élhetne nálunk is ezen

keresetmódból. Siremlékre, keresztekre többnyire csak homokkő fordittatik.

A' Pécs körül található agyag legjobb anyagot szolgáltatna fayence-gyárakra és számos gyármunkás és fazekasnak adhatna munkát. Üveg-huta is létesülhetne Pécssett és egyéb helyen megyénkben. Jelenleg Pécssett csak három nagyobb gyár áll. Első a' csetnekpécsi vasgyár, melly 200,000 pfor. részvényeken alapul, és most azonfölül 60,000 pftot fog kölcsön venni. A' második Hüttner ur' papirgyára, melly naponta nagyobbodik, és jelenleg is évenként 3000—4000 mázsa jó papírt készít többnyire Szerbia' számára. Hüttner ur megmutatá, mit bir egyes nem épen gazdag ember kivinni, ha értelmes szilárd jellemű és becsületszerető. A' harmadik Linberger úr' czukorgyára, melly évenként 40,000 mázsa répát földolgozhat és nemcsak szörpöt főz, hanem czukorlisztet és czukrot is készít. Egyéb nagyobbyszerű gyár jelenleg megyénkben nincsen, kivéve a' villányi, dárdai, pellérdi, pécsi 'st.b. szesz és pálinka gyárokat. Sör Pécssett, Pécsváradon, Terentáson, Hetényben, Laskafaluban 'st.b. főzetik és pedig nem kevés.

Kereskedésre a' baranyai magyar nép különös hajlamot mutat, csak ne volna készpénzbeni szegénysége olyan nagy. A' Duna és Dráva is nem kevéssé élénkinti a' baranyai kereskedést. Visz ki mindennemű gabonát, bort, sertést, gyapjút, lovat, nyers bőrt, dohányt, kőszenet,

gubacsot, viaszt, halat, gyümölcsöt, meszet, követ, tűzifát, faeszközöket, fehéredényt, sok ezer gyékényt, nadályt 'st.b. A' bevitel is igen nagy, mert mindenféle gyár és kézműveket, fényezésű és gyarmatárukat másoktól t. i. a' bécsiek és pestiektől vesz Baranya. Gabonát Somogy és Bács is ad el Baranyának. Vágómarhát is másokhoz hoznak hozzánk. Só Marmaros és Erdélyből jön mintegy 100,000 mázsa. 1771 feb. 21-kén 123 szám alatt megyénk' Rendei azt határozzák, hogy alázatos fölírásban tudósítandják ő fölségét, miszerint a' hosszuhetényi hegyekben só találtatnék. Történt-e ennek következtében lépés sóbánya' nyitására Baranyában, nem tudjuk. Tudjuk azonban azt, hogy már szent István ajándékozott a' pécsváradi monostornak mivelte és miveletlen sóbányákat (salicidia), mellyek a' nevezett monostor birtokaiban találtattak. Hetény pedig a' monostori volt. — Legelső kereskedő helye Baranyának Pécs. Visz ki bort, lenmagolajt, lisztet, asztalosenyvet, bőrt, papírt, kőszemet, márványt, homokkövet, meszet, 'st.b. Egyébként nem csekély kereskedést űz Pécs baranyai termékekkel, aztán gyarmati árukkal és fényüzési cikkekkkel. — Pécs után Mohács nevezetes a' kereskedésre nézve, hol évenként 400-nál több hajó rakódik meg vagy köt ki. Siklós vásáraitól nevezetes. Hires gabonavásárok Pécsen és Mohácson esnek. Sertésekre nézve legnevezetesebb a' vaiszlói és mohácsi vásár. Az

átviteli kereskedés igen csekély Baranyában. Pénz azonban általában mégis kevés van megyénkben, minthogy a' birtokos papságon kívül, gazdag földesuraink mind másutt laknak. Lásd erről a' Tud. Gyűjt. 1822 foly. 12 köt. 42 lap.

Baranyának *utjai* hazánk legjobbjai közé tartoznak. Ki mai nap Baranyának országutait gyalázza, megfélekedzik minden nehézségekről, melyekkel ott küzdeni kell, hol az utak csak ingyen közmunka által csináltatnak, hol vámok nem fizettetnek, hol csaknem megszámithatlan napszám használtatik föla' Duna és Dráva mellett, és az utolsó' medrének fatörzsököktől tisztítására s't.b. Mindazáltal vannak már Baranyának 136,728 ölnyi hosszu, épített utjai; jelesen 26,354 öl Mac Ádám' rendszere szerint van jól elkészítve. A' siklósi járásban 13,347 öl kövecscsel olly jól van meghordva és tatarozva, hogy a' macádámizált vonalokkal vetekedik. Az utóbbi 50 évben jobb kereskedési és postautak' alkotására igen sok tétetett; de mindazáltal jó utaink nem lesznek, míg csaka' tatarozás rendszeresítve nem leend; mi által azon fölül ezer meg ezer napszám megkiméltetnék. Még az is kívánatos volna, hogy minden helység a' szomszéd helységig megcsinálná és jó karban tartaná a' mellékutakat; valamint az is, hogy a' helységekben csak némi gondoskodás fordíttatnék az utakra. Sok helyen rettentő a' sár és épencsak a' legnagyobb gon-

datlanság miatt, mi egészség' tekintetében is nagy figyelmet érdemel.

Ha Baranyának a' mindennemű természeta-
dományok bőségét, lakóinak számát és fekvésé-
nek körülményeit vizsgáljuk, önkénytelen egy
szintolly dús mint különmemű műipar' képzeménye
is ébred bennünk, melly azonban csak rövid
ideig tart, ha a' dolognak mibenlétét vizsgáljuk.
Elfogulatlan vizsgálónak ugyan el kell ismernie,
hogy Baranya' műipari tekintetben fölebb áll, mint
számos egyéb megye, de mindazáltal határai közt
a' kézművesség és gyáriparnak átalában, sőt a'
földművelés javításának is még nagy mező áll
nyitva, mellyet minélelőbb el kell foglalnia, ha
akarja, hogy ipara és kereskedése a' hozzá illő
diszlésre jusson.

A' kézművesek' legnagyobb része német-
eredetűek, kik részink megmagyarosodtak már,
részint épen nem idegenednek a' nemzeti nyelv-
től. Számos derék és szorgalmas magyar eredetű
kézművese is van Baranyának. A' mindennapi
szükségek' földözésére megkívántató kézművek
minden mezővárosban, sőt számos, főleg német
falvakban is űzetnek. Legjelesb mindinkább
előhaladó kézműveseink Pécssett vannak, aztán
Mohácson, Siklóson, Pécsváradon, Bolyban stb.
Találatnak pedig megyeszerte, szabók, taká-
csok, vargák, csizmadiák, mészárosok, sütők,
kovácsok, lakatosok, nyergesek, órácsok, szij-
gyártók, hodnárok, asztalosok, esztergályosok,

főstők, üvegesek, kőmivesek, szappanosok, szücsök, kötélgyártók, fazekasok, kádárok, ácsok, kalaposok, árokmetszők, tímárok, kapczakötők. Pécssett és a' kézműi munkásság' egyéb főhelyein számos más kézműves is találtatik u. m. irhások, tobakok, tarisznyacsinálók, posztónyírók, gombkötők, szeg és szerkovácsok, fehéredényesek, kőfaragók stb. Pécssett két szobrász és acad. főstész, aztán egy zongora és egy igen jeles orgonakészítő is találtatik. Szép hintók is készítettnek Pécssett, valamint jó cipők és némelly fényűzési és pipereárak. Ötvös jelenleg öt van Pécssett, műtakács, valamint műfőstő is több. Különös kitüntetést érdemelnek a' pécsi asztalosok és tímárok. — Posztót csak sz. Ferencz' szerzetesei készítenek.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

Népmulatságok és Iskolák.

A' köznépnek főmulatságát a' táncz teszi, melyre leginkább a' német ifjak és leányok szoknak vásár és ünnepnapokon összegyűlni az általok szenvedélyesen szeretett korcsmákban, hol zenészeik Strausz és Lanner'keringőit majd több majd kevesebb ügyességgel játszák. Magyar hangszótársulatok is tatáltatnak ittott. A' czigányok is fuvószereket használnak már. A' rácz lakosság csak dudaszónál járja ismeretes kolotánczát. ¹⁾ Legszenvédélyesb tánczosok németjeink, kik sokszor egészségök nagy kárára kéthárom nap folytatják ezen kedvelt mulatságukat. — Tartoznak továbbá a' köznép' mulatságaihoz a' lakodalmazá-

¹⁾ Die Entbehrung aller Kirchenmusik bei den Ruthenen, mond egy jeles író, die ihre Gebete nur absingen, lässt diesen himmlischen Sinn (für Musik) im tiefen Schlummer. Die Gefühle der Liebe, Freundschaft, der Ehre, der Theilnahme und des Mitleidens sind dem Bauer häufig fremd; er ist gastfrei, aber slavisch. Bei einem solchen rohen Naturstande steht die Sittlichkeit auch nur auf einem niedern Grade.

sok, torok, bucsuk, paszíták és vásárok. Milly károsan hatnak a' 4—5 napig eltartó lakomák magyar, német és rácz népünk' egészségi, erkölcsi és vagyonbeli állapotára *arról már főnebb* emlékeztünk. Sok család évekig érzi az illy alkalommal tett szerfölötti pazarlásnak' szomorú következményeit. Egy tehén, egy borju, két sertés, birka, számos baromfi, 5—6 akó bor, a' rácznál sok pálinka elkel még a' kevesbbé tehetősnél is. A' zene éjjel nappal szól, hívott és hivatlan egyaránt iparkodik az étel és ital sokaságának „nyakára hágni.” Illykor oszlik a' bu, duzzad a' kedv és forr a' vér, úgy hogy az udvaron a' hó tetején egy ingben és mezitláb órákig tánczol a' nép. Hogy a' halál arat illykor, gondolhatja kiki.

A' *vásárokat* különösen kedveli a' magyar, és eljár azokra ha mitsem vesz is, csupa mulatságból. Távollakó rokon rokonnal, ismerős ismerőssel, szerető szerettével főkép vásárok' alkalmával találkozik. Legnagyobb munka' idejében is igen népesek szoktak vásáraink lenni, honnan aztán többnyire cigánypecsenyével és hallal jóllakván, félittason szoktak embereink hazavergődni.

A' *bucsukra* is elszeret népünk járni, barát barátját, koma komáját, egyik atyafi vagy ismerős a' másikat illy alkalommal valódi magyar vendégszeretettel megvendégli. Az egymástól olly gyakran elszakadó németek, megjelennek távolról szülőhelyeik' bucsujára.

A' magyar ifjuságnak vásár- és ünnepnapokon különös mulatsága van. Délutáni isteniszolgálat után kimegy t. i. a' rét vagy gyöpre, az ugynevezett batoska és hajszéna futásra, melly alkalommal igen eredeti népdalokat énekel és igen tiszteségesen mulatja magát. Mi legnagyobb dicséretet érdemel a' német ifjuság' korcsmákban tánczdühének irányában. Kártyázni, tekézni is szeretnek németjeink. Különös figyelmet érdemel a' magyarjaink' nagy részénél szokásban levő „Béd estének megünneplése.” Akkor, azaz Sylvester estéjén gazdag és szegény esztendő't át legjobb napját éli. Egész éjen tart az evés és ivás, melyet vig énekszó fűszerez. Van akkor pecsenye, rétes, kalács, pogácsa, kocsonya és mi csak kikerül. A' házassági mulatozások és szokások igen érdekesek mind magyar, mind egyéb ajku népünknel. Rövidség okáért csak a' közönséges német meghívási formulát iktatjuk ide, melly ekkép szól: „Wisst Ihr, was das bedeutet, dass unser Fuss über Eure Thürschwelle herein schreit'; das ist von Braut und Bräutigam; von Schwieger und Schwär; Ihr sollt Euch den Dienstag (majd mindig kedden esküsznek) auf die Hochzeit bescherr'. Der Tisch ist gedeckt, die Messer und Gabel sind gelegt, der Tisch ist geziert mit rothen und weissen Wein, da soll der Herr und d' Frau dabei recht lustig sein.” Némelly helyeken még a' vőfél ezeket teszi hozzá: „Und bis der Wein an der Pippen

lauft, und die Braut nicht in der Hoffnung ist, so gehen wir nicht vonander. Gelobt sei Jesus Christus.” — Farsang’ utósó napjaiban különösen kedveli a’ német ifjuság az álarczot; miben a’ rácz igen is ki szokott csapongani, rut ijesztő fa-álarczokat kötvén föl képére.

A’ *népnevelés* megyénkben általában annyira haladt már eddigelé, főkép nagynevű Klimó, Szepesy és Scitovszky püspökeink’ páratlan fáradaimai és áldozatai által, hogy alig lesz hazánkban megye, melly e’ tekintetben Baranyát fölülhaladná. Kevés olyan községünk van, mellynek iskolája nem volna. A’ protestánsok is kitűnő szorgalommal működnek e’ szép pályán; csak rácz népünk áll még itt is igen alatt. Legujabban a’ megye is fölkarolta ezt az ügyet, és jársonkint összeíratott mindent, mi az iskolákhoz tartozik, és reményljük lelkes főkormányzónktól, hogy e’ mellett meg nem fog a’ nemes megye állapodni. Átvizsgáltuk a’ nevezett összeírást és örömmel láttuk, hogy több helyeken körülményeinkhez képest nem épen rossz a’ tanítók’, kik már többnyire praeparándiát végeztek, állása; jöllehet azt is olvastuk benne, hogy ittott düledező félben van az iskolaépület, hogy egyhelyen a’ pásztorokkal egy földél alatt lakik a’ tanító stb. Mindazáltal sehol sincs nyoma annak, hogy a’ helység’ pásztorja egyszersmind tanító is volna, mi Franciaországban nem ritkaság. Megrovandó valóban némelly helység’ azon hanyagsága, mi-

szerint iskolája ronda, egészségtelen stb. de itt is ösztönzés, szüntelen nógatás, sőt hathatós parancs is segíthetne. Az, hogy paraszt növendék-ségünk nyáron pásztorkodás és egyéb foglalkodásra használtatik, és télen át szegénység miatt ruhátlan levén a' szobát el nem hagyhatja, nem csekély akadály a' népnevelésnek.

Pécsett főiskola, gymnasium, praeparandia, katonai nevelőház, kereskedőiskola, kisdudovó és nemzeti iskolák és több magány leánynevelő intézetek vannak. Mohácsen kisebb gymnasium találtatik; azonfölül éppen most létesül Siklóson nemzeti iskola, melly ismét nm. püspökünknek, ki 3000 ftnál többet áldozott reá, köszöni eredetét. A' reformátusoknak Nagy-Harsányban van jelesebb iskolájok.

Kath. tanító 271 van jelenleg Baranyában és 15,493 tanítvány. Agostai vallásu 20 tanító van 1203 tanítvánnyal. Református tanuló 3939 számláltatik, Rác és zsidó — — ?

Átalában igen tanulékony a' baranyai nép, és minden elhagyottsága mellett is nem kevés művészeti hajlamat mutat. Fejszérével és kevés szárával nemcsak ács a' baranyai ember, hanem egyszersmind bognár, asztalos stb. Asszonyai házaikra nemcsak virágokat, hanem madarakat és egyéb állatokat szoktak fűsteni. Csak népnevelés, de ne czifra sallangos szóval, hanem tettel, és javulni fog állapotunk minden tekintetben.

HATODIK SZAKASZ.

Jótevény intézetek.

Megyénkben, Pécsen kívül, csak Mohácson és Pécsváradon létezik jótevény intézet. Mohácson többnyire jótevény adakozásokból állott föl két év előtt egy kórház, melynek azonban csak telke és háza van még. Legujabban nm. püspökünk ajándékozott ezen intézetnek 1000 ftot. Ki meggondolja, hogy Mohácsnak csaknem 10,000 lakója van, kik a' legjobb és legkiterjedtebb határral birnak a' Duna' mentében, hol ezer alkalom nyílik keresetre, kik továbbá mentesek csaknem minden urbéri terhektől, alig foghatja meg, hogy miért nem gondoskodott már eddigelé is e' népes mezőváros kórházról. Pécsváradon csak katonai kórház létezik melyben a' megyében tanyázó katonaság' tetemes szamu betegei orvosoltatnak. Pécssett már a' 14-ik század' elején állott Péter kanonok' kormányja alatt kórház e' név alatt „Hospitale S. Elisabethae.” A' török' elüzése után is mindjárt polg. kórháznak nyomaira akadunk. A' pestis idejében pedig a' mostani löportorony mellett állittatott föl a' lázáretum egészségre ügyelő biztosság' fölviigyzata alatt.

A' mostani pécsi polgári kórház eleinte csak előregedett szegény pécsi lakók' számára alapított, jelenleg azonban kór és szülőház is, befogadván egyszersmind a' városi tébolyodottakat. Tíz évi jegyzetek szerint évenként 50 előregedett erőtlen egyént tart el, és 75 beteget, kik közül 15 — 20 szokott évenként az intézetben meghalni. Az itt uralkodó betegségek ezek voltak: bujasenyv, sorvadás, köszvény, fekélyek, vízkór, különféle lázak, aggaszály (Entkräftung). Alapítványának csekély volta miatt épencsak a' legszükségesebbekel láttatnak el a' nevezett egyének. Legujabban bold. Krautsack György timár hagyott e' jótékony intézetnek 4000 pf. és így az alapítványok' összege teszen körülbelül 60,000 váltó ftot. A' városi pénztár azonfölül 440 pf. tal segíti azt évenként újabb időkben, részint azért mivel a' városi bujasenyvesek itt orvosoltatnak, részint pedig, mivel a' szegények' intézete alapítása által annak lakói a' koldulástól eltűntek. Szinte Pethő czim. püspök alapítványából is 200 vftot nyer minden esztendőben. Legtöbbet azonban Dr. Pátkovics József urnak köszönhet e' kórház.

Az irgalmas szerzetnek pécsi kórházát 1796-ban Krautsack György pécsi timármester alapította. Azóta ezen jeles intézet hagyományok és egyéb módon annyira gyarapodott, hogy évenként 400 betegnél több orvosoltatik benne a' legczélszerűbb módon Dr. Czirer' szorgos és bölcs főkormányzása alatt. A' kórterem tágas, szép, a' tisztaság és a' gondoskodás legnagyobb dicsére-

tet érdemel. Az alapított ágyak' száma jelenleg 24-re megy, mik e' következő jötevők által alapítottak. Krautsack György alapított 10-et, Krautsack Jakab 1. Ifjabb Krautsack János György 1. Krautsack György 2. Strobel Zsigmond 1. Boronkay Anna 1. Gróf Fesztetics Julianna 1. Gróf Schmidegg László és gróf Révay Anna 1. Abel József 2. Gróf Révay Anna 1. Parger Zákár. plébánus 1. ¹⁾ Paffán Ignác pécsei kanonok. 1. Névtelen 1. Az utósó évben e' következő nyaválak orvosoltattak ezen intézetben:

Aggaszály	- - - 5	Hagymáz	- - - 10
Aranyér	- - - 1	Hasdugulás	- - - 5
Belsőfene	- - - 3	Himlő	- - - 8
Bujasenyv	- - - 36	Hugy fölakadás	- - 2
Csíp fájdalom	- - 1	Hurut, idült	- - 11
Csontszu	- - - 3	Komorkór	- - - 1
Daganat	- - - 4	Köszvény	- - - 21
Fekély	- - - 34	Kutyagörcs	- - - 2
Ficzamodás	- - - 1	{ Csorvás Csuz Epe Ideg Mindennapi 3-napi 4-napi Légcsősorvadás Nyavalatörés	- - - 35
{ Bél Fültőmirigy Hashártya Mellhártya Szem Torok Tökgolyó Tüdő	- - - 2		- - - 12
	- - - 2		- - - 5
	- - - 1		- - - 13
	- - 13		- - 50
	- - - 5		- - 26
	- - - 5		- - 19
	- - - 8		- - 1
	- - - 1		- - 1

¹⁾ Ezen derék plébánus azonfölül 16,000 pfor. hagyott az intézetnek.

Rákfene - - - -	1	Vérköh - - - -	2
Bonczolás - - - -	5	Vizkór - - - -	20
Rüh - - - - -	27		
Sárgakór - - - -	1	Öszvesen a' halva beho-	
Seb - - - - -	4	zattal együtt -	430
Sérvkiszorulás - - -	1	Ezek közül fölgógyul-	
Sorvadás - - - -	2	tak - - - -	396
Tályog - - - - -	6	Meghaltak - - -	34
Tüdőgörcs - - - -	2	Kath. volt köztök -	255
Tüdőszélhűdés - - -	1	Protest. - - - -	55
Tüdővész - - - -	6	Görög - - - -	8
Vérhas - - - - -	2	Zsidó - - - -	12

A' megyének ugynevezett kórháza csak egy alacsony, sötét, egészségtelen zúgzóbaból áll, hol a' beteg fegyenczek közt sokszor a' megyei tébolyodottak is tartatnak. Valóban igen nagy szüksége volna a' nemes megyének kórházra, annál is inkább, mivel meggyeszerre nincs illy intézet. Elkell az embernek szomorodnia, ha meggondolja, hogy még Galicziában is minden kerületben számos kórház és szegényintézet találtatik, holott hazánkban nem épen sok megye dicsekedhetik egyik vagy másikkal. — Pécssett a' katonai laktanyákban is van két betegszoba, mellyben a' legközelebb mult katonai évben 358 egyén orvosoltatott. Az előfordult kórok valának: 28 láz; 13 hasbaj; 25 köszvény és csuz; 14 szemgyuladás; 17 tályog; 42 fekély; 12 rüh; 42 bujasenyv 'stb.

A' pécsi szegények' intézete csak néhány év előtt alapított meg nm. Scitovszky János püspök buzgósága által. A' kifogyhatatlan bőkezűségű főpásztor maga alapított e' jótékony intézet számára 3000 pfor. Szép példáját a' pécsi ft. kanonok urak követték leginkább, úgy hogy jelenleg már 12,667 pforintból áll tőkéje, és ennek kamatain kívül még 2095 ft. évenkénti segélyt is nyer szabad ajánlatok után. Ebből 190 házi szegény, számos vándorlegény stb. nyer segélyt. A' pécsi káptalannak is van alapított pénztára még, mellyben a' káptalani jobbagyok és a' pécsi szegények nyernek tetemes segélyt.

Gyógyszerekkel is megáldotta a' teremő Banyát, mik között főhelyen áll a' 22 év előtt felföldöztetett csaknem csodatékony:

1. Harkányi meleg iblós, gyantás, só lugsavas kénfördő. Dr. Patkovics bizonyítása szerint a' viznek melegsége a' forrásnál 47 foknyi és olly heves, hogy mezítlen kézzel egy 2 itczés üveget megtölteni lehetlen. E' természeti tulajdonságát a' levegőnek semmi befolyása nem akadályoztatja. Kár, hogy nincsen még e' viz vegytanilag pontosan megvizsgálva. Alkotó részei: szénsavas mészag, keserag, vasag, szikag, sósavas szikag, kevés kén-savas szikag, iblany, kovaföld, gyanta, hamag, nyerstimsó és villó. Iszapja hamuszínű és nehéz, áll banyavirág, csillámpor és mezei föld-kölönczből, és annyira bővelkedik vassal, hogy

ennek egy fontjában vegytani vizsgálat által öt drachma vas oxidálódhatott. Orvosi ereje kitűnik minden csuzos és köszvényes és altesti bajokban; bőrkiütegek, sömörben, aztán a' nyirk és mirigy rendszeri és húgyuti bajokban, továbbá idegkórokban, mik letételből származnak, bénulások, hős szám és fehérfolyásban, a' föntebbi okokon alapuló asszonyi magtalanságban, továbbá mirigy, rüh sömörből eredt idült szembajokban, minden alaku higanykórokban, idült fekélyekben, végre minden külerőszakból u. m. sebesítés, zuzás 's ficzamosodás' következtében eredt utóbajokban. Nem használ pedig a' bővérőségben, lázakban és bujasenyvben. Az évenkénti fürdővendégek' száma 800 — 1000-re megy, és bizonyosan növekedendik, ha az uradalom a' tervezett épületeket létesítendette. Eddigelé is sokat tett már az uradalom e' jótékony forrás' közhasználatának előmozdítására.

2. A' tapoleczai 19 foknyi forrás, melly Siklóshoz csak 1 órányi távolságban fekszik és hasonló a' harkányi forráshoz.

3. A' siklósi vár alatt levő *Tapocza* nevű viz is gyógyító erővel bír. Van, mondják, azonfölül Siklóson langyos kénköves forrás, mellyet a' lakók mosásra használnak.

4. A' siklósi téglaház mellett is találtatik egy langyos forrás, mellyben a' hideglelésők fürdenek és — meggyógyulnak (?).

5. Az ugynevezett *pécsi vasfürdő*. Vize, ha nyílt edényben áll, átlátszó marad ugyan, de sárgabarnás letételt képez. Alkatrészei e' viznek, ha azonnal merítés után vizsgáltatik: szénsav gőz, sósav és kénsav, kevés vas, mész és keserany-nyal vegyítve. Három font szárazig lepárolt víz 30 szemernyi tűzálló részeket adott, mik állottak vaséleg, mészeny, kesreny, szikany, hamany és kovanyból. Használják egészségesek és betegek, főkép nagy betegségekből lábadozók a' legjobb sikerrel. Orvosi ereje leginkább adynamiai lázak és vérözönletek után tapasztaltatott.

6) Pécssett, Jellasich ur' szőlejében, a' Gyukis nevű völgy' közelében is találtatik egy féligbetemetett forrás, mellynek különös hasznát lehetne venni. Vize tiszta, és hideg helyen, edénybe zárva hónapokig eláll romlatlanul. Ha megmelegittetik sárgabarna letétel vehető észre benne. Szaga nincsen, ize savanyu, összehuzó, egyébiránt sulyosabb a' közönséges viznél. Szénsavgőz nagy mennyiségben van benne.

Három font lepároltatván, maradtak 170 szemernyi tűzálló részek, mikből 100 szemer kénsavas timag volt, a' többi pedig szénsavas és kénsavas vasag, kesreny és reteny vala, a' következő arányban: kénsavas timag 90 szemer, szénsavas és kénsavas vasag 60 szemer, kénsavas és szénsavas kesreg és kénsavas mészag kis mennyiségben Dr. Huta, ki e' vizet Nendtvich

Vilmostal vegytanilag megvizsgálta, azt állítja, hogy e' viznek technikai és orvosi haszna igen nagy lehetne, főkép erővesztéssel járó betegségekben, mellyek vaskészítményekkel legsikeresben orvosoltatnak, u. m. étvágyhiány, a' gyomor és béleltaknyosodás, altesti mirigyes daganatok, sápadtság, a' véredények' gyöngült-ségén alapuló aranyér, hőszi hiány, minden-nemű özőnlések, komor és méhkór, férfui tehet-lenség, magtalanság és átalában minden nagyobb betegségek utáni föllábadozásokban.

Savanyuviz-forrás létezett hajdan, bold. Schusterunk' bizonyítása szerint Szalánta és Tu-rony között, nem messze a' pécssiklósi országot hoz. Kár, hogy e' forrás annyira elhanyagol-tatott, hogy jelenleg nyomát sem tudjuk. A' re-gényes fekvésű H. Hetény' határában is cserge-dez az ottani plébánus ur' állítása szerint savanyu viz, de forrása még nincs fölfödözve. — Érczes vizek találatnak továbbá a' pécsi kőszénbányák' közelében. Csodasós vizek többhelyt vannak.

HETEDIK SZAKASZ.

Orvosügy.

Mennyire tudjuk, 1701-ik maj. 23-kán először nevezett ki Baranya megyei orvost 200 forintnyi évdíjjal. 1703-ban april 24-kén pedig közgyűlésileg határoztatott: „ut *Excellentissimus* Dominus Rupertus Slizovius medicus annue 150 florenos habeat”. (Megyei jegyzőkönyv). Jelenleg az egészség' ügye megyénkben. t. Czirer Antal főorvos ur kormányzása alatt áll. Másod főorvosa 1, és egy tiszteletbeli főorvosa is van Baranyának, valamint 6 kerületi sebésze. Lakik átalában a' megyében 17 orvostudor, ezek közül 2 orvos-sebésztudor, 30 sebész, 1 fogorvos, (Szemész nincsen) és 23 okleveles bába. Pécs' városában különösen a' föntebbiek közül lakik 10 orvostudor, 10 sebész, 1 fogorvos és 10 okleveles bába. Már számba vett katonai orvos 8 találtatik megyénkben. Rendes fizetéssel ellátott megyei bába 6 van. Van azonfölül minden faluban egy vagy két közönséges bába (Wehmutter).

Gyógyszertár Pécssett 3-van, aztán Pécsváradon, Bolyban, Mohácson, Dárdán, Siklóson,

Mágocson egyegy. Homoeopathiával csak Dr. Pósa foglalkodik és kiválólag az ismeretes nyug. katonai orvos, Wagner ur. Esik tehát.

1 $\frac{6}{8}$ ☐ mérföldre és 4983 lélekre 1 orvos és
 9 ☐ mérföldre és 26,025 lélekre 1 gyógyszerár,
 2 $\frac{4}{5}$ ☐ mérföldre és 7807 lélekre 1 sebész,
 5 ☐ mérföldre és 13,778 lélekre 1 orvostudor,
 4 ☐ mérföldre és 10,183 lélekre 1 okleveles bá-
 ba. Ezen kedvező arány azonban sokat vesz,
 ha Pécs városát kihagyjuk a' számításból ¹⁾

Megyei állatorvos, a' katonait kivéve 1 van;
 kivüle, a' nevezett orvosi személyzet közül még
 hat egyén bir baromorvosi oklevelet. Pécssett
 azonfölül 3 baromorvos kovács (Kurschmiede)
 van.

A' kuruzslók, csontraók, javos vagy fü-
 vész, orvos asszonyok' neve nálunk legio, kik
 mesterségöket az orvosi kormány' tiltakozásai-
 nak daczára üzik mindenfelé.

A' gyógyászat körül azon különbség vehe-
 tő észre a' magyar német és rácز nép között, hogy

¹⁾ A' pécsi orvosokról szólván, nem szabad említetlenül
 hagynunk, mikép a' híres *Schuster* és a' „Med. Jahr-
 bücher des k.k. östreich. Staates” főszerkesztője, a'
 bécsi egyetem' prof. Dr. Rosas Pécssett születtek. Az
 elsőnek pék, a' másodiknak városi utbiztos volt aty-
 ja. Dr. Nendtvich Károly' bölcsője is Pécssett ringott.
 Illy férfiak minden városnak nem csekély díszére
 válnak.

az első csak kenést, érvágást vagy köpülőzést kíván, és ha ezek rajta nem segítenek, babonás szerekbe veti reményének horgonyát; a' magyarnak természete igen gyöuge, a' műtételekben igen érzékeny. A' németeknél nagy szerepet játszanak a' hántató és hashajtó szerek, melyek nálok csak nagy adagban működnek foganattal. A' német igen szereti magát reáimádkozással orvosoltatni banyák által; a' műtételeket könnyen kiállja. A' ráczok, miután műveltségről szó sem lehet nálok, orvoshoz ugyszólva sohasem folyamodnak, minden bizodalmukat babonás szerekbe helyeztetvén. Egyébkint magyar német és rácz leginkább a' jó istentől várja bajának orvosoltatását.

Szabadjon rövideden itt a' kuruzslók különféle gyógy módjairól emlékeznünk. Kőszvényes és csuzos bajokban a' gőzölés és pároláshoz folyamodnak, többnyire a' higany' készítményeinek használatát alkalmazván. Betegeiket sokszor higanykénét (cinnober) és tiszta árubeli higanyval készült és hájjal kevert kenőccsel mázolják be.

Lázak, fuladozás, köhögés, szivdobogás, dugulások, sárgaság, vérfolyás, infájás „heptika” és több efféle bajokban erős pálinkába áztatott füveket és gyökereket adnak betegeiknek. Egyegy illy üvegnek ára $\frac{1}{2}$ — 1 ft. p. p.

Lobok' alkalmával elhiteik a' kuruzslók betegekkel, hogy az *rontás*, vagy hogy a' bete-

get a' szép asszony' szele érte. Ágyíruháját éjfélkor gyakran kiviszik a' határra vagy kereszt-
utra és szélnek eresztik belőle a' tollakat. Sze-
gény nép!

Köszvénydagadásoknál azt állítják, hogy a' beteg valami kiöntésbe hágott, hogy a' boszor-
kányok lábába lőttek. Kenések, füstölések, reá-
olvasások és kötözések használtatnak ilyenkor.
Ha a' beteg illy orvoslás mellett meghal, azt
mondja a' nép: „Isten végóráját így rendelte”;
ha ellenben tanult orvos' segélye mellett hal el
a' beteg, erősen azt állítja a' nép „hogy az or-
vosság ölte meg a' szegényt”.

Az ugynevezett *olajkárok* faluról falura jár-
nak, és nagy áron tolják föl a' népnek minden
bajra használható gyógyszereiket.

A' kuruzsuló cigányasszonyok ámitásaik
mellett lopnak is, ha szerét tehetik. Az ugyne-
vezett *öntők* pedig azon gyermekeket és fölñöt-
teket, „kiknek szem ártott,” leöntik hétfői na-
pon rostán át eresztett fölolvasztott ónnal.

A' házi gyógyszerek körülbelől e' követ-
kezők;

a) Lázak ellen használtatnak a' babonás
mesterkélések, aztán paprikás bor, pálinka,
vagy sör rózsapálinkába áztatott földikukaczkok.
Baracklevélforrázat. — Étekundor ellen: a'
bodzagyökér' kérgének belső zöldes része fő-
zetben. Kapornyakgyökér mint hántatószer. Cső-
mör ellen: a' kenés, ez a' beteget izzadáshoz

za, melyre a' baj megszűnik. Ezen műtétel kivált a' magyar pórnál, minden kór ellen használtatik.

b) A' gyulladásoknál, jelesen a' szemlob ellen: asszonyi tej vagy vaj, zsemlebélből és sáfránból készült pép, fecskehus' evése, a' szemnek puczkok-bőrrel törölgetése, és nyers hussali burogatás nem ritka gyógyszerek. — A' keléseknel sült vöröshagyma, nyúlháj, rozsliszt, mézzel vegyített pép, mézzel bekent dohánylevél, és lenmagos pép. — A' kigyó marásoknál: a' sebesített tagnak földbe több órán áti eltemetése, kőrösfalevélnék leve ital gyanánt és törkölleli kötözés. — A' sebeknél a' tagnak szoros megkötése, a' sebnak taplóvali, pálinkás ruhávali vagy sózott kenyérbélleli és végre sárga agyaggali kötözése; továbbá hamuvali behintése. A' genyedő seb kötözésére: az utifű, beléndek, káposztalevél, cser és szilfakéreg' főzete, timsó, kék gálliczkő; rézvirág. Fejsebeknél: a' fekete nadálygyökér. A' zuzásoknál: mosás káforos vagy seprőpálinkával. A' lobelleni szerekhez tartozik még a' nadályoknak fölrakása, egész terpetin, reszelt torma, mézes dohánylevél, meleg fődél vagy korpá és szénapolyva, káforos pálinka. Belsőkép: az édes és savanyu tej, a' savó, aszalt szilva, meggynek leve, kendermagtej, pálinka és bor.

c) Bőrkiütéseknel: lőpor, kén, timsó, és dárdany kenőcsekben; továbbá lug és végre szappannyos viz.

d) A' senyvek, különösen a' takár ellen a' seprőpálinka' ivása; a' köz bujasenyveknél higany és kénneli füstölgetések. — A' süly ellen: a' káposzta és ugorkalé, vízbe fölolvasztott timsó és póris, rózsaméz, retek és torma eczettel. — Giliszták ellen: tejben főzött foghajma, giliszta ürömmag, sárgarépa, fekete üröm és varádicsmag, terpetin, kőolaj, zölddióhéj nedv, zöld gáliczkő pálinkával. — Vízkórság ellen: fenyő gyökér és mag; dohánylé; retek és torma eczettel; terpetin, kőolaj, befőzött bodza, igliczgyökér, petrezselem és poré, húnorgyökér, kikerics és csilla hajma. — Tüdősorv ellen: a' fatüdő, peszérczefű, kontyvirág, torma mézzel, petrezselemmel és szalonnával éhgyomorra, vörös káposztalevél, kutyazsir, savó, málna és zsilisgyökér, cziczukórófű, izsop és zsálya, végre repkény és csallánfű.

e) Özönlések és szivároknál használtatnak, különösen a' vérfolyások ellen: eczetes víz, timsó savóban, tojás fehére, káposzta és ugorkának savanyú leve, kék és fehér gáliczkő, kénsavas vasacs, fahéj, tölgy és fűzfahéj. — Hasmenés és vérhas ellen: aszalt berkenye, körte, fahéj vörös borral, spanyolviasz, enyv, kökénygyökér. — Hugyszivár ellen: a' magyar pórnők az ezen bajban szenvedő gyermekeiket fakalánnal sóért küldik a' szomszédasszonyhoz, ki is szegénykét tulajdon kalanával veregetvén alfelét hazáig vissza kergeti. Azonfölül porrá égetett

egereket vagy békákat is adnak be nekik tej vagy vízben. — Az elmaradt havitisztulásnál: szabborókalombok, (frondes sabinae) sáfrán, fodormenta, méhfű; — Hasrekedés ellen: petrezselem, poré és fenyőmagfőzet, kőrösbogár, dobánylé, — Sárgaság ellen: szappanfű, perjegyökér, szilvapép, földepéfű, hugy, libatoppfű, aranyinak hordozása. — Köszvény ellen: pipitér, lúdhúr, kenderbúga, üröm, fenyőmag és vörös páponyából készült gőzöltetések. Szemerédy plébánus ur bizonyítása szerint Gácsfaluban rövid idő alatt orvosolja a' nép a' köszvényt azáltal, hogy izzó vasport és apróra vagdalt nyirfa vesszőt vagy főtt burgonyát vetnek a' beteg' meleg fürdőjébe.

f) Az idegnyavalyákban, főfájás ellen: eczetes ruha szeletekre vagdalt nyers kólompér, tormalevél, vasfű, eczetbe mártott kenyérhéj. — Fogfájás ellen: dohányzás, füstölés beléndekmaggal, gyömbér' rágása, terpetinolajnak szájbantartása, foghajmagerezd' vagy reszelt torna kötése a' kéztövére és végre fogkihuzás. — Fülfájás és süketség ellen egy marok anizsmagot kenyértésztába gyurnak, ezt megsütven és melegen megszegvén, a' páráját fülbe szállítják, gyöngyvirág' és fűfű' kifacsart levét a' fülbe csepegtetik. — Gyomor és bélgörcs ellen: köménymag vagy foghajma rágása, melegített fazékfödél, só, zab a' hasra alkalmaztatása az ivópohárnak a' köldökre szárazköpű módjára, gó-

dirczlevélleli kötözés; — a' kisdedeknél ólom és viasz öntözések, szenes vizzeli mosások, a' tisztesfű főzeteli füröztés, olaj gyertyahamvával. — Viziszony ellen: csere és kőrösbogár eczetbe ásztatva, keresztes tarmisgyökér, kutyafűtej, maszlagos nadragulyafű, sz. Ignáczbab, rézvirág. — A' nyavalatörés ellen: a' fejeztetett ember' meleg vérének és halott ember' koponyában tartott víznek ivása, fagyöngy, bazsálgyökér, kék gáliczkő, káforos pálinka, sörbe ásztatott ürömggyökér. — Használja továbbá a' nép a' hánys' előmozdítására az alkermes és sárfűmagot, de sokszor minthogy az adag' mennyiségére nem vigyáz, éltnék nem csekély veszélyesztetésével. A' Harsányon van növény, mit a' nép tejfűnek nevez, ezt megszáritva és porrá törve a' tejszük szoptatós anyáknak a' legjobb sikerrel adják. A' gyalogfenyőmag vizelethajtó erejét is jól ismeri a' nép. Külsőképen használja az ökörfarkukóró virágjának olaját, a' farkasalmát sebekre, az utósónak sebet forrasztó ereje tagadhatlan. Hetény körül vesebajokban *szarvasnyelo* vagy *angyalirta* fűvel szoktak a' lakosok élni. — A' gyógyszerertárokból a' nép különös nevezet alatt e' következő szereket szokta venni: Alkermes szörp (syrupus kermesinus) ijedség ellen; szarkaviz, aqua menthae crispae, gyomor-fájásellen: kigyózsir oleum hyosciami, csuzos szagatások ellen; sárkányszem, Trochisci bechici nigri, melltagításul. A' németek orbáncz ellen

„Elephantenlaus”-t, fructus anacardicus, használnak vörös kénnel csomóba kötve.

Annak idejében igen ritkán, többnyire csak akkor keres a' köznép segedelmet az orvosnál, ha már a' háziszerek sikertelenül próbáltattak és a' halál — mint mondani szokás — már a' nyelvén van; és akkor is egyszerűen többször ritkán hívja az orvost; a' midőn is — kivált a' magyar pór csak érvágást, köpülézést és legfőlebb hánthatót vagy hashajtót kíván; a' melly orvosi fáradságért azután néhány tojással vagy baromfival ajándékozta meg az orvost, igen ritkán készpénzzel. A' gyógyászatnak ezen szomorú állapotán is csak egyedül nagyobb jólét és a' vele együtt haladó miveltség fog segíteni. Sed quando coeli?

A' megye és Pécs városa fönnevezett orvosi személyzete által vitetik véghez a' védhimlőoltás. 1802-től egész 1844-ig a' megyében, Pécsét kivéve, 227,669 egyénbe oltatott be a' védhimlő az orvosi jegyzőkönyvek' bizonyítása szerint. Az egész ügyet egy különös orvosi választmány kezeli a' főorvos' fölvigyázata alatt. Évenként 8000 egyén oltatik. Kerül pedig egy oltás, az előfogatokon kívül 6 pkraczarba és így évenként az egész oltás 800 pforintba. Kár, hogy a' másodoltás nincs még igen divatban. A' nép hozza ugyan már kisdedeit az oltáshoz, de kinzásnak tartja azt. Hogy majd minden harmadik évben fordul elő nálunk majd itt, majd ott a' himlő, annak oka

abban rejlik, hogy az oltás többször tökéletlenül végeztetett, hogy az oltási anyagra nem fordított elég figyelem és hogy a' falusi birák látlanul is bizonyítják az oltást és hogy a' revaccinatio még nincs divatban. Halottképek csak Pécsett vannak, hol halottkamra is létezik ugyan, melly azonban csak névre az, minek lennie kellene. Legujabban történt ismét lépés megyénk által, ne hogy a' tetszhalottak eltemetessenek. Erélyesség nélkül ezen legfontosabb ügyben sem reménylhetünk czélérést. Ha más nem is, legalább az mégis ki volna vihető, hogy minden helységben némelly egyének némi oktatást nyerének a' tetszhalottakkali bánásmódról és azon szerekről, mellyek számos esetekben használhatók, míg rendes orvos érkezik. — Minthogy nálunk a' Duna és Dráva évenként több embert foszt meg életétől, igen kívánatos volna, miszerint a' vízbeestekre különös gond fordittatnék, de ez is csak *pium desiderium* még.

A' törvényszéki orvosi vizsgálatok a' holttesten a' megyei orvosok, vagy ha azok akadályozva volnának, magányorvosok által történnek. Teljes boncszerkészülete (Sections-Etui) kettő van a' megyének, a' két főorvosnál. — Hány orvosi látletet, boncsolás történt az utósó évben, nem tudni.

NYOLCZADIK SZAKASZ.

Baranya lakóit meglátogatni szokott betegségek.

Megyénk, mint már láttuk az előbbiekből, az egészséges fekvésű tájak közé tartozik; a' halandóság itt kisebb mint más hasonló kiterjedésű megyékben, 's helytálló honos betegségeink, — a' dunai és drávai mocsáros vidéknél fogva a' lázakat és gólyvát kivéve — nincsenek. Az említett tájani váltóláz, tavaszkor harmad, ősszel negyednapos nyomattal jó elő. A' nép azt, mint szokott nyavalyát kezdetben föl-sem veszi; azért testében megrögzik, és számos nyommasztó utókórokat, u. m. emésztlenséget, máj és lép dugulást, sárga és vízkórt idéz elő, melyekben a' főnjáró betegek sokszor évekig sinlődnék, sőt áldozatul is gyakran esnek. Minek azonban nem csak a' táj, hanem egyszersmind a' nép' életmódja és gondatlansága tetemes oka. Vagyon szinte egy táj és helybeli kór, mely szinte a' Dráva melletti falvakban, de különösen Csepely helységben nagy mértékben uralkodik, és ez a' baj — a' golyva. A' 400 lélek lakta nevezett helységben 200

golyvás találhatik. A' golyva itt föltűnő nagyságra nem növekedik, a' ludpete nagyságát ritkán haladja meg, több apró mirigyekből áll, szétfolyó (struma diffusum), az egészségre kártékony befolyást nem igen mutat, csak a' nagyobbak okoznak némi lélekzési nehézséget és rekedező hangot; a' kór nem nemzetséges, mert láthatni egészséges szülőktől golyvás gyermekeket, valamint golyvás szülőktől ép magzatokat. Tekintvén a' nemet, a' nők elsőséggel birnak ezen nyakék iránt. Minden korból láthatók példányok, még a' csecsemőseknél is tapasztalhatni a' kezdődő kór' magvát. A' beköltözők, ha korosbak is megkapják a' bajt, de a' már azzal ellátottak kiköltözés által nem menekülnek meg tőle. Az indokkal tisztába jönni nem lehet; itt a' golyva okául felhozni szokott körülmények, u. m. havas jeges viz' itala, mély nedves völgyi helyzet, légvonás, nehéz terhek' fejen hordozása nem léteznek. A' lakosak' az ivóviznek tulajdonítják, ámbár vannak családok, hol egy tag sem szenved a' bajban, jóllehet szinte azon vízzel él. A' kerületi orvos ur mint egyik indokát leginkább a' viseletet kárhoztatja, minthogy a' nép üngeinek gallérját olly szorosan kapcsolja össze, hogy ing és nyak közé holló tollat erőszak nélkül tolni nem lehet, miáltal a' vérforrás akadályoztatván a' különben is a' véredényekben duspaizsmirigy vérrel még inkább eltelik és álképződésre alkalom nyujtatik, magától értetődven, hogy itt valamely a' tájhoz kö-

tött hajlandóságot szülő, de még ismeretlen ok rejtezik. Orvosszerét a' nép a' spongiában keresi és találja is, ha azzal kitartólag él, úgy szinte az ibolykésztmények is igen üdvösen hatnak, miknek hosszas használatára több tökéletes gyógyulást tapasztalni volt alkalmam.

Ezen most említett helytálló bajok után, úgy vélem, főtekintetet érdemelnek megyénkben a' sorvok, melyek főkép többhelyt németajku lakóink közt tapasztaltatnak. A' munkábani igen nagy és kora megerőtetés, a' hegyes vidékeni léghuzam, vigyázatlanság, a' tüdőlobok' erős bor és pálinkávali stb. orvoslása, okozzák e' bajt. Igen kíváncsi volna, hogy a' gyakor tüdővészbeni halottak' számát minélelőbb megtudhatnók, és orvosaink a' mellbetegségekben használnák a' hangtömeszt (Stethoscopus) mivel, mint Dr. Schedel's más legjelesbb orvosok igen helyesen állítják, auscultatio és percussio nélkül a' mellbajokban tökéletes kórismét nyerni lehetetlen. Pécssett már közönségesen használtatik a' hangtömesz.

Néhány év előtt az Athenaeumban különösen ajánltatott bécsi mellbetegeknek a' pécsi vidékeni hosszasb lakás, és pedig méltán, minthogy Pécs' éghajlata igen hasonlít Észak - Olasz-honéhoz.

Járványok (epidemiae) többször látogatják meg megyénk' egy vagy más részét. Így a' Dráva mentében csak nem minden harmad évben aug. és

sept. hónapokban előfordul a' vérhas. És mivel a' lapályas nedves földterületen naponta sűrű köd lebeg, többnyire csúzos természetű a' nevezett kór és kevesbbé veszélyes. Többször fordulnak elő: a' természetes himlő, himlőke, vörös kiütég, kanyaró az ugynevezett számár vagy is, hökhurut a' gyermekeknél, a' korosabbaknál pedig a' csömör, rüh, és gyuladással bajok csorvás természettel, melyek gyógyításánál véreresztés után legjobb sikerrel a' hántató borkő használtatik.

A' 17-dik század' végén arról tudósítá Pécs városa egy alázatos fölírásban ő fölségét, hogy hajdanta, kivált a' török uralkodás alatt, megyénkben és Pécsen minden nyolczadik évben megszokott fordulni a' járványok' legrettentőbbike — t. i. a' keleti döggkór, pestis. Uralkodott jelesen Pécsen 1709 és 1710-ben. A' rettentő veszély közeledtével agyonlövással fenyegettetett a' városi hatóság által mindenki, ki Ürög melletti szőleijében mutatni merné magát. 1739-ben sept. 23-tól egész december végeig rendes katonaság által vala Pécs a' benne uralkodott pestis miatt minden közlekedéstől elzárva. Azóta hála a' gondviselésnek ment volt megyénk e' rettentő bajtól.

1804-ben D. helységben a' bujasenyv 80 egyénre ragadt el, kiket csak erőszakkal lehetett rendes orvoslás alá venni.

1805 és 1809-ben számos áldozatot ragadott el a' ragályos europ. hagymáz.

1808-ban Laskafaluban 4 egyén a' viziszonynak lön martaléka.

1809-ben V. faluban 7 hét alatt 70 buja senyves orvosoltatott.

1814-ben a' katonaság által ismét behozatott Baranyába a' ragályos europ. hagymáz és 386 betegből meghalt 46. Kezdődött febr. 28-kán és elfojtatott már aprilben.

1815. O. faluban 50 bujasenyves egyén gyógyittatott meg.

1815 és 16-ban a' határvidéken a' pestis mutatkozott, de Baranyába át nem jött.

1831 az epemirigy 17 helységben 32,373 lakó közül 811-et fosztott meg éltétől meggyógyulván 1115-en. Ugyan ezen évben Váiszlón a' himlő pusztított.

1832-ben csuzos hurutos láz uralkodott Pécsen; 746 beteg közül 44 halt meg. Ugyanazon évben Pécsen 622 többnyire be nem oltott egyénen ütött ki a' himlő. Meghalt 4 hónap alatt 54.

1836-ban a' cholera uralkodott ismét, de sokkal szelidebb jelemmel, mintsem 1832-ben. 5519 betegből meghalt 1516, és fölgyógyult 4003. Tartott e' járvány aug. 16-tól nov. 15-ig.

1837-ben kiütött a' megyei fegyenczek közt a' süly, melly vörös bor, káposzta, hidegviz, és azáltal, hogy a' szerencsétleneknek megengedett az éjket is az udvarban tölteni, elfojtatott.

1840-ben Pécsen a' külvárosokban nagy mértékben uralkodott a' vörheny, mely által a' szülők' gondatlansága hozzá jártával 62 gyermek lett a' halál áldozata. A' hidegvizgyógymód a' gyakortán visszaűtött vörhenynél legjobb sikerűnek tapasztaltatott.

1843-ban, april' elejétől fogva egész augusztus hónapig zombori Lippay Gáspár ur, az országos szemorvos működött a' megyei szembetegek gyógyítása körül, ekkép találván járásonként a' szembajokban szenvedőket: Pécsi járásban megjelentek nála 50-en; a' mohácsiban 168; a' hegyhátiban 64; a' siklósiban 62; szentlőrincziben 54; baranyaváriban 130, összesen: 528; és így minden 443 lakóra 1 szembeteg jön. Ezen szembetegek' nagy része mint a' tisztelt orvos ur hivatalos jelentéséből kiderül, a' szemgyulladás által okozott szemlob' gyógyíthatatlan maradványiban sinlődött, és pedig azért, mivel vagy éppen nem keresett orvosi segílyt, jóllehet ingyen kaptak volna gyógyszereket ¹⁾ vagy pedig, fájdalom, csak kuruzsulókhoz folyamodott.

¹⁾ A' gyógyszerek ingyeni kaphatása legujabban megszo-
rítottatott Baranyában annyiban: hogy csak azok él-
vezhetik e' jótéteményt, kik az illető tisztviselő urak-
tól szegénységökről nyomtatott bizonyítványt nyer-
nek. Eddigelé évenként 3000 pfor. gyógyszer szol-
gáltatott ki ingyen, azaz a' házipénztárból fizetendő,
az adózóknak.

A' szembetegek' nagy száma, mond a' tisztelt orvos ur továbbá, leginkább népünk' tudatlanságából származik, és azon körülményből, hogy a' Duna és Dráva' kiöntéseinek kitett mocsáros részek a' szemre is káros befolyást gyakorolnak. Leginkább pedig a' rácz nép szenved szembajokban, valamint a' szomszéd megyékben úgy Baranyában is, és pedig azért, mivel szerfölött él hagymával, lakházait, főkép konyháit rosszul építi, és a' tisztaságot elhanyagolja. Orvosolt pedig t. Lippay ur 61 egyént, jelesen szürke hályogban szenvedőt, és pedig két szemre vakot 30-at; egy szemre világtalant 19-et stb. — és ezek közül 40-en tökéletesen visszanyerték látásukat, ötnek látása tetemesen javult, és 4 egyénél a' kifejlődött szemgyuladást nem lehetvén megakadályozni, a' kívánt siker megheusult.

A' négy évszak különös bajai e' következők: A' tavasz csúzos, hurutos bajokat és lobos jellemű váltólázakat szokott előidézni. — A' nyár a' csorvás epés és rothasztó kóroknak ideje, honnan a' főnemlített jellemű hányások, hasmenések, vérhas, epelázak, és hagymáz nagy száma magyarázandó. — Őszkor ismét a' hurutos, csúzos bajok jönnek meg, és a' váltólázak megrögzenek. — A' télen a' csúzos, hurutos, orbánczos bajokon kívül, még a' lobok, kivált a' tüdőlobok helytállnak, és az elhanyagolt váltólázakból máj, lép stb. dugulások, keményedések, sárga és viz-

kór származnak, és általában minden üdült baj rosszabbodik.

Végre rövideden még csak azon körülményeket akarjuk érinteni, mik köznépünk' egészségére rosz hatással vannak. És ezek a' következők: Házaik egészségtelenek, táplája sovány, ruházatja, ágyai czéliránytalanok (kivevén jobbára a' németeket és a' vagyonosabb magyarokat); aztán a' kora házasságok. Többnyire tudnillik, főkép a' katonaállítás' közeledtével 16 éves korában szokott a' fiatalság már egybekelni, melly sajnos körülmény a' shokaczoknál annyival inkább érdemel tekintetet, mivel ezeknél nem ritkán 12 éves gyerkőcze 24—28 éves „czurával" (aggleány) kel össze, innen aztán törpe és elkorcsosodott a' sarjadék.

F Ü G G E L É K.

A' barmok' kórai.

Megyénkben a' barmok közt leginkább a' következő kórok szoktak előfordulni:

1. *A' lovak közt:* A' toroklob, tüdőlob, bélgörcs, ködesömör, lépfene, puffadás, székrekedés, náthás láz, takonyár, mirigydaganat, csüdev, a' fültőimirigy, daganat, hurut, hasmenés, aszkór, tüdővész, szárazkeh, vizelletfölkadás, a' hastájt 's végtagokat ellepő vizes daganat, a' butacsira, a' rüh, sömör repedmény, bujafekélykór (Schankerseuche), szemlob, külső hályog, belső fehér hályog, fekete hályog. — A' végtagokon: a' csukló csontpók, holt tetemek, ércsomózások, a' csapfejű daganat, 's inpók. — A' patákon többnyire csak külerőszak által okozott bajok. Ezen felsorolt kórok közt járványként előfordult: a' lépfene, jó indulatu mirigydaganat, náthásláz, a' rüh, szemlob, és 10 év óta egyszer a' bujafekélykór.

2. *A' szarvas marhák közt:* Tüdőlob, lépfene, a' hagymázostüdődög, száj 's lábfájás, veselob, tüdővész, száraz keh, vérvizelés, hascsikarás, székrekedés, puffadás, ködesömör, asz-

kór, mételyeskór, hasmenés, vérhas, méh 's végbél-kifordulás, emlőlob, vérfejés, a' borjuk' tetvessége.

Járványként csak nem minden évben a' száj és lábfájás, egyszer a' hagymázos tüdődög, és hagymázos vérhas; 1836-ban a' szájrétüpaczaldög pusztított kiváltképen a' szent-lőrinczi járásban; a' lépfene a' mételyeskór sem ritkák.

3- *A' juhok közt:* A' lépfene különféle alakban, a' bélragás, ködcsömör, béllob, görcsök, puffadás, hasszorulás, hasmenés, a' sárgaság, vizkór, métely, tüdőféreg, körömméreg vérhas kivált a' bárányoknál, a' vér vizezés, az agylob, keringőkór, a' rüh. Mételyesek 's keringőkkel évenként vesződnek a' tulajdonosok; a' bárányok' vérhasa, úgy a' körömméreg gyakori bajok.

4. *A' sertvések közt:* A' torokgyék, lépfene, orbáncz, a' száj és lábfájás leggyakrabbak.

5. *A' kutyák közt:* A' kutyakór, a' görcsös szenvedések, szédelgés, toroklob, rüh; a' düh kivált télen igen gyakori.

111433

